

Barcode - 9999990817924

Title - Bhaktakavi Dayarambhainun Antar Jivan.

Subject - Manufactures

Author -

Language - gujarati

Pages - 534

Publication Year - 1939

Creator - Fast DLI Downloader

<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>

Barcode EAN.UCC-13

भक्तकवि श्रीदयारामभाईतुं
आन्तर अपन

अथवा
द्विच अक्षरवैद्य.

सङ्गत भूतव्यं तुलसीदास-नंदाबाबा

भा. ग. गौरीमन. भा. सुभाई.

नया

प्रोफेसर नंदादास गोवर्धनदास शाह

अम. गौ.-अमदावाद.

प्र. १-१३,

नांदादास परमानंदास शाह, डोंबाईवासा.

सुभाई. नं. ४

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમણિકા

૧૫૬૯૭

શીર્ષક

વ્યવસ્થાકર્તા નામ

દયાશમજી આંતરિકવજ

વિષય

૨

૧૧

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

भक्तकवि श्रीदयारामभाईनुं
आन्तर लवन

अथवा

दिव्य अक्षरदंड.

लेखका,

सद्गत मूलचंद्र तुलसीदास तेवीवाला

पी. ए. एल. एल. पी-मुंभाई.

तथा

प्रोफेसर जेठालाल गोवर्धनदास शाह

एम. ए.-अमदावाद.

प्रकाशक,

नारायणदास परमानंददास शाह, डभोईवाला

ठे. पांजरापोण ओझीस सामे पांजरापोणनी यात्री

पहेले भाजे माधवभाग-मुंभाई नं. ४

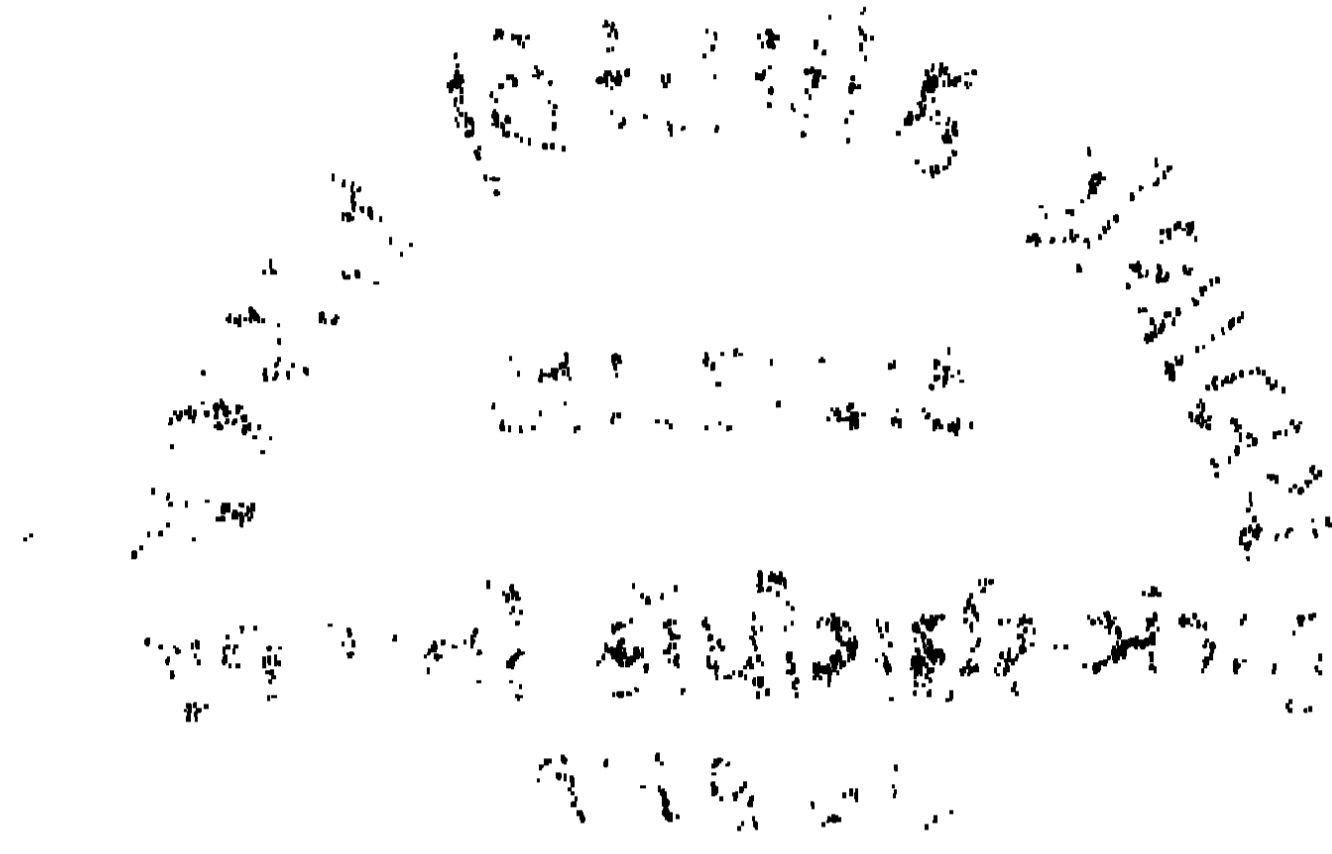
संवत् १९८७

आवृत्ति १ वी

सने १९३१

किंमत ये रुपिया

(All rights are reserved by the publisher)

(सर्व ज्ञ प्रकाशकने स्वाधीन छे.)

ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય
મુદ્રક પુરુષોત્તમદાસ શંકરદાસ
ટ. ફર્નાન્ડીઝ બ્લોક, રીચીરોડ—અમદાવાદ.

शुद्धाद्वैतपुष्टिसंप्रदायस्थापक
अपिषत्समंडलाचार्य
जगद्गुरु श्रीमहेश्वरमाचार्येभ्यः.

श्रीमदनमोहनो विजयते

अर्पणपत्रिका

अखिलभूमण्डलाचार्य सगवद्धनवैश्वानरावतार

लक्षितमार्गाण्वमार्तण्ड, शुद्धाद्वैतपथनिर्पक

श्रीमद्वदलसाचार्यजनां पुनित अरण्य-

सरोजमां डेटिशः हंडवत् प्रणाम

पूर्वक अनन्य लक्ष्म कविश्री हयाराम

साधनुं आ आन्तरण्वन

अर्पणु करीने कृतार्थ

थाडं

छं.

प्रकाशकः

दासानुदास नारायणुदास परमानंददास

उमोडवाणा.

ગ્રંથો મળવાનાં ઠેકાણાં.

નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ ડભોઈવાળા.

ઠે. માધવખાગમાં પાંજરાપોળ ઓફીસ સામે પાંજરાપોળની ચાલી-મુંબઈ. નં. ૪

“ ગુજરાતી ” પત્રની ઓફીસ, સાસુનખીલ્ડીંગ, સરકલ, કેટ, મુંબઈ. નં. ૧
મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાડીની કું. બુકસેલર ઠે. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ. નં. ૨

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ બુકસેલર કાલખાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

નારણજી મુળજી

”

”

”

ચુનીલાલ કૃષ્ણાશંકર ,, ઠે મોટું મંદિર-ત્રીજો ભોઈવાડો-મુંબઈ. ૨

પંડિત ગદુલાલાજીની લાયબ્રેરિ ઠે. ભુલેશ્વર કેથીડૂલ સ્ટ્રીટ મુંબઈ. ૨

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે બુકસેલર ઠે. ત્રણ દરવાજા અમદાવાદ.

લલ્લુભાઈ જગનલાલ દેસાઈ ,, ઠે. રીચીરોડ નં. ૧૧૦ અમદાવાદ

રણછોડલાલ મોતીલાલ

”

”

”

દલમુખભાઈ પરમાનંદદાસ શાહ ઠે. પોસ્ટ પાસે ડભોઈ (વડોદરા)

શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય

નડીઆદ.

દા. ખેચર મેઘજી

ઠે. પુરાબજાર

રાજકોટ,

કરસનદાસ નારણદાસ બુકસેલર

નાણાવટ

સુરત.

દેસાઈ બ્રધર્સ

”

ઠે. કતોપોર બજાર

ભરૂચ.

ગોપાલદાસ ગિરધરદાસ પરીખ

મોટું મંદિર

સુરત.

મકનજી જુઠાભાઈ મુગટવાલા

શ્રીનાથજીનું મંદિર

વડોદરા

આ સિવાય બહારગામના જાણીતા બુકસેલરો.

इतिरत्न भक्त श्रीदयारामभाई (उभाई)

Copy Right:-N. P. Shahi.

जन्म-संवत् १८३३ ना भाद्रपद शुक्ल ११
दिवस (वामनजयंती) शनिवार.

मार्गशीर्ष-संवत् १९०३ ना माघ कृष्ण
दिवस वर्ष ७५-७६.

॥ श्रीरसेशो जयति ॥

लक्तकवि श्रीदयारामभाधने
रसस्मरणान्जलि.

गुर्जर साहित्यना कुण्ठे काकिला टडुकी गर्भ;
तंभूर तंत्रीना साथे काव्योर्भिं छिणी गर्भ.

श्रीकृष्णलक्ति कविता विरची अनेक,
नासक्ति लौकिक महीं विषये विरक्त;
सेवा अने स्मरणु कार्य महीं निमग्न,
भोगुं हतुं हृदय लावुक लक्तिपूर्ण.
अनुं कवित्व रस-निर्जरथी लरेकुं,
साहित्य-काव्य-शिखरे विहरे अनेरं;
प्रेमस्वरूप प्रभुनुं परिचानवाणुं,
अद्वैत शुद्ध मकरन्द पीवाडनारुं.

श्यामसुन्दरनी मूर्ति हृदये रमती हती,
प्रभुमां प्रेम आसक्ति कविअे मेणवी हती.

कविदर्शन सम्प्रति थाय नहीं,
पण काव्य कृति मलिं थाय नकी;
कविता वणि लावप्रधान रुडी'
प्रभु प्रेम तण्णे रस यूयवती.
आण्येय काव्य अवलोकनथी जणाय,
उद्भ्रांत लक्त कविनुं शुचि आर्द्र हार्द;
वीती शताब्दि कविने, पणु छे सण्व,
काव्ये सुरम्य प्रतिभा कविनी अनिंद.

गो. श्रीप्रज्जनाथदासणु वि. महाराज.

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ	થી	પૃષ્ઠ
પ્રકરણ ૧ સુ'			
૧ કાવ્યોનો શુદ્ધ ઉદ્દેશ.	૧		૫૬
૨ દયારામભાઈના કાવ્ય વિષેના વિચારો	૭		૨૮
૩ કવિનાં કાવ્યોનું વર્ગીકરણ	૨૮		૩૧
૪ કાવ્યવિહંગાવલોકન	૩૨		૫૬
પ્રકરણ ૨ સુ'			
દયારામભાઈના કાવ્યનું તત્ત્વ			
૧ ઇશ્વરભાવના	૫૬		૧૧૩
૨ જગત્ વિષે વિચાર	૮૦		૯૭
૩ જીવવિચાર	૯૮		૧૦૭
૪ મોક્ષ વિષે વિચાર	૧૦૮		૧૧૩
પ્રકરણ ૩ સુ'			
સાધનવિચાર			
૧ દીનતા	૧૧૩		૧૨૬
૨ પૂજા-ઉપાસના	૧૨૬		૧૩૦
૩ અનન્યાશ્રય અને અસમપિતવસ્તુત્યાગ	૧૩૧		૧૪૨
૪ શરણાગતિ	૧૪૨		૧૪૬
૫ ભક્તિ	૧૪૬		૧૬૬
પ્રકરણ ૪ સુ'			
૧ કવિશ્રીનો શૃંગારરસ	૧૬૬		૨૧૧

પ્રકરણ ૫ મું

૧	રાધાકૃષ્ણમાં કવિનો રસવિષય	૨૧૧	૨૨૮
---	---------------------------	-----	-----

પ્રકરણ ૬ ઠું

૧	કવિશ્રીના આદર્શ વૈષ્ણવ જીવનનાં સૂત્રો	૨૨૯	૨૪૬
૨	દયારામભાઈનાં કેટલાંક જીવનસૂત્રો	૨૪૪	૨૪૬

પ્રકરણ ૭ મું

૧	અન્ય કવિઓ સાથેની સરખામણી	૨૪૭	૨૬૬
---	--------------------------	-----	-----

પ્રકરણ ૮ મું

૧	સાક્ષર તરીકે કવિ	૨૬૭	૨૭૬
	દયારામભાઈની જ્યંતીનાં ભાષણો તથા અન્ય લેખો		
૧	મનમોહનદાસ દલપતરામ દલાલ ખી. એ.	૨૭૭	૩૦૨
૨	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ એમ. એ.	૩૦૩	૩૨૭
૩	ચીમનલાલ છોટાલાલ દેસાઈ	૩૨૮	૩૪૩
૪	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ એમ. એ.	૩૪૪	૩૫૦
૫	ગો. શ્રી ૬ શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ	૩૫૧	૩૫૩
૬	દયારામજયન્તી ડભોઈ	૩૫૪	૩૫૯
	પ્રમુખ ત્રંબકલાલ નર્મદાશંકર દવે. ખી. એ. એલ્એલ ખી.		
	મુખ્ય વક્તા રા. મગનલાલ ગિરિજાશંકર શાસ્ત્રી અને		
	છગનલાલ હિંમતલાલ જોષી		
૭	નગીનદાસ ત્રિભોવનદાસ માસ્ટર સોલીસીટર	૩૫૯	૩૬૧
૮	દયારામજયન્તી અમદાવાદ	૩૬૨	૩૭૪
	પ્રમુખ ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી ખાર. એટ. લો		
૯	ગોસ્વામી શ્રીવજનાથલાલજી	૩૭૫	૩૮૪

१०	दयाराम जयन्ती मुंजार्ध द्वि. आ. कृष्णलाल मोहनलाल ऊवेरी मुज्यवक्ता रा. नर्मदाशंकर देवशंकर भड्डेता	३८५	४१३
११	दयारामजयन्ती अभदावाद प्रमुज्य द्वि. आ. केशवलाल दुर्धराय ध्रुव	४१३	४१६
१२	डो. मंजुलाल जमनादास दवे	४१७	४२३
१३	वसंतराम हरिकृष्ण शास्त्री	४२४	४३०
१४	जगज्जननादास दयालज्ज मोदी	४३१	४५०
१५	अंजालाल मुज्याभीराम जनी जी. अे	४५१	४६०

परिशिष्टो.

- १ कविश्रीपर कडीना वैष्णवतो पत्र.
- २ 'प्रश्नोत्तरमालिका'मांनो गद्य लेख.
- ३ कविश्रीना हस्ताक्षर.

चित्रोनी सूची.

- १ जगद्गुरु श्रीमद्भवतुलायार्ज्जु महाप्रभुज्ज
- २ लकत कवि श्रीदयारामलाल
- ३ " " " " प्रज्जमां पिराज्जता ते वज्जतनी
- ४ महगत मूलयंद्र तुलसीदास तेलीवाणा जी. अे. अेलअेल. जी
- ५ कविश्रीना हस्ताक्षर रसिकवल्लभारंज.

પ્રકાશકનું નિવેદન.

ગુજરાતી સાહિત્યરૂપ ગગનમંડળમાં ચન્દ્રમાની પેઠે પ્રકાશી રહેલા મહાનુભાવ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈના દિવ્ય અક્ષરદેહને આલેખવાનો પ્રયત્ન કરતાં પરિણમેહું આ આંતર જીવન ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્વાસી ભક્ત જનોના કરકમલમાં મુકતાં આજે મારા આનંદની સીમા નથી. ૧૬ વર્ષના સતત પ્રયાસો અને તન મન ધનના મહાન ભોગે પણ આ ગ્રંથ હું ગુર્જરસાહિત્યરૂપ ઉદ્યાનમાં મૂકવા ભાગ્યશાળી થયો એ મારા વિચારથી તો મારા જીવનની કૃતાર્થતા જ ગણું છું. ગુજરાતી સાહિત્યવાટિકાના વિહારીઓ આ મારા નાનાશા પણ અનેરી દિવ્ય સુગંધ પ્રસરાવતા, નિત્ય નવીન સ્વરૂપે વિકસતા, ભાવનાપુષ્પોથી લચી રહેલા, જીવનના અનેક ભોગે ઉછેરેલા આ બાલ વૃક્ષને નિરખશે, તેના દિવ્ય સુવાસથી હૃદયને મહેકાવશે તો મારા આનંદનો પાર નહિ રહે. આ ગ્રંથ પ્રકટ કરતાં મારા હૃદયમાં જે ઊર્મિઓ ઉછળી રહી છે તેને વાણીદ્વારા બહાર પ્રકટ કરવા હું તો અશક્ત જ છું.

હું સાક્ષર કે વિદ્વાન નથી. ગુર્જરસાહિત્યના સમરાંગણમાં ઝમ્મવા માટે જે ઝમકદાર તૈયારી હોવા જોઈએ, તેના ખ્યાલ પણ ધરાવવાનો મને અધિકાર નથી. મહાનુભાવ કવિશ્રીનું દિવ્ય જીવન અને એઓશ્રીનું રસસરિતા વહેવરાવતું ગંભીર રસમય કવિહૃદય; એ બધાનો વિચાર કરતાં પણ મારી મતિ કાંઈ પણ કામ નજ કરી શકે. છતાં આ ક્ષેત્રમાં આજે ૨૦ વર્ષથી મેં ઝંપલાવ્યું છે. આ સાહસમાં મારા જેવા નિઃસાધન જીવમાં આ કાર્ય માટે બલ પ્રેરનાર જો કેાઈ

હાય તો મારા પરમ પૂજ્ય ગોલોકવાસી સદ્ગત જોષી નાથજીભાઈ જ છે; કે જોષીજી કવિશ્રીની દિવ્ય વાણીના વિલાસમાં જ સમગ્ર જીવન ઝોતપ્રોત કરી દીધું હતું. તેમનાં બંને જ આ કાર્ય ૨૦ વર્ષથી ચાલુ છે, અને તેટલા જૂન સમયમાં કવિશ્રી વિષે કોઈ નવો જ શુદ્ધ પ્રકાશવંતો યુગ પ્રસરી ચુક્યો છે. આ યુગના મંડાણ માટે કેવી ઉચ્ચ તપસ્યા કરવી પડી છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપવો અહીં અસ્થાને નહિ જ ગણાય.

સં. ૧૯૬૭ ની સાલની વાત છે. આજ સાલમાં મને કવિશ્રીના ભક્તિયોગની દીક્ષા સદ્ગત જોષીજીએ આપેલી મારા સ્મરણમાં છે. સદ્ગત જોષી નાથજીભાઈ કવિશ્રીના શિષ્ય ગિરિજ્ઞશંકરભાઈના પુત્ર થાય. પિતાશ્રીના લૌકિક વારસાની પેઠે અલૌકિક વારસો પણ તેમણે મેળવ્યો હતો, તેથી જ મહાનુભાવ કવિશ્રીની રસપૂર્ણ વાણીનું તેમને વ્યસન લાગી ગયું હતું. વ્યાવૃત્તિમાંથી જે સમય બચતો તેમાં તેઓ કવિશ્રીના મહાન ગ્રંથોમાં અવગાહન કરતા અને પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોની નવી પ્રતિઓ ઉતારતા, સમજી ન શકાય તેવા ગ્રંથો ઉપર ટિપ્પણ ટીકા આદિ લખતા. ઉપરાંત કવિશ્રીનું તમામ છપાયેલું સાહિત્ય પણ તેમણે એકઠું કરીને વાંચવા માંડ્યું. આ પ્રકટ થયેલા સાહિત્યથી તેમને આનંદ પણ થયો; પણ તેથી અધિક તો કલેશ થયો. કવિશ્રીનાં જીવનના અદ્ભુત પ્રસંગો આલેખાય, તેમનાં કાવ્યરસની ઉચ્ચતા અને સર્વોત્કૃષ્ટતા કબૂલાય, એ તો રહ્યો આનંદનો વિષય; પણ કવિશ્રીના દિવ્ય જીવનમાં કલ્પનાના કાળ્પનાં ટપકાં જાણે અજાણે કરવામાં આવે, કાવ્યોના અર્થમાં કેવલ દુન્યવી દષ્ટિ જ ઉપયોગ્ય, આ બધા કલેશના વિષય નહિ તો બીજું શું હાય ? છાપેલાં સાહિત્યોમાં જે ગંભીર ભૂલો થયેલી હતી, તે જોષીજીએ સુધારવા માંડી. ખાસ

કરીને કવિ નર્મદાશંકરે કરેલો સંગ્રહ સુધાર્યો અને તે સંગ્રહના પ્રકાશક સદ્ગત સાક્ષર શ્રીયુત ઇચ્છારામભાઈ પાસે મારી મારફત મુંબઈ મોકલી આપ્યો. હું મુંબઈમાં આજે વર્ષોથી રહું છું. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને તેનો પ્રચાર કરનાર તરીકેનું સાક્ષર ઇચ્છારામભાઈનું સ્થાન તો અદ્વિતીય ગણાય. મેં જ્યારે દયા; રામકાવ્યસંગ્રહની સુધારેલી પ્રતિ તેમને ખતાવી એટલે તેમની સત્ય-શોધક બુદ્ધિએ જોષીજીને અનેક ધન્યવાદો આપ્યા. વળી ખીજી આવૃત્તિ વખતે એ સંગ્રહ શુદ્ધ છપાય તેની કખૂલાત આપી. ઉપરાંત કવિશ્રીનાં જીવનચરિત્રો ઉપર આરોપાયેલાં કલંકોને નિર્મૂલ ખનાવનારા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ જ્યારે એ મહાન્ સાહિત્યસેવકને દેખાડવામાં આવ્યા ત્યારે તો તેમને અનિર્વર્ણનીય આનંદ થયો. કવિશ્રીપર આરોપાયેલાં કલંકો, કાવ્યનો શુદ્ધ ઉદ્દેશ સમજ્યા વિના તેના થયેલા ખરાબ અર્થો એ ખન્ને સાક્ષર ઇચ્છારામભાઈને થોડાં ખટકતાં ન હતાં. સાક્ષર મંડળ તરફના વિરુદ્ધ વાતાવરણમાંએ 'ગુજરાતી' પત્રદ્વારા એ સદ્ગત સાક્ષરે ભક્ત કવિ શ્રીદયારામભાઈના અક્ષરદેહનો શુદ્ધ પ્રકાશ ફેલાવવામાં લેશ પણ પાછી પાતી કરી નથી. એમની એ સત્યનિષ્ઠા અને થયેલી ભૂલ પણ કાઢીને અન્યાય કરતી હોય તો તે સુધારી લેવાની ઉદારતા માટે તો તેમનો ઉપકાર જ માનવો રહ્યો. એ સદ્ગત સાક્ષર કવિશ્રીનું ચરિત્ર અને કાવ્યો શુદ્ધ સુંદર સ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય તે માટે ખાસ અભિલાષા ધરાવતા હતા. ખચિત જ ગુર્જરગિરાના એ એકનિષ્ઠ સેવકની તો ખોટજ પડી છે.

સદ્ગત સાક્ષર ઇચ્છારામભાઈની ઉક્ત અભિલાષાથી તો જોષીજી નાથજીભાઈ ધણા પ્રસન્ન થયા. કાવ્ય અને ચરિત્રનું સંશોધન તથા પ્રકાશન 'ગુજરાતી' મુદ્રણાલય મારફત થાય તો તેમાં તેઓ સંતુષ્ટ જ

હતા. પણ એક ઉણપ તેમને ખટકવા લાગી, તે એ કે આ કાર્ય કાર્ષ્ણ્ય પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત વિદ્વાનને હાથે જોટલું સંગીન થાય તેટલું ખીજને હાથે ન જ અને એ સ્વાભાવિક છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ભગવચ્છાસ્ત્રનિષ્ણાત પ્રો. મગ્નલાલ શાસ્ત્રીજીની આ વિષે સલાહ જોવીજીની આગ્રાથી મેં લીધી. તેઓ તો ધણા પ્રવૃત્તિવાળા રહ્યા એટલે પોતે આ કાર્યમાં સંપૂર્ણ સહાયતા ન જ આપી શકે. તેથી તેમણે સદ્ગત સાક્ષર મૂલચંદ્ર તેલીવાળા અને રા. વસંતરામ શાસ્ત્રીને આ બધું કાર્ય સોંપવા ફરમાવ્યું. તેમાં કાવ્ય સાહિત્યનું મુદ્દણુ રા. વસંતરામ શાસ્ત્રીને ભાગે આવ્યું અને જીવન ચરિત્રના તાર્ત્વિક અંશની સેવા સદ્ગત તેલીવાળાએ સ્વીકારી લીધી.

કવિશ્રીને ત્રણ દષ્ટિએ નિરખી શકાય. ૧ આધિભૌતિક, ૨. આધ્યાત્મિક અને ૩. આધિદૈવિક. આ ત્રણ દષ્ટિએ કવિશ્રીનાં બાહ્ય અને આંતર જીવનનું નિરીક્ષણ કરવું રહ્યું. બાહ્ય જીવનમાં આધિભૌતિક દષ્ટિની મુખ્યતા હોય. આંતર જીવનમાં આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દષ્ટિની મુખ્યતા ગણાય. પુષ્ટિમાર્ગના તાર્ત્વિક વિદ્વાનો જ આધ્યાત્મિક દષ્ટિથી જોઈ શકે કે જે આધ્યાત્મિક દષ્ટિ કવિશ્રીના અક્ષરદેહનું સત્ય આલેખન કરવામાં સદાયભૂત બને છે. આધિદૈવિકદષ્ટિ તો કાર્ષ્ણ્ય વિરલાની જ હોય. જેના ઉપર પ્રભુકૃપા થાય તેજ કવિશ્રી જેવા મહાન ભક્તનાં દરેક ચલનચલનમાં દિવ્યતા જોઈ શકે. જોવીજી વિના આવી દષ્ટિ ખીજ કોઈની હોય તેમ મારા અનુભવમાં આવ્યું નથી. અક્ષયત્ત, પરમ ભગવદ્દાય મનમોહનદાસભાઈ બી. એ. પણ એ ઉત્તમોત્તમ દષ્ટિએ કવિશ્રીને આલેખી શક્યા છે. પણ પરાકાષ્ઠાને પામેલી દષ્ટિની ચર્ચા અહીં વિશેષ કરવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. અનુભવની વાતો તો વિરલા અનુભવીઓને જ સોંપવી રહી.

સદ્ગત તેલીવાલાએ કવિશ્રીનાં ચરિત્ર વિષેના અનેક સખળ પુરાવાઓ અને મહાન્ કાવ્યસમુદાય જોઈને ચરિત્રના એ વિભાગ સ્થાપ્યા. એક વિભાગમાં તે કવિશ્રીનું ચરિત્ર આધિભૌતિક દષ્ટિને મુખ્ય રાખીને લખવામાં આવે અને બીજા ભાગમાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિ જ પ્રધાન રાખી લખાય એવી યોજના કરી. કવિશ્રીનું બાલ્ય જીવન મનઘડત-કલ્પના કાદવથી જાણે અજાણે પૂર્વના સાક્ષરોથી થોડું ખરડાયું ન હતું. આંતર જીવનની તે પછી વાત જ શી કરવી ? માત્ર એક જ નિર્મલસર અને ઉદારાશય સાક્ષર ગુર્જર સાહિત્યમાં વિરલ તારલાસમા ચમકતા હતા, કે જેમણે કવિશ્રીનો 'અક્ષરદેહ' આલેખીને, પહેલાનાં સાક્ષરોએ એ દિવ્યદેહચિત્ર ઉપર નાંખેલા શાહીના છાંટા ધોઈ નાંખ્યા હતા. એ સાક્ષર તે આપણા માનનીય સદ્ગત ગોવર્ધનરામ ભાઈ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના કર્તા છે. કવિશ્રીનાં પ્રકટ દર્શન વખતે તે કોઈ વિદ્વાનની તાકાત ન હતી કે તેમનાં દિવ્ય જીવન પર અંધારાના ગોખારા ફેંકી શકે. બાકી શ્રીનરસિંહમહેતા જેવા મહાતુલાવ સામે તેમની હયાતીમાં જ નિર્રથક આંદોલનો કરનાર અજ્ઞાનીઓ ક્યાં ઓછા હતા? તેવું કવિશ્રી વિષે અને તે તે સહજ જ છે છતાં વિવેકશાલી વિદ્વાનો તેવા ગાડરીઆ પ્રવાહમાં ભળતા નથી. કવિશ્રીએ આ લોકનો ત્યાગ કર્યો અને પોતાનું દિવ્ય ત્રકાશમય ચિત્ર કાયમને માટે ગુજરાતી સાહિત્યોદ્યાનમાં સ્થાપી ગયા પછી ભક્તનિંદકોના ભાગ અનેલા સાક્ષરોએ એ આકર્ષક ચિત્રને બેડોળ બનાવવા પ્રયાસ કર્યો. મહારાણી વિક્ટોરીઆનાં ભવ્ય બાવલાને મુંબાઈમાં કોઈએ કેવું બેડોળ બનાવી દીધું હતું ? તેના ઉપર ચોપડેલો કાળો રંગ ભુંસી નાખવા માટે કેટલા ધુરંધર રસાયનશાસ્ત્રીઓને બોલાવ્યા હતા ? પણ આખરે આપણા જ દેશના મહાન્ રસાયનશાસ્ત્રી સ્વર્ગસ્થ ગર્જરે

અને તેમના શાગીર્દ, તથા જાણીતા હેન્ડરાઈટીંગ એકસ્પર્ટ ભગવદીય પ્રો. સાંકળચંદ શાહ એમ. એ. એ એ આવલાને કલંકમુક્ત કર્યું હતું. એને માટે એ બંને રસાયનશાસ્ત્રીઓનાં નામો યાદગાર બન્યાં છે. તેવો જ બનાવ અહીં બન્યો છે. સાહિત્યોદ્યાનમાં સર્વોત્કૃષ્ટ રીતે પ્રકાશી રહેલા કવિશ્રીના દિવ્ય અક્ષરદેહનાં ચિત્રપર જાણે અજાણે જે શાહીનાં ટપકાં નાંખેલાં તેને ખાળી નાખવાનું કાર્ય સદ્ગત શ્રીયુત ગોવર્ધનરામભાષ્યએ કર્યું, પણ તેમ કરતાં તેમને હાથે કવિ-ચિત્ર કાંઈક ઝાંખું પડવાનો સંભવ ઉભો થયો. અને તેને માટે કવિ શ્રીસવિતાનારાયણે જાહેર પત્રદ્વારા ભયચિહ્ન પણ દેખાડી દીધું. આ જ અરસામાં મારા પૂજ્ય જોષીજીએ કવિશ્રીના જીવનચરિત્રના સખલ પુરાવાઓ એકઠા કર્યા અને સદ્ગત તેલીવાળા જેવા પુષ્ટિમાર્ગના વિદ્વાન સાક્ષરોની સહાયતાથી કવિચિત્રનું ભવ્ય, સુંદર અને આકર્ષક સ્વરૂપ ફરીને પ્રકટાવી દીધું. કવિશ્રીનાં બાહ્ય જીવન ઉપર જે માનસ તરંગોના રંગો ઉડાડેલા તે તેો સદ્જનમાંજ હતા ન હતા થઈ જાય તેમ હોવાથી તેની રૂપરેખા આંકીને સદ્ગત તેલીવાળાએ પોતાના ભરૂચનિવાસી મિત્ર રા. શંકરપ્રસાદ રાવળને એ કાર્ય સોંપી દીધું અને તેનાં ફલરૂપ કવિશ્રીનાં ચરિત્રનો પહેલો ભાગ પ્રકટ થયો. આ ભાગથી કવિશ્રી વિષે જે મનઘડંત માન્યતાઓ ફેલાઈ હતી તે લગભગ નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ અને કવિશ્રીનાં કાવ્યોના ‘મણિમાલા’રૂપે ક્રમશઃ પાંચ ભાગ પ્રકટ થતાં દિનપ્રતિદિન કવિશ્રીનાં કાવ્યો વિષેનો ભ્રમ પણ નષ્ટ જ થયો.

આંતર જીવનમાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિ અને સાંપ્રદાયિક માર્મિક તલસ્પર્શી વિદ્વતા, એ બંનેની આવશ્યકતા હોય જ, તેથી સદ્ગત તેલીવાળાએ એ કાર્ય પોતે ઉપાડી લીધું. સાહિત્યસેવક સાક્ષરોની

આર્થિક સ્થિતિ ભાગ્યે જ સંતોષજનક હોય છે. સદ્ગત તેલીવાલા પોતે વકીલાત કરતા, પુષ્ટિમાર્ગના મહાન્ સંસ્કૃત ગ્રંથો અનેક પ્રતો ઉપરથી સંશોધન કરીને પ્રકટ કરતા. આ મહાકાર્યોમાંથી જે સમય બચે તેમાં અમારું આ કાર્ય પણ રગશીયાં ગાડાંની જેમ આગળ ધપતું હતું. સવારે અને સાંજે તેઓ મને પોતાને ઘેર બોલાવતા હતા. હું મારા દ્રવ્યસંપાદનના સમયનો મહાન્ ભોગ આપીને તે સમય સાધતો હતો. તેમાંજે એમના જેવા વૈષ્ણવ ગૃહસ્થનાં ગાર્હસ્થ્યજીવનમાં, એક આત્મભોગી સાહિત્યસેવકના સાહિત્યસેવામય જીવનમાં, શરીર, સમય, ધન આદિનો ભોગ આપીને હું કૃતાર્થતા માનતો હતો. દિવસોના દિવસો, કલાકોના કલાકો વીતતાં જ્યારે તેમને મુખ્ય કાર્યોમાંથી અવકાશ મળતો ત્યારે તેઓ આ આંતર જીવન લખાવતા હતા. કોઈ વખતે પોતે પણ લખી નાખતા હતા. આંતરજીવનમાં શું આવવું જોઈએ તેની રૂપરેખા તો એમણે તૈયાર કરી જ રાખી હતી. અનુક્રમે પ્રકરણો લખાવતા હતા. આમને આમ મહીનાઓ વીતી ગયા-વર્ષો વીતી ગયાં-કાર્ય પૂર્ણ થઈ શક્યું નહિ. એટલામાં તો શેઠ મૂળજી જેઠાના એક લાખના સ્મારક ફંડ-માંથી શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના મહાન્ ગ્રંથ શ્રીમદ્વલ્લભાખ્યનું રશ્મિ-પ્રકાશ-સાહિત્ય સાથે મુદ્રણ કરવાનું અતિશ્રમજનક કાર્ય તેમણે ઉપાડી લીધું. હવે તો બીલકુલ સમય મળે તેમ હતું જ નહિ. એટલે એમણે કાર્ય સુરતવાળા જાણીતા ઉત્સાહી અને સાંપ્રદાયિક અબ્યાસી રા. રા. ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહને સોંપવા જણાવ્યું. તેમણે પ્રયાસ કરીને મેં 'ચોપડાશાહી' અક્ષરોમાં લખેલી અને તેલીવાલાએ લખાવેલી પ્રત પણ એમણે સુધારા વધારા સાથે 'પ્રેસકોપી'ને લાયક તૈયાર કરી અને બીજાં એકાદ બે સ્વતંત્ર પ્રકરણો પણ લખ્યાં. આ સ્વતંત્ર પ્રકરણો શ્રીયુત તેલીવાલાને ટુંકાં જણાયાં અને

તેમાં હજુ વધારે પૂર્તિ કરવાની જરૂર લાગી, તેથી છેવટે 'શ્રીપુષ્ટિ-
 માર્ગીય વૈષ્ણવમહાસભાના મંત્રી અને પુષ્ટિમાર્ગીય મહાન્ સંસ્કૃત
 ગ્રંથોના અનુવાદક શ્રીયુત જ્ઞેહલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ એમ. એ. ને આ
 કાર્ય સોંપવાનો નિશ્ચય કર્યો. બધું સાહિત્ય રા. જ્ઞેહલાલભાઈ ઉપર
 મોકલી આપ્યું. તેમણે ઘણો જ શ્રમ લીધો. લખાયલું સાહિત્ય વાંચી
 જઈને, તેમાં સુધારા વધારા કરીને નવાં પ્રકરણો પણ સવિસ્તર
 લખ્યાં અને ગ્રંથનાં પ્રકરણો અને વિભાગો પાડીને મુદ્રણાલયમાં
 મોકલવા ગોઝ્ય ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. આ તૈયાર સાહિત્ય અને તેની
 સાથેનો એક પત્ર અમદાવાદથી લખને હું મુંબાઈ શ્રીયુત તેલીવાળા
 પાસે આગ્યો. શ્રીયુત તેલીવાળાએ કેટલીક સૂચના કરી, તે પરથી
 ફરીને રા. જ્ઞેહલાલભાઈને મલ્યો. એ સૂચના તેમણે સ્વીકારી લીધી
 આથી પુસ્તકનું પૂર વધી ગયું, તેથી શ્રીયુત જ્ઞેહલાલભાઈની સૂચના
 મુજબ કેટલીક ઘટાડો કરી નાંખ્યો. ત્યાર બાદ મુંબાઈ ઈલાકાના
 કુળવણી ખાતાના ડે. એન્જ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર અને સુપ્રસિદ્ધ ભગવ-
 દાય મનમોહનદાસ દલાલ બા. એ. ને પણ આ સાહિત્ય વંચાવ્યું,
 તેમણે કેટલીક મામિક સૂચના લીધી તે મુજબ ફરીને આખો ગ્રંથ
 પ્રો. જ્ઞેહલાલભાઈને જાહેર ગયા અને સુધારો વધારો કર્યો. આ રીતે
 આ ગ્રંથ પુષ્ટિસંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ અને એન્જ્યુએટ વિદ્વાનોએ મળી
 પૂર્ણ કર્યો છે. એટલે શ્રીયુત તેલીવાળા અને પ્રોફેસર જ્ઞેહલાલભાઈના
 ઉપકારનું અહીં સ્મરણ કરું છું. સદગત તેલીવાલા આજે હયાત
 હોત તો આ ગ્રંથના પ્રકાશનથી તેમને ઘણો જ આનંદ થાત, પણ
 પ્રભુની દય્યા આગળ કોઈનું પણ બલ ચાલતું નથી; તથાપિ તેમનો
 આત્મા આ કાર્યથી અવશ્ય પ્રસન્ન થશે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે.

૧૬ વર્ષના મારા સતત પ્રયાસનું આ ફલ મારા આનંદમાં
 વૃદ્ધિ કરે તેમાં આશ્ચર્ય શું? ઘણાં આવશ્યક કાર્યોને પણ તિલાંજલિ

આપીને રાત્રિના બાર બાર વાગ્યા સુધીના ઉજ્જગરા વેઠીને, પરિણામે તખીયત લથડે તો તેની પણ દરકાર કર્યા વિના આ સેવા બજાવવા માટે જે ધૈર્ય અને બળનો અનુભવ કર્યો છે તે માટે મહાનુભાવ કવિશ્રી અને તેમના કૃપાપાત્ર સદ્ગત જોષીનું જ સ્મરણ કરું છું. કવિશ્રીના અક્ષરદેહને થયેલો અન્યાય કેમ મિટાવાય તેની ધૂનમાં ઉજ્જગરા કે ભૂખ તરશની પણ મેં દરકાર કીધી નથી. અનેકવાર મુંબાઈથી ડભોઈ, સુરત અને અમદાવાદની જાત્રાઓમાં પૈસા પાછળ જોયું નથી. આનો ખરો અનુભવ તો જે આ સ્થિતિમાં મુકાય તેને જ થાય છતાં આ ગ્રંથ આટલે વર્ષે હું સાહિત્યવિદ્યાસીઓને અર્પણ કરી શક્યો, એટલે મારા તન, મન, અને ધનના મહાન ભોગની સાથેકતા સમજું છું.

આ ગ્રંથની રચના થયા પછી, તેનો શૃંગાર ગુજરાતી સાહિત્યના મહાન સાક્ષરોમાંથી કોઈ સાક્ષરને પવિત્ર હસ્તે થાય તો ઉત્તમ; એમ સમજીને મેં સદ્ગત તેજીવાલાના પરમ સ્નેહી સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષરવર્ય શ્રીયુત નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાને વિનંતિ કરી. મારી નમ્ર વિનંતિ સ્વીકારીને તેમણે એક નાનો પણ માર્મિક સચોટ ઉપોદ્ગાત લખીને આ ગ્રંથને કહો કે કવિશ્રીના અક્ષરદેહને એક અમૂલ્ય દિવ્ય રત્ન જડેલા મુકુટથી શણગારી દીધો છે. એટલા માટે તેમનો ઉપકાર કયા શબ્દોમાં માનું તે પણ મને સૂજતું નથી. તેથી અહીં તેમના શ્રમની નોંધ લઈને જ વિરમું છું. તેમ શ્રીયુત મનમોહનદાસભાઈ અને રા. રા. ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહે પણ લીધેલા શ્રમ માટે તેમનો આભાર માનું છું.

સદ્ગત શેઠ શ્રી કલ્યાણદાસ કેશવદાસ બી. એ. જે. પી. ના ચી. શેઠ શ્રી દારકાદાસ કલ્યાણદાસ બી. એ., ગોલોકવાસી ભગવદીય શેઠ શ્રી અચરતલાલ હરિવલ્લભદાસના આત્મન શેઠ શ્રી હરિદાસભાઈ

તથા શેઠ શ્રી છોટાલાલ કીલાચંદ જે. પી. તથા સ્વ. પંડ્યા ભવાનીશંકર તોળાશંકરના આત્મજ પંડ્યા હિરાલાલભાઈ તરફથી આ પુસ્તકની કેટલીક નકલો લઈને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું છે, અને એ રીતે ગુજરાતના મહાન્ ભક્ત કવિ શ્રીદયારામભાઈની વાણી તરફ જે અનન્ય પ્રીતિ તથા ભક્તભાવ દર્શાવ્યાં છે તે માટે હું તેમનો ઉપકાર માનું છું.

અંથ જ્યારે છપાતો હતો ત્યારે કેટલાક વૈષ્ણવો તરફથી સૂચના થઈ કે કવિશ્રીની જયન્તીનાં વ્યાખ્યાનો પણ જે આ અંથમાં છપાય તો સારું તેથી તેનો પણ આમાં સમાવેશ કર્યો છે. આમાં મુખ્યત્વે કવિશિરોમણિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ, રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, રા. મનમોહનદાસ દલપતરામ રા. નગીનદાસ ત્રિભોવનદાસ માસ્ટર, રા. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી, રા. ચીમનલાલ છોટાલાલ દેસાઈ, રા. મંજુલાલ જમનાદાસ દવે, રા. જગજીવનદાસ દ્યાળજી મોદી, તથા શાસ્ત્રી વસંતરામ હરિકૃષ્ણ, રા. અંબાલાલ બુલાખીદાસ જની, વગેરેનાં ભાષણો જે 'ગુજરાતી' 'ગુજરાતી પંચ' 'પ્રજ્ઞાધુ' 'સાંઝ વર્તમાન' શુદ્ધાદિત' વગેરે સાપ્તાહિકા, દૈનિકા તથા માસિકામાં જે પ્રકટ થયાં, હતાં, તેનો પણ સંગ્રહ અહિંયાં કર્યો છે, આ માટે તે સર્વે લેખકો તથા પ્રકાશકોનો હું અત્ર અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

જયન્તીનાં ભાષણો અને અન્ય લેખો અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં જૂદાંજૂદાં છાપાંઓમાં પડી રહેલાં હોવાથી, તેને હમેશને માટે સાચવી રાખવાને તથા અભ્યાસીઓને કવિશ્રી વિષે જૂદી જૂદી દૃષ્ટિબિન્દુથી જાણવાનું મળે તે માટે અહિંયા કેટલાક સન્મિત્રોની ઇચ્છાથી દાખલ કર્યાં છે.

ઉપરાંત ગુજરાતના ઉગતા સાહિત્યસુધાકર સુપ્રસિદ્ધ ગોસ્વામી શ્રી ૧૦૮ શ્રીવ્રજનાથલાલજી મહોદયે કવિ શ્રીના અક્ષરદેહને રસ-સ્મરણાંજલિ' અર્પીને તેને કાંઈ નવું રસરૂપ અર્પ્યું છે, એટલે એઓ શ્રીનો ઉપકાર તો ચિરસ્મરણીય જ ગણાય. આપ શ્રી 'ભક્તરત્ન-

પરીક્ષક' શ્રીવિકૃલેશ્વરપ્રભુના વંશજ રહ્યા, એટલે ભક્ત કવિશ્રીને કેમ ન ઓળખે ?

આ ગ્રંથના પરિશિષ્ટમાં કવિશ્રીએ રચેલા 'પ્રશ્નોત્તરમાલિકા' ગ્રંથમાંનો જે ગદ્ય લેખ છપાયો છે, તેને માટે શાસ્ત્રીજી ચીમનલાલજી તથા રા. ઈશ્વરલાલ શાહનો ઉપકાર માનું છું.

આ પરિશિષ્ટ વિભાગમાં કવિશ્રી ઉપર કડીના વૈષ્ણવે લખેલો પત્ર કવિશ્રીના તરફ અન્ય વૈષ્ણવોનો કેવો સહભાવ હતો તેની પ્રતીતિ માટે તથા તેમના કાળની-સંવત્ ૧૯૦૨ની-પત્રના ગદ્ય લખાણની ભાષા કેવી હતી તેનો ખ્યાલ થવા માટે અત્ર આપ્યો છે.

આ ગ્રંથનું મુદ્રણ પ્રો. જેઠાલાલભાઈની દેખરેખ નીચે થયું છે અને તેમાં તેમણે ઘણો શ્રમ લીધો છે. પણ આ ગ્રંથનાં પાછળનાં પ્રૂફા શોધવાનો તેમને સમય ન મળ્યો તેથી બીજાઓ પાસે મુંબાઈ શોધાયા હતા અને તેમાં અશુદ્ધિ રહી જવા પામી છે. તેથી ક્ષમા માગું છું. જાણીતા વૈષ્ણવ સદ્ગૃહસ્થ રા. રા. મૂળજી નાથજી ક્રોઠારીએ ઘણી કીંમતી સૂચના કરી છે, અને રા. વસંતરામ શાસ્ત્રી, રા. ગિરિધરલાલ જ. શાહ, રા. રા. ગોવિન્દશરણદાસ આદિ મિત્રોએ પણ આ કાર્યમાં પૂર્ણ સહકાર આપીને મને આભારી બનાવ્યો છે. આ સર્વે ભગવદીયોના પ્રયાસની અહીં નોંધ લઉં છું. અંતમાં આ સર્વ કાર્ય એ દયામય પ્રભુનાં રસાત્મક સ્વરૂપના અમંદ આનંદના આસ્વાદમાં લવલીન બનેલા ભક્તરત્ન કવિશ્રીનાં ચરણમાં નિવેદન કરીને વિરમું છું.

અમદાવાદ } નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ.
કુંજ એકાદશી સં. ૧૯૮૭ } ડબોઈવાળાના સર્વને શ્રી સ્મરણ.

પ્રસ્તાવના

ગુર્જર કવિસમ્રાટ્ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈની વાણીથી ક્યો ગુર્જરવાસી અપારિચિત છે? તે કવિએ પોતાની વાણીની મીઠી મધુરપથી દરેક ગુર્જરવાસીનું હૃદય આકર્ષી લીધું છે તેમ કહેવું તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. પ્રથમ તે કવિની વાણીનો પરિચય સદ્ગત નર્મ-દાશંકર કવિએ ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી પ્રકટ થયેલા દયારામકાવ્ય-સંગ્રહ એ પુસ્તકથી કરાવ્યો. આ પુસ્તકમાં તે કવિની ગરબીઓ તથા ભક્તિ નીતિ તથા વૈરાગ્ય વિષેનાં પદો ઉપરાંત તેમની વ્રજભાષાના 'સતસૈયા' જેવી કવિતાઓ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી પંડિત ગદ્દલાલાજી તરફથી તેમજ વડોદરા ભાષાંતર ખાતા તરફથી તેનાં 'રસિકવલ્લભ વગેરે છપાયાં હતાં પણ આ પ્રયાસ કોક કોક સ્થળે છાપના અશુદ્ધિઓવાળા જણાવાથી તેમજ કવિની ખાંજ કૃતિઓ પણ પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર જણાતાં ડભોઈનિવાસી નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ સાહે કવિના શિષ્યપુત્ર જેવી છોટાલાલાભઈની સાહાય્યથી કવિની કવિતાઓનો સંગ્રહ પોતે હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી તૈયાર કર્યો અને ત્યાર પછી તે બધાને જેમ જેમ જોગવાઈ મળતી ગઈ તેમ તેમ 'દયારામકૃતકાવ્યમણિમાળા' ના નામથી બહાર પાડ્યા. આ રીતે અત્યાર સુધી તે કવિની કવિતાના પાંચ ભાગ બહાર પડી ચૂક્યા છે. હજુ કેટલોક ભાગ પ્રસિદ્ધ થવાનો બાકી છે. આ ઉપરાંત પ્રાણશંકર વૈજનાથ વ્યાસે રા. જગજીવન દયાજી મોદીની પ્રસ્તાવના સહિત 'દયારામકાવ્યમુદ્યા' નામનું પુસ્તક પણ છપાવ્યું છે. આ ઉપરથી ભક્ત કવિ શ્રીદયારામના સાહિત્યનો જેમને અભ્યાસ કરવો હશે તેમને પૂરતી સામગ્રી મળશે.

જ્યાં સુધી આ સામગ્રી ઉપલબ્ધ ન હોતી ત્યાં સુધી આ ભક્ત કવિની કવિતાના પૂરતા અભ્યાસના અભાવના પરિણામે ગુજરાતના કેટલાક સાક્ષરો તરફથી આ કવિને મોટો અન્યાય થયેલો હતો. કેટલીક વ્યક્તિઓએ આ કવિનાં જીવનચરિત્ર જુદાં પ્રસિદ્ધ કરીને એ કવિના જીવનને ઝાંખું પાડવાના મિથ્યા પ્રયત્નો કરેલા, પણ જેમ સૂર્ય સદામે ધૂળ નાખવાથી સૂર્યનો પ્રકાશ ઢંકાતો નથી, તેમ આ કવિના કીર્તિ-સૂર્ય વિષે બન્યું. સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈએ દયારામભાઈને થતા અન્યાયમાંથી કંઈક અંશે બચાવી લેવા માટે દયારામભાઈનો અક્ષરદેહ વિષેનો પોતાનો નિઃસંધ લખ્યો અને તેમાં તેમના સ્થૂલ જીવન અને અક્ષરદેહને છૂટાં પાડ્યાં અને જણાવ્યું કે તેમનું સ્થૂલજીવન ગમે તેવું હોય પણ તેમનો અક્ષરદેહ ખરેખર સુંદર છે. ગોવર્ધનરામ ભાઈનો આ મત પણ તે કવિચરિત્રને શુદ્ધ રૂપે પીછાણી શક્યો નહિ. મહાપુરુષનાં જીવન અને કવન ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવની માફક એક બીજાથી નિરાળાં હોતાં નથી. તેમનાં જીવનના આચાર અને વિચાર એક બીજાની સાથે અભેદતાથી રહેલા હોય છે. તેમની કૃતિઓ તે તેમના આન્તર વિચાર અગર સંકલ્પનું જ પરિણામ છે. આંતર સંકલ્પથી કૃતિ ભિન્ન હોતી નથી. એક ક્ષણવાર માટે પણ તે નોખી રહી શકે નહિ. પુષ્પમા જેમ પરિમલ મહેકી રહે છે તેમ મહાપુરુષોનાં જીવનમાં તેમની કૃતિ પણ મહેકી રહે છે. જેમ વસ્તુની જ છાયા અગર પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ તેમના જીવનમાં જે જે શુભ વિચારો બાંધેલા હોય તેનું જ પ્રતિબિંબ કૃતિઓ દ્વારા જીવનમાં ઉઠે છે, આ સિદ્ધાન્ત તરફ શ્રી.ગોવર્ધનરામભાઈ કેમ દુર્લભ્ય રહ્યા હશે તે સમજી શકાતું નથી. તેમ છતાં તેમણે દયારામભાઈનો અક્ષરદેહ અવલોકવામાં જે સુંદર પ્રયાસ કર્યો છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય

છે. અલ્પત, તેની અંદર છણાયેલી તાત્વિક વિચારસરણિ તે દ્યારામ ભાઈની નથી. દ્યારામભાઈ એક ભક્ત કવિ હતા અને તે શુદ્ધાદૈત મતના પ્રતિપાદક શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના પુષ્ટિમાર્ગના સેવક હતા. આથી તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન સર્વથા શુદ્ધાદૈત મતને અનુસરે છે. એટલે ગાંધીનરામભાઈની માંમાંસામાં કોકોકો સૈદ્ધાન્તિક દોષો રહી ગયા છે. આ ત્રુટિઓ તરફ 'ગુજરાતી' માં કવિ સવિતાનારાયણે (?) 'અક્ષર-દેહનાં અવલોકન'ના લેખથી ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ત્યાર પછી આ પુસ્તકના પ્રકાશક તરફથી દ્યારામભાઈનું એક જીવનચારત્ર પ્રમાણુપૂર્વક સામગ્રી ઉપરથી રચાને અહાર પાડવામાં આવ્યું હતું પણ તેમાં જીવનચરિત્રના જ પ્રસંગો નિરૂપવાના હોવાથી, દ્યારામભાઈનાં કાવ્યોમાં કયો અર્થ દૂપાયેલો છે તે પ્રકટ કરવાનો તેમાં અવસર ન હોતો, તેથી તેજ પ્રકાશકની ઇચ્છાથી 'દ્યારામભાઈનું આન્તરજીવન' નામનું આ પુસ્તક પ્રકટ કરવામાં આવે છે. મનુષ્યને સ્થૂલ જીવનની માફક સૂક્ષ્મ જીવન અગર આન્તરજીવન પણ હોય છે. તે આન્તરજીવન મનોવ્યાપાર અને લાગણીઓનું અનેકું હોય છે. અહિંયાં તે લક્ષ્યમાં રાખીને જ 'જીવન' નિરૂપવામાં આવ્યું છે. કવિના મનના વ્યાપારો તથા લાગણીઓ તેમની કવિતામાં દર્શાવેલા છે. એટલે તેનો જ આધાર લઈને તેનું પૃથકકરણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તે વ્યાપારો તથા લાગણીઓ કેવાં હતાં તે અહિંયાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. આમ કરવામાં કવિએ પોતાની કવિતામાં રજુ કરેલા કેટલાક વિચારો તથા મતો ઉપર કેટલીક આનુપંગિક વિસ્તૃત ચર્ચા કરવાની જરૂર જણાયેલી હોવાથી તે પણ અહિંયાં કરી છે. પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ તેજ કવિના મનોવિચારના આધેય હતા, અને તે આધેય સાથે આધાયકની વૃત્તિ તદ્દકાર અને તે માટે સાધનરૂપ ભક્તિ કેવી હોવી જોઈએ, તથા તે

તદ્રૂપ બનતાં આધાયક આધેય સાથે કેવી રીતે રસાસ્વાદ કરે છે, તે બધી બાબતોનો ટુંકમાં સ્કેટ કરવાની જરૂર જણાતાં તેનો પણ વિચાર આ પુસ્તકમાં કર્યો છે. અર્થાત્ આ પુસ્તકમાં કવિના સ્થૂલ-જીવન નહિ પણ તેમના આન્તરજીવન-તેમની માનસિક સૃષ્ટિનો જ તથા તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયોનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ પુસ્તક રચવાનો પ્રથમ સંકલ્પ સદ્ગત શ્રી મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા બી. એ. એલ.એલ. બી. ને થયો હતો. તેઓ પુષ્ટિમાર્ગના એક સમર્થ વિદ્વાન હતા. તેમણે પોતે એ સંપ્રદાયનાં અનેક પુસ્તકોનું વાચન કર્યું હતું તેમજ સંસ્કૃત ગ્રંથોનો સમુદ્ધાર કરવામાં જ પોતાના જીવનનો ભોગ આપ્યો હતો. તેઓ દયારામભાઈના કાવ્યોના ખાસ અભ્યાસી હતા. દયારામભાઈ વિષે ગુજરાતના સાક્ષરોનું અજ્ઞાન કેવું છે તે જ્યારે તેમને ખબર પડી ત્યારે તેઓએ દયારામભાઈનાં કાવ્યોમાં કયો વિચાર છે તે પુસ્તકરૂપે બહાર પાડવાનો વિચાર કર્યો, અને તે વિચાર પ્રકાશકને જણાવ્યો. અહિંઆં કહેવું જોઈએ કે દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર જે આ પુસ્તકના પ્રકાશકે છપાવેલું તેની રૂપરેખા ભાઈ મૂલચંદ્રના હાથે જ તૈયાર થઈ અને પ્રકાશકે તે વિચારને સહર્ષ ઉપાડી લીધા. આમ નિર્ણય થયા પછી ભાઈ મૂલચંદ્રે 'આન્તરજીવન' માટે વિષયોનું ટાંચણ કર્યું અને તેમાંના કેટલાકો ઉપર પોતે જતે લેખો લખ્યા. કેટલાક લેખો પોતે પોતાના હાથે લખતા તો કેટલાક પ્રકાશકને લખાવતા. આમ તેમણે આન્તરજીવનની સામગ્રી તૈયાર કરવા માંડી, પણ આ વખતે તેમની પાસે સંસ્કૃત ગ્રંથોના મુદ્રણનું કામ એટલું બધું હતું કે તેઓ આ કામ માટે પૂરતો સમય આપી શકે તેમ નહોતા તેથી તેમણે તે અધૂર રહેલું કામ ઉપાડી લેવાને સૂચવ્યું, મેં તેમની તે ઇચ્છાને માન આપીને કબૂલ્યું. વિષયોની

યાદી તેમણે જ તૈયાર કરી જ હતી, એટલે મારે તો બાકીના વિષયો ઉપર ખૂટતા લેખો તૈયાર કરવાના હતા. તેમજ તે લેખોની પરસ્પર સંકલના જાળવવાની હતી. આ વખતે વળી ભાઈ મૂલચંદ્રની સંમતિથી રા. નારાયણદાસે ભાઈ ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહની પણ લખાણની બાબતમાં સલાય લીધી. ભાઈ ઈશ્વરલાલનો દયારામ વિષેનો અભ્યાસ સારો હતો તેથી તેમણે પણ તે કાર્યમાં પોતાનો હિસ્સો આપવા માંડ્યો. તે પછી શ્રીયુત મનમોહનદાસ દલપતરામ દલાલ બી. એ.ને એ મેટર વાંચવા તેલીવાલાની મુચનાથી પ્રકાશકે આપ્યું હતું. બધા લેખો ત્યારે તૈયાર થયા ત્યારે પુસ્તકનું દળ ઘણું જ વધી ગયું, આથી તમામ સામગ્રીને ભાઈ મૂળચંદ્રે ફરીથી તપાસી અને તેમાં ઘટાડો કરવાનો સૂચવ્યો. ત્યાર પછીથી ભાઈ મૂળચંદ્ર આ ગ્રંથનું મુદ્રણ શરૂ થાય તે પહેલાં હરિશરણ થયા તેથી તે કામમાં પછીથી તેમની જે સાહાય્ય જોઈએ તે અટકી ગઈ. પ્રકાશકની ઇચ્છાથી મેં ફરીથી બધાં મેટર તપાસી અને પુસ્તકનું કદ વધી ન જાય તેટલા માટે વિશેષ ઘટાડો કર્યો. આ સાથે કવિની જયન્તીઓનાં ભાષણ પણ અગત્યનાં હોવાથી આ પુસ્તક સાથે છપાવવાનો વિચાર પ્રકાશકનો હોવાથી પ્રકાશકની ઇચ્છા પ્રમાણે તેનો પણ અહિંયાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે,

ભાઈ મૂલચંદ્ર પોતાના હાથે આ કાર્ય પૂર્ણ કરી ગયા હોત તો સાદું પણ પરમાત્માની ઇચ્છા આગળ આપણા સંકલ્પો વ્યર્થ છે. આ ગ્રંથની યોજના ભાઈ મૂળચંદ્રના શુભ અને સંસ્કારી સંકલ્પમાંથી ઉદ્ભવી છે તેથી આ પ્રયાસનું સર્વ માન તેમને ઘટે છે. ભાઈ ઈશ્વરલાલ મગનલાલ શાહે પણ આ કાર્યમાં જ પોતાની અમૂલ્ય સેવા આપેલી તે માટે તેમનો પણ ઉપકાર ઘટે છે.

આ સાથે ખાસ ઉપકાર ભાઈ નારાયણદાસ પરમાનંદદાસનો માનવો જોઈએ. સાહિત્ય એ તેમનો વિષય નથી. તેમ પોતે વહેપારિ ભાઈનના ધંધામાં હોવા છતાં ભક્તકવિ દયારામભાઈ તરફ શુદ્ધ ભક્તિથી આકર્ષાઈને તેમણે આ ગ્રંથના મુદ્રણનું સાહસ કર્યું છે, તે માટે વૈષ્ણવો તથા સાહિત્યપ્રેમીઓ તરફથી તેમને અભિનંદન ધટે છે. ભાઈ નારાયણદાસે જે આ સાહસ ન કર્યું હોત તો, દયારામભાઈનું શુદ્ધ જીવન ચરિત્ર તથા કવ્યમણિમાળાના પાંચ ભાગો ગુજરાતની જનતાને વાંચવાનાં મળત નહિ.

પ્રકાશકની સૂચનાથી આ પુસ્તકમાં જ્યન્તીના ભાષણો તથા લેખોનો સંગ્રહ પણ કરવામાં આવ્યો છે, તે માટે તે તમામ લેખકોનો આભાર પ્રકાશકે જૂદો માન્યો છે. હું પણ તે લેખકોએ પોતાનાં ભાષણોદ્વારા જે દયારામભાઈની સેવા કરી છે અને જે પત્રોના અધિપતિઓએ તેને પ્રકટ કરી છે તે માટે તેમનો પણ ઉપકાર માનું છું.

આ પુસ્તકમાં ગ્રંથમુદ્રણના જે જે દોષો રહી ગયા છે તેમાંના કેટલાકનું શુદ્ધિપત્રક અહિંમાં આપ્યું છે. તેમ છતાં જે અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ હોય તે માટે ક્ષમા ચાચું છું. જ્યન્તિવિભાગનાં પ્રૂફ હું જોઈ શક્યો નથી. છેવટે જે પરમાત્માની પ્રેરણાથી આ કાર્ય હું કરી શક્યો છું તેમને સાક્ષી રાખીને નીચેનું વાક્ય હું ઉચ્ચારું છું.—ધામ્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહકં સત્યં પરં ધોમહિ

ઋષિપંચમી ૧૯૮૬

અમદાવાદ

જેઠાભાઈ ગો. શાહ.

ઉપોદ્ધાત..

શ્રી નરસિંહ મહેતા (ઈ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૮૧) આપણા ગુજરાતના પ્રાચીન યુગના આઠ કવિ અને કવિ દયારામભાઈ (ઈ. સ. ૧૭૬૭-૧૮૫૨) આપણા ગુજરાતના પ્રાચીન યુગના છેલ્લા કવિ. બન્ને રસિક નાગર જ્ઞાતિના. બન્ને કવિ છતાં શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિમાં ગોપિકા જેવા માધુર્યભક્તિથી મુગ્ધ બનેલા ભક્ત. આમ છતાં ઇંગ્રેજ શિક્ષણના આરંભ સમયે શ્રી નરસિંહ મહેતા આપણા જમાનાથી આઠા; વધારે મોહકરૂપમાં, અને શ્રી દયારામ આપણા જમાનાની અત્યંત નજીકના, તેથી મનુષ્યસહભાવી માત્સર્યવડે કંઈક કલુષિત રૂપમાં જણાયા. કવિ નર્મદાશંકરે (ઈ. સ. ૧૮૩૩-૧૮૮૬) શ્રી દયારામભાઈનાં કેટલાંક કાવ્યોનો સંગ્રહ કર્યો, અને તેમના અક્ષર દેહનાં ઘટક અણુઓ એકત્ર કર્યાં. પરંતુ વિશ્વામિત્રની વિચિત્ર સૃષ્ટિ જેવી કવિ દયારામભાઈના અક્ષરદેહની રચના તેમણે ઘણી બેડાબ બનાવી. નવા યુગના મોટા કવિએ કહ્યું તે દયારામના શુદ્ધ સર્વ માની લીધું, અને ગાડરીયા પ્રવાહ જેવા અક્ષરદેહનાં સ્વરૂપને આપણા જનસમાજે કવિ દયારામ ઉપરના ન જાણવાનાં કારણે અધ્યારોપિત દોષોને સાચા માની તેમના (૧૮૫૨-૧૯૦૭) સંગ્રહમાં નાક મરડવા માંડ્યું. આ દોષનું નિવારણ શ્રી ગોવર્ધનરામ ભાઈએ (ઈ. સ. ૧૮૫૫-૧૯૦૭) કર્યું, પરંતુ કવિ દયારામને લગતું સર્વ સાહિત્ય તેમના સમયમાં પ્રકટ થયેલું નહિ હોવાથી, સિદ્ધાન્તમાં શાંકર કેવલાર્દ્રેતમતના મમત્વવાળા હોવાથી, અને જ્ઞાનશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર

એનો ગાઠ પરિચય તેમને હોવાથી, ભક્તિશાસ્ત્ર અને પ્રેમ નિરોધક ઉપર બંધાયેલા કવિ દયારામના અંથોમાંથી કવિના પોતાના અભિ-પ્રાયથી અવળા રૂપના સિદ્ધાન્તો તેમણે તારવ્યા; એટલે દયારામ-ભાઈનો અક્ષરદેહ સુંદર ચિતરાયો, છતાં જેમ ગંગાજી શિવની મૂર્તિને માથે જોષએ, તેને બદલે ચરણુ આગળ કાંઈ એસાડે અને જેવી વિકૃત ભાવના ઉભી થાય તેવી રીતે પાતંજલ યોગનાં જંગમ સાધુનાં કડાં કવિની સુંદર મૂર્તિને પહેરાવવામાં આવ્યાં. અને વિચિત્ર અક્ષરદેહ ઉભો થયો.

તે જમાનો પણ ગયો; અને કવિના અધ્યારોપિત સદોપ અથવા વિકૃત અક્ષરદેહને તેના મૂલ રૂપમાં તારવવાના પ્રયત્નો થયા. પરંતુ આ દેહનાં ઘટક અણુઓ જ્યાં સુધી કવિની સર્વ કૃતિઓ ઉદ્ધારને ન પામે ત્યાં સુધી મળવાં મુશ્કેલ; એમ દયારામને લગતું સહમજી સને ૧૯૧૪ થી ૧૯૨૯ સુધીમાં પૂર્ણ સાહિત્ય “દયારામ કૃત કાવ્યમણિમાલા” ના પાંચ ભાગ પ્રકટ થયું (ધ. સ. શ્રી દયારામભાઈના પ્રત્યક્ષ શિષ્યના પુત્ર તથા ૧૯૧૪-૧૯૨૯) મિત્રમંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા. આ પાંચ વિભાગમાં એકત્ર થયેલા અંથોથી પ્રજ્ઞના સમજવામાં આવ્યું કે દયારામભાઈની લોકપ્રસિદ્ધ ગવાતી ગરબીઓ તેા તેમની કૃતિઓનો એક નાનો લોકભોગ્ય સંગ્રહ છે, પરંતુ ભક્તિશાસ્ત્રના કાવ્યની રીતિએ સ્કુટ થતા મર્મોનો સંગ્રહ “રસિક વલ્લભ” “ભક્તિપોષણ” “પુષ્ટિ પથ રહસ્ય” વિગેરે અનેક અંથોમાં છે, અને તે કંઈક વિદ્વદ્ભોગ્ય સમૂહ છે.

દયારામભાઈનું લોકભોગ્ય અને વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા પછી શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના પુષ્ટિસમ્પ્રદાયનું વિપુલ સંસ્કૃત સાહિત્ય લગભગ ૪૦ નાના મોટા શાસ્ત્ર તથા પ્રકરણ અંથોનું

વૈષ્ણવ વિદ્વાનો તરફથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું, અને આ સાહિત્યનો સમુદ્ધાર કરનાર પુણ્યશ્લોક શ્રી મૂલચન્દ્ર તેલીવાળાએ જે સેવા શિષ્ટ સાહિત્યના ઉદ્ધરણમાં કરી છે તેની કોઈ સામ્પ્રદાયિક વિદ્વાને કરી નથી. આ સાહિત્યના સમુદ્ધારકે આપણી પુષ્ટિ સમ્પ્રદાયના નજર ઉપર આવ્યું કે શ્રી દયારામભાઈના વિપુલ સંસ્કૃત પુષ્ટિસમ્પ્રદાયના જ્ઞાનગુરુ યા માર્ગદર્શક શ્રી-સાહિત્યના પ્રકાશક ઇચ્છારામ ભટ્ટજી હતા; અને તેઓ પ્રખર સંસ્કૃત શ્રી તેલીવાળા વિદ્વાન હતા, અને તેમણે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના પ્રહસન ઉપરના અણુભાષ્ય ઉપર “પ્રદીપ” નામની ટીકા લખી છે. આ ગુરુ શિષ્યના સમ્બન્ધનો પડદો ઉઘડ્યા પછી જાણવામાં આવ્યું કે શ્રી દયારામભાઈમાં જે શૃંગાર-રસ જ્ઞકાય છે તે લૌકિક રતિનો ઉદ્ભાસ નથી, પરંતુ શ્રી કૃષ્ણ પ્રતિના અલૌકિક માધુર્ય ભક્તિનો પ્રવાહ છે.

આ લૌકિક શૃંગાર અને અલૌકિક માધુર્ય ભક્તિનો ભેદ ન સમજવાથી; અને બન્નેમાં શબ્દમયી પરિભાષા લૌકિક રતિની ઉદ્દીપક હોવાથી દયારામનાં કાવ્યો માત્ર શૃંગારનાં છે, એવું મંતવ્ય કેટલાક વિવેચકોમાં દૃઢ થયું હતું, તેની બ્રાંતિ ઉઘડી ગઈ. લૌકિક રતિમાં આત્મામાંથી પ્રેમ નીચે ઉતરી સ્થૂલ દેહમાં સંભોગ અથવા વિપ્રસંગ શૃંગારમાં પરિણમે છે; અલૌકિક લૌકિક શૃંગાર અને માધુર્ય ભક્તિમાં સ્થૂલદેહની સ્થૂલ કામ-અલૌકિક માધુર્ય વાસના પણટાઈ ‘રસમય’ પરમાત્માની દિવ્ય ભક્તિનું આલિંગનમાં મૂર્તિમાં પરા ભક્તિરૂપે પણટાય છે. લૌકિક સામ્ય હતાં આંતર રતિનું આલંબન સ્ત્રી-પુરુષનું સચેતન શરીર રૂપમાં વૈપમ્ય છે; અલૌકિક માધુર્યભક્તિનું આલંબન પરમેશ્વરની રસમયી મૂર્તિ છે, અને જીવ-ઈશ્વર

વચ્ચે વિલક્ષણ મધુર ભાવ સ્થાયી બંધાયેલો હોય છે. આ દષ્ટિ-
બિન્દુથી દ્યારામભાષા શ્રીકૃષ્ણ સાથે સખીભાવથી સંયોગન
પામેલા સમજતાં, તેમનાં કાવ્યો માધુર્યભક્તિના બોધક સમજ્યા
વિના રહેશે નહિ.

શ્રીમદ્ભયન્દ્ર તેલીવાળાના સંશોધનને પરિણામે અને કવિ
દ્યારામના ભાવિકા અને પ્રશંસકાના ઉત્સાહને લઈ શ્રી દ્યારામ
ભાષના સંબંધનું વિવેચન સાહિત્ય ઉભું થવા લાગ્યું; અને કવિશ્રીની
જ્યંતીના પ્રસંગોમાં ઉત્તમ વિદ્વાનોથી કવિનાં અક્ષર દેહની સુંદર
છબી આલેખાવા લાગી. કવિના અક્ષરદેહની છબીના ચિત્રકારોમાં અનેક
કુશલ કલાવિદ્ રોકાયેલા જણાય છે. આ અક્ષરદેહનું બાહ્યરૂપ તે
કાવ્ય શરીર છે, તેનું મસ્તક તે કવિના તાત્ત્વિક વિચારોની ગુંથણી
છે, અને તેનું હૃદય તે કવિનો માધુર્યરસ છે.

દ્યારામને લગતું આ પ્રમાણે કવિના અક્ષરદેહને સર્વાંગે જેમણે
વિવેચન સાહિત્ય અવલોકવો હોય તેમણે કવિની કૃતિઓને કાવ્ય
(૧૯૨૫-૧૯૩૦) શાસ્ત્રની દષ્ટિથી, જ્ઞાનશાસ્ત્રની દષ્ટિથી અને
દ્યારામના અક્ષર ભક્તિશાસ્ત્રની દષ્ટિથી અવલોકવી જોઈએ. આ
દેહના ત્રણ અંગો: “આંતરજીવન”ના ગ્રન્થમાં ત્રણે દષ્ટિબિન્દુથી
કાવ્યશરીર, જ્ઞાન કવિના અક્ષરદેહનું નિરૂપણ થયું છે. તે નિરૂપણ
મય મસ્તક અને કરનારા, કવિના કેવલ ભક્તો અથવા પ્રશંસકો જ
ભક્તિમયહૃદય નથી પરંતુ ઘણા તત્ત્વચિન્તકો, કાવ્યશાસ્ત્રના
નિપુણ વિવેચકો, કવિજનો અને તટસ્થ સાહિત્ય

રસિક વિદ્વાનો પણ છે. પરંતુ આ ત્રણે વર્ગના વિવેચકો
‘સહૃદય’ વર્ગના છે, અને તેથી ગુણ પક્ષપાતી છે. જ્યાં ઇષ્ટમૂર્તિને પૂજના
અવધિએ પુષ્પાંજલિ આપવામાં આવે, ત્યાં પુષ્પની જાતિ ઉપર લક્ષ

આપવામાં આવતું નથી, પરંતુ ભાવ વડેજ પુષ્પની કિંમત અંકાય છે. પુષ્પાંજલિમાં ગુલાબ, મોગરો, ચંપો વિગેરે ઉત્તમ જાતિનાં સુગંધી અને સુરૂપ પુષ્પો પણ હોય અને કાંટાસળીયાનાં, ધંતુરાનાં અને આકડાંનાં પણ કુલો હોઈ શકે. “જ્યંતી” ને લગતાં વ્યાખ્યાનોમાં કવિશ્રીને અર્પણ થયેલી પુષ્પાંજલિમાં આજ ન્યાય પ્રવર્તતો જણાશે. મુખ્ય વ્યાખ્યાનકર્તાઓએ સુગંધી અને સુરૂપ પુષ્પોથી કવિશ્રીને વધાવ્યા છે, અને પ્રાસ્તાવિક વિવેચકાએ અથવા પ્રવચન કરનારાઓએ સામાન્ય કુલોની વૃષ્ટિ કરી છે. પરંતુ સર્વ જનોએ ખોતાના શુદ્ધ ભાવનું પ્રાકટ્ય કર્યું છે.

દયારામભાઈના અક્ષરદેહનું આલેખરૂપ તેમનાં કાવ્યો છે. આ શબ્દ-અભાસક મૂર્તિનું સર્વાંગ નિરૂપણ:—

૧. કાવ્યનો શુદ્ધ ઉદ્દેશ.
૨. કવિનાં કાવ્યોનું વર્ગીકરણ.
૩. અન્ય કવિઓ સાથે સરખામણી.
૪. દયારામના કાવ્ય વિષેના વિચારો.
૫. કાવ્યવિદ્યાંગાવલોકન.
૬. દયારામને લગતું કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું ભાષણ

આ છ લેખોમાં થયેલું વાચકને મળી આવશે. આ લેખોમાંના પ્રથમના પાંચમાં કાવ્યામીમાંસા અલંકારશાસ્ત્રના આધારે શ્રી તેલીવાલા તથા શ્રીજેઠાલાલ શાહ તરફથી થઈ છે, અને કવિની કવિ તરીકેની કદર શ્રીન્હાનાલાલ કવિએ અત્યંત રમણીય શૈલીમાં છટ્ટા લેખમાં કરેલી જણાશે. શેક્સપીઅર, મીલ્ટન વિગેરે ઉત્તમ કવિના જીવનને લગતા વિવેચનો ઇંગ્રેજી ભાષામાં Englishmen of Letters Series માં જેવાં આકર્ષક હોય છે, તેવું મનોહર વિવેચન

શ્રી ન્હાનાલાલના લેખમાં વાચકને મળી આવશે. ઉત્તમ સાહિત્યના સર્જક તરીકે કવિ દયારામમાં સ્વાભાવિક પ્રતિભાશક્તિ ઉપરાંત જે અહુશ્રુતત્વ, લોકનું ઉંડું નિરીક્ષણ વિગેરે ઉદ્બોધક સામગ્રી જોઈએ તે દયારામે કેવી રીતે મેળવી હતી તેનું સ્વરૂપ “સાક્ષર તરીકે કવિ” એ નિબંધમાં વર્ણવાયેલું મળી આવશે. કવિ દયારામને સમ્પ્રદાયની મર્યાદામાં બાંધ્યા બંધાય એમ નથી એવું જે નિરૂપણ થયું છે, તેમાં કવિજનો કલ્પનાના બલ વડે અકલ્પિત સત્ય વસ્તુનો સ્પર્શ કેવી રીતે કરાવી શકે છે તેનું ભાન થયા વિના રહેતું નથી. કવિ ન્હાનાલાલના અમત્કારિક શબ્દોમાં કહીએ તો:—

“ દયારામભાઈ માત્ર સમ્પ્રદાયના નથી રહ્યા. સમસ્ત ગુજરાતના છે. એ ચંપાની સ્ટ્રોડમ તમારી (વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયની) વાડીમાંજ પાછી પૂરી રાખશો ? ‘પૂરી પૂરાશો ? પૂરતાં આવડે તો પૂરો. એ નર્મદાજી પાછાં અમર કંટકના પહાડમાં સમાશો ? આવડે તો સમાવો. વૈષ્ણવી વાડીમાં એ પ્રકુલ્યો. પણ પરિમલ ઉડ્યા તે વાડી બહાર પ્રવર્ત્યા. પાછા લાવી એ સમ્પ્રદાયની વાડીમાં બંધાશે ? સમ્પ્રદાયની સીમાઓમાંથી દયારામ છલકાઈ ગયા છે. સમેટયા નહિ સમાય. શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર સમ્પ્રદાયગુરુ કે જગદ્ગુરુ ? દયારામભાઈ એ ગુજરાતની પૂર્ણિમાના રસચન્દ્ર ”

દયારામભાઈ સામ્પ્રદાયિક ભક્ત કવિ ખરા. પણ તેમના સમ્પ્રદાયની પીડમાં રહેલું તાર્ત્વિક દર્શન બાણવું હોય તો નીચેના લેખો પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે:—

૧. દયારામની ઈશ્વરભાવના
- દયારામનો જ્ઞાન ૨. તેમના જગત્ વિષે વિચારો
- વૈભવ. ૩. તેમના જીવ વિષે વિચારો.

૪. તેમના મોક્ષ વિષે વિચારો

૫. તેમના સાધન વિચાર

તેમના આ નિબંધોમાં પુષ્ટિ સમ્પ્રદાયના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તો શ્રી દયારામભાઈનાં કાવ્યોમાંથી તારવવામાં ધણી કુશલતા શ્રી જોડાલાલ શાહે દર્શાવી છે. દયારામના અક્ષરદેહનું મસ્તક અથવા બુદ્ધિવૈભવ સહમજવા આ લેખો બસ છે.

હવે રહ્યું દયારામના અક્ષરદેહનું “હૃદય”. આ હૃદયના આકાશને ઉઘાડનારા લેખો નીચે પ્રમાણે સંકલિત થયા છે:—

૧. ભક્તિ.

દયારામનું ભક્તિ-
મય હૃદય

૨. કવિશ્રીનો શૃંગારરસ

૩. રાધાકૃષ્ણમાં કવિનો રસવિષય.

૪. દયારામને કેમ અવલોકશો ?

૫. દયારામ કેવલ પ્રણય કવિ છે કે ભક્ત પણ છે ?

આ સંગ્રહમાં દયારામના હૃદયાકાશમાં રસમયી કૃષ્ણમૂર્તિ કેવી રીતે અખંડ રાસ રમે છે તે સમજાશે. આ સહજ પ્રેમનું આલંબન કૃષ્ણના નામ વડે પરબ્રહ્મરૂપ વસ્તુ છે, અને તેના અનુભવમાં આવતી આકૃતિ અથવા સ્વરૂપ તે શાંકર વેદાંત પ્રમાણેની માયિક સગુણમૂર્તિ નહિ, પરંતુ સ્વેચ્છાવિહાર કરનારી આનંદમયી સત્યમૂર્તિ જેની સાથે જીવની ગોપીસદશ મૂર્તિને રમણ કરવાનું છે. આ સહજ પ્રેમાવેશથી પ્રકટ થતો ભજનીય કૃષ્ણ અને ભક્ત ગોપીસદશ દયારામનો અખંડ રાસ સંબંધ તેના કાવ્યોમાં શબ્દ-બ્રહ્મદ્વારા બાહ્ય જગતમાં સ્ત્રવે છે. આ સહજ પ્રેમભક્તિનાં પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતાના રંગો કવિ પોતાના કાવ્યોમાં

અનેક દષ્ટાંતોથી ચિતરે છે; અને આ રંગથી રંગાયેલાં ભક્તજનો વર્ણાશ્રમધર્મનો મર્યાદાના બંધનમાં નથી. જેમ જ્ઞાનશાસ્ત્રની પરાકાષ્ટા અતિવર્ણાશ્રમી પદમાં છે તેમ ભક્તિ શાસ્ત્રની પરાકાષ્ટા પણ સર્વ જ્ઞાતિ વિગેરે ભેદોનું અતિક્રમણ કરનારી પરાભક્તિમાં છે. આ પરાભક્તિ તે શાંત બ્રહ્મવાદની ઠંડી પ્રશાંત વાહિતા-પ્રેમભક્તિ-નહિ, પરંતુ સ્પંદ બ્રહ્મવાદની ગરમ-ઉછળતી-ઉત્કટ પ્રેમરસની મત્તનદી. આ ઉન્મત્તયમુનાના પ્રવાહ જેવી પ્રેમભક્તિનું ઉદ્દાહરણ ગોપિકામાં જેવું મૂર્ત થયેલું હતું, તેવું ઉન્મત્ત નર્મદાના પ્રવાહ જેવું પોતાનું જીવન દયારામે અખંડ “સ્વામિની” રૂપે સિદ્ધ થાય એ ભાવનાથી ગાળ્યું હતું. દયારામ શ્રી ગોપવધૂના પ્રેમનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે—

“ જ્ઞાતિ જુઓ તો આલિરની, તેમાં અખળા અધમ અવતાર.

“ એ વેદાદિ નહોતી ભણી, નહોતો ઉત્તમ કર્મ અધિકાર

“ અધિકાર વણ એક પ્રેમ પ્રતાપ, કર્યા આધીન શ્રી કૃષ્ણજી આપ;

“ તે ગોપીની પદરજ વહે ધ્રુવ, પ્રેમ લક્ષણા તે સૌને શીશ

“ સેવા અંગત હરિભક્તની, કરે પ્રેમ ભક્તિ ઉત્પન્ન;

“ તે કૃતાર્થ એકલી, નવ જોષ્યો કે સાધન.

ત્યારે દયારામભાષના હૃદયાકાશના પડદાને ઉઘાડનારી કુંચી આપણે મેળવવી હોય તો આ ગોપિકાની માધુર્યભક્તિના દષ્ટિગિન્દુથી તેમનાં કાવ્યો સમજવાં જોઈએ. આવી દષ્ટિથી દયારામનો સ્વાધ્યાય કરવો હોય. અને સંસારનો કામ નામનો હૃદયરોગ ટાળવો હોય તો દયારામનું મૂલ સાહિત્ય આ ગ્રન્થમાં એકત્રિત થયેલા વિવેચન સાહિત્યની મદદથી પુનઃ પુનઃ અવલોકવા ભલામણ કરે છું. પરંતુ તે સાથે શ્રીવિદ્યેશ્વરનું પ્રબોધવચન આ અસિધારાવ્રત જેવા પ્રેમમાર્ગમાં ખાસ કરીને ધ્યાન રાખવા જેવું છે.—

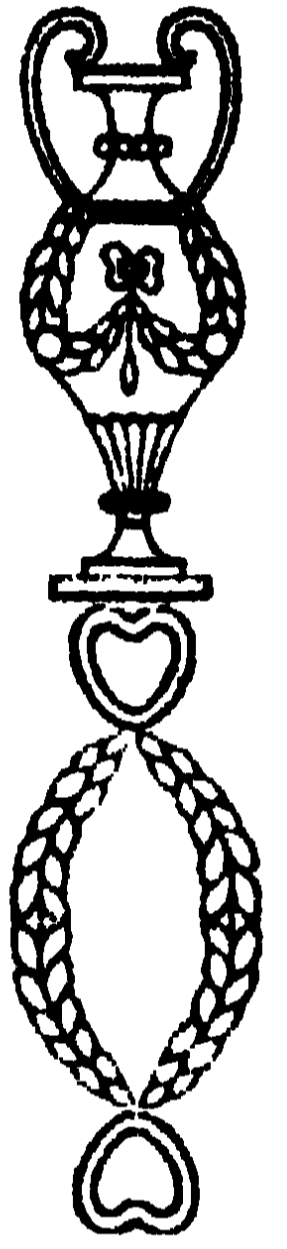
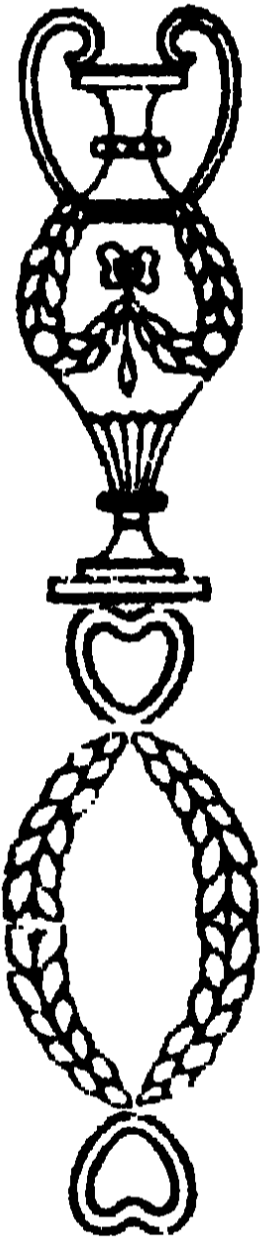
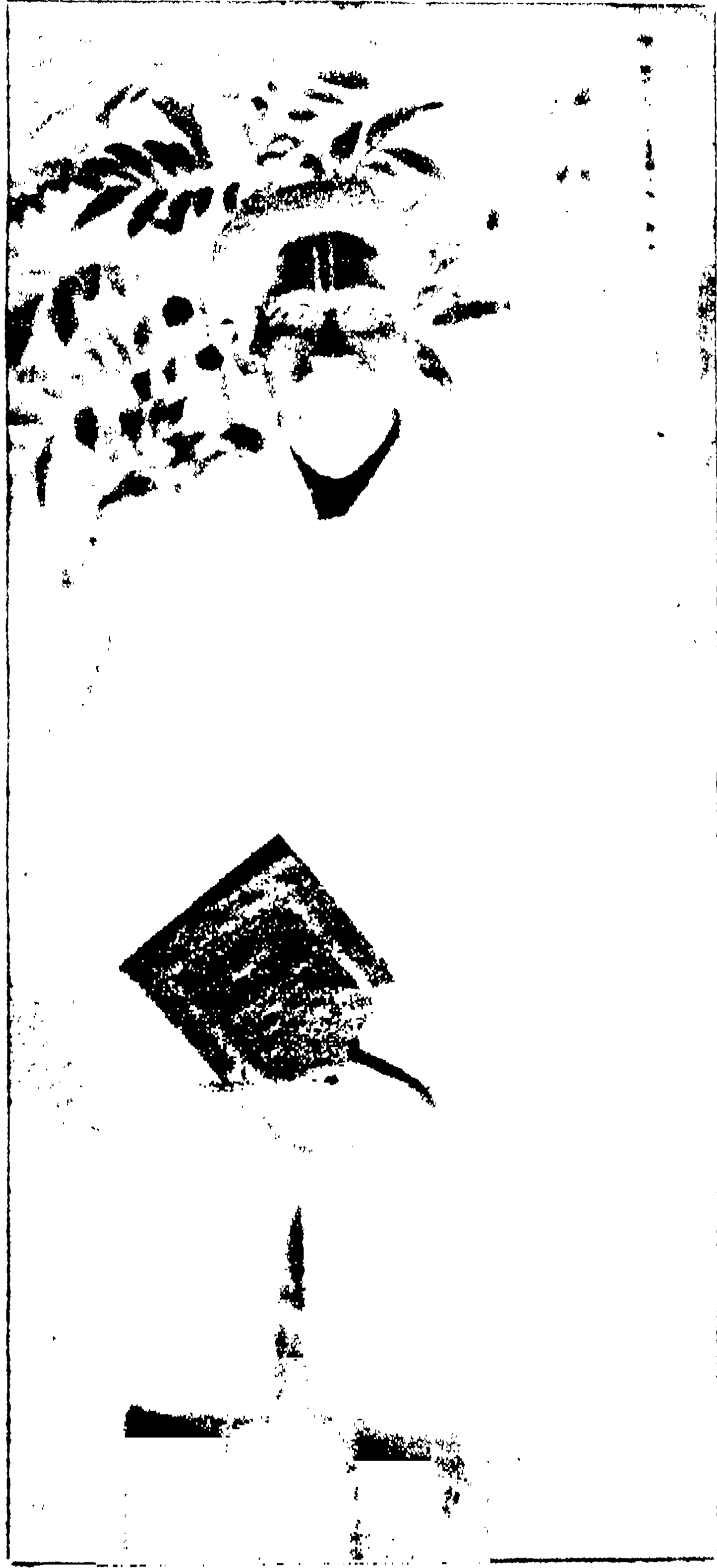
પ્રાર્થયે રસિકાઃ સ્વૈરં વચ્ચન્તિવચનહાનિરાઃ
 દયારામનું હૃદય પત્રસાન મિશ્રસ્તુ નાખ્યાલીલાયે વૈષ્ણવઃ ।
 ખેલનારી ચાવી “ ગોપીજનવલ્લભ ” શ્રી કૃષ્ણ સ્વરૂપમાં ભક્તિ-
 માધુર્યભક્તિમાં યોગ કરવો હોય તો આ સિદ્ધાન્તનું રાત્રિદિવસ
 છે. સ્વેચ્છથી હે રસિક જનો ! તમે પરિશીલન
 કરો એમ માંગુ છું. પરંતુ આ રસના ચમ-
 ત્કારને નહિ જાણનારા ભલે તે વૈષ્ણવ હો તો પણ આ સિદ્ધાન્તમાં
 દષ્ટિ નાંખશો નહિ. સારાંશ તેવા વૈષ્ણવોએ શ્રીદ્વારિકામાં ખિરાજતા
 મર્યાદાપ્રભુને ભજવા જોઈએ, પરંતુ અધિકારનો વિપ્લવ કરી શુદ્ધ
 પુષ્ટિમાર્ગમાં માધુર્ય મારવું નહિ. પ્રભુને મેળવવાના અનેક માર્ગોમાં
 આ પ્રેમભક્તિનો માર્ગ, જે ચાવી હાથ લાગે તો સરલ છે અને
 સુગમ છે, અને જે ચાવી હાથ ન લાગી તો ત્રિજ્વેરી તોડનારનાં
 કાંડાં કપાય તેવો પણ છે. ધણાએ આ પ્રેમમાર્ગના આલંબનાદિ
 વિભાવોનું રહસ્ય જાણ્યું નથી, અને તેથી પતિત થયા છે. જેઓએ
 જાણ્યું છે તેવા ભક્તો કૃતકૃત્ય થયા છે.

“શિવસદન” અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૮૬ આશ્વિન શુકલ

પક્ષપ્રતિપદા તા. ૨૩-૬-૩૦

નમદાશંકર દેવશંકર મહેતા.

સહગત મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેજીવાલા, બી. એ. એલ. એલ. બી.
લાઈકાર્ટ પ્લોડર, મુંબઈ.

શ્રીનીલ પ્રો વર્કસ, અમદાવાદ.

સદ્ગત શ્રીયુત મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા.

સાંપ્રદાયિક સાહિત્યના પ્રકાશનની તેમની પ્રવૃત્તિઓ.
(લેખક:— J. K. K.)

કવિકુલગુરુ કાલીદાસ કથે છે કે “ભવિતવ્યાનાં દ્વારાણિ ભવંતિ સર્વત્ર” તદનુસાર પુષ્ટિસંપ્રદાયના નભોમંડળમાંથી એક નહાનો પણ અતિતેજસ્વી તારક તા. ૨૬ મી જુન ૧૯૨૭ ના દિને રાત્રિએ સહસા તિરોધાન પામ્યો છે. આ ઉલ્લેખ વેદાંતના નિષ્ણાત શાતા અને પુષ્ટિસંપ્રદાયના સર્વમાન્ય પ્રખર વિદ્વાન ભગવદીય મૂળચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલાના અવસાનનું સ્મરણ કરાવે છે.

જન્મ અને કેળવણી.

ભગવદીય મૂળચન્દ્રભાઈનો જન્મ ભરૂચ મુકામે એક વખત નહોળલાલી ભોગવતાં પ્રસિદ્ધ તેલીવાળા કુટુંબમાં સંવત ૧૯૪૩ ના આશ્વિન વદી ૭ ને દિને થયો હતો પણ ચડતીપડતીના ચક્કરને આધીન તેમનું કુટુંબ પણ થતું હતું અને મૂળચન્દ્રભાઈના જન્મ સમયે તેમના માતાપિતાની સ્થિતિ આર્થિક બાબતમાં ઘણી નબળી હતી. પરિણામ મૂળચન્દ્રભાઈની શારીરિક સંપત્તિ અને શરીરવિકાસને ઉલટું નીવડ્યું, પરંતુ તેના કસર ઉચ્ચ માનસિક વિકાસે પુરી પાડી. ભરૂચમાં યોગ્ય કેળવણી લઈ તેઓ મુંબાઈની વિલ્સન કોલેજમાંથી ઐત્તિહિક વિષય તરીકે ભાષા અને સંસ્કૃતમાં વેદાંત લઈને મૂળચન્દ્રભાઈએ બી. એ. ની ડીગ્રી ઉચ્ચે નંબરે મેળવી, અને જો તેમની અરજી વખતસર થઈ હોય તો તેઓ તે કોલેજમાં દક્ષિણાંદેલો પણ નીમાત. કોલેજમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન તરફની ઉચ્ચ વૃત્તિ જોઈને કોલેજના મરહુમ પ્રોફેસર ભડકમકર તેઓ માટે ઉચ્ચો મત ધરાવતા હતા.

પોડશાસ્ત્રીયોનું સંશોધન.

સુભાગ્યે આ સમય તેઓ સંપ્રદાયના પ્રખર વિદ્વાન અને હાલમાં પુનાની દખણ કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર મગનલાલ ગણુ-પતિરામ શાસ્ત્રીના સમાગમમાં આવ્યા અને તેથી તેમની સાંપ્રદાયિક વૃત્તિઓને યોગ્ય પોષણ મળ્યું. દરમ્યાન સદ્ગત મૂળચંદ્રભાઈ એક શિક્ષક તરીકે સરકારી નોકરીમાં જોડાયા અને ત્યાં પણ બુદ્ધિબળ અને મિલનસાર સ્વભાવથી પોતાના ઉપરીઓની ચાહના મેળવી. શિક્ષકો માટેની ટ્રેનીંગ કોલેજમાં દાખલ થયા અને પોતાના ફાળલ સમયમાં વકીલાતનો અભ્યાસ કરી તે પરીક્ષા પણ પસાર કીધી અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાયા. આ સમયે વકીલાતની સનંદ માટે પણ જરૂરી રકમ તેમની પાસે ન હતી પણ વણુમાગે જ પ્રભુએ તેની તેમના એક સંબંધી દ્વારા જ સરળતા કરી આપી અને તેથી જ તેમનું કાયમનું રહેવાનું મુંબઈમાં થયું અને તેઓએ લાઇકાર્ટમાં એપેલેટ સાઇડ પર પોતાની પ્રેક્ટીસ શરૂ કીધી. જે વૃત્તિ શિક્ષણ લેતી વખતે સંપ્રદાય પર હતી તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ અચળ રહી એટલું જ નહી પણ તે દિનપર દિન વધતી ગઈ. તેઓ પોતાનો ધંધો કેવળ સ્વાર્થ અને દ્રવ્યોપાર્જન અર્થે કરતા ન હતા, કેમકે જે તેમ હોત તે તેમણે આ પહેલાં સારું દ્રવ્યોપાર્જન કીધું હોત. તેમની જીંદગીનું ધ્યેય સંપ્ર-દાયનું શ્રેય શોધવાનું હતું અને તે તેમણે તેનું અપ્રકટ વિપુલ સાહિત્ય પ્રકટ કરવા દાગ સિદ્ધ કર્યું. અચાનક આ સમયે તેમને ભારતમાર્તંડ પંડિત મદુલાલાજીની સંસ્થાએ અને પુસ્તકાલયના કાર્યકર્તા સદ્ગત શેઠ ત્રિભુવનદાસ વરજીવનદાસ તથા કાશીદાસ નારણદાસ દલાલ વકીલના સમાગમમાં આવ્યા અને તે વખતે જેમના હાથમાં પુસ્ત-કાલયની વ્યવસ્થા હતી તેમાં વિદ્વાનોને પુસ્તકોનાં દર્શન સુદાં થવામાં કેટલી મુશ્કેલી અનુભવી હતી તે પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપ્યું અને પ્રભુપ્રે-

રણ્યાથી તે પછી મૂળચંદ્રભાષા તે સંસ્થાઓ તથા પુસ્તકાલયના એક
 ત્રસ્ટી નેમાયા અને તે લકનો ગોચ્ય લાભ લેખને તેમણે ત્યાંના સં-
 ગ્રહમાંના પુરાતન પુસ્તકોનું સંશોધન પોતાના ધંધાના ભોગે પણ
 આણુ રાખ્યું. તેમણે શ્રીવલ્લભસંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ સમજાવતા
 (શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના) ષોડશ ગ્રન્થોનું સંશોધન અને મુદ્રણ પ્રારંભ્યું,
 આ સમયે સંપ્રદાયનું નામ કૃળવાએલ વર્ગને અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાને
 મનથી “લામબલ” કેસના અંગે ઉત્પન્ન થએલ શ્રમણાના કારણે
 અનીતિના આહુરૂપ હતું. એક બીજી ઘટનાએ પણ તે આહુને દૂર
 કરવાને મૂળચંદ્રભાષાને નિમિત્ત કીધા, તે ઘટના આ હતી કે પોતાની
 બીજી પ્રવૃત્તિઓ સાથે મૂળચંદ્રભાષાને મુંબઈની યુનીવર્સિટી તરફથી
 “સુદ્ધ ગોકુળજી ઝાલા વેદાન્ત પ્રાધિક”ની હરીફાઈના નિબંધમાં શાંક-
 રમત કરતાં શુદ્ધાદ્વૈતમત વ્યાસનાં “બ્રહ્મસુત્ર”ને કેવી સચોટ રીતે
 અનુસરે છે તે પૂર્ણપણે દેખાડી આપ્યું અને તે દ્વારા સંપ્રદાયવિષયક
 મંબ્રમને સદાને માટે દૂર કરાવ્યો. ન્યાયમૂર્તિ સર વુડરોફ. મી. કીથ
 શાંતિનિકેતનવાળા શ્રીયુત વિદુશેખર ભટ્ટાચાર્ય વગેરે જેવા તત્ત્વ-
 જ્ઞાનના વિજ્ઞાતાઓએ મજકુર નિબંધની મુક્ત કંઠે સમાલોચના કરી
 મૂળચંદ્રભાષાની તે કૃતિ અતિ ઉત્કૃષ્ટ હોવાનું જાહેર કર્યું. મૂળચંદ્ર
 ભાષાએ આચાર્યચરણના ષોડશ ગ્રન્થોની દુષપ્રાપ્ય ટીકાઓ હસ્ત-
 લિખિત પ્રતિઓમાંથી શોધી અને “સેવાકૃળ” પંદર ટીકા સાથે
 “નિરોધલક્ષણ” ચાર ટીકાઓ સાથે, “મંન્યાસનિર્ણય” છ
 ટીકા સાથે “જળભેદ” પાંચ ટીકાઓ સાથે અતિત્વરાએ પહેલાં
 પ્રકટ કરી દીધા. આ વખતે પણ પ્રભુએજ અપેક્ષિત દ્રવ્યસાહાય્ય
 નિલલીલામાં પધારેલા પૂજ્ય વિદ્વાન ગોસ્વામી શ્રીજીવનેશાચાર્યદ્વારા
 અપાવ્યું. મૂળચંદ્રભાષાના આ વિદુદ્વેગે પુસ્તકો પ્રકટ થવાથી સાંપ્રદા-
 યિક અને અન્ય વિદ્વાનો ઉલ્લાસ પામ્યા અને તેઓએ પણ પોતાનું

તે કામ જરી રાખી પોતાના અવસાનપર્યંત લગભગ ચાલીસ જેટલા ગ્રંથો તે પરમપ્રાપ્ય સંપૂર્ણ સાહિત્ય સહિત બહાર પાડ્યા. અને કેટલાએકોમાં તે ગુજરાતી અનુવાદ અને અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનાઓ પણ બહાર પાડી. આ સર્વ કાર્યની સિદ્ધિને માટે પણ મૂળચંદ્રભાઈને અપેક્ષિત દ્રવ્ય ધર બેઠે મળી જતું અને તેમની પ્રકટ કરવાની શક્તિ ઉપરાંત તેઓની મારફત કામ કરાવવાની સાંપ્રદાયિકોની માગણી ચાલુ તેમને ત્યાં જરી રહેતી હતી. સર્વ પુસ્તકોના સંગોપન અને પ્રકાશનમાં મૂળચંદ્રભાઈએ જે કુશાલબુદ્ધિમતા અને સંભાળનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. તેવું ભાગ્યેજ સંપ્રદાયમાં અઘાપિ પર્યંત કોઈએ કરાવ્યું હશે અને ગુણુચ વિદ્વાનો તેમના આ ગુણુની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી રહ્યા છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની કિલ્સુરિજ એ એકલુંજ મૂળચંદ્રભાઈનું ધ્યેય નહોતું પરંતુ અન્ય સાહિત્ય અને તેમાં પણ આચાર્યચરણના દ્વિતીય કુમાર શ્રીવિદ્યલેશ્વરકૃત “શંગારરસમંડન” અને “વિદ્યપ્રિયો” જેમાં રસ-શાસ્ત્રની નીતિ પ્રતિપાદન કરેલી છે તે તેમણે શોધી પ્રકટ કરી. ઉપરાંત “પુષ્ટિભક્તિસુત્રા” નામના માસિકમાં ચાલુ આઠ વર્ષ પર્યંત દરેક અંકમાં તેમણે સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતોના રહસ્ય સમજાવતા લેખો લખ્યા હતા, અને “વેણુનાદ” નામનું માસિક પણ તેઓએ બે વરસ સુધી પોતાના તંત્રીપણા હેઠળ ચલાવીને તે દ્વારા પોતાની ઉચ્ચ વિચારશક્તિ અને ઉંડા રહસ્યો સમજાવવાની સુગમ શૈલીનો નિર્વિવાદ પુરાવો આપ્યો.

અન્ય પ્રવૃત્તિઓ.

પુસ્તકપ્રકાશન સિવાયની પણ સાંપ્રદાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં મૂળચંદ્રભાઈ રસ લેતા અને પુના, નગરહડા મુંબઈ વગેરે સ્થળોએ ભરાયલી વૈષ્ણવપરિષદો તેમના શ્રમનું જ ફળ હતું. તેઓ પુનાની પરિષદમાં તેના જનરલ સેક્રેટરી નીમાયા !

સાંપ્રદાયિક આચાર્યોએ પણ પોતાની કૃપા મૂળચંદ્રભાઈ ઉપર ઓછી વરસાવી નહોતી અને તેનો પુરાવો તેમનો નાથદ્વારાધીશ ટીકાયત શ્રીગોવર્ધનલાલજી મહારાજ તથા તેમના વિદ્વાન કુમાર શ્રીદામોદરલાલજી બાવા, સુરતવાળા ગો. શ્રીવજ્રરત્નલાલજી મહારાજ મુંબઈવાળા ગો. શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ તથા શ્રી રણછોડલાલજી મહારાજ સાથેનો તેમનો ઘાડો સંબંધ પુરો પાડે છે. ટીકાયતશ્રીએ સદ્ગતની વિનતિથી શ્રીમદ્ભાગવતનો ગુજરાતી અનુવાદ સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતોને અનુસરી પ્રકટ કરાવવાનો પ્રબંધ કીધો છે એવું પણ જાણવામાં આવ્યું છે.

રશ્મિમુદ્રણ.

અવસાન સમયે સદ્ગતને હાથે સંપ્રદાયનો આકર ગ્રન્થ ધ્વજ-સૂત્રપરના શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના “ અણ્ણભાષ્ય ” અને તે ઉપરના દશદિગન્તવિજયી ગો. શ્રીપુરુષોત્તમજી કૃત “ પ્રકાશ ” અને તે ઉપર યોગી શ્રીગોપેશ્વરજી વિરચિત દુષ્પ્રાપ્ય ટીકા શ્રી ‘રશ્મિ’નું એકત્રિત મુદ્રણ શેઠ ગોરધનદાસ સુંદરદાસ મુળજી જેઠાના ત્રસ્ટ ફંડના ત્રસ્ટીઓ શેઠ લાલજી નારણજી વગેરેના પ્રબંધથી ચાલુ હતું. તેના ત્રણ ભાગ પ્રકટ કરી શુદ્ધાદૈતસિદ્ધાંતની ઉચ્ચતા મૂળચંદ્રભાઈએ ચોમેર પ્રસ-રાવી આપી. પ્રભુની ઇચ્છા આટલુંજ કાર્ય તેમની મારફત સિદ્ધ કરાવવાની હોય એમ લાગ્યું અને બાકીના તેર ભાગનું સંશોધન તથા તેનું મુદ્રણ બાકી રાખી પ્રભુએ તેમને પોતાને શરણે લીધા. આ અવશિષ્ટ કાર્ય પ્રભુ અવશ્ય સિદ્ધ કરાવશેજ પણ તેમાં નિમિત્ત માત્ર કઈ વ્યક્તિ થાય છે તે હવે તો પ્રભુ જ જાણે.

મૂળચંદ્રભાઈ સ્વભાવે અતિમિલનસાર રહેણી કરણીમાં સાદા અને એક જાની ભકતને શોભાવે તેવા ગુણો ધરાવતા. તેઓ પોતાની પાછળ ધર્મપત્ની, અને ૩ નાના પુત્રો અને ૧ કન્યા તથા વિશાળ મિત્રમંડળને વિલાપ કરતું મુકી પ્રભુચરણકમળને પામ્યા છે.

महागुभाव सततकविश्रीये रयेतुं
अने भंडलीभां लजन कीर्तनाभां
साथी पहुँदां गवातुं

मंगलाचरणम्.

द्रुपद—राग कल्याण.

महामंगलरूप श्रीगुरुदेव श्रीमहाप्रभो,
जाके पदपद्मको प्रथम स्मिन् नाइये—महामंगल०
नाम लेत उदय होत आनंद कंद.
पाप ताप टवत छव ध्याइये—महामंगल०
ब्रह्मा शिव विष्णु परब्रह्म सो गुरुराइ,
सकल तीरथ आदि अचिरज नाइये—महामंगल०
दयो कहे आचारज अधिक को दूजो नाहि.
गुरुसेवा चिंतामनि इच्छित फल पाइये—महामंगल०

સહગત શેઠ અચરતલાલ હરિલાલભાઈ
અમદાવાદ.

શ્રીનીલ પ્રી વક્ત્ર, અમદાવાદ.

સુદ્ગત શેઠશ્રી અચરતલાલ હરિલાલભાઈનું

જીવનચરિત્ર.

શેઠશ્રી અચરતલાલભાઈ ગુજરાતના તેમાં ખાસ કરીને અમદાવાદના વૈષ્ણવોમાં જાણીતા છે. તેમની વૈષ્ણવતા આદર્શમય હતી. તેમના પિતાનું નામ હરિલાલભાઈ હતું અને માતાનું નામ પાર્વતીબાઈ હતું. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૧૩ ના વૈશાખ વદ ૧૩ ને દિવસે થયો હતો. તેમને પ્રભુ ઉપર અડગ શ્રદ્ધા અને ધર્મ ઉપર પ્રીતિ નહાનપણથીજ પિતા માતા તરફથી સંસ્કારદ્વારા પ્રાપ્ત થયાં હતાં, અને તે તેમણે જીવનમાં આચરીને વધારે સારાં ખીલવ્યાં. જ્યપણુમાં તેમને ત્રણ વખત જત્રાએ જવાની તક મળેલી. તે સમયે રેલ્વે ગાડીથી મુસાફરી કરીને જત્રામાં જવાતું નહોતું તેથી બે વખત તેા અમદાવાદથી ગાડીઓ કરીને પગરસ્તે ગયેલા અને ત્યાં ત્રણ ત્રણ માસ સુધી રહેલા. યુવાવસ્થામાં શ્રીનાથજી, મથુરા વગેરે સ્થળે પાંચથી સાત વખત જત્રાએ ગયેલા.

વ્યાપારમાં પણ તેમનું કૌશલ્ય સારું હતું. તેમણે પોતાની બુદ્ધિ કુશળતા તથા સાહસથી પોતાના વ્યાપારની ખીલવણી એકદમ કરી તે એટલે સુધી કે માણેકલાલ હરિલાલ સ્પીનીંગ એન્ડ મેન્યુફેક્ચરીંગ નામની મીલ પોતાની દેખરેખ નીચે મૂળથી બંધાવીને તેને ધણુજ સારા પાયા ઉપર મુકી હતી. વળી તેમણે પોતે અને પોતાના ભાઈઓએ થઈ ખીજ બે મીલો કરી હતી જેનું નામ વડોદરા સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ ને હરિવલ્લભ મૂલચંદ મીલ્સ-કુલ ત્રણ મીલો કરી હતી. તેમ હરિવલ્લભ મૂળચંદની પેઢીને પણ સારા પાયા ઉપર મૂકવામાં

તેમની સલાહ ધણી કીંમતી હતી. પોતાના વડીલો કરતાં પણ પોતાની બાહોશીથી તેમણે સારી આબરૂ મેળવી હતી અને વ્યાપાર ધંધામાં ધણુજ આગળ વધ્યા હતા અને પોતાની આવકમાં વધારો કર્યો હતો.

તેમનો ધણો ખરો વખત દેવદર્શન અને સેવામાં તેમજ ભગ-વદીયોનો સત્સંગ કરવામાં તે ગાળતા હતા. અષ્ટાક્ષરનો જપ કરવામાં વધારે વખતનો ભોગ આપતા. તેઓ સ્વભાવે ઉચ્ચ હતા પણ તેની સાથે દયાળુ હતા, કોઈપણ વૈષ્ણવ તેમની પાસેથી પાછો જતો નહોતો. પોતાનાથી ખની શકે તેટલું કંઈને કંઈ તેમનું સન્માન કરવામાં ચૂકતા નહિ. શ્રીમહાપ્રભુજી તથા તેમના બાળકો પ્રત્યે તેમને અતિશય ભક્તિભાવ હતો. શ્રીમહાપ્રભુજીની વાણી ખાસ કરીને શ્રીસુખોદિનીજીનું શ્રવણ કરવામાં બહુજ ઉત્સુક હતા. એટલા માટે તેઓ મથુરાજવાણા ગોવર્ધન ચોખાજીને કેટલોક વખત તો ખાસ પોતાને ત્યાં બોલાવીને તેમની પાસેથી શ્રીસુખોદિનીનું શ્રવણ કરતા. તેમણે પરોપકારનાં કાર્યોમાં છૂપી ધણી સખાવતો કરેલી છે. અમ-દાવાદમાં એ વૈષ્ણવોને તથા ધર્મપ્રિય હિન્દુઓને ઉતરવાને માટે સ્ટેશન પાસે એક ધર્મશાળા પણ તેમણે તેમના ભાઈઓ સાથે બંધાવેલી તેનું નામ હરિવલ્લભ મૂળચંદની ધર્મશાળા છે. અહિંયાં શ્રીગુસાંઈજીના બાળકો પણ ઉતરે છે અત્યારે તેનો વહીવટ તેમના ભાઈઓ તથા તેમના પુત્રો કરે છે. ડાંકારમાં જે ધર્મશાળા ખાસ પોતે બંધાવેલી છે તેનું નામ વિઠ્ઠલાનવાસ છે. તેમાં પણ શ્રીગુસાં ઈજીના બાળકો તથા વૈષ્ણવો ઉતરી શકે છે. અહિંયાં ગાદલાં તથા વાસણોની પણ પૂરતી સવડ કરી છે. આ ઉપરાંત વ્રજભૂમિમાં ધણા કુવા, વાવડીઓ વગેરે સુધરાવવામાં પોતાના વિત્તનો સદુ-પયોગ કર્યો છે.

તેમનું કૌટુંબિક જીવન પણ એક ગૃહસ્થને જાણે તેવું અને આદર્શ ગૃહસ્થના જેવું હતું અને તેથી બીજાઓને કેટલેક અંશે અનુકરણીય હતું. કુટુંબમાં તમામ પ્રતિ તેમનો પ્રેમ હતો, તેમ તમામ તેમને પ્રેમથી ચહાતા. દરેક જણ પ્રેમથી વર્તે, સંપત્તી વર્તે તેવી તેમની ભાવના હતી. કોઈપણ કુટુંબનો માણસ કંકાસ ન કરે તેવી તેમની વૃત્તિ હતી. માતિના માણસો તરફ તથા વૈષ્ણવો તરફ તેમનો ધણો પ્રેમ હતો. એક વખત અમદાવાદમાં તેમણે મોટા મનોરથ કરેલો તેમાં લગભગ ૨૦૦૦ વૈષ્ણવોએ ભાગ લીધેલો, આ વખતે મરજાદી વૈષ્ણવોમાંથી દરેકને લગવદીય મનોહરદાસજીને હાથે ચાંદીની લોટીનું લહાણું કર્યું હતું. તેમની ઇચ્છાને માત્ર આપીને તેમના પુત્ર શેઠશ્રી હરિદાસે પણ તેમની પાછળ અમદાવાદની શહેર ચોરાસી જમાડી હતી, તેની અંદર લગભગ ૧૨ થી ૧૫ હજાર બ્રાહ્મણોને બહુભોજન કરાવ્યું હતું.

શેઠ શ્રી અચાભાઈ પ્રભુના એકનિષ્ઠ સેવક હતા. કોઈપણ વૈષ્ણવ એમની પાસે આવે, ભલે પછી તે છેક ગરીબ હોય, વિરક્ત હોય, પણ તેને તેઓ સત્કારતા, પોતાની બેસવાની ગાદી પર બેસાડતા. વૈષ્ણવતા વિનાના મોટા ચમરબંધોની પણ તેઓ પરવા કરતા નહિ. એટલુંજ નહિ પણ, તેની સાથે વિશેષ વાર્તાલાપ કરતા ન હતા. એકવેળાએ એક મહાન્ ધનાઢય સદ્ગૃહસ્થ તેમને ત્યાં મહેમાન થયો. ગૃહસ્થધર્મ મુજબ તેમનો આદર તો થયો, પણ પોતે તેમની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી નહિ. પોતાના આત્મજ શેઠ હરિદાસભાઈને જ કહ્યું કે “તેમની સરભરા કરી લેજો. વૈષ્ણવતા વિનાનો કરોડાધિપતિ મારે મન સમાગમને યોગ્ય નથી.” ઉપરાંત તેઓ હિતવચન કહ્યું હોય તો પણ સાફ સાફ મ્હોં પર કહી દેતા હતા. એમનાં શુદ્ધ અને

પવિત્ર હૃદયનો એ કઠોર લાગતો ધ્વનિ પણ કદી બંધી અસર કરતો નહિ.

સદગુણી શેઠ મુંબઈના જાણીતા વૈષ્ણવ સદગૃહસ્થ સદગત શેઠ ચતુર્ભુજ મુરારજીના ખાસ મિત્ર હતા તેઓ તથા શેઠશ્રી સુનીલાલ ગોડીયાવાલા જ્યારે જ્યારે તેમના સમાગમમાં આવતા ત્યારે ત્યારે પોતે પુષ્ટિમાર્ગના અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા કરતા. આ ચર્ચાની છાપ શેઠશ્રી હરિદાસભાઈ ઉપર પણ સારી પડેલી. આમ શેઠશ્રી અચાલામ પોતાના સર્વ વ્યવહારોમાં પણ ભક્તિમય જીવનજ ગાળતા.

સદગત શેઠશ્રી તન મન અને ધનથી પોતાના ગુરુ ગૃહ તરફ સેવા કરતા. કાંટાવાળા શ્રી મથુરેશજીના મંદિરના ખરડામાં પોતે સારી રકમ ભરી હતી તેમજ અમદાવાદના શ્રીનટવરલાલજી તથા શ્રી શ્યામલાલજીના મંદિરના ખરડામાં પણ પોતે રૂ ૧૭૦૦૦ની ધણી સારી રકમ ભરી હતી. તેમજ જ્યારે શ્રીમથુરાંધીશ કાંટાથી શ્રીનાથદ્વાર પગ રસ્તે થઈ પધાર્યા ત્યારે પણ તેમણે સારી રકમની સેવા કરી હતી અને તે વખતે શેઠશ્રી અચાલામ મુસાફરીમાં ગોસ્વામી શ્રી રણછંડલાલજી માહારાજશ્રીની સાથે જ હતા.

વૈષ્ણવોના સમાગમના સ્થાનરૂપ, વૈષ્ણવો માટેની લાકિકસહાયતામાં પણ એક બિનહરીફ ઉદાર, પુષ્ટિસંપ્રદાયના જાહેર કાર્યોમાં સહુથી આગળ પડતો ભાગ લેનારા, મનસા, વચસા, કર્મણા એક જ શુદ્ધ નિષાવાળા એક મહાન્ પરમ ભક્તિયોગી શેઠ અચાલામનું નામ અમદાવાદ તો શું પણ એક કરંડ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો કદી નહિજ વિસરે.

લૌકિકમાં રહીને પણ તેથી વિષ્ણુ ન રહેતાં કેવળ પ્રભુમયજીવન ગાળતા, મીલો વગેરેનો વહીવટ કરતાં છતાંએ વિદેશી અંગ્રેજોનો સ્પર્શ પણ ન કરનારા એક પવિત્ર સદાચારી (કહેા કે સાચા અમલકારી) પ્રભુસેવારૂપ મહાયજ્ઞમાં, યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોડસ્મિ એ ગીતાવાક્ય પ્રમાણે

જપયગરૂપ ભગવાનમાં અત્યંત અનુરાગી અને એ મહાન્ જપયગ-
સમયે ભુખ કે તરશની પરવા પણ નહિ કરનારા પરમ ભગવદીય
શોક અચાભાઈનું અલૌકિક જીવન ચિરસ્મરણીય જ રહેશે.

અલૌકિક અવસાનકાળ — આવા એક પવિત્ર ખાનદાન
કુટુંબમાં જન્મ ધરેલા એક સંસ્કારી દેવી ભગવદંશને તેમનાં ખરાં
સ્વરૂપમાં તો કોઈ પણ જોખણી શક્યું ન હતું. તેમનાં અવસાન-
કાળે એ દિવ્ય વિભૂતિનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર સર્વને કરાવ્યો. વૃદ્ધ
અવસ્થા થતાં એમનું લૌકિક શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત થયું. એવો કોઈ
ભયાનક વ્યાધિ પણ તેમને ન હતો. માત્ર જીવનયાત્રા સંકેલવા
પુરતી જ શરીરની ક્ષીણતા વધતી ગઈ. આ સ્થિતિમાંએ તેઓ
પોતાનું અલૌકિક કર્તવ્ય થોડું પણ ધટાડતા ન હતા, પણ વધારતા
હતા. બપોળે માણસોની સહાયતાથી ગાડીમાંથી ઉતરીને અહીંના
મોટા મંદિરમાં પ્રભુનાં દર્શન કરતા અને બેઠકમાં પણ એજ પ્રમાણે
દર્શન કરતા. વળી ઘેર પણ પ્રભુની સેવા ભાવપૂર્વક કરતા. બપોરના
સમયમાં 'શુદ્ધાદ્વૈત'ના જાણીતા તંત્રી રા. વસંતરામ શાસ્ત્રી પાસે
વેણુગીત, સર્વોત્તમસ્તોત્રની બડી ટીકા આદિ સંપ્રદાયના ગ્રંથો પણ
શ્રવણ કરતા હતા. જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીમાં તેમની ધણી
શ્રદ્ધા હતી, એ મહાન્ આચાર્યશ્રીનું સુંદર ચિત્ર કીસનગઢમાં ચારસો
વર્ષ પહેલાંનું બિરાળે છે, તેથી ત્યાં એક ચિતારો મોકલીને એ
ચિત્રની સુંદર પ્રતિકૃતિ ધણે ખર્ચે તૈયાર કરાવી અને તેને ચાંદીથી
મઠાવીને અહર્નિશ પોતાને દર્શન થાય તેમ રાખતા હતા. આ
પ્રમાણે છેલ્લા કેટલાક માસોમાં તો તેમણે પોતાના જીવનની દરેક
પણ અલૌકિક બનાવી દીધી હતી. લૌકિક વિષયમાં સહેજ પણ ભાગ
લેતા ન હતા. દિનપ્રતિદિન શરીર ક્ષીણ થતું ગયું, છતાં એમનાં
મુખ પર કોઈ અલૌકિક ભગવત્તેજ પ્રકાશતું હતું. એમ કરતાં શ્રાદ્ધ

પક્ષ આવ્યો. આદ્યપક્ષમાં અવસાન સાઈ નથી ગણવું. બધાને ચિંતા થતી કે આ પક્ષમાં તો તેઓ દેહત્યાગ નહિ કરે? પણ એમણે કહેવા માંડ્યું કે આદ્યપક્ષ પછી બેસતા નવરાત્રમાં જ મારે વ્રજમાં શ્રીગિરિરાજજી પાસે જવું છે અને ત્યાં જ રહેવું છે. જવાની તૈયારી પણ કરવા માંડી. શાસ્ત્રી વસંતરામને પણ સાથે ચાલવાની સૂચના કરી દીધી, એમનાં આ બેદી વચનોનો ઉકેલ કાઢ કરી શક્યું નહિ, બધાને તો આશ્ચર્ય થતું કે આવાં અશક્ત શરીરે ત્યાં કેમ જઈ શકાશે? વખત વહી જતાં કેટલીવાર? સં. ૧૯૮૧ ના આસો સુદ ૧ નું પ્રથમ નવરાત્ર આવી પહોંચ્યું. આજે તો શેઠ પૂર્ણ ઉત્સાહમાં હતા. સવારમાં પાંચ વાગે જમીને સ્નાનાદિથી પરવારીને પ્રભુસેવામાં લાગી ગયા. પણ આજે અસા-રવાની શ્રીગુંસાધજીની બેઠકે જવાનું માંડી વાળ્યું અને પોતાના પુત્ર શેઠ હરિદાસભાઈને કહ્યું કે:—“આજે તમે બેઠકે જઈને શ્રીમત્પ્રભુચરણને વિનવળે કે આજે હું દર્શનાર્થે આવી શક્યો નથી તે અપરાધ ક્ષમા કરે” બરોબર દશ વાગ્યા, બધાને મહાપ્રસાદ લેવાનું કહી દીધું. કાઠને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે આજે જ શેઠ પ્રભુની નિત્યલીલામાં લીન થશે. એકદમ મોટા મંદિરમાં માણસ મોકલ્યો કે તે ત્યાંથી સેવાનિષ્ઠ ચિ. ગો. શ્રીરણછોડલાલજી બાવાસાહબને પધરાવી લાવે. પણ આપ શ્રી રાજભોગાતિ કરીને પધારે, સેવા છોડીને નહિ. જાણે કે તેટલા સમય સુધી પોતે નજીક આવેલા અવસાનકાલને એક યોગીની માફક રોકી રહ્યા હોય તેમ લાગ્યું પરમકૃપાળુ ગો. શ્રીરણછોડલાલજી બાવા શ્રીહસ્તમાં પ્રસાદી જલ (જમુનાજલ) લઈને પધાર્યા, પોતાના શ્રીહસ્તથી શેઠનાં મુખમાં તે જલ પધરાવ્યું. શેઠે એઓશ્રીને તિલક કરીને બેટ ધરી, આર્તી કરી, છેવટે વિનતિ કરી કે, આ બધાંને આપ મંભાગળે, હું તો હવે જઈ છું. આપશ્રીએ આજ્ઞા કરી કે, તમે તો શ્રીનટવર પ્રભુમાં ચિત્ત રાખો, એજ બધાને

સંભાળે છે અને સંભાળશે. શેઠ ગદ્ગદ થઈ ગયા, આંખમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલી. આ વખતનો ચીતાર જડ લેખિની શું ચિતરી શકે ? એક અશ્મસાર-પત્થર જેવું-હૃદય પણ પીગળી જાય તેવો દેખાવ હતો ! શેઠજીએ આપશ્રીને વિનતિ કરી કે, “મારું મન તો પ્રભુમાં જ રહે એવો આપ આશીર્વાદ આપો.” આપશ્રીનાં નેત્ર પણ અશ્રુભીનાં થઈ ગયાં. આપશ્રીએ વિદાય લીધી અને મંદિરમાં પધાર્યા, અહીં શ્રીવલ્લભાખ્યાન ગવાતું હતું. છઠું આખ્યાન (“સગુણુ સનેહી”) ગવાતું. વસંતરામ શાસ્ત્રી વગેરેએ શરૂ કર્યું. એ આખ્યાન શેઠ પોતે પણ બધા સાથે ગાતા હતા. એ આખ્યાન પૂરું થતાં પછી આગળ ગવાતું બંધ કરાવ્યું. થોડીવાર બધાને બહાર હટાવ્યા. કોઈને ખ્યાલ ન હતો કે એ મહાન ભગવદીય હવે પ્રભુની દિવ્ય લીલાનો વધુ વિયોગ સહી નહિ શકે. બધા એ ખંડમાંથી બહાર આવ્યા, એટલામાં તો શેઠજીનો પવિત્ર, દિવ્ય આત્મા આ ક્ષણભંગુર દેહનો ત્યાગ કરીને પ્રભુની લીલાનો અમંદ આનંદાસ્વાદ લેવા સીધાવી ગયો. એકદમ દોડાદોડી થઈ રહી. મુખપર એજ ભવ્ય ભગવત્તેજ અમકી રહ્યું હતું. એક મહાન યોગીની પેઠે પંચમહાભૂતના લૌકિક દેહનો તેમણે ત્યાગ કર્યો હતો. આ વખતે બધાની આંખો ઉઘડી અમદાવાદે એ દિવ્યાત્માનું સ્વરૂપ જાણ્યું. બધાને એજ અફસોસ રહી ગયો કે આવા મહાન પરમ ભગવદીયનું સ્વરૂપ ઓળખી શકાયું નહિ.

હાલમાં તેમના પુત્ર ધર્મપરાયણ શેઠ હરિદાસભાઈ જેઓ અમદાવાદની વૈષ્ણવ મહાસભાના એક આગેવાન સહાયક છે. તેઓ પણ સંપ્રદાયની સેવામાં કટિબદ્ધ રહે છે. તેમણે પોતાના પિતાના સ્મરણાર્થે આ ગ્રંથને મદદ કરી છે, તેથી અત્રે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીને વિરમું છું.

પ્રકાશક.

મુખ્ય યુનિવર્સિટીમાં એમ., એ. ના અભ્યાસક્રમમાં
ટેકસ્ટબુક તરીકે મંજૂર થયેલો

શ્રીદયારામકૃત કાવ્યમણિમાળા

ભાગ ૧ લો.

આવૃત્તિ બીજી તૈયાર થઈ ગઈ છે.

આ ગ્રંથમાં અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ નહિ થયેલા કવિરત્ન ભક્ત
શ્રીદયારામભાઈના ઉત્તમોત્તમ અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો તથા કાવ્યોનો નીચે
પ્રમાણે ટિપ્પણ સાથે સમાવેશ કર્યો છે.

સમ્પ્રદાયસાર—(તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાન્ ગ્રંથ) રામાનુજ, નિબાર્ક,
મધ્વ અને શંકર વગેરેના સંપ્રદાયોના તત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય બહુજ સચોટ
રીતે સમજાવ્યું છે.

અજ્ઞમિલાબ્યાન—ભગવન્નામ લેવાનો અદ્ભુત ચમત્કાર જોવો
હોય તો આ ગ્રંથ જરૂર વાંચો.

કલેશકુઠાર—આવા સમયમાં દરેક મનુષ્ય ચિંતાના સમુદ્રમાં
ગરકાવ થાય એ સ્વાભાવિક છે. “ચિંતા ચિંતા સમાન છે.” અમે
ખાત્રીથી કહીએ છીએ કે આ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી જીંદગીભર તમને
ચિંતા થશે જ નહિ.

કાલજ્ઞાનસારાંશ—પોતાનો કાલ ક્યારે આવશે એ કોઈ
જાણતું નથી, અને બધા ગફલતમાં રહે છે. આ ગ્રંથ એવો અદ્ભુત
છે કે પોતાનો કાલ ક્યારે આવશે તેનો જલદીથી નિશ્ચય થઈ શકે
છે. બીજાં પદો—બીજાં અનેક જ્ઞાન, નીતિ અને ભક્તિનાં પદોનો
મહાન્ સંગ્રહ. આટલો મોટો ગ્રંથ છતાં કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૦-૦ એકજ
રાખવામાં આવી છે. કવિશ્રીની પ્રાચીન રંગીન છબી સાથે. પાના
૩૦૪ પાકું બાઈડિંગ. તથા કાચું બાઈડિંગ કીંમત રૂ. ૦-૧૪-૦

પ્રકાશક : નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ, ડભોઈવાળા.

परम वैष्णवभक्त कविगुण श्रीदयारामभाट. (व्रजमां विराजता.)

श्रीगणाय नमः ॥

भक्तकवि श्रीदयारामभाईनु

आन्तर उवन.

प्रकरण १ कुं.

काव्येनो शुद्ध उदेश.

तथा च लौकिक गव्येष्वपि सरस्वती भगवदीयमेव वदति,
लौकिका एव त्वन्यथाभिमन्यन्त इति भावः । अत एव
लौकिकासु गाथास्वपि जीवनाम दूरीकृत्य, भगवन्नाम तत्र
निक्षिप्य ताः प्राञ्चो गापयाञ्चकुः ।

तामसफलप्रकरण प्रकाश. १०-३०-२६.

[१]

श्रीमद्भागवतना मंगणायरशुना श्लोकमां अेम न्पुाच्यु
उ के प्रलुअे न्ण स्वरूपने भाध
आदि कुविने कुयो. अर्थात् आदि कुवि अह्लाञ्जे-निण् स्वरूपने।
भाध कुयो, अने अह्लाञ्जे ने भाध पोताने अयो तेने।
प्रकाश वेददारा कुयो. आ प्रकारे अह्लाञ्जे प्रथम कुवि अया

૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર જીવન

અને વેદ એ પ્રથમ કાવ્ય થયું. વેદ એ બ્રહ્મસ્વરૂપનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કરતો હોવાથી એ આદિ કાવ્ય થયું એટલું જ નહિ પણ ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય પણ ગણાયું, અને એની પ્રથમ સ્મૃતિ બ્રહ્માજીને થયેલી હોવાથી એ માત્ર આદિ કવિ જ નહિ પણ ઉત્તમોત્તમ કવિ થયા. શ્રીમદાચાર્યજી આજ્ઞા કરે છે કે કવિ એટલે શબ્દમાં અન્તઃસ્થિત રસને યથાર્થ જાણનાર તે. અર્થાત્ શબ્દરસાભિગ્ન. જ્યારે વસ્તુસ્વરૂપનું યથાસ્થિત વર્ણન કરે ત્યારે તે ઉત્તમ કાવ્ય ગણાય. પ્રભુ પોતે સર્વ-રૂપ છે; અખિલ વાક્ય એનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, વેદના અને લોકના શબ્દમાત્રના મુખ્ય અર્થરૂપ પ્રભુ છે, તેથી ઉત્તમોત્તમ શબ્દ-રસાભિગ્ન કવિઓએ પોતાના કવનના વિષય તરીકે પ્રભુ સિવાય અન્યને ગણ્યા નથી. પ્રભુસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારા અને તેમના ગુણના ગાન કરનારાં કાવ્યો ઉત્તમ ગણાયાં અને તે કાવ્યપ્રયોજકો પણ ઉત્તમ કવિઓ કહેવાયા. કવિ, સૂરિ ઇત્યાદિ શબ્દો વેદના મન્ત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓને માટે આરંભથી જ પ્રયોગ્યા. સૂરિશબ્દ માહાત્મ્યજ્ઞાનનું સૂચન કરે છે; અને શુદ્ધ ભક્તિવિના શુદ્ધ જ્ઞાન નહિ હોવાથી સૂરિશબ્દથી ભક્તનું જ સૂચન થાય છે; આવા ભક્ત ભક્તિના અતિશયથી કવચિત્ પ્રભુ સ્વરૂપનો ઉદ્દેશ થતાં, ગાન કરવા માંડે છે. આ ગાન કરનારા મુખ્ય સૂરિઓ-ભક્તો જ કવિઓ ગણાયા. ઋષિઓએ પ્રભુસ્વરૂપનો જેવો ઉદ્દેશ પોતાને થયો તેવો જ ગુણાનુવાદ પોતે કર્યો. આ પ્રભુસ્વરૂપ ગુણાનુવાદ તે વેદના મન્ત્ર થયા. સાક્ષાત્ અનુભવથી પ્રેરિત આ વેદના મન્ત્રો હોવાથી એ ઋષિના વંશજોએ પણ પ્રભુસ્વરૂપ ગુણુગાન તે તે મન્ત્રોદ્ધાર કર્યાં. આ પ્રકારે શબ્દનો ઉત્તમ સદુપયોગ ત્યારે જ થયેલો ગણાય કે જ્યારે એ શબ્દ એના મુખ્ય અર્થનું પ્રભુનું સ્મરણ કરાવે, અને આવા પ્રભુસ્વરૂપ ગુણુ અને સંબંધના સ્મારક શબ્દોનું

અથન તે જ ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય ગણાય, અને આવા કાવ્યનો પ્રયોજક પણ ઉત્તમોત્તમ કવિ ગણાય; આ પ્રકારે ઉત્તમ પ્રકારનું કવિત્વ ભગવદ્ભક્તવિના અન્યત્ર સંભવતુંજ નથી. આજ કારણથી વેદ પછીના ઉત્તમોત્તમ કાવ્યસહિતાઓના યોજક ભગવદ્ભક્ત વેદવ્યાસ થયા, અને શ્રીરામાયણના દ્રષ્ટા ભગવદ્ભક્ત શ્રીવાલ્મીકિ થયા. આ સર્વ ઋષિ મુનિઓને સાક્ષાત્ ભગવત્સંબંધ હતો. કાલબલે જેમ જેમ સૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર થતી ગઈ એટલે પ્રાચીન મહર્ષિ ભગવદ્ભક્તોના દષ્ટિબિન્દુની લોકમાં વિસ્મૃતિ થતી ગઈ; આ વિસ્મૃતિ જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત થતી આવી તેમ તેમ કાવ્યોનો ઉત્તમોત્તમ વિષય પ્રભુ વિના અન્ય ન હોઈ શકે એ તરવની અવગણના થઈ. વેદના ઋષિઓ, વ્યાસ અને વાલ્મીકિ પછીના મહાન્ કવિઓ ભાસ, કાર્તીદાસ, ભવભૂતિ આદિ છે. આ કવિઓ સંક્રાંતિ યુગના છે; અને તેથી તેમના કાવ્યોમાં ભગવદ્દર્શોવર્ણન અને લૌકિક નાયકાદિના વર્ણનનું મિશ્રણ છે, અને જેટલે અંશે આ લૌકિકતાનું મિશ્રણ એમના કાવ્યોમાં થયું તેટલે અંશે તેમનાં કાવ્યોની સર્વ વ્યાપિની ઉત્તમતા તિરોધાન થતી ગઈ. કાવ્યોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રભુગુણગાન વિના અન્ય ન હોઈ શકે. તેની વિસ્મૃતિ એટલે સુધી વધી કે પછી તો બાણાદિ કવિઓએ પોતાના કાવ્યના વિષય તરીકે કેવલ લૌકિક પાત્રો જ યોજ્યાં આ પ્રકારની અંધપરંપરા વિક્રમ સંવત્સરા પંદરમા સોળમા શતક પર્યન્ત આવી. મમ્મટાદિ અલંકાર શાસ્ત્રીઓએ પણ કાવ્યના તક્ષણમાં આ વસ્તુસ્થિતિનો નિર્દેશ ન કર્યો. કાવ્યને નિયતિ-પ્રભાજના કરેલા નિયમોથી અતીત-સ્વતંત્ર અને કેવલ આનન્દદાયક એમ કહ્યું, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરીશું તો આ લક્ષણ પણ ભાગવદ્દર્શોવર્ણન-રૂપ કાવ્ય વિના અન્યને લાગુ પડતું નથી. વિશુદ્ધ આનંદનું ધન

૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર જીવન

પ્રભુ-આનંદમય-રસાત્મક-પુરુષોત્તમ વિના અન્ય કાણુ કરી શકે, અને બ્રહ્માજ્ઞાના નિયમોથી અતીત પણ વસ્તુતઃ પ્રભુ અને ભગવદીય વિના અન્ય કાણુ હોષ શકે? નિરંકુશ નિરુપધિ સ્વાતંત્ર્ય પણ પ્રભુવિના અન્યનું ક્યાંથી હોષ શકે? અર્થાત્ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી મમ્મટાદિએ આપેલા કાવ્યના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં પણ પ્રભુકીર્તનવિના અન્ય ઉત્તમ કાવ્ય ગણી શકાય જ નહિ.

વિક્રમના બારમા શતકથી ભગવદ્ભક્ત આચાર્યોના પ્રાદુર્ભાવ ભરતખંડમાં થવા લાગ્યા; અને બારમાથી સોલ્લમા શતક સુધીમાં તે અનેક ભગવદ્ભક્ત આચાર્યોના ઉપદેશના પ્રવાહે અખિલ ભરતખંડને આર્દ્ર આર્દ્ર કરી મૂક્યું. કાવ્યનો વિષય પ્રભુ જ છે એની પુનઃ સ્મૃતિ થવા લાગી, અને શ્રીજયદેવજી જેવા મહાન્ ભગવદ્ભક્તો પોતાની અસાધારણ કવિત્વશક્તિનો અને ગાયનશક્તિનો વિનિયોગ શ્રીગીતગોવિન્દના પ્રયોગમાં કર્યો. સોલ્લમા શતકથી તે સંસ્કૃતને સ્થાને પ્રાકૃત હાલ પ્રચલિત ભાષાઓનો વિશેષ ઉદય થયો; અનેક કવિઓ ભગવદ્ભક્તોએ ગુજરાતી, વજ્જભાષા, મરાઠી; બંગાલીમાં ભગવદ્શોવણું કરવા માંડ્યા. ગુજરાતમાં નરસિંહ મહેતાએ અને મીરાંબાઈએ ભગવદ્ગુણગાન કરવા માંડ્યા. નરસિંહ^૧ મહેતાના કાવ્યોમાં તે બ્રહ્મવાદ અને ભક્તિમાર્ગ પ્રેમમાર્ગનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. મીરાંબાઈ સ્વતઃ મધ્વસંપ્રદાયનાં હતાં અને તેથી તેમનાં કાવ્યોમાં પ્રભુગુણગાન તત્સંપ્રદાયાનુરોધી છે. મહાનુભાવી શ્રીગોપાલદાસજીને પણ વાણીનું દાન ભગવચ્ચર્વિત તાંબૂલદાનથી થયું, અને જેવું તે દાન થયું, કે તરતજ એમણે

૧ જુઓ 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' વર્ષ ૪ નં. ૧૨

૨ જુઓ બસોબાવન વૈષ્ણવની વાર્તામાં શ્રી ગોપાલદાસજીની વાર્તા.

પ્રતિપદ મધુર એવું શ્રીવલ્લભાખ્યાન યોજીને સ્વવાણીને પ્રભુનેજ નિવેદન^૨ કરી. શ્રીસુરદાસજી શ્રીપરમાનન્દદાસજીઆદિ અષ્ટસખ્યાનાં કીર્તનોનો વિષય પ્રભુ જ હોવાથી જ ભક્તકવિ દયાસમભાષ્યે તેમને કવિકુલભૂપ તરીકે ગાયા. આ પ્રકારે ભાષાકવિઓએ તે તે સંપ્રદાયની છાયા નીચે પ્રભુસ્વરૂપના ગુણુગાન કર્યાં. આ ભગવદ્ગુણુગાન તે જ એમનાં કાવ્ય કહેવાયાં; અને ભગવદ્ગુણુગાનરૂપ એ કાવ્યોનું માધુર્ય ભગવદ્ભાવના પ્રમાણુમાં અન્યોએ પણ અનુભવવા માંડ્યું. આ ભાષા કવિઓ પ્રાયઃ ભગવદ્ભક્ત હતા, લૌકિક કવિ તરીકેની કીર્તિ પ્રાપ્ત જ કરવી એ એમનું લક્ષ્યબિન્દુ મહાનુભાવ આચાર્યોની કૃપાથી રહ્યું જ નહિ. લૌકિક કાવ્યોમાં પણ સરસ્વતી તો ભગવદીય જ વસ્તુનું કથન કરે છે એમ આ ભક્તકવિઓ જાણતા. સાથે એ પણ તેઓ જાણતા કે સામાન્ય જન સમાજ પ્રાકૃત છે, લૌકિક કાવ્ય ભગવદીય વસ્તુનું જ નિરૂપણુ કરે છે, અથવા તો વાકમય માત્ર ભગવાન વિના ઇતરનું મુખ્યતઃ પ્રતિપાદન કરી શકે જ નહિ એ તત્ત્વ પ્રાકૃત જનસમાજ સંસારાસક્ત સમજી શકશે નહિ એમ પણ તેમને સ્પુરતું. આવા લોકોની લૌકિકતા સરક્ષતાથી દૂર કરી તેમનામાં પણ ભગવદીયત્વ સંપાદન કરવું એ આ ભક્ત કવિઓનું લક્ષ્યબિન્દુ હતું. લગ્ન વિવાહ વગેરે પ્રસંગો મનુષ્યોને સંસારમાં વિશેષ પટકનારા હોય છે, આવા પ્રસંગે લોકો લૌકિક કાવ્યો યથેચ્છ રીતે ગાઇને પ્રાકૃત આનંદાભાસનું પાન કરે છે. આવા લૌકિક કાવ્યોની પ્રાકૃતતા જતી રહે એ હેતુથી ભગવદ્ભક્ત દયારામાદિ કવિઓએ એવા કાવ્યોમાંથી લૌકિક નામ દૂર કરી તેમાં ભગવન્નામનો નિવેશ કર્યો. આ દયારામભાષ્ય આદિ ભક્ત કવિઓનો ઉદ્દેશ રૂકિમણીવિવાહ, સત્યભામાવિવાહાદિ કાવ્યો યોજવામાં તે તે સમયનો ઇતિહાસ ચર્ચવાનો ન હતો. ગોવર્ધનરા-

૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર જીવન

માદિ સમીક્ષકો એ કાવ્યોમાં ઐતિહાસિક વસ્તુનું દર્શન કરવા ગયા, અને સ્વાભાવિક રીતે તે તેમને તેમાં ન મળ્યું. આથી તે સાક્ષરોએ જણાવ્યું કે સત્યભામાવિવાહાદિ કાવ્યોમાં તો ઐતિહાસિક કાંઈ નથી, પણ માત્ર લૌકિક નામને બદલે કૃષ્ણ-સત્યભામા-ઇત્યાદિ નામો છે. આ ખરી જ વાત છે કે આ કાવ્યોમાં લૌકિક નામને બદલે ભગવન્નામ છે, પરંતુ દયારામાદિ ભક્તકવિઓનો ઉદ્દેશ ઉપર જણાવ્યું તેમ ઇતિહાસ લખવાનો ન હતો. દયારામાદિ ભક્તોને તે લોકોની લોકાસક્તિ દૂર કરી ભગવદાસક્તિ સંપાદન કરવાનો હતો. 'મારા મન મુખ લોચનમાં આવી રહેજો શામલીઆ વહાલા' એમ દીન પ્રાર્થના કરનાર ભગવદ્ભક્ત કવિ વિશ્વકલ્યાણને માટે યથાશક્તિ પ્રભુગુણગાનપ્રતિ લોકરુચિની દિક્ષા ફેરવવાથી અધિક શું કરી શકે ? ગોવર્ધનભાઈ વગેરેની ઐતિહાસિક તત્ત્વના અભાવ વિષેની ક્યારેક તો ભક્ત કવિઓનો ઉદ્દેશ વિચારતાં નિરાધાર જ લાગે છે. સત્યભામા-વિવાહ વાંચો કે શ્રીગુસાંઈજીનો વિવાહખેત્ર વાંચો, ત્યાં દષ્ટિબિન્દુ ભગવદ્ભક્તનું જ લાગે છે. દયારામાદિને દાન થયલી કવિત્વશક્તિનું સાર્થક્ય ભગવદ્ગુણગાનથી જ થયેલું છે. ભગવદ્ભક્ત શબ્દરસિક દયારામભાઈના કાવ્યોમાં આજ કારણથી નિઃસ કાયરીતે મૃદુભાવ અને શબ્દલાલિત્ય પ્રતિપદ ભાવવિશિષ્ટને સ્પુરે છે. કલેશજન્યતા તો દયારામાદિ ભક્તોનાં કાવ્યોમાં કવચિત્ પણ દર્શન દેતી નથી, અને તેનું મુખ્ય કારણ આ છે. આ સર્વ મહાનુભાવોના કાવ્યોનો વિષય આનંદરૂપ ભગવાન છે. કાંઈ પણ પ્રકારે ભગવદ્ભાવ સંપાદન કરવામાં જ કવિનું કવિત્વ છે, અને કાવ્યનું કાવ્યત્વ છે. ભગવત્સંબંધની વિસ્મૃતિ કરી લૌકિકાસક્તિની વૃદ્ધિ કરનારાં કાવ્યો કાવ્યો નથી, પણ કાવ્યાભાસ જ એમ ઉપર જણાવેલા દષ્ટિબિન્દુથી ગણાય. એમાં સંશય નથી.

મૂ. તેલીવાળા

દ્યારામલાધના કાવ્ય વિષેના વિચારો.

૨

કાવ્યનું લક્ષણ કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં જૂદી જૂદી રીતે આપ્યું છે, પણ તે બધાનો મૂળ આશય ઉડીદષ્ટિથી જોનારને એકજ છે એમ જણાશે વિષ્ણુ પુરાણમાં કાવ્યાદિ શું છે તે સંબંધી નીચેના શ્લોકમાં કહ્યું છે.

કાવ્યાલાપાશ્ચ ચે કેચિદ્ગીતકાન્યખિલાનિ ચ શબ્દ-
મૂર્તિધરસ્યૈતે વિષ્ણોરંશા મહાત્મનઃ ॥

જે કંઈ કાવ્યાલાપ અગર ગીતો છે તે સર્વ શબ્દમૂર્તિ વિષ્ણુ ભગવાનના અંશો છે. કાવ્યાદિ એ શબ્દના વિસ્તાર છે. શબ્દને વેદમાં અહ્મ કહેલા છે. વાક્યમાંથી અખિલ વિશ્વની ઉત્પત્તિ છે એવું ઋગ્વેદના દશમખણ્ડમાં કહ્યું છે-કાવ્ય વગેરે પણ અહ્મના અંશજ છે. આ રીતે જોતાં કાવ્યનો આશય પરઅહ્મનું સ્તવન કરવામાંજ હોવું જોઈએ. તે કાવ્ય નિર્દુષ્ટ ગણી શકાય એમ હોય તોજ. માટે મમ્મટે કાવ્ય પ્રકાશના મંગલાચરણના આરંભમાં કહ્યું છે—

નિયતિકૃત્ત્વેણ રહિતામાદૈકમયામનન્યપરતંત્રાઃ ।
નવરસઃચિરાં નિર્મિતિભાદધતી ભારતી કવેર્યયતિ ॥

કવિની ભારતી નિયતિ એ (અહ્માએ) કરેલા નિયમોથી રહિત હોવી જોઈએ; કવિની સૃષ્ટિને કાષ્ટપણુ નિયમનું બંધન નથી. જ્યારે અન્ય સર્વ વિષયોના ત્યાગ પૂર્વકે ફક્ત પરઅહ્મનું ગાનજ કવિની વાણી કરે તોજ તેમાં નિયતિ કૃતનિયમ રાહિત્ય છે એમ યથાર્થ રીતે કહી શકાય. વળી તે આનંદમયજ હોય છે. તૈતીરીય ઉપનિષદની

૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર જીવન

અહ્મનંદવલ્લીમાં પરઅહ્મના આનંદમય સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે, તે ઉપરથી અહ્મની આનંદમયતા સિદ્ધ છે. અહ્મનો આનંદ અવિચ્છિન્ન તથા અગણિત છે. જ્યારે અન્ય સર્વ પ્રકારનો આનંદ ગણિત છે. કાવ્યનું આહ્લાદૈકમયત્વ આનંદસ્વરૂપ અહ્મના ગાનથીજ શોભે છે, ખરો આનંદ અહ્મમાંજ છે. અન્યવસ્તુનો આનંદ, આનંદાભાસ છે. કવિની વાણી નવરસથી સુચિત્ર હોય છે. રસો વૈ સ; શ્રુતિથી પ્રભુની રસાત્મકતા પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે, અને તે જ મૂર્તિ પરઅહ્મ નવરસેન્દ્ર “નવરસનાગર” કૃષ્ણચંદ્રનું વર્ણન ભાગવતકારે મલ્લા- નામશનિઃ માં કર્યું છે. આ શ્લોકનાં સુખોદિનીમાં આચાર્યશ્રી ભગવાનને દશરસ રૂપે સ્તીકારે છે. તે આ રસાત્મક સ્વરૂપના ગાનમાંજ કાવ્યનું સર્વરસ સુચિત્રત્વ હોય છે. આ પ્રમાણે મંગલાચરણના શ્લોકમાં મમ્મટે ખરું કાવ્યનું સ્વરૂપ કેવું હોય તે દર્શાવ્યું છે. એટલે વસ્તુતઃ ખરું કાવ્ય તો એજ હોઈ શકે કે જે પરમ અહ્મને ઉદ્દેશીને લખાયલું હોય.

સાહિત્ય દર્પણકાર માત્ર “વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યઃ” એ રીતે લક્ષણ આપે છે. એટલે રસાત્મક વાક્ય તેજ કાવ્ય રસાત્મક વાક્ય કયું, તે સંબંધી વિશેષ વિસ્તાર કરવાની અત્ર જરૂર નથી કારણ કે ખરો રસતો શ્રુતિએ નિર્દિષ્ટ કર્યો છે તે પ્રમાણે પરઅહ્મજ હોઈ શકે તો પરઅહ્મને ઉદ્દેશીને જે વાક્ય ઉચ્ચારાય અગર લખાય તેજ કાવ્ય હોઈ શકે એવો અર્થ આ લક્ષણમાંથી પણ દ્વિતિ થાય છે.

દણ્ડી ઇષ્ટાર્થવ્યવચ્છિન્ના પદાવલી ઇષ્ટ અર્થથી (યુક્ત અર્થથી) વ્યવચ્છિન્ન પદોની પંક્તિ તે કાવ્ય છે એમ કહે છે. તે ઇષ્ટ અર્થ કર્યો તેનો વિવેક પૂર્વક વિચાર બુદ્ધિશાળીઓએ

કરવો જોઈએ. વિચાર કરતાં જણાશે કે ઇષ્ટાર્થ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત હોઈ શકેજ નહિ. વેદપણ એમજ કહે છે. બ્રહ્મરૂપ શબ્દનો ઇષ્ટાર્થ બ્રહ્મજ હોઈ શકે, તો જેમાં બ્રહ્મનું વર્ણન કરેલું હોય તેનેજ કાવ્ય કહેવું જોઈએ. જગન્નાથનું રમણોચાર્યપ્રતિપાઠકશબ્દ કાવ્યમ્ ભગવદર્થમાંજ તે સત્ય અને યથાર્થ છે. શબ્દ અને અર્થ ઉભય બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તે બન્નેનો સંબંધ કવિ જેટલી રમણીયતાથી કરે છે તેટલું ઉચ્ચ કાવિનું તે કાવ્ય બને છે. માટે મમ્મટ આ પ્રકારના કાવ્યની રમણીયતા માટે તે દોષથી મુક્ત હોવું જોઈએ એમ કહે છે. પરબ્રહ્મ સિવાય સાંસારિક વિષયોનું વર્ણન જો કવિનીવાણી કરે તો કાવ્યનો વિનિયોગ શુભ થતો નથી, પણ ઉલટું તે હીન અને અપ-કૃષ્ટ થાય છે, માટે કાવ્ય તેવા દોષથી રહિત હોવું જોઈએ. જે આવા પ્રકારનો દોષ કાવ્યમાં રહી જાય તો પછી રસની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. રસની પ્રતીતિમાં અન્તરાય નિવડે છે અર્થાત્ રસાત્મક બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં આવી શકતું નથી. માટે કાવ્ય દોષથી રહિત હોવું જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ, તે ગુણયુક્ત હોવું જોઈએ. એમાં ભગવાનનાજ ગુણનું સંકીર્તન કરેલું હોવું જોઈએ. પ્રભુની ગુણલીલાના સંકીર્તનથી પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર બને છે. કાવ્યનો વિશુદ્ધ આશય પરમ બ્રહ્મજ છે. Leigh Hunt ના Highest Order of Poetry નામના લેખમાં આ પરમ આશયને ઉદ્દેશીને લખ્યું છે કે—

What the poet has to cultivate above all things is love & truth:—What he has to avoid, like poison is the fleeting and the false. કવિએ પ્રેમ અને સત્યની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. અને ક્ષણિક અને અસત્ય વસ્તુઓનો વિષની માફક ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં, ઉપનિષદની શ્રુતિઓમાં, ભાગવતાદિ પુરાણોમાં, મહાભારત રામયણુ ઇત્યાદિ ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં-કાવ્યના આ વિશુદ્ધ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને વાણીનું પ્રાકટ્ય થયું છે. સાર પછીના કાળના કવિઓ આ શુદ્ધ ઉદ્દેશને ભૂલી ગયા અને લૌકિક વિષયોને ઉદ્દેશીને તે કાવ્ય યોજ્યાં. આથી તે કાવ્યો આત્માવગરના શબ્દની માફક દેખાવા લાગ્યાં. તે કાવ્યો વસ્તુતઃ કાવ્યાભાસજ ગણાયાં. કાળીદાસનું મેઘદૂત કરુણુરસનું સુંદર કાવ્ય છે એમ તેના ટીકાકારો કહે છે, પણ જો તે ટીકાકારોએ કાવ્યનો વિશુદ્ધ અને રમણીય આશય લક્ષ્યમાં રાખ્યો હોત તો તેઓ જરૂર કબૂલ કરત કે કવિએ પોતાની ઉત્તમ કાવ્યશક્તિનો ઉપયોગ પ્રભુ વિષયનાં કાવ્યમાં કર્યો હોત તો ઠીક. આ મેઘદૂત કરતાં ભક્ત કવિઓએ પ્રભુને વિષય યનાવીને, તેના અનુકરણમાં રચેલાં હૃદયદૂત અને મનોદૂત એ વધારે સુંદર છે. આથીજ કવિ જયદેવના ભક્તહૃદયે કાલીદાસાદિ કવિઓની સરણીનો ત્યાગ કરીને સત્યમાર્ગને સ્વીકારીને ભક્તિ પ્રધાન ગીતગોવિન્દ કાવ્ય રચ્યું. આ કાવ્યમાં કવિની કાવ્ય શક્તિની કૃતાર્થતા સિદ્ધ થયેલી જણાય છે અને તેથીજ કાવ્યદેવીના મંદિરનો પરમભક્ત એ મનાયો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ નરસિંહ, તથા મીરાંએ આવા પ્રકારનાં કાવ્યોનું કવન કર્યું છે. પૂર્વ ભક્ત કવિઓની સરણીને અનુસરીને કાવ્યમૂર્તિના સ્વરૂપનું અવધારણુ પોતાના હૃદયમાં કરેલું હોવાથી, તેમના કાવ્યની મૂર્તિને સુંદર મનોહર અને આકર્ષક યનાવવાને તેમણે ધણો પ્રયત્ન કર્યો છે એવું તેમના અક્ષરદેહના અવલોકનથી આપણને જણાય છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે દયારામભાઈનો મુખ્ય વિષય પરબ્રહ્મ છે. કાવ્ય કેવું હોય તે સંબંધી સ્વચિત શતશૈયામાં તેમણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

બિનસંબંધં હરિ કાવ્ય સખ, અતિ અદ્ભૂત હુ નકામ;
આરકૂટ ભૂખન રુચિર; પેંજીમિ મિલે ન દામ.

દ. કા. સં. પૃ. ૪૩૫. શ્લો ૭૦૧

શ્રીહરિના સંબંધ વિનાનું જે કાવ્ય તે ધણું અદ્ભૂત હોય તે પણુ તે વ્યર્થ છે. હરિના કાવ્યમાં જે પ્રકારના રસનો આસ્વાદ થાય છે, તેવો રસ અન્યત્ર નથી. દૃષ્ટાંત તરિકે આર્કૂટ કહેતાં પિત્તળ તેના અલંકારો ઘણા સુંદર બનાવ્યા હોય, પણ સુવર્ણના બેડોળ અલંકારોના જેટલું મૂલ્ય તેનું ઉપજતું નથી. અર્થાત્ હરિસંબંધી કાવ્ય તે સુવર્ણ છે અને તદ્વ્યતિરિક્ત કાવ્ય પિત્તળ છે. હરિસંબંધી કાવ્ય, કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નમાલું તથા ક્ષુલ્લક લાગતું હોય છતાં પણ અન્ય વિષયક કાવ્ય કરતાં તે ઉત્કૃષ્ટ છે. અર્થાત્ ઉત્તમ કવિ તો એજ કહી શકાય કે જે ભગવાનને પોતાના કાવ્યને વિષય બનાવીને કાવ્ય લખે છે. ભગવાન સિવાય અન્ય દેવો અગર ભકતો, અગર દેવાંશી પુરુષોની જીવન કથાના પ્રસંગો લખને જે કાવ્ય બનાવે છે તે મધ્યમ કાટિનો કવિ ગણવેો જોઈએ અને કૃત્ત લૌકિક વિષયોમાંજ પોતાની પ્રતિભાના ચમત્કાર અન્યને દૃષ્ટિગોચર કરાવનાર કવિ તે ગણવેો જોઈએ.

આ પ્રકારના કાવ્યનાં ગુણ લક્ષણ કેવાં હોય છે તે વિષે પોતે જણાવે છે—

“અરન થોર અતિ અર્થસહ, અમલ સરસ સદહોષ;

કૃપા ભારતી કૃષ્ણ વહ, કાવ્ય ન એસી કાષ ”

દ. કા. સં. પૃ ૪૩૫ શ્લો ૭૦૩

થોડા વર્ણો, અક્ષરો થોડા, પણ અર્થ ઘણો, અને તે દોષ રહિત અને સરસ કહેતાં રસસહ વર્તમાન હોય, એટલુંજ નહિ પણ

૧૨ ભકત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર જીવન

જેમાં પરિશ્રમ વગરની રચના હોય, ત્યારે તે શ્રીકૃષ્ણના સંબંધવાળી ભારતી છે એમ જાણવું એ વિના અન્યસ્વ કાવ્યો શ્રમજન્ય છે. તેમજ ચાતુર્ય યુક્ત છે. આ દૃષ્ટામાં કાવ્યમાં ક્યાં આવશ્યક લક્ષણોની જરૂર છે તે દયારામભાઈએ દર્શાવ્યું છે. (૧) થોડાવર્ણુ (૨) ગૂઢ અર્થ (૩) દોષનો અભાવ-શબ્દદોષ અગર અર્થદોષ, અર્થાત્ શબ્દ સુંદર અને ભાવવાહી જોઈએ અને પ્રસંગ તથા સમયને અનુસરીને જોઈએ. અર્થપણુ રમણીય હોવો જોઈએ અર્થની રમણીયતા તો એ ભગવદ્વિષયક હોય તો જ બની શકે. ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામુપૈતિ તદેવરૂપં મણીયતાયાઃ રમણીયતાનું રૂપ પ્રતિ-ક્ષણે નવીનતામાં છે. એ નવીનતા ભકત કવિની દૃષ્ટિએ, “નિત્યલીલા નિત્યનૌતમ શ્રુતિ ન પામે પાર” એ પંક્તિમાં દ્વા પ્રમાણે હોય છે (૪) રસયુક્તતા એ ચતુર્થ લક્ષણુ છે; રસ એજ કાવ્યનો આત્મા છે તો આવા કાવ્યમાં રસ હોવો જોઈએ અર્થાત્ રસાત્મક ભગવાનની નિત્ય નૌતમ લીલાનાં સંકીર્તન કરવામાંજ કવિના કાવ્યમાં રસયુક્તતા હોય છે. (૫) વળી આ કાવ્ય શ્રમજન્ય હોવાં ન જોઈએ. પણ તેનો પ્રવાહ સઘ નૈસર્ગિક વહેવો જોઈએ. સઘનો અર્થ એમ નથી કે આવા કવિઓ તે શીઘ્ર કવિઓ છે. પણ એનો ભાવાર્થ એટલોજ છે, કે ભગવદ્ ભક્તોની આસક્તિ પ્રભુ પ્રતિ છે, તેમની કાવ્ય શક્તિ એટલી ઉત્કટ હોય છે કે જ્યારે જ્યારે તે ભગવદ્ભક્તને પ્રભુનાં ગુણગાન કરવાં હોય ત્યારે ત્યારે તે એકદમ કાવ્યદ્વારા તેનો આત્મભાવ થાય છે. તેની નૈસર્ગિક પ્રતિભાને કોઈ પણ પ્રકારના અન્તરાય નહતા નથી. આવા પ્રકારના લક્ષણુયુક્ત કાવ્યોનો આત્મભાવ પ્રભુની રૂપાના બળેજ ભકત હૃદયમાંથી થાય છે.

અન્ય દૃષ્ટામાં દયારામભાઈ કહે છે—

ઓર બરન હુ સફલ સખ, જો સંગેગ ધનશ્યામ;
જ્યોં કંસારિ મુરારિ, મધુસૂદન સુચિ નામ;

દ. કા. સં. પૃ. ૪૩૬ શ્લો. ૭૦૫.

જો ધનશ્યામ કહેતાં શ્રીકૃષ્ણના નામનો યતિકંચિત્ પણ સંબંધ હોય તો તે સંબંધથી અન્ય અક્ષરો પણ સફળ છે એમ જાણવું જોમ કંસારિ, મુરારિ અને મધુસૂદન એ નામો ભગવાનનાં છે, પણ આ નામમાં કંસ, મૂર અને મધુ દૈત્યનાં નામ છે હરિના સંબંધે કરીને કંસાર ઇત્યાદિ નામો પવિત્ર લાગે છે. અર્થાત્ કાવ્ય ભગવદ્વિષયક હોયતોજ તે કાવ્યના શબ્દો અગર અક્ષર સફળ થાય છે.

કેટલાક કવિઓ પોતે અતિદીર્ઘ અને સંસ્કૃતમય શબ્દોથી કાવ્ય બનાવે છે, કેટલાકો ફક્ત સંસ્કૃત ભાષામાંજ કાવ્યો રચે છે, અને લૌકિક ભાષામાં રચવાની વિરુદ્ધ હોય છે. તો તે સંબંધી પણ દયારામભાઈ કહે છે—

શ્લોક પુરાની સંસ્કૃત, બાંચત સખ ઇતરાય;
પુલ્ય સુફલ ગિર્વાણુ જખ, શ્રોતા લે સમુઝાય.

દ. કા. સં. પૃ. ૪૩૬ શ્લો. ૭૦૬

સર્વપુરાણીઓ સંસ્કૃત શ્લોક વાંચીને પુલાય છે અને કહે છે કે અમે તો સંસ્કૃતમાંજ વાદ કરીએ છીએ અને તે વાદ સાચો છે. લૌકિક ભાષામાં વ્યવહાર કરવો તે જૂઠું છે પણ તે પુલ્યાતો ત્યારે પ્રમાણ કે શ્રોતજનને દેશભાષા બોલ્યા વિના ગીર્વાણુ-સંસ્કૃતવાણીથી સમજાવે ત્યારેજ. અર્થાત્ શ્રોતવર્ગ દેશભાષાજ જાણતા હોવાથી તેમને સમજાવવાને તે ભાષા બોલ્યા વગર છૂટકોજ નથી, તો પછી સંસ્કૃત ભાષામાંજ કાવ્ય રચવાનું પ્રયોજન શું? જો કાવ્યનો પ્રચાર

શ્રોતૃવર્ગમાં કરવાનો હોય તો, જે ભાષાના સંસર્ગમાં શ્રોતૃવર્ગ હોય તે ભાષામાંજ એ કાવ્ય પ્રગટ થવું જોઈએ. “ભાષાને શું વળગે ભૂર જે રણમાં જીતે તે સૂર” એ અખાની વાણીનો પડઘો દયારામભાઈ આ દુહામાં પાડતા જણાય છે, અને તેઓ એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે ગમે તે ભાષામાં કાવ્ય લખે તેમાં કાંઈ પણ જાતનો પ્રતિબંધ નથી, પણ તે કાવ્ય ભગવદ્વિષયક હોવું જોઈએ. સંસ્કૃતમાં ઘણી સુંદર રીતે કાવ્ય લખેલું હોય, પણ જે તેમાં ભગવાન સંબંધી કંઈ પણ કથન ન હોય તો તે કાવ્ય માટેનો પ્રચાર વ્યર્થ છે. માટે કાવ્યનો વિષય ભગવાનજ હોવો જોઈએ. શ્રીમદ્ભાગવતની ‘રાસ પંચાધ્યાયીના, એટલે ૧૦-૩૦-૨૬ માં શ્લોકમાં શુદ્ધેવજી કહે છે કે પ્રભુએ શ્રીગોપીજનોને રાસોત્સવનું સુખ આપવાને શરત્, કાવ્ય અને કથાના રસના આશ્રયરૂપ નિશાઓનું સેવન કર્યું. આની ઉપર ટિપ્પણ કરતાં શ્રીપુસ્પોત્તમજી પોતાના “પ્રકાશ”માં લખે છે કે—

“લૌકિક કાવ્યોમાં પણ સરસ્વતી ભગવદીયનુજ કથન કરે છે; લૌકિકજ તેને અન્યથા સમજે છે એવો ભાવ છે. આથીજ લૌકિક ગાથાઓમાં પણ જીવનામને દૂર કરીને ભગવન્નામનો તેમાં નિક્ષેપ કરીને પ્રાચીન કવિઓએ કથાઓ ગાઈ છે.” દયારામભાઈ પણ પોતાની કવિતાને ભગવદ્ભિમુખ બનાવે છે અને તેથીજ જે કાવ્ય શાસ્ત્રીઓ ધ્વનિ, અલંકાર, રીતિ અગર રસને કાવ્યનું પ્રધાનભૂત તત્ત્વ માને છે તેમનાથી જુદા પ્રકારે કાવ્યનું લક્ષણ તે લે છે. ધ્વનિ, રસ, અલંકાર વગેરે તમામ દયારામની કવિતામાં છે પણ તે સર્વેનો ભગવાન સાથે સંબંધ જોડ્યો છે.

દયારામભાઈના કાવ્યોમાં અલંકાર, ધ્વનિ, રસ વગેરે કૃત્રી રીતે છે તેનાં દષ્ટાંત આપણે લેઈએ.

નીચેનું પદ રૂપક અલંકારનું દર્શાવ છે.

મનજી મુસાફરે, ચાલો નિજ દેશ ભણી,
 મુલક ધણા જોયારે; મુસાફરી થઇ છે ધણી, ટેક
 સ્વપુર જવાનો પંથ આવ્યો છે, રખે ભૂલતા ભાઈ
 ફરીને આ મારગ મળશે નહિ, એહેવી છે અવળાઈ,
 સમજીને ચાલો સુધારે, ના જશો ડાખા કે જમણી. મનજી ૧
 વચે ફાંસીઆ વાટ મારવાને, બેઠા છે બે ચાર
 માટે વળાવા રાખો બે ત્રણેક, ત્યારે તેનો નહિ ભાર
 મળ્યો છે એક બેદીરે, કહેલી ગતિ સહુ તે તણી. મનજી ૨
 હાવાં માલ વોહારો તો વોહારો શેઠના નામનો, થાય ના કહું અટકાવ
 આપણો કરતાં જોખમ આવે, ફાવે ધણીનો દાવ.
 એટલા સારે ના થાવું વોહરતના ધણી. મનજી ૩
 જો જો જુગ થકી જવું છે, કરજો સંભાળીને કામ;
 દાસ દયાને એમ ગમે છે, હવાં જઈએ પોતાને ગામ;
 સુઝે છે હાવાં હેવું રે, અવધ થઇ છે આપણી. મનજી ૪

દ. કા. સં. પૃ. ૨૭૦

આ પદમાં રૂપક સમજવાને માટે નીચેનો તાદાત્મ્ય સંબંધ સમજવો જોઈએ. મન=મુસાફર, નિજદેશ=પ્રહ્લધામ; સ્વપૂર જવાનો પંથ=ભક્તિમાર્ગ. ડાખા જમણી માર્ગ=કર્મ માર્ગ અગર જ્ઞાનમાર્ગ; ફાંસીઆ=કામાદિ વિદ્યારો. વળાવા=સત્સંગ છત્યાદિ. માલ-ભગવન્નામ; શેઠ=પ્રભુ આ પદ ઉપદેશાત્મક કવિતા તરીકે છે કારણ કે કવિનો ઉદ્દેશ મનને ઉપદેશ આપવાનો છે છતાં રૂપક અલંકારની ખૂબીથી તેમાં દાવ્યની ચારુતા આવી છે. અલંકારો સ્વતઃ કાવ્યના પ્રાણ

રૂપે નથી જો કે જ્યદેવ નામનો આલંકારિક પોતે એમ કહે છે કે જો અમિ ઉખા રહિત હોય તોજ કાવ્ય અલંકાર રહિત હોઈ શકે. પણ આ મત સર્વ આલંકારિકને ત્રાણ નથી. કેવલ અલંકાર પ્રધાન કાવ્ય ચિત્રકાવ્યની કાટિમાં ગણાય છે આથી મમ્મટ વિશ્વનાથ વગેરે જો કે અલંકારને સ્વીકારે છે તો પણ તેમના મતે જો કાવ્યમાં રસ હોય તો જ તે અલંકારો કાવ્યને શોભા અર્પી શકે છે. અલંકારમાત્ર કાવ્યને શોભા આપનાર તરીકેજ ગણાવેલા છે. દયારામના કાવ્યમાં તે અલંકાર ઇશ્વરના ગુણ ગાનના અંગે યોજાવેલો છે માટે જ તે શોભારૂપ છે એમ તેઓનો મત જણાય છે. રૂપકનું ખીજું દષ્ટાંત દયારામના 'ભક્તિ પોષણમાં' નીચે પ્રમાણે છે.

ભક્તિ મણિ જ્ઞાન દીપ છે, ટાળે ઉભય ખરા અંધકાર
મણિ અભય દુતી અચળ છે, દીપકને ભય છે અપાર.
અપાર ભય વાયુથી વામે, તેલ પાત્ર ખતી વણુ લય પામે
જ્ઞાન અભય તો અન્ય કુણુ માત્ર; નિર્ભય ભક્તિ સકળ સુખપાત્ર
ભક્તિ પોષણ ૪૮

અર્થાન્તર ન્યાસ અલંકારનું દાષ્ટાંત નીચેની પંક્તિઓમાં છે.
સાચી પ્રીત તે પ્રાણુ લેરે, સાધારણુ થાય પરી;
દાદુર જળ વણુ જીવેરે, માજ્જડાં તો જ્ય મરી.

“ પ્રેમ પરીક્ષા ૧૨

આ અલંકારમાં સામાન્ય અગર વિશેષ ઉક્તિના સમર્થનમાં વિશેષ અગર સામાન્ય ઉક્તિનો પ્રયોગ કવિ કરે છે. એટલે જો કવિને કાઈ પણ સામાન્ય ઉક્તિ કહેવી હોય તો તેના સમર્થનમાં વિશેષ (અમૂક ઉદાહરણોનો પ્રયોગ કરે છે; તેમ વિશેષના સમર્થનમાં સામાન્ય કથન

કરે છે અહિંમાં સાચી પ્રીત અને સાધારણ પ્રીતિનો ભેદ કવિ પ્રથમ સામાન્ય ઉક્તિથી કરે છે અને પછી તેના સમર્થનમાં વિશેષ દૃષ્ટાંતો દાદુર અને માછલડાંનાં આપ્યાં છે. દાદુર જળ વગર જીવે છે. માટે તેમની પ્રીતિ સાધારણ છે. માછલડાં મરી જાય છે માટે તેમની પ્રીતિ સાચી છે.

આજ કાવ્યમાં આગળ ગોપીજન ઉદ્ધવ પ્રતિ કહે છે—

“ઈંદુને અવલોકીરે, ચકારનું ચિત્ત ચળે,
તે પ્રકાશને પેખીરે, તેને સંતોષ વળે.”

આ શ્લોકમાં ચકાર ચંદ્ર તરફ એક ચિત્તથી જોઈ રહે છે અને તેનો પ્રકાશ અવલોકીને સંતોષ પ્રાપ્ત કરે છે એવું અપ્રસ્તુત દૃષ્ટાંત આપ્યું તેથી ગોપીજનનો એવો કહેવાનો આશય છે કે અમને પણ પ્રભુનાં દર્શનમાંજ સંતોષ થાય છે. પ્રભુના દર્શન સિવાય અમને ખીજ કશામાં પણ સંતોષ થતો નથી. આ રીતે અપ્રસ્તુતમાંથી પ્રસ્તુત અર્થ ફક્તિ થાય છે માટે તે અપ્રસ્તુતપ્રશંસાઃ અલંકારનું દૃષ્ટાંત છે.

રાધિકાના વખાણુ નામના ઘોળમાં રાણી કીર્તિજી રાધાના શરીરના સૌંદર્યનું વર્ણન કરતાં એક સ્થળે કહે છે.

કીર ચંચુને લજ્જવે તારી નાસિકા રે;

તારી ભ્રુકુટિ લજ્જવે છે કાદંડ. મારી લાડસ ઘેલી

તારાં મુખડાં ઉપર વારૂ કાટિક ચંદ્રમારે

તારાં નેત્ર ઉપર વારૂં મૃગને મીન. મારી લાડસ ઘેલી

x x x x

તારો કંઠ સુણી કાકિલા ચંઈ દીન. મારી લાડસ ઘેલી

આ શ્લોકમાં રાધાની નાસિકા ભ્રુકુટિ, મુખ, નેત્ર કંઠ એ ઉપ-

૧૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

મેય છે. અને કીરચંચુ, કાદંડ, ચંદ્રમા, મૃગ ને મીન, તથા કોકિલા એ બધાં ઉપમાન છે. જો ઉપમેય કરતાં ઉપમાનના અપકર્ષનું વર્ણન કાષ્ટ કાવ્યમાં કરેલું હોય તો તેને અલંકાર શાસ્ત્રમાં પ્રતીપ નામનો અલંકાર કહે છે, અહિયાં કવિએ અલંકારનું દષ્ટાંત સુંદર રીતે આપ્યું છે.

આજ ધોળમાં આગળ કહે છે—

તારું હસતું જાણે વરસે મિઠડાં ફૂલડારે,
દીપે કુંદ કળી સરખા તારા દંત.

આ પદની પ્રથમ પંક્તિમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર છે, કારણ કે રાધાના હાસ્યમાં મીઠડાં ફૂલડાંના વર્ષણની સંભાવના કરી છે. બીજી પંક્તિમાં ઉપમેય ત્રાંતને ઉપમાન કુંદકળી સાથે સરખાવ્યા છે; માટે તે સાદૃશ્ય ભાવમાં ઉપમા અલંકાર છે.

તારી નખશિખ શોભાને શી વરણવુંરે;

તારી સમોવડ કાષ્ટએ નવ કહેવાય. મારી લાડસ ઘેલી

આમાં અસમાલંકાર છે કારણ કે ઉપમેય રાધાનું સમોવડ નથી. કાષ્ટ પણ ઉપમાનનો અત્યન્ત નિષેધ કર્યો છે.

એક ગરખીમાં ગોપી પ્રભુના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, ત્યાં કહે છે.

“અમળા જન મ્હોય તે તો કાતક કહેવાય નહિ,

તેમાં કામ જેવા ફૂટડા વહેવાય છે જીરે. પ

આ પદમાં વિરોધાભાસ અલંકાર છે. કામ જે સર્વને મોહ પમાડે છે તે પણ પ્રભુના રૂપથી મોહ પામી જાય છે, માટે તે ઉક્તિમાં વિરોધ હોવાથી વિરોધાભાસ અલંકાર કહેવાય છે.

નાસિકાનું મોતી ઝૂમી રહ્યું છે અધરપર,
તે તે મનડા મારામાં ઝોકાં ખાય છે જીરે.

પ્રભુના અધરપર ઝૂકી રહેલું મોતી ગોપીના મનડામાં ઝોકા
ખાય છે એમ કહે છે, એટલે અધરપર જે એનું સ્થાન હતું તે
સ્થાન મન પર આવે છે. એક વસ્તુ અનેક સ્થળે રહેતી હોય એવું
વર્ણન જે કવિ કરે તો તે પર્યાય અલંકાર ગણાય છે. નાસિકાનું
મોતી પ્રભુના અધરપર અને ગોપીના મનડામાં ઝૂકી રહે છે.
આ રીતે સ્થાન ભેદનો નિર્દેશ આમાં કર્યો છે.

કાચનાં જ્ઞાનસમાં દીપક જેવો ચળકે રે;
સુંદરીનાં વેણુમાં તેવો રતિરસ ઝળકેરે.

આ પંક્તિમાં પ્રસ્તુતોપમા અલંકાર કેવો સુંદર સુવર્ણની
વીંટિમાં હિરાના નંગને ગોઠવીને બેસાડ્યો હોય તેવો દીપી રહ્યો છે.

“રસિક રંજન માંનું નીચેનું કવિત વ્યાજ સ્તુતિ અલંકારનું
દર્શાત છે.

પિતુકાં ન મોખ દીનો, સાહનકાં સૂટ લીનો,
છત્રી હોય વિપ્રનીકું પાય પરસાયે હો;
એક નારી મારી ડારી, નાસિકા વિડારી દુજી
બિના દોષ મારીવેકાં, મૃગ પાછેં ધાયે હો;
જાને દીની બેટી વાકી મરજદા મેટી, કપી
બિના વેરમાર્યો, ભીલી જૂઠે બેર ખાયે હો;
મુનિયોગ મુકિત દીની નીચેં દયાનાથ રામ,
મરજદા પાલક, તુમ કેસે કહાયે હો,

૨૦ ભકત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

આ કવિતમાં ઉપર ઉપરથી વાંચતાં જણાશે કે શ્રીરામચંદ્રજીની નિન્દા કરી છે, પણ અંદરથી સ્તુતિ કરી છે. તેવીજ રીતે દેખીતી રીતે પ્રશંસા હોય પણ અંદરથી સ્તુતિ હોય એવા પ્રકારનું આ અલંકારનું ખીજું દષ્ટાંત નીચેના કવિતમાં છે.

કોન દહ કંસ જેસો, કૃષ્ણકોં ન ભૂલ્યો છિનુ,
ખખરિ લેન ભેજવાને પ્રાણુ ભેટ કીનો હૈ,
ધનુમુખ મડયો આદી, પ્રભુ પધરાયે પૂજ્ય,
વાસ ગંધ મનૂહાર, સામે પઠ્ઠ દીનો હૈ,
સકુન હેતુ હસ્તીકુ રંગઠાર ઠાડો રાખ્યો,
ગિરિકે ડંડાત કીનો, એસો પ્રણય ભીનો હૈ,
એસો ખૂજ દયા પ્રભુ કાંદી શીઘ્ર મિલે જાય,
ખિવસ હોય ગિર્યો તાતેં ભયો અસૂ હીનોં હૈ,

આ કવિતમાં કવિએ કંસની પ્રશંસા બહારથી કરી છે, પણ વસ્તુતઃ તો કવિના હૃદયમાં તેના પ્રતિનો તિરસ્કાર સૂચવાય છે, અંગ્રેજીમાં આને Irony કહે છે.

વળી—

વાંકુ મા જોશો વરણાગીયા,

જોતાં કાળજમાં કાંધ કાંધ થાય છે જીરે.

અણિયાળી આંખે વાલમ પ્રાણુ મારો પ્રોયો છે.

મોહન મુખકું જોધ મનકું મોહાય છે જીરે, વાંકુ ૧

અહિંઆં ગોપી પ્રભુને કહે છે કે મારી દષ્ટિ આપના મુખ કમળને જુએ છે પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એ દષ્ટિ મુગ્ધ બની નથી પણ મન મુગ્ધ થઈ ગયું છે, “મનકુ મોહાય છે” અહિંઆં

કારણ અને કાર્યનો સંબંધ સચવાયો નથી; લોકમાં જે કાંઈ અમુક કાર્ય કરે તેનેજ અમુક ફળ મળે છે, પણ કાર્ય કરે કાંઈક અને ફળ બીજાને ભોગવવું પડે તો એવી કવિની ઉક્તિમાં અસંગતિ અલંકાર છે. અહિંઆં દષ્ટિ પ્રભુના મુખને નિહાળી રહી છે છતાં મોહ ઇત્યાદિ પરિણામ મનને ભોગવવું પડે છે માટે અસંગતિ અલંકારનું દર્શાવે છે.

‘અધિયાણા આંખે વાક્રમ પ્રાણુ મારો પ્રોયો છે’ એમાં પણ સુંદર ધ્વનિ રહેલો છે. સોયથી જેમ મણિ વગેરે સૂત્રમાં પરોવાય છે તેમ પ્રભુની અક્ષિથી ગોપીના પ્રાણુ પરોવાય છે; અર્થાત્ પ્રભુની દષ્ટિ ગોપીના પ્રાણુ ઉપર એવી લાગી ગઈ છે કે જેથી એ પ્રાણુમાં પ્રભુ સિવાય અન્ય કશો પણ વિચાર પ્રવેશ પામતો નથી. “પરોવાવું” ધાતું અહિંઆં તેના મૂળ અર્થનો ભાગ કરીને “આસક્ત બનવું” એ અન્ય અર્થમાં વપરાયો છે, માટે આ અત્યંત તિરસ્કૃત વાચ્ય ધ્વનિનું દર્શાવે છે.

નીચેની ગરબીમાં વાચ્યાર્થ નિષેધાત્મક છે અને વિધ્યર્થ પ્રતીયમાન છે.

શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું, મારે આજ થકી શ્યામ રંગ. ટેક.
જેમાં કાળાસ તે સહુ એક સરખું; સરવમાં કપટ હશે આવું મારે.
કસ્તુરીની બીંદી તે કહેં નહિ, કાજળ ના આંખમાં અંજવું. મારે.
કાકિલાનો શબ્દ શાણું નહીં, કાગવાણી સકુનમાં ન લાવું. મારે.
નીલાંબર કાળી કંચુકી ના પેહેરે, જમનાનાં નીરમાં ન નહાવું મારે.
મરકટ મણિને મેઘ દષ્ટે ના જોવા, જાંબૂવંત્યાગ ના ખાવું. મારે.
ધ્યાના પ્રીતમ સાથે મુખે નીમ લીધો, પણ મન કહે જે
પલક ન નીલાવું. મારે.

વાચ્યાર્થથી ગોપી એમ કહેવા માગે છે કે હવે હું શ્યામ રંગ પાસે જઈશ નહિ કારણ કે કૃષ્ણ કાળા છે તેથી એટલુંજ નહિ પણ જ્યાં જ્યાં કાળા રંગ હોય ત્યાં પણ જઈશ નહિ પણ તે વ્યંગ્યાર્થ તો વિધ્યર્થજ છે. શ્યામ કૃષ્ણના મેળાપની તાલાવેલી ગોપીના હૃદયમાં ઘણી થઈ રહી છે તેથી ક્યારે મને એ પ્રભુનો મેળાપ થશે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે. આમાં અવજ્ઞા, પ્રત્યનીક તથા અર્થાન્તર ન્યાસ અલંકારો મિશ્ર થયા છે. અને માનવતી નાયિકાના હૃદયમાં સ્થિત રહેલા રતિ સ્થાયિ ભાવને પોષે છે. આ કાવ્યમાં માન એ નાયિકાલંકાર છે.

તેજ પ્રમાણે નીચેની પંક્તિઓથી શરૂ થતી ગરખીમાં પણ વાચ્યાર્થ નિષેધાત્મક છે અને વિધ્યર્થ પ્રતીયમાન છે.

હાવા હું સખી નહોં બોલુરે, કદાપી નંદકુંવરની સંગે;
મુને શશીવદની કહી છે રે, ત્યારની દાઝ લાગી છે અંગે...૧
ઇત્યાદિ.

દ-કા-સં. પૃ. ૧૭૮. ગરખી ૨૮

આમાં વાગ્વિદગ્ધા નાયિકા છે. કૃષ્ણે ગોપીને શશીવદની કહી તેથી ગોપી કહે છે કે હું એમની સાથે નહિ બોલું, એમ વાચ્યાર્થ છે, પણ પ્રતીયમાન અર્થ એવો નથી. ઉલટો અર્થ એવો સમજવાનો છે કે પ્રભુએ શશીવદની કહીને મને કેવા સુંદર ભાવથી બોલાવી છે, તો પછી શું હું એવી નિષ્કુર થઈશ કે પ્રભુ મારી પાસે આવે તો પણ હું તેમની સાથે બોલીશ નહિ ? ના, ના, હું તો જો પ્રભુ નહિ બોલાવે તો પણ બોલીશજ. આવો અર્થ યુક્તિથી ગોપ્ય રાખ્યો છે.

અલંકારો સ્વતઃકાવ્યના પ્રાણુ રૂપે નથી. જો કે જ્યદેવ નામનો આલંકારિક પોતે એમ કહે છે કે જો અગ્નિ ઉષ્મા રહિત હોય તોજ કાવ્ય અલંકાર રહિત હાઇ શકે. પણ આ મત સર્વ આલંકારિકાને ગ્રાહ્ય નથી. કેવલ અલંકાર પ્રધાન કાવ્ય ચિત્ર કાવ્યની કાટિમાં ગણાય છે. આથી મમ્મટ વિશ્વનાથ વગેરે જો કે અલંકારને સ્વીકારે છે પણ જો કાવ્યમાં રસ હોય તોજ તે અલંકારો કાવ્યને શોભા અર્પી શકે છે. અલંકાર માત્ર કાવ્યને શોભા આપનાર તરીકેજ ગણાવેલ છે. દયારામના કાવ્યમાં તે અલંકાર ઇશ્વરના ગુણુ ગાનના અંગે યોજેલો છે. માટેજ તે શોભારૂપ છે. એમ તેઓનો મત જણાય છે.

લોચન મનનોરે, કે આ ઝગડો લોચનમનનો.

રસિયાતે જનનોરે, કે આ ઝગડો લોચન મનનો. ટેક.

પ્રીત પ્રથમ કાણે કરી, નંદ કુંવરની સાથ:

મન કહે લોચન તેં કરી, લોચન કહેતુંજ હાથ, ઝઘડો લોચન ૧

આમાં નેત્રથી પ્રભુના સ્વરૂપનાં દર્શન કરાય છે અને તેથી પ્રભુ માટેનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ મન તે ભાવનું અહર્નિશ ચિંતન કરીને તેને હૃદયાશ્લ કરે છે, એવો અર્થ લોચન અને મનના ઝગડાથી સુંદર રીતે કવિએ વણ્યો છે. જેને કાવ્ય શાસ્ત્રમાં અવિવક્ષિત વાચ્ય ધ્વનિના સંલક્ષ્યક્રમ ધ્વનિનો અર્થશક્ત્યુદ્ભવવાનુરણુધ્વનિ નામનો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે, તેનું આ ઉત્તમ દર્શાંત છે. આ લોચન મનનો ઝઘડો કવિએ પ્રૌઢોક્ષિતથી કહ્યો છે.

કવિએ શબ્દાલંકારમાં પણ અનુપ્રાસ તથા યમક એકાક્ષર, દ્વા-ક્ષર, પદાક્ષર દુહામાં ગાયા છે. (જૂઓ. ૬. કા. સંપ્રહ.

૨૪ ભકત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

પૃ. ૪૩૭-૪૩૮) ચિત્ર કાવ્યોમાં ગોમૂત્રિકા, અશ્વગતિ, ત્રિપદી, કપાટાબંધ, ધનુષ્યબંધ, કમળબંધ, હારબંધ, તથા છત્ર અથવા મેરુ-બંધમાં બનાવ્યાં છે. રસિક રંજનમાં નીચલો મત્તગયંદ, અંતરલાપિકાનું દષ્ટાંત છે.

મીતકી મીત સુહાનિ કરે ન કરે. અરિકીયહ બાત ખરીહે.
પાપ ક્રિયે પર બહ મિલે ન મિલે સતસંગ ક્રિયે સું હરિ હૈ;
નીતિકી બાતસું કલેશ રહે ન રહે મતિ નિત્ય અનીતિ બરી હૈ,
દેખત જુઠિ લગે જુગતી નહીં સાંચિ દયા કવિ બાની ઠરી હૈ.

કાવ્ય સુધા પૃ. ૨૨૩.

દેહલી દીપકન્યાયે આ મત્તગયંદમાંનો વચલો નકાર બે તરફ વાંચી શકાય છે અને આવી રીતે વાંચતાં બે પ્રકારના અર્થ સમ-જન્ય છે.

નાયિકાવર્ણનમાં જુદા જુદા પ્રકારની નાયિકાઓ, દાખલા તરીકે પ્રોપિતબતૃકા, ક્રિયાવિદગ્ધા, વાહુવિદગ્ધા, ખંડિતા, સ્વયંદૂતિકા, અન-સૂયા, ખંડિતા અધીરા, ખંડિતા ધીરાધીરા, ખંડિતા ધીરા, કલહાં તરિતા, ઉત્કંઠિતા, રૂપગવિંતા, ચોત્સનાભિસારિકા, મુગ્ધા, વાસકસજ્જન, વિપ્રલબ્ધા, આગમપતિકા લક્ષિતા, મુદિતા, માનવતી વગેરે સોદાહરણ વર્ણ્યાં છે. અને તેનાં લક્ષણો સુંદર રીતે સમજાવ્યાં છે. (જુઓ સતસૈયા. કા. મંત્રહ પૃ. ૨૬૦-૩૪૩ સુધી)

પ્રહેલિકાનાં પણ દષ્ટાંતો દયારામભાઈએ ધણાં ઉત્તમ યોજ્યાં છે; અને તે પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભાગ ૨ જ માં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. અહિંયાં ફક્ત તેમાંથી થોડાં દષ્ટાંતો ઉતારીશું. રાધા માન લખતે બહાં છે અને

શ્રીકૃષ્ણ કુંજમાં તેમની રાહ જોઈ રહ્યા છે. ઘણો સમય વ્યતીત થયો છતાં રાધા કુંજમાં પધાર્યાં નહિ ત્યારે કૃષ્ણ સખીને મોકલે છે અને સખી રાધાની પાસે આવીને કહે છે.

સિંધુ સુતા સુતતે રિપુગમની, સુથુ મારી તું વાત;
કામ પિતા વાહન ભક્ષણુ તન, ક્યમ ન ધરે નિજગાત. ૧
અલિવાહન પતિવાહન રિપુની, તપત વડી તન ભારી.
શૈલસુતા સુત તે સુત અંગના, તે તો ત્યહાં વિસારી. ૨
ચતુરાનન સુત તે સુત વાસુત, ઉદિત થવાને આવ્યો;
મન્મથ માત તાત સુત આથ્યો, તે તો વૃથા ગુમાવ્યો. ૩

સારાવલી-૫. ૨૩૮. ૨૩૯.

અર્થ (૧) સિંધુ (સમુદ્ર)ની સુતા (પુત્રી, છીપ)ના સુત (મેાતી) ના રીપુ (હંસ) સમાન ગમન કરનારી હે રાધા ! તું મારી વાત સાંભળ. કામપિતા (કૃષ્ણ)ના વાહન (ગરુડ)ના ભક્ષણુ (સર્પ)ના તન (અંગ) ઉપર જે હોય છે તેને (અર્થાત્ કાંચળીને) તું પોતાના ગાત (અંગ) ઉપર કેમ ધરતી નથી ?

૨ અલિ (બ્રમર)ના વાહન (કમળ)ના પતિ (બ્રહ્મા) ના વાહન (હંસ-અર્થાત્ પરમહંસ)ના રિપુ કામદેવની તપત તનમાં ભારે છે. અને તેથી શૈલસુતા (પાર્વતી)ના સુત (ગણપતિ) તે સુતની અંગના (સી-શુદ્ધિ) તેને વિસારે છે. અર્થાત્ તારા વિરહ તાપથી કૃષ્ણની શુદ્ધિ જતી રહી છે.

૩. ચતુરાનન (બ્રહ્મા)ના સુત (મરીચિ)ના સુત (કશ્યપ) વા (એનો) સુત (સૂર્ય) ઉદય થવા આવ્યો. અને મન્મથ (કામ)ની માત (લક્ષ્મી)ના તાત (સમુદ્ર)નો સુત (ચંદ્ર) અથ્યો (આથમ્યો) તે ચંદ્ર

૨૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

તેં મિથ્યા ગુમાવ્યો. ચંદ્રના પ્રકાશમાં તું કૃષ્ણની સાથે વિહાર કરવાને માટે કુંજમાં ગઇ નહિ એટલે તેં તને મળેલી સુંદર તક ગુમાવી દીધી.

અવળ વાણીનું એક કવિત રચ્યું છે, તેમાંની એક ચોપાઇ દર્શાવે માટે બસ છે.

અભક્તને અચ્યુત પદ મળે, અકર્મીનાં અધ દૂર રમે
નરકે જાય ભજે ભગવતી, હરિવલ્લભ મોટી દુર્મતિ. ૧

આ ચોપાઇમાં દેખીતો અર્થ એવો નીકળે છે કે જે ભગવાનનો ભક્ત નથી તેને ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે અકર્મી છે તેનાં પાપ નિવૃત્ત થાય છે. જે ભગવાનને ભજે તે નરકે જાય છે, અને હરિનો પ્રિય ભક્ત હોય તો તેનામાં દુર્મતિ હોય છે. પણ આ અર્થ વિપરીત છે. કારણ કે ખરો અર્થ આ પ્રમાણે છે. અભક્તને એટલે જે અ=વિષ્ણુનો ભક્ત હોય તેને ભગવાનનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. જે અકર્મી એટલે કર્મ માર્ગમાં સ્થિત નહિ અર્થાત્ જ્ઞાન માર્ગવાળો હોય છે (જે જ્ઞાની હોય છે) તેનાં પાપ દૂર થાય છે. જે ભગવતી (સ્ત્રી) ને ભજે છે અર્થાત્ સ્ત્રીમાં આસક્ત બને છે તે નરકે જાય છે. અને હરિનો-કંચન અગર કામનો પ્રિય બને છે તેવામાં દુર્બુદ્ધિ વાસો કરે છે. આ રીતે શબ્દ શક્તિથી જુદોજ અર્થ સમજાય છે. માટે આનું નામ અવલવાણી કહેવાય છે.

હિરાવેધ પ્રકરણ વર્ણનમાં દેખીતી રીતે કોઇમાં ગ્રહનાં નામ, કોઇમાં નક્ષત્રોનાં નામ કોઇમાં રાશિનાં નામ, કોઇમાં યોગનાં નામ, કોઇમાં અષ્ટ દેવતાનાં નામ, કોઇમાં દશ રાગનાં નામ, કૃત્ત આપેલાં હોય છે. પણ તેમાંથી ભગવાન સંબંધીનો ઉપદેશ કવિ પોતાના મનને કરે છે. દાખલા તરીકે નીચેનો દુહો આપણે લઇએ.

મિનકેતુ રહા કવિ પર્યો, જીવ બુદ્ધિ ગહિ મંદ;
મંગલમય તટ તરનિળ, બનિ ન ભજે બ્રજચંદ

દ. કા. સં. ૫-૩૪૮. દુહો ૨૬૮

આ દુહો નવ ગ્રહ બંધ છે. આમાં ગુરુ શિષ્યને કહે છે, હું શિષ્ય તું કવિ કહેતાં જ્ઞાની થઈને મીનકેતુ જે કામ, તેનો રાહ જે માર્ગ તેમાં પડ્યો; અને અલ્યા ! જીવ બુદ્ધિ જે મંદ તે તેં ઝાલી; અને મંગળમય જે કલ્યાણરૂપ તરણિળ-સૂર્યની પુત્રી શ્રીયમુનાજી તેના તટ ઉપર વસીને વ્રજના ચંદ્ર શ્રીકૃષ્ણ તેમને તેં ન ભજ્યા, માટે સર્વનો ત્યાગ કરીને તેને ભજ. હવે નવ ગ્રહનાં નામ જે આમાં આવે છે તે ? કેતુ ૨. રાહ-રાહુ, ૩ કવિ-શુક્ર, ૪ જીવ-ગુરુ, ૫ મંદ-શનિ, ૬ તરણી-રવિ, ૭ બુદ્ધિ-બુધ ૮ મંગળ ૯ ચંદ્ર-સોમ છે.

કવિનાં કાવ્યોનું કાવ્ય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી આપણે અવલોકન કર્યું અને તે ઉપરથી આપણે સમજી શક્યા છીએ કે કવિમાં અનુપમ કાવ્ય શક્તિ હતી, એટલુંજ નહિ પણ જે વિષય ઉપર જેવી ખૂબીથી લખવું હોય તેવી રીતે તે લખી શકતા. અલંકારની તેમજ ધ્વનિની ખૂબી પોતે લાવી શકતા. જે તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં અલંકાર શાસ્ત્ર અગર કાવ્ય શાસ્ત્રનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ સ્વયંજીત દ્રષ્ટાંતોથી રચવાને ઇચ્છ્યું હોત તો તે અતિ ઉત્તમ ગ્રંથ આપણને આપી શકત. પણ તેમનું મન અન્ય દિશામાં હતું. તેમને લૌકિક કીર્તિની અભિલાષા નહોતી; અલંકાર યાતો ધ્વનિ એજ ફક્ત કાવ્યને માટે આવશ્યક છે એમ તેમનું માનવું નહોતું. કાંઈ પણ પ્રકારે કાવ્યમાં પ્રભુના ગુણુ યા લીલાનું ગાન કરવું કે જેથી કરીને હૃદયમાં પ્રભુ માટેનો ભાવ વૃદ્ધિમાન થાય તેજ મહેત્વથી તેઓ કાવ્ય પ્રયોજવામાં પ્રેરાતા. કાવ્ય પ્રયોજન

૨૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

સમયે તે કંઈ અમુક અલંકાર અગર ધ્વનિની ખૂબી તેમાં લાવવી છે એનો બિલકૂલ વિચાર કરવા બેસતા નહોતા, પણ તે આપો આપ તેમના કાવ્યમાં ઉતરતી. આમાંજ ભક્ત કવિઓના કાવ્યનો ઉત્કર્ષ શમાયેલો છે. ભક્ત દષ્ટિએ તેમ કવિની દષ્ટિએ દયારામભાઈનાં કાવ્યો શબ્દ અને અર્થની પવિત્રતામાં, કલ્પનાની ઉત્તમતામાં ભાવની ઉત્કૃષ્ટતામાં, ગુર્જર સાહિત્યમાં અપ્રતિમ સ્થાન ભોગવે છે, તેમાં કાંઈ પણ શંકાને આવકાશ નથી.

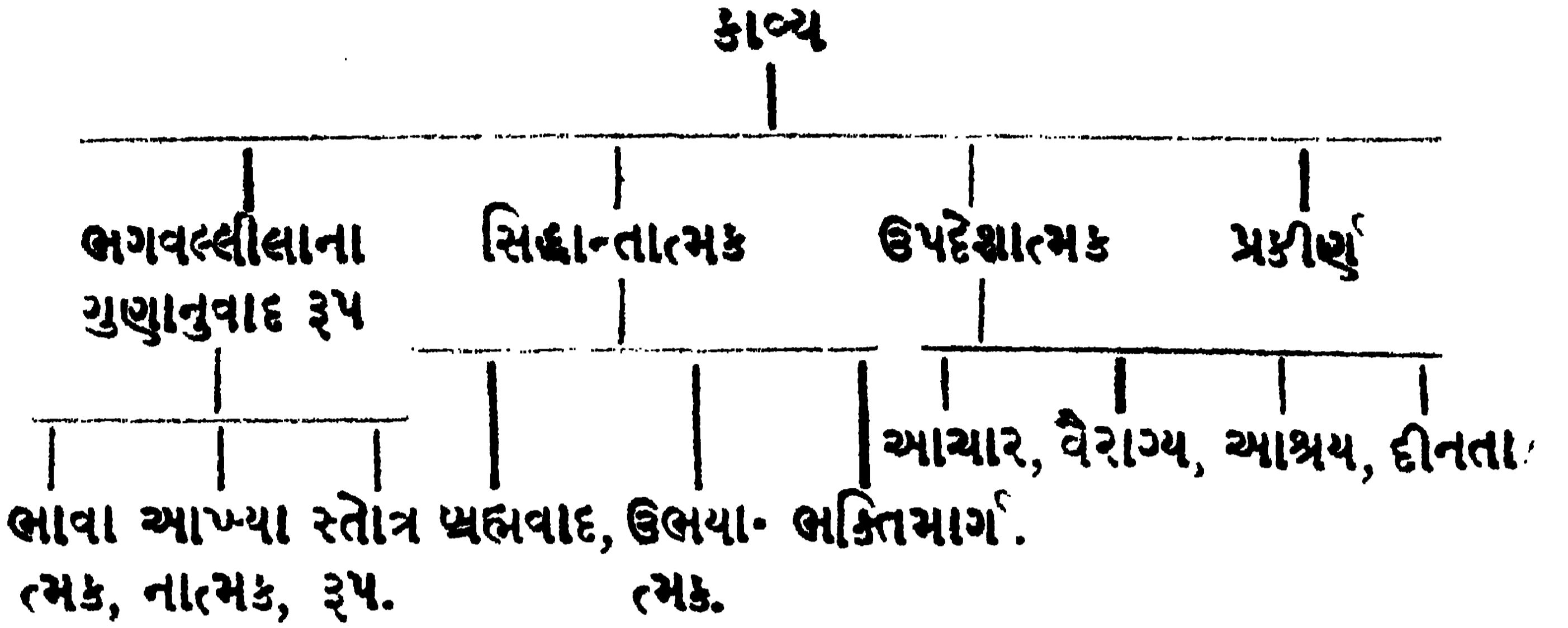
જે. ગા. શાહ.

૩

કવિનાં કાવ્યોનું વર્ગીકરણ.

દયારામ ભાઈનાં કાવ્યો એકજ પ્રકારનાં નથી. તેમની કાવ્યશક્તિ જુદાજુદા રૂપે તેમના કાવ્યોમાં દેખા દે છે. એ તમામ કાવ્યોમાં કૃષ્ણ ભક્તિ એ પ્રાણરૂપે છે, એટલે એ રીતે જોતાં દયારામનાં કાવ્યોને જુદા જુદા વર્ગમાં વહેંચવું અશક્ય છે તો પણ તેમની કવિતાને સૂક્ષ્મતાથી વાંચતાં આ કૃષ્ણ ભક્તિને જુદી જુદી રીતે પ્રતિપાદન કરી છે. આથી તે ઘડીકમાં સ્વાનુભવ રસિક કવિ તો બીજે વખતે સર્વાનુભવ રસિક કવિ છે. અમુક કાવ્યોમાં તેની કવિતા ઉપદેશાત્મક છે તો અમુકમાં તે ઉર્મિપ્રધાન-ભાવાત્મક છે. પ્રેમાનંદ, અખો કે સામળની કવિતાનું વહેણ એકજ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થયું છે પણ દયારામની કાવ્ય સરિતા અનેક વહેણમાં વહે છે.

દયારામભાષનાં કાવ્યોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરવું યોગ્ય લાગે છે.

શૃંગાર અને નીતિ ભક્તિનાં પદો એવું વર્ગીકરણ કવિશ્રીની વિશાલ પ્રવૃત્તિના કાર્યનું દર્શન કરાવતું નથી. આ કાવ્યોના બે ભાગ પ્રાયઃ થઇ શકે એક ગુજરાતી અને બીજા ત્રણભાષામાં અગર હિન્દુસ્તાની, ઠારણ્ય કે કવિશ્રીનાં અનેક નાનાં કાવ્યો સંસ્કૃતમાં, આ ઉપરાંત મારવાડીમાં અને ઉર્દુ ભાષામાં પણ જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃત કાવ્યો સ્તોત્રરૂપ છે તેથી જણાય છે કે કવિશ્રીને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સારું હતું. કવિશ્રીના કાવ્યોના પ્રથમ વિભાગમાં એમની ગરબીઓ જેને લોકો શૃંગારમાં મૂકે છે તે આવી જાય છે, તેમ કમલ-લીલા, દાનલીલા, રાસલીલા, પત્રલીલા ઇત્યાદિ અનેક લીલાત્મક કાવ્યોનો સમાવેશ એમાં થાય છે. આખ્યાનાત્મકમાં રુકિમણીવિવાહ સત્યભામાવિવાહ શ્રીકૃષ્ણોપનીત, રૂકમણિ સીમન્ત, અન્નમિલાખ્યાન બોડાણાનું આખ્યાન, મીરાંચરિત્ર ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે. ભક્તનાં આખ્યાનો ભગવત્સંબંધથી ભગવાનનું જ માહાત્મ્ય બોધે.

૩૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

છે તેથી તેમનો સમાવેશ અત્રજ થાય છે. સ્તોત્રાત્મકમાં અનેક ધવલ ગરબા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

દ્વિતીયમાં બ્રહ્મવાદમાં શુદ્ધાદ્વૈતપ્રતિપાદન, માયામત ખંડન ઇત્યાદિના ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તિવિધાન ભક્તિદૃઢત્વ વગેરેનો; ઉભયાત્મકમાં રસિકવલ્લભ, ભક્તિપોષણ સિદ્ધાન્તસાર સંપ્રદાયસાર એ વગેરેનો થઈ શકે.

ઉપદેશાત્મક કાવ્યોમાં આચારમાં પ્રશ્નોત્તરમાલિકા વગેરે વૈરાગ્યમાં કાલજ્ઞાનસારાંશ, મનોમતિસંવાદ, પ્રબોધબાવની અને દીનતાનાં પદો.

પ્રકીર્ણમાં શ્લોકસૈયા, સારાવલી, વસ્તુવૃન્દદીપિકા, હરિહરતારતમ્ય વગેરે મૂકી શકાય.

દયારામભાઈના કેટલાક ગ્રન્થો એવા છે કે જેમાં સર્વ અંશો પ્રધાન હોય છે. કયા વિભાગમાં એ કાવ્યને મૂકવું એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો નથી. ગમે ત્યાં એનો સમાવેશ કરી શકાય. આ વિભાગ સૂચન સામાન્યતઃ કરેલું છે; પરંતુ ભવિષ્યમાં દયારામ ભાઈના કાવ્ય સંગ્રહ કરનાર એના ઉપર દષ્ટિ રાખી વર્ગીકરણ કરશે તો કવિશ્રીનું હાર્દ લોકમાં જેટલે અંશે સમજશે તેટલે અંશે ધન્યવાદને પ્રાપ્ત થશે. આ વર્ગીકરણથી એટલું તો સ્પષ્ટ જ દેખાય છે કે દયારામભાઈની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સર્વદેશીય હતી, પૂર્વના સર્વ કવિઓ કરતાં વિશાલ હતી, અને તે ઉપરથી પણ કવિશ્રીનાં જ્ઞાન, અનુભવ, ભાષા વગેરેનું સૂચન થાય છે.

ભાવાત્મક કાવ્યોમાં સામાન્ય રીતે ગરબીઓનો સમાવેશ થાય છે. તથા કેટલાંક પદો તથા હોરી એ સર્વનો સમાવેશ ભાવાત્મક કાવ્યોમાં કરી શકાય. દયારામભાઈનાં એ કાવ્યોમાંથી થોડાં દષ્ટાંત

નીએ આપીશું; ભાવ, રસ અથવા તે પ્રેમ એ ત્રણ પ્રકારે થાય છે. રાજસ, સાત્વિક. અને તામસ. સાત્વિક પ્રેમમાં શ્રીયશોદાજનું પારણું એનો સમાવેશ થાય. રૂક્મણી સત્યભામા આદિના પ્રસંગોનું વર્ણન તે કાવ્યોમાં કહેલું છે તેનો રાજસ પ્રેમમાં સમાવેશ થઇ શકે, અને ગરબીઓ જેમાં પ્રેમનો પરકીયા તરીકેનો વિદ્વાસ છે તેનો તામસ ભાવમાં સમાવેશ થઇ શકે. આ પ્રકારે કવિશ્રીનાં ભાવાત્મક કાવ્યોના પણ ત્રણ વર્ગ સામાન્યતઃ પાંડી શકાય. અહિં તામસ, સાત્વિક, અને રાજસ શબ્દ લોક રૂઠ ભાષામાં ન સમજવા; કારણકે આ શબ્દો માત્ર તે તે ભાવ સૂચવવાને અમે વાપર્યાં છે. અનેકવાર અમે કહી ચુક્યા છીએ કે દ્યારામભાષનું દષ્ટિ બિંદુ પાર લૌકિક છે અને તેથી લોકમાં સંસારમાં વિદ્યમાન રાજસ તામસ ગુણો પ્રાકૃત ગુણો વર્ણવવામાં કવિશ્રીનું હાર્દ નથી. કવિશ્રીનાં કાવ્યનો વિષય નિરવધિ નિરૂપધિ પરમ તત્ત્વ આનંદમય શ્રીકૃષ્ણ છે અને શ્રી કૃષ્ણની નિર્ગુણતા શાસ્ત્ર સિદ્ધ પદ્ધતિથી કવિશ્રી માને છે અને તેથી તેનું પ્રતિપાદન કરનારા કવિશ્રીનાં યાવનમાત્ર કાવ્યો લોકદષ્ટિથી સર્વથા નિર્ગુણ છે એમ કવિશ્રીની માફક અમે પણ માનીએ છીએ.

વિશેષ વિવેચનમાં અહીં નહીં ઉતરતાં ઉપર જે વિભાગ અમે જણાવ્યા તેનું દિગ્દર્શન કરવાને પ્રત્યેક ભાવનું એક એક દ્રષ્ટાંત કવિશ્રીનાં કાવ્યોમાંથી આપીશું જેનાથી વિવેચક વાચક પોતે પણ કવિશ્રીના કાવ્યોનું યથાર્થ વર્ગીકરણ કરી પોતે પણ કવિશ્રીનો આશય શુદ્ધ રીતે સમજી શકે.

૪

કાવ્ય વિહંગાવલોકન.

દયારામભાઈના આન્તર જીવનના ગુપ્ત ભાગો અવલોકવાનું મુખ્ય સાધન તેમનાં કાવ્યો છે. તે કાવ્યોમાં તેમની દષ્ટિ સમક્ષ તરવરતા તથા પોતાને ઇષ્ટ તથા પ્રિય થઈ પડેલા વિષયો ઉપર પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે તે ઉપરથી તેમનું આન્તરજીવન કેવી રીતે ઘડાએલું હતું તેનો ખ્યાલ આપણને થઈ શકે તે માટે અહિંયાં તેમનાં કેટલાંક કાવ્યનો સંક્ષિપ્ત સાર આપણે જોઈશું. આ કાવ્યોના સંક્ષિપ્તાવલોકનમાં કાળનો ક્રમ સચવાયો નથી કારણકે તે સંપૂર્ણપણે જાણવાનું સાધન આપણી પાસે નથી માટે માત્ર એવા ક્રમ સિવાયજ એનું સારરૂપે અવલોકન કરીશું.

“રસિકવલ્લભ” આ મોટું કાવ્ય પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ૧૨ માં પુસ્તકમાં પ્રગટ થયું છે. તેમજ અમારા તરફથી દયારામકૃત કાવ્ય મણિમાલા ભાગ-૨ જમાં પ્રગટ થયું છે. આ ગ્રંથમાં એકંદરે ૧૦૯ પદ છે. આ ગ્રંથની રચના ગુરૂ શિષ્યના સંવાદ રૂપે છે. ગ્રંથનું પ્રયોજન કવિ પોતે જણાવે છે કે

આ ગ્રંથ રચના કરું છું, ગુરૂ શિષ્ય સંવાદ કરી;
જેમાં ખંડન માયાવાદ, શુદ્ધાદ્વૈત પ્રતિપાદન ભરી.
જે થકી સહુ સંદેહ ટળે, સિદ્ધાંત સૂઘો ભાસે;
પડે પ્રતીતિ પર્વતપ્રાયે, નિશ્ચે ભ્રમણુ બ્રાંતિનાસે.
હોય પ્રકટ ભક્તિ પ્રેમ, શ્રી ગિરિધર વસે જીરમાંય;
નિજ કરી કરુણા દષ્ટિભાજે, સહજ જાણે આંય.

એવું કથન હું કરું છું શ્રીકૃષ્ણ પ્રતાપ,
સ્થાપન સગુણ સાકારનું હરિવિશ્વ કર્તાઆપ.
નિત્યધર્મ સેવક સ્વામીનો એકતા નહિકો કાળ;
ધર્યાદિ વર્ણન કરીશ સરળ જેમ સમજે બાળ.
મહી શાસ્ત્રમત ઇતિહાસ અદ્ભુત, યુક્તિ સહદષ્ટાંત;
જે સુણેથી જનદયા પ્રીતમ, કૃષ્ણ પદ રહે નશ્ચિંત.

આ ગ્રંથનું નામ પોતે “રસિકવલ્લભ” શાથી રાખ્યું તે તેનું કારણ પોતે ૧૦૯ માં પદમાં જણાવે છે.

રસિક વલ્લભ આ શુભ ગ્રંથજી, વર્ણન કીધો પુષ્ટિ પંથજી;
પૂર્ણ કરાવ્યો ગુરૂ ગોવિંદજી, દૈવીજન દેવા આનંદજી.
રસિક જનને વલ્લભ લાગેજી, સખળા સંશય સુણતાં ભાગેજી;
કહ્યા પ્રમાણે આચરણ કરશેજી, તે વ્રજવલ્લભ પ્રભુને વરશેજી.

અ. ગ્રંથ રસિકજનોનેજ માટે છે, તેમને વલ્લભ લાગે માટે તેનું નામ ‘રસિક વલ્લભ’ કહેવાય છે, આમાં શુદ્ધાદૈત તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું? દૈવી આસુરી સૃષ્ટિના ભેદ, જીવ અને બ્રહ્મનો સંબંધ, અવિકૃત પરિણામ વાદનું પ્રતિપાદન, નિર્ગુણ સગુણ શ્રુતિનો વિરોધપરિહાર, બ્રહ્મનું વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ, કૃષ્ણની પરબ્રહ્મતા, ભક્તિ માહાત્મ્ય, નવધા અને દશમી એટલે પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિનું તારતમ્ય, આત્મનિવેદન વગેરે અનેક સાંપ્રદાયિક વિષયોનું ઉપયોગી જ્ઞાન કવિએ, ગ્રંથમાં આપ્યું છે. ખરેખર આ ગ્રંથ વાંચનારને શાસ્ત્ર સંબંધીની કાઠ પણ વિષયની શંકા આપોઆપ દૂર થાય છે. તુલનાત્મક દષ્ટિથી વેદાન્તના ગહન વિષયને સરળ સ્વભાષામાં સમજવાની જીજ્ઞાસા રાખનાર દરેક વ્યક્તિને તે વાંચવા લાયક છે.

૩૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

“ બ્રાહ્મણ ભક્ત વિવાહ ”—આ સંવાદ સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ વચ્ચેનો છે. આમાં કવિએ વિષ્ણુદત્ત અને શિવશંકર નામના બે પાત્રોની કલ્પના કરીને તેઓની વચ્ચેનો સંવાદ યોજ્યો છે. આમાં વિષ્ણુદત્ત ઇતર સ્માર્ત ધર્મ કરતાં પુષ્ટિ સંપ્રદાયનું ગૌરવ અધિક જણાવે છે. આમાં યાજ્ઞિક ક્રિયાઓ સંબંધીના પ્રશ્નો વિચારવા જેવા છે, પ્રભુ ભક્તને ઈર્મનો કાનૂન બાધા કરી શકતો નથી, એવો સિદ્ધાંત તારવી કાઢવામાં આવ્યો છે. જે કે વ્યવહારમાં બ્રાહ્મણ સર્વ વર્ણથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, પણ પ્રભુ ભક્ત ધર્મ શૂન્ય બ્રાહ્મણ કરતાં ઉચ્ચ છે. આ સંબંધી નીચેનો વિષ્ણુદત્ત અને શિવશંકરનો સંવાદ વાંચવા જેવો છે.

શિવશંકર—ભક્ત હરિના સર્વ બરાબર કેા મોટા કેા નાનાજી;

આપણા બ્રાહ્મણ સર્વ શિરોમણી, શ્રેષ્ઠ રહ્યા પછી શાંના ? ૨૬

વિષ્ણુ—ક્યારના બ્રાહ્મણ પદ લેઈ ફૂલો, સહજ થયા કેમ બ્રાહ્મણ જી ?

વેદ શાસ્ત્ર પ્રત્યુત્તર દો, શું આવડું અકલામણ. ૩૦

શિવ—જન્મ શુદ્ધ દિવસંસ્કારથી વેદાભ્યાસથી વિપ્રજી;

બ્રહ્મ જાણ્યાથી બ્રાહ્મણ કહાવે, સ્મૃતિવાક્ય લો ક્ષિપ્ર.

વિષ્ણુ—જાણે બ્રહ્મ તે સર્વે બ્રાહ્મણ, તમો અધિકા કેમજી;

ઉત્તર બંધ થશે બહુ ચુંથે, નથી સમજતા મર્મ

જો કહેશો બ્રાહ્મણ આત્મા તો નાશ કદાપી થાતોજી

અપર તનુ પેસે છે ત્યાં કેમ, બ્રાહ્મણ નથી કહેવાતો ?

કહેશો બ્રાહ્મણ દેહ કદાપિ તો પણ સંકટ જાગેજી

દગ્ધ કરે છે પુત્ર તેને કેમ બ્રહ્મ હત્યા નવ લાગે ?

આત્મા દેહ મળે બ્રાહ્મણ કહેશો તો પણ નહિ કાવોજી

આત્મા દેહ સંબંધ અખિલને બ્રાહ્મણ સર્વ દરાવો

વજ્ર સૂચી ગ્રંથેરે બહુ વાક્ય શંકર છે એવાં ભાષ્યાંજી
 બ્રાહ્મણુ પદનો ગર્વ ગાળવા કાંઈ તમને કહી દાખ્યાં
 દેવ પિતૃ નર ઋષિઋણુ ચારે કૃષ્ણશરણુથી છુટેજી
 હરિજન વેઠ ત્રિશ ત્રણકોટિ ઋષિ તે કર્મે શિર કૂટે
 સુણીએ બ્રાહ્મણુજી ભગવતજન થઇએજી
 સહેજે ભવ તરીયે વૈકુંઠ પદ લહીએજી.

જો કે દયારામ પોતે તો આ ગ્રંથને નાટક કહે છે, પણ નાટ્ય
 શાસ્ત્રની સંજ્ઞા તેને કાંઈ પણ રીતે લાગુ પડતી નથી, માટે 'બ્રાહ્મણુ
 ભક્ત સંવાદ' અગર 'વિવાદ' નામ આપવુંજ ઉચિત છે.

દયારામ દ્વિજ વલ્લભી વૈષ્ણવ તેણે આ નાટક રચીયુંજી.
 વેદ શાસ્ત્ર વચન પ્રમાણુ સધળે સુખુદ્ધિ પંડિત સંચિયું

પુષ્ટિ પથ રહસ્યમાં ૧૮૩ દુહા છે. આ ગ્રંથમાં કવિએ પુષ્ટિ
 સંપ્રદાય એટલે શું અને તે સંબંધી પોતાની માન્યતા કેવી છે તે
 જણાવી છે. પુષ્ટિ સંપ્રદાયના સ્થાપક શ્રીમહાપ્રભુજીનું સ્વરૂપ કેવા
 પ્રકારનું છે, તે પણ સારી રીતે સમજાવ્યું છે. પુષ્ટિ માર્ગ સંબંધી
 પોતે કહે છે.

માર્ગ બીજા પણ ધણા ત્યાં સાધનનું કામ
 અંગીજીવ કેવલ કૃપા તે પથ પુષ્ટિ નામ
 શ્રીજીના શ્રીઅંગથી પ્રકટી પુષ્ટિ સૃષ્ટિ
 પ્રભુ પ્રાપ્તિ ગુરુ કૃપાથી ન મળે સાધન કષ્ટ
 જે સાધન છે તેજ કૃણ સેવા શ્રીતજસ્તૂપ
 પુરૂષોત્તમ પ્રભુ આપ શે તેજ થયા ગુરુ રૂપ

૩૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

વળી તેઓ કહે છે.

“ શ્રીવલ્લભ શ્રીવિકૃલ શ્રીકૃષ્ણ વસ્તુતઃ એક ” આજ તેમની પુષ્ટિ માર્ગના આચાર્ય પ્રતિની માન્યતા છે. ખરા વૈષ્ણવનું લક્ષણ શું ? તે તેનો ઉત્તર એજ કાવ્યમાં આપે છે.

વલ્લભ વિકૃલ એ વકાર આઘન્ત રહ્યા છે.

મધ્યે ણુ કૃષ્ણનો મેળે વૈષ્ણવજ લલ્યા છે.

વૈષ્ણવ આદિ અને અન્તમાં વિકૃલેશ અને વલ્લભાચાર્યના આદિ વર્ણો છે. અને મધ્યમાં કૃષ્ણનો અન્ત્ય પદ છે. માટે જે કોઈ વલ્લભાચાર્ય વિકૃલેશ ગુસાંધજી અને કૃષ્ણમાં એક બુદ્ધિ રાખે તેજ ખરો વૈષ્ણવ કહી શકાય. આવી વ્યાખ્યા વૈષ્ણવની આપે છે.

“ ભગવદ્ગીતા મહાત્મ્ય ” આ કાવ્યમાં ભગવદ્ગીતાની માફક ૧૮ અધ્યાય રાખ્યા છે. અને તેમાં દરેક અધ્યાયનો પાઠ કરવાથી શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવ્યું છે. આ કથા પોતે પદ્મપુરાણને અનુસરીને લખી છે, એમ પોતે કહે છે.

ગીતા મહાત્મ કથા અતિપાવન સાંભળતાં સુખ થાય;
અષ્ટાદશ અધ્યાય વર્ણવ્યા પૃથક્ પૃથક્ મહિમાય,
પદ્મ પુરાણ વિષે તે ભાષી કથા અનુપમ સારી;
કૃષ્ણ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે ઉર ક્રાંતિક કિલ્મિપહારી.

આ કાવ્યમાં ભક્તનું ચિત્ત ગીતાજીના શ્રવણ તથા પાઠ કરવામાં ચાંટ તેટલા માટે સુંદર કથાઓ તથા ઉપકથાઓ યોજી છે.

ભક્તિપોષણ આ કાવ્ય ૧૦૧ ચંદ્રાવળા છંદમાં છે. ભક્તિનું પોષણ કરવાના ઉપાયો આમાં કવિએ સૂચવ્યા છે. ભક્તિનું પોષણ કરવાને કવિ કહે છે કે પ્રથમ તે અન્યાશ્રયનો ત્યાગ થવો જોઈએ અને ફક્ત પ્રભુમાંજ અવ્યભિચારિણી ભક્તિ હોવી જોઈએ. પ્રભુમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને સર્વ કાર્ય કરનારને કોઈ પણ વખત

ક્રોધ પણ દુઃખ સહન કરવું પડતું નથી. પ્રભુજ સર્વ કર્તા હોવાથી ક્રોધનું અનિષ્ટ કરશે નહિ તો પછી પોતાના દાસનું અહિત શી રીતે કરે? અસમર્પિત વસ્તુનું વર્જન કરવું. કર્મ તથા જ્ઞાનના કરતાં ભક્તિ અધિક છે “ શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિ અંક છે; બીજાં સાધન સર્વ શૂન્ય.”

વળી કહે છે.

ભક્તિ તારે ચંડાળને જેમાં ક્રોધ ન શુભ આચર્યું
શું પછી કહેવું તેહનું ઉદ્ધારે અધમ અન્ય વર્ણું
માટેજ ભક્તિ કર્મથી અધિક છે, તેમજ જ્ઞાનથી પણ અધિક છે.

ભક્તિ મણિ જ્ઞાન દીપ છે, ટાળે ઉભય ખરો અંધકાર
મણિ અભય દ્યુતિ અચળ છે, દીપકને તો ભય છે અપાર

ભક્તિ મણિ સમાન છે ને જ્ઞાન દીવાની માકક છે, તે બન્ને જો કે અંધકારને દૂર કરે છે, છતાં દીપકને વાયુ વગેરેથી ભય હોય છે ને મણિને હોતો નથી. અર્થાત્ ભક્તિને ક્રોધ પણ જાતનો ભય નથી, જ્ઞાનને હોય છે. આ ભક્તિ સાધનરૂપા અને સાધ્યરૂપા હોય છે. સાધનરૂપા એટલે જેને નવધા ભક્તિ કહે છે—શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય, આત્મ નિવેદન, એ નવધા ભક્તિ કહેવાય છે. ત્યાર પછીથી સાધ્યરૂપા અગર પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ હોય છે. તેની ૧૦ સ્થિતિઓ હોય છે, દગ્ધિ, સ્મૃતિ, અભિલાષા, અને ઉદ્વેગ, એ ચાર સ્નેહની સ્થિતિઓ છે. વ્યાધિ—પ્રલાપ અને ઉન્માદ એ ત્રણ આસક્તિની છે, જડતા અને મૂર્છના એ બે વ્યસનની અને તન્મયતા એ છેલ્લી. આ રીતે જ્યારે તે પ્રેમ અંતિમ દશાને પહોંચે છે, ત્યારે ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે. ભક્તિભાવ વધાર-

૩૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જનન.

વાને વૈષ્ણવે દૈન્ય રાખવું જોઈએ. કામાદિ રિપુને જીતવા જોઈએ. સત્પુ
રૂષોનો (વૈષ્ણવોનો) સંગ કરવો જોઈએ. ગુરૂ ઉપર પણ સહભાવ
રાખવો જોઈએ, પ્રભુ જે કરે છે તે સાઈ કરે છે એમ સમજીને આપણું
કાર્ય કર્યો કરવું જોઈએ.

હરિ જત્રી તું જત્ર છે, તે વાળે વળડે જેમ
કાષ્ટ પુતળી નૃત્ય કરે સૂત્રધાર નચાવે તેમ.

આ લઘુ ગ્રંથ ધણો સુંદર છે અને વૈષ્ણવોમાં ધણોજ પ્રિય
થઈ પડ્યો છે, આમાંના એક એક ચંદ્રાવળા શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત પરત્વે
દલિલથી તથા રહસ્યથી પૂર્ણ છે. પોતેજ આ ગ્રંથ રચવાનું પ્રયોજન
નીચે પ્રમાણે કહે છે.

મહા મંદમતિ જીવ કળિના, સર્વ શાસ્ત્ર ક્યાં જોળે;
માટં સકળ સિદ્ધાંત સાર, શોધી કાઢો છે ટોળે.
ટોળે કરાવ્યો પ્રભુ મતી દીધી, નિજ જન જાણીને કર્યા કાઢી;
ભક્તિપોષણ ધર્યું ગ્રંથનું નામ, કથે મુણે સરે સર્વનાં કામ.
એકસોને એક ચંદ્રાવળા, એ ગ્રંથ તણો છે સાર:
પ્રતિપદ શુભ સિદ્ધાંત ભર્યું છે, વાંચીને કરજો વિચાર;
વિચારતાં વલ્લભ હરિ થાશે, સર્વે કલેશ સમૂળા જનશે;
આચરણ કરતાં આનંદની હેલી, ભક્તિ શ્રીકૃષ્ણની કરજો વહેલી.
ભક્તિપોષણ ૧૦૦

“રૂકિમણી વિવાહ” નામનું આખ્યાન શ્રીભાગવતના દશમ સ્કંધમાંના
૫૩ મા અધ્યાયનો અનુવાદ છે. આ એક પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોની
માફકનું આખ્યાન છે પણ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાન અતિ દીર્ઘ હોય
છે, જ્યારે આ આખ્યાન ટુંકું પણ રસ યુક્ત છે.

“ સત્યભામા વિવાહ ” આ પણ ભાગવતના ૫૬ મા અધ્યાયની કથા છે, આમાં સ્યમન્તક મણિનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, તથા ભગવાને સત્યભામાની સાથે લગ્ન કરી રીતે કર્યું તેનું પણ વર્ણન છે. “ નામજીતી વિવાહ ” નામના આખ્યાનાત્મક કાવ્યમાં કૃષ્ણનો નગ્નજીત રાજની કન્યા સાથેનો વિવાહ વર્ણવ્યો છે. નગ્નજીત રાજએ પોતાની પુત્રીને પરણાવવાને સાત સાંઠ તૈયાર કર્યા અને એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે જે કોઈ આ સાંઠને એકી સાથે નાથ ધાલે તેમને મારી પુત્રી પરણાવું. કોઈ પણ રાજ નાથ ધાલી શક્યા નહિ; ફક્ત કૃષ્ણેજ તે કામ કર્યું. આથી તે કન્યા કૃષ્ણને પરણાવી પાંચ મીઠામાં આ આખું આખ્યાન સમાપ્ત કર્યું છે.

પ્રેમરસ ગીતા એ ભાગવતના ભ્રમર ગીતનો અનુવાદ છે. કૃષ્ણ દ્વારકાં ગયા પછી ઉદ્ધવ ગોકુળ નંદાદિને સંદેશો મોકલાવે છે, ગોપિકાઓને પણ ખબર પડે છે કે ઉદ્ધવ દ્વારકાંથી આવ્યા છે, એટલે તેઓ બધાં એકઠાં થઈ જાય છે, અને ઉદ્ધવને કૃષ્ણની કુશળતાનો પ્રશ્ન પૂછે છે અને પછી કૃષ્ણ ક્યારે ગોકુળમાં ફરીથી પધારશે એવી અંતરની જાણાસાનો પ્રશ્ન કરે છે અને આક્રંદ કરે છે. ઉદ્ધવ તેમને શાંત પાડે છે કે કૃષ્ણ ભગવાન તો સર્વત્ર વ્યાપક છે, માટે તમે તેનું ધ્યાન કરો. એ તમારાથી દૂર નથી. વૃથા કલ્પાંત કરો નહિ ” પણ ઉદ્ધવજીનો આ ઉપદેશ ગોપિકાઓને રચતો નથી. તેઓ તો કૃષ્ણ એજ પરબ્રહ્મ છે. વ્યાપક રૂપે નહિ. તેથી તેમનું ચિત્ત ધ્યાનાદિમાં બિલકુલ ચોટતું નથી. એ સમયે એક ભ્રમર ઉડતો ઉડતો ત્યાં આવે છે. ભ્રમરનો રંગ કૃષ્ણના શ્યામ રંગને મળતો હોવાથી ગોપીઓ રોષમાં તેને કહે છે.

અહ્યા મધુપ અડમાં આધો રહે છતબાર ત્હારો ન આણીયે;
 તું કાળો છે તે હોશ કપટી, વિત્યું માટે જાણીયે.
 તેં બગાડ્યાં બહુ કમળ, ભમરા પ્રીત્ય કરી પ્રીમળ ગયો;
 કરી નીરસ નલિન સઘળાં, ગરજ સરી ઉડી ગયો.
 ત્હારું ચંપે ચિત્ત માન્યું નહિ, પેલા અડુસાથી મન દ્યું.
 દયાના પ્રભુ પ્રાણ વલ્લભે ત્હારી પેઠે સહુ કર્યું.

અહ્યા તું તો મથુરામાં અહોનિશ ભમતોજી, શોક્યના કૂચઉપર રમતોજી
 કુંમકુંમ લેપેલી પ્રસાદી પુષ્પની માળાજી, સુગંધી છે તે મધુકર કાલાજી
 હમને ન ભાવે અહ્યા કરની તું અળગુંજી, તેનું કુંમકુંમ તારી મૂંઝે વળગ્યુંજી
 મધુપને મિષે કહી કહી મર્મની વાણીજી, સમજાવ્યા ઉદ્ધવને વાત વખાણીજી

આ રીતે ભ્રમર પ્રતિ પોતાનો અંતર્ગત રોષ પ્રગટ કરે છે
 આમાં યોગ અને પ્રેમનો ભેદ બહુ સરળ રીતે સમજાવ્યો છે.

એ ઝીટા સરખા જોગને શું પાથરીએ કે ઓઢીએ

પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી શીદ, પત્થરમાં શીર ફેાડીએ

ટુંકમાં “ઝેર સરખું સ્નેહુ પાખે, સ્નેહુ તે અમૃત ખરું” એ
 પંક્તિમાં આખી પ્રેમરસ ગીતાનું રહસ્ય કવિ જણાવે છે. પ્રેમાનંદની
 ભ્રમર પચીસીની સાથે આનું ઘણું સામ્ય છે પણ પ્રેમાનંદમાં કવિત્વ
 વિશેષ જળકે છે; ત્યારે દયારામમાં ભક્તત્વ પ્રકાશી રહ્યું છે.

“ મીરાં ચરિત્ર ’ માં ભક્ત મીરાંબાઈના જીવનનો ઇતિહાસ
 દયારામભાઈએ લખ્યો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ આખ્યાન ઘણુંજ
 ઉપયોગી છે. પ્રેમપરીક્ષામાં પણ ઉદ્ધવ અને ગોપીઓનો સંવાદ છે
 આ કાવ્યની શરૂઆત નીચેની લીટીઓથી થાય છે.

ઓધવજી છે અળગીરે વાત એક પ્રેમ તણી;

કાઈ અનુભવી જાણેરે કહેતાં તો નાવે બણી.

પછી ચક્રાર, દાદુર, મત્સ્ય, મધુકર વગેરેનાં દૃષ્ટાંતો ઉત્તમ પ્રેમ સમજાવવાને આપે છે. સાચી પ્રીતિ અને જૂઠી પ્રીતિ કયી તો તેનો ભેદ નીચેની પંક્તિઓમાં આપે છે,

સાચી પ્રીત તે પ્રાણુ લેરે સાધારણુ થાય પરી
દાદુર જળ વીણુ જીવેરે માજીક્ષડાં તો જાય મરી
પછી છેવટે ઉદ્ધવજીને કહે છે.

છે અગમ પંથ સ્નેહનોરે,	ઓધવજીએ નથી દીઠો;	
ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોઠે રે,	જોગ પણુ છે મીઠો.	૨૩
જોગ તો તેને જોધએ રે,	જેનું મન જગમાં ભમે;	
તે તો અચળ હમારું રે,	ચિત રસિયામાં રમ.	૨૪
જેનું મન માને રે,	જોગ સુખેથી ત્રહો;	
અમો તો એહે માગું રે,	પ્રીતમજી શું પ્રીત રહો.	૨૫
તમારા તો હરી સધજે રે,	અમારા તો એક સ્થળે;	
તમો રીઝો ચાંદરણે રે,	અમો રીઝું ચંદ્ર મળે.	
ઇંદુને અવલોકી રે,	ચક્રારનું ચિત ઠરે;	
તે પ્રકાશને પેખી રે,	કહો શું સંતોષ ધરે.	

ગોપીઓના શબ્દથી ઉદ્ધવજીની આંતિ દૂર થઇ અને ભગવાન માટે સ્નેહ થયો.

હેવાં વચન સુણીનેરે ઉદ્ધવજીની આંતિ ટળી
જોગ જંજળ છુથ્યારે ગયું મન સ્નેહમાં ગળી.
અભિમાન મૂકીનેરે ઉદ્ધવ ગોપી પાય પડયા
કહું દયાના પ્રીતમજીરે નિશ્ચે એક તમને જડયા.

“ ચોરારી વૈષ્ણવ ” કાવ્યમાં, પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં શ્રીમહાપ્રભુજીના ૮૪ મહાનુભાવી વૈષ્ણવોના નામનું સ્મરણુ કવિએ કરાવ્યું છે.

૪૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

‘ ચેતવણીમાં ’ પોતાના ચિત્તને ચેતવણી આપે છે કે આ સંસારમાં કશું પણ સ્થાયી નથી તો વૃથા સંસારના વિષયમાં આસક્ત રહેવાથી મનુષ્યનું અશ્લ્યાણુ થાય છે માટે પ્રભુનું સ્મરણ હરેકે કરવું જોઈએ.

ચેત ચેત મન ચપળ થઈને કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ભજની હે.

આ જૂઠી બાજી જગત તણી છે તેથી મમતા તજની હે-ચેત૦

‘ ચાતુરી ’ ના ગરબામાં પણ મનને ઉપદેશ આપ્યો છે. સંસારના વ્યવહારમાં મનુષ્યે કેવી નીતિ તથા સદાચરણ રાખવાં જોઈએ તેનો કવિએ આમાં જોધ આપ્યો છે. સર્વનો સાર ટુંકામાં કહીએ તો કવિ એવું કહેવા માગે છે કે—

સર્વે કામ છોડીને પ્રથમ ગુરૂ ગોવિંદને ભજીએજી

સકળ કામના જેથી સિદ્ધિ વારે તેને તજીએ-શિક્ષા શાણને

* * * * *

આપ વખાણુ અવરની નિંદા પર પત્નીશું હાસ્યજી

અતિ ભાષણુ કટુ જીવ ચત્રાવે મહોટમપણુનો નાશ-શિક્ષા શાણને

“ મનપ્રમોદ ” માં પણ મનને આ ક્ષાની સંસારમાં સર્વ વસ્તુ મિથ્યા છે માટે પ્રભુની ભક્તિ કરવાથી જ જીવની કૃતાર્થતા છે એમ પોતે કહે છે. આ પરમ ઉપદેશ કકકાના એકે એક અક્ષરને લઈને આપવામાં આવ્યો છે જેમકે.

કકકા કાટિ કારજ છોડીનેરે ભજીલો શ્રીકૃષ્ણકૃપાળ

નહિ તો પાછળ પસ્તાવો થશેરે આવી જશે અચાનક કાળ

આ કાવ્યના અન્તમાં પોતે લખે છે.

કકકા અલૌકિક મન પ્રમોદનોરે જે કાઈ શીખે સાંભળેને ગાય

કહે દ્યો વાસ શ્રીવલ્લભદેવનોરે તેહનાં સહુ કારજ સિદ્ધ થાય.

“ પંદર તિથિઓ ” તથા “ વહાલાજીના મહિના ” નાં કાવ્યમાં ગોપીઓના વિપ્રયોગ પ્રેમને પ્રકટ કર્યો છે.

“ હનુમાન ગરૂડ સંવાદ ” માં પ્રથમ રામ મોટા કે કૃષ્ણ એ સંબંધી વિવાદ થાય છે અને એક બીજાની નિન્દા ચાલે છે પણ તે કલહ અન્તે કવિ નીચેની લીટીમાં મટાડે છે.

એજ કૃષ્ણ શ્રીરામ થઈ માર્યો લંકા ભૂપ.

જુગલ નામ પણ જોતાં દીસે ઉભય એક રૂપ.

આથી કહે છે “ હવ્યા મળ્યા હનુમાન ગરૂડ સંદેહ સહુના ટળિયા. કાષ્ટને એમ શંકા થાય કે દયારામે આ કાવ્યમાં રામની નિન્દા કરી હશે તો પોતેજ તે શંકાનો નિરાસ કરે છે.

એ વાણી વિલાસ કર્યો નથી નિન્દા ઉચારી
ઊર અવળું ભાસે અંતર જોતાં છે સ્તુતિ ભારી
ઉપાસનાની ટેક બતાવી નથી ગાયુ અવળું
ભક્ત વસલનો ભેદ સમજશે તે લહેશે સવળું.

શ્રીશેષસાધના ધોળામાં શ્રીનર્મદાજીના તટ ઉપર ચાચ્યંડી ગ્રામમાં (ચાંદોદ) ના પવિત્ર તીર્થ સ્થળમાં શ્રીશેષસાધ નારાયણનું મંદિર છે તેનું ધોળા કવિએ ગાયું છે.

શ્રીનાથજીના વર્ણનમાં શ્રીનાથજીના સર્વ અંગના અલંકારનું વર્ણન કર્યું છે અને સ્વરૂપલીલાનું અનુસંધાન કરનારને માટે એ ઘણું ઉપયોગી કાવ્ય છે.

સત્સૈયા નામનું મોટું કાવ્ય હિંદુસ્થાનીમાં છે. આમાં ભક્તિ માર્ગના સિદ્ધાંત તથા પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિના પ્રકાર તેમજ ભગવદ્ ભક્તે કેવા પ્રકારની નીતિ રાખવી જોઈએ તે સર્વ બહુજ સુંદર

૪૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

મનોહર શૈલીમાં લખ્યું છે. રસશાસ્ત્ર અગર કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસી-
ઓને જુદી જુદી નાયકાનું વર્ણન જાણવાનું આ સારું સાધન છે.
કવિ માને છે કે.

રતિ ખિન રસ સોરસ હિસેાં રતિ ખિન જાનં સુજન

રતિ ખિન મિત્ર સુમિત્ર સેાં રતિ ખિન સખ શખ માન

સ્નેહ વિના અન્ય રસો ઝેર સમાન છે. તે વિનાનુ સુચાન
તે હાનિરૂપ છે. તે સિવાય સન્મિત્ર પણ મિત્ર કહેતાં અમિ સમાન
છે અને સર્વ કંઈ શખ સમાન છે. પ્રેમ એજ જીવનનો ખરો મંત્ર
છે પણ તે પ્રેમ લૌકિક વિષયનો નહિ પણ પ્રભુ તરફનો હોવો
જોઈએ. આમાં શિક્ષા વિવેકના પણ ધણા દુહા છે. ખરેખર એક
ગુર્જર કવિ અન્ય ભાષામાં આવી સુંદર રીતે કડણ વિષય ઉપર
લખી શકે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. આવાં કાવ્યો લખવામાં કાઈ પણ
બીજો કવિ દયારામના પેંગડામાં પગ મૂકે એવો થયો નથી.

“ વસ્તુ વૃંદ દીપિકા ” આ લાંબા કાવ્યમાં એટલી અનુક્રમે
એકસોને આઠ વસ્તુઓના વૃંદનું વર્ણન કર્યું છે. પુરાણ, રસશાસ્ત્ર
કાવ્યશાસ્ત્ર, વૈદકશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિ વિષયના કાઈ પણ ઉદ્દેષો જોઈતા
હોય તો તેમાંથી મળી આવે છે. અમરકાવની માફક સાહિત્યની
દૃષ્ટિએ આ ધણો અગત્યનો ગ્રંથ છે. કાઈ પણ વિષયની આપણી
શંકાનો ખુલાસો એમાંથી મળી આવશે.

“ વૃંદાવન વિલાસ ” માં રાધા અને કૃષ્ણના વિહાર કટિબંધ
છંદમાં વર્ણવ્યા છે. એમાંથી મંગીતની ઓર લિજ્જત મળી શકે છે.

કમળ લીલામાં કૃષ્ણ શ્રીયમુનાજીમાં નંદના કહેવાથી કમળ
લેવા જાય છે તે વિષયનું વર્ણન છે. નંદરાયજીને માટે કૃષ્ણને કમળની

ખાતર યમુનામાં રહેતા કાલીય નાગને નાથવો પડ્યો. પ્રેમાનંદે નાગ-દમણુ લખ્યું છે. પણ તેમાં કમળની વાત નથી.

“ પત્ર લીલા ” ‘નામના બીજા ગ્રંથમાં કૃષ્ણુ રાધાનું માન-ત્યજવવાને શામ-દામ-દંડ અને ભેદ એમ ચારે ઉપાયો યોજે છે. આમાં કૃષ્ણુ રાધાને અનેક યુક્તિઓથી વિવિધાર્થ પત્ર મોકલે છે અને રાધા પણ તેવાજ પ્રત્યુત્તર આપે છે. આખરે રાધાનો રાષ-ઉતરી જાય છે, જે રાધાએ પ્રથમ કૃષ્ણુની દાસી આગળ નીચેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા—

જા જઈને તું કેજે વિકૃલને, રાધી હવે નહિ આવે;
મન તણો મર્મ ન આપે કોઈને, તુજ મંગે પ્રીતિ નભાવે

તેજ રાધાને કૃષ્ણુનો નીચેનો પત્ર મલ્યો. તેને પોતે લલિતા પાસેથી લીધો અને વાંચવા માંડ્યો—

લલિતા પાસથી પત્રજ લેઈ, વાંચતી રાધા રામ;
સધન કુંજમાં શ્યામ વિપરીત, આવો વેલાં અભિરામ
માતંગ મત્ત થયો મહિલા એક દુમકુન્જ સરની માંય;

કરિણી કામણુગારી જો તો, શું અંકુશે બંધાઈ ક્યાંય ? લલિતા ૨

બ્રમર કમળ માંહી પેઠો આશે પ્રભાકર ન પ્રભા દર્શાવે

આનંદ ધન વર્ષે પરિપૂર્ણ, જો સાધે દ્વય દાવ લલિતા ૩

દિવસે રમણુ રુચિર ન દીસે, ચક્ર ચક્રવાકી ભાવ;

દ્વય કર કમળમાં કમળકોશ નહિ માયાજોતો બેઠો માવ. લલિતા ૪

૧૩ પ્રા. કા. મા. પૃ. ૩૩-૩૪

પણ હજુ રાધાએ કૃષ્ણુની કુંજમાં જવાની હા પાડી નહિ. સુદામા તથા અન્ય દૂત દૂતીઓના પ્રયાસો વ્યર્થ ગયા. તેમની સાથે

૪૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ક્રમ એવો ઉત્તર આપતાં કે 'વિનતાની તરત નુતિ મન લાવું' ત્રય વર્ણુ આદિનું દુઃખ તળવું અર્થાત્ હે કૃષ્ણ જો તું વિનતાની સ્ત્રીની વિનતિ તરત મનમાં લાવું તોજ હું વિનતા, તરત અને નુતિ એ ત્રણ વર્ણુના આદિ અક્ષરતું (વિતનુ=કામ) દુઃખ દૂર કરું. કૃષ્ણ વિશાખાના આગ્રહથી રાધાની શરતને કબૂલ કરે છે. અને પછીથી જીજ્ઞે પત્ર લખે છે.

કૃષિકાર મેઘ વિશ્વાસ ધરી રે, આશ પૂરે ધનશ્યામ,
તેવી આશ પ્રિય પૂરવી મ્હારે, એમ લખે ધનશ્યામ,
પણુ આમાં રાધાને વિશ્વાસ આવતો નથી, કારણુ રાધાનું
કહેવું એટલું હતું કે આ કૃષ્ણ કપટી છે તેથી તેમના શબ્દમાં શી
રીતે વિશ્વાસ રખાય ? આથી દૂતીને પોતે કહે છે.

જા અલિ કહે જઇ કામ ન થાય,
ભેદ પ્રચંચ પરો કરો તો કારણ કષ્ટ પેર કરાય.
વિશ્વાસ વસ્તુ દેવને આપ્યો, કહો તેવો વિશ્વાસ અપાય.
નંદ યશોદાને જ્યમ આપ્યો, તેવો આપો અમને પ્રજરાય
છેવટે કૃષ્ણ કબૂલાત આપે છે, અને રાધા કૃષ્ણની કુંજમાં
પધારે છે.

“રૂપ લીલા કાવ્ય” એ વિનોદ યુક્ત કાવ્ય છે; કૃષ્ણનાં અનેક
રૂપ જોઇને રાધાને વિસ્મય થાય છે તે આ કાવ્યમાં જણાવ્યું છે.

મુરલી લીલામાં શ્રીમદ્ભાગવતના વેણુનાદનોજ વિષય છે.

શ્રીગોપીજનોની પ્રપંચની વિસ્મૃતિ પૂર્વક નિરોધ દહ કરવાને
કૃષ્ણ વેણુનાદ કરે છે. વેણુના સાત રંધ્રમાં એક ધર્મી સ્વરૂપ અને
ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશઃ, શ્રી, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય એ છ ધર્મરૂપ છે તેમાં

મ્રજુની ત્રણ પ્રકારની સ્વભોગ્યા, દેવભોગ્યા અને સર્વભોગ્યા સુધાને પૂરે છે અને તેનું કર્ણ દ્વારા ગોપીજન પાન કરે છે. આ સુધાને બ્રહ્મનાદરૂપી વેણુમાં પૂરે છે. વેણુનો અર્થ ષ=બ્રહ્માનંદ અને ઙ=કામસુખ તે પણ જેની આગળ અણુ તુચ્છ છે તે વેણુ કહેવાય છે અર્થાત્ કામસુખ તથા બ્રહ્માનંદના સુખ કરતાં પણ અધિક સુખ ગોપીઓને આપવાને ભગવાન્ વેણુનાદ કરે છે. ભાગવતમાં 'યુગલ ગીતમાં' પણ તેનું પુનઃ વર્ણન છે, પણ તે વર્ણન ફલ પ્રકરણીય છે. તેમાં વેણુના નાદથી દેવતા, નદીઓ, પશુઓ, પક્ષિઓ વગેરે ઉપર કેવા અનુભવો થયા તેનું વર્ણન કર્યું છે. દયારામભાષની મુરલી લીલામાં કૃષ્ણ મુરલી વગાડે છે, અને રાધા તેનું શ્રવણ કરે છે, આથી રાધાજીને ઇર્ષા થાય છે કારણ કે કૃષ્ણના અધર રસના પાનને લીધે વાંસના આખા વનને બાળી નાખવાનો વિચાર કર્યો. પણ કલિતાદિ સખીઓના ઉપદેશથી તે વિચાર દૂર થાય છે.

રાધિકા કહે આજે જાવું, વનમાં મારે બેનીજી;

વંશ તણું વન સળગાવી દેવું; કાઈ ખોટું કેતો કેનીજી. મારે.

કાઈ કશે કરો કેમ એવું તેને દેશુ જાપાજી.

શુ હરિ અધરામૃત વંશને કાજે, ઉછેરી ગયો એનો બાપજી. મારે.

દધિ નવનીતને પય પાયાં છે, અધરામૃતને કાજેજી,

તે અધરામૃત લૂટી જાયે, આણી વૃથા અમને વાજેજી મારે.

જગત્માંહી મનાયું એવું, અધરામૃત આગવું મારંજી,

કાઈક કહે ગોપીઓનું આગવું, ત્યાં વેણુ લાગે શું તારંજી, મારે.

ભોગ્ય ભોગી છીએ એણીપેરે, તું જોગી વિયોગી ક્યાં આવેજી

કુળનો નાશ કરવા બેઠી, શું વાંસલડી વેર ભાવેજી. મારે.

૪૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

શુ જાણે કોઈ જનનીએ, પય પાછને ઉછેરીજી;
 તેની માતા નહીએ જેવી શું. વાંકલડે વધેરીજી. મારે.
 પ્રકુલ્લિત પદ્મ મિષથી જાણે, રોમાંચિત શાં દીસેજી;
 અન્ય વંશ હરખાયે જાણે, વંશમાં હરિજન હીસેજી. મારે.
 તે વળી આનંદ અશ્રુ મૂકે, શું કહીએ કાર્તિ તેનીજી;
 મકરંદ ધારતું મિષ કરે સખી, માનું આંસુની ધારા એનીજી મારે.
 આવો તર્ક વિતર્ક કરે જડ, એના પુણ્ય તણો શો પારજી,
 મુજથી વણ્યું જાય ન વેંલુ, વાંસળી વેરણુ અપારજી. મારે,
 એની તું કેશે કે ખાર શો એવડો, એના ઉપર કરતીજી;
 માર મુઆ એને સ્વરે નાયે, જાણે મેઘની ધારા પડતીજી. મારે.
 મેઘને કાળો કપટી માનુ, જે મોરલી નાદે ભૂલવેજી;
 પણ વાંસલડી પાંસલડી કારી, પણ પતીને દૂલવેજી; મારે.
 પર્વત શિખર ઉપરનાં પક્ષી, એના સ્વર સુણી નાયેજી,
 ગાંડાં ઘેલાં થાય તે મુજશાં, રમત કરતાં રાયેજી. મારે.
 મૃગલીએને હું કેવી માનું, મૂર્ખમાં મૂર્ખ જે ભાખુંજી;
 તો મુજ જેવો મોહ તેને લાગે, દષ્ટાંતે કેમ દાખુંજી. મારે.
 વેણુ નાદ સ્નેહાળી માનું તો, તો શોક્ય તણું સાલ લાગેજી;
 મન માંડે માને નહિ કેઈ પેરે, કોઈ કષ્ટ કૂંડું નવ લાગેજી. મારે.
 એ દષ્ટાંતમાં એક અલૌકીક, તે તુજને મારે કેવુંજી;
 વેણુનાદ સુણી હરણી લોભાએ, એમાં જાણવાનું એક એવુંજી. મારે.
 એનો પતિ પાસે ઉભોરે, તે પણ જેવા લાગેજી,
 ગોવાળીઆ શો તે નહિ ઘેલો, જદુવર જેઈ જવાળા લાગેજી. મારે.
 જેમ વેણુ કાળિયર ભૂલાવે, તેમ ગોપને નવ કરતોજી;
 ખર ધરે આપણુ પર એતો, નર નારી નામે શું નડતોજી. મારે.

જો એમ હોય તો નારી કહીએ, પછે કરે ન કરેજ;
 હિલય ભ્રષ્ટ એને તો કેવો, બલા આપણી ડરેજ. મારે.
 ચાલ સખી આવે હું સાથે, જઈને વાંસ લગાડુંજ;
 વેરણીયાનું વેર તો આજે, જુગ બાધે જગાડુંજ. મારે.
 મારા આંખા નાખશે ગોડી, જોઈએ એનાથી શું થાયેજ;
 દાસ દયાનો પ્રીતમ પાધરો, થાશે તો દુઃખ જાયેજ. મારે.

પ્રા. કા. મા. પૃ. ૧૦૧

આ કાવ્યમાં એકંદરે પાંચ ગરબીઓ છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ પણ આ કાવ્ય ઘણું સુંદર છે. એની એક એક કડીમાં રમણીયતા ઝળકી ઉઠે છે.

“ વ્રજ મહિમા ” કાવ્યમાં દાન્ડલોક, અક્ષરલોક અને કૈલાસ કરતાં પણ વ્રજની ભૂમિનો વૈભવ અધિક છે એમ કવિ જણાવે છે. કવિ તેમાં આંત્ર પ્રશ્ન પૂછે છે કે—

કર્મ થકી બંધાયો જીવ તે કર્મે ક્યમ મુકાય:

પંક લેખ્યું અંગ તે ક્યમ પંક થકી ધોવાય.

તેનો ઉત્તર ત્રીચેની પંક્તિઓમાં આપ્યો છે—

એક વાર શ્રી કૃષ્ણ નામ કોઈ પ્રાણી વહન આલાપે;

તો તેને સ્વપ્ને પણ યમચર કદા ન દર્શન આપે.

જદા તદા નામ નારાયણ જે કોઈ કરે ઉચ્ચાર;

તો પણ સહેજે સદ્ય શ્રેય પામે ભયવામે નિધાર.

દ. કૃ. મણિમાળા ભા. ૩

આ રીતે આ આખ્યાનમાં ભગવન્નામનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે.

“ ચિંતા ચૂલ્હિકા ” કાવ્ય ચિંતા નિવૃત્તિના સાધન તરીકે ઘણું ઉપયોગી છે. તેનાથી વાંચનારની કોઈ પણ જાતની ચિંતા

આપો આપ નિવૃત્ત થાય છે. જે વૈષ્ણવે આ સંપ્રદાયની રીતિને અનુસાર બ્રહ્મ સંબંધ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેને ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી. જેટલે દરજ્જે ચિંતાનું પ્રમાણ વધે તેટલે દરજ્જે પ્રભુમાં વિશ્વાસ ઓછો એમ સમજવું જોઈએ. તેમાંથી નીચેની લીટીઓનું અવતરણ કરવામાં આવે છે.

આદિથી તે અંત લગી પ્રભુધારી મૂક્યું છે તારું.

તેજ રીતે મહેજે પણ થશે નિશ્ચેનરતું કે સારું. ચિંતા ન કર.

ભાવિ મટે જે વિવેકથી તો પંડિત સહુ હોય સુખિયા;

ડાહ્યા વેલાનું પ્રમાણ ક્યાં બને સુખી બંને દુઃખીયા. ચિંતા ન કર.

જ્યમ રાખે ત્યમ રહી ગા હરિ હું કર્તાપણું હરીને;

પુષ્ટિ પથક પ્રભુ ભૂંડું નહિ કરે કદાપિ નિજનો કરીને. ચિંતા ન કર.

ચિંતા કરીશ તદ્દપિ તુંથકી ઓછું વતું શું થાશે ?

સુખ દુઃખ શ્રીકૃષ્ણ હાથમાં કલપે ભજન ભૂલાશે. ચિંતા ન કર.

૬. કૃત મણિમાળા ભા. ૧ ઇત્યાદિ:—

શ્રી દશમ સ્કંધ લીલાનુક્રમણિકા—આમાં શ્રીમદ્ ભાગવતના આર સ્કંધ ઘણાજ સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યા છે. કુંકમાં ભાગવતની કથાનું આ સાંકળીયું છે.

રસિકરંજન—આ ગ્રંથ હિંદુસ્થાની ભાષામાં છે. આ ગ્રંથ “રસિક વલ્લભ” ની માફક રસિકાના ચિત્તને રંજન કરે એવો હોવાથી તેનું નામ ‘રસિક રંજન, આપ્યું છે. એમાં એકંદરે ૧૭ પ્રકરણો છે. દરેકમાં કુંડલીઆ, મત્તગયંદ તથા કવિતા છે. આ ગ્રંથમાં અનન્યતા, ભગવદ્દાશ્રય, દીનતા, કૃપા, ભગવદ્દિશ્ણા, વિશ્વાસિ, હરિનામોત્કર્ષ ચિંતાત્યાગ, ભકત્યુત્કર્ષ, માયામતખંડન ઇત્યાદિ વિષયોનું સુંદર

શૈલીમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. રસિકવલ્લભ ગ્રંથ શાસ્ત્રીય બનેલો છે. અને વેદાન્ત વિષયક છે, પણ આ ગ્રંથ તો ધણો વ્યાવહારિક છે.

શ્રીકૃષ્ણ અકળ ચરિત્ર ચંદ્રિકા—આમાં કૃષ્ણની અકળ લીલાનું ખ્યાન કર્યું છે. કૃષ્ણની લીલાઓ તેમના પરમભક્ત પણ જાણી શકતા નથી, તો સામાન્ય માણસને તો તે શી રીતે ગમ્ય બને? કવિ કહે છે.

વિરહ ધર્માશ્રય ચરિત્ર, શ્રી કૃષ્ણચંદ્રકે કહીયે:

કષ્ટ હું ન કહત બને હૃદયરોકા બેરબેર શિરનેયે.

કૃષ્ણની અકળલીલા સમજવવાને અનેક પૌરાણિક દૃષ્ટાન્તો કવિએ આપ્યાં છે.

“ કાળ જ્ઞાન સારાંશ ” અ. ગ્રંથમાં મનુષ્યનું મરણ ક્યારે આવશે, તેનું જ્ઞાન પોતે કરાવડાવ્યું છે. જો કે આધુનિક સમયે કવિએ કહ્યું તે પ્રમાણે કાળજ્ઞાન થવું અશક્ય છે, પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે જો કોઈ ઇન્દ્રિયનું દમન કરીને નિયમ પૂર્વક જીવન ગાળે તો પોતાના આયુષ્યની મર્યાદા સામાન્ય માણસો કરતાં વધારે લાંબાવી શકે એમ કવિ કહે છે. આખા ગ્રંથનું પ્રયોજન તથા સાર નીચેની પંક્તિઓ ઉપરથી સમજી શકાશે.

દુર્લભ મનુષ્ય દેહ છે, આવે કોઈ એક વાર;

તે પામ્યાનો લાભ એ ભજવા નંદકુમાર.

જનમ્યું તેને મરણ તો જ્યારે ત્યારે થાય;

પણ તેને ધન્ય જોડનો હરિ ભજતાં દિન જાય,

X X X X X

આયુષ્ય એળે સહુ ગયું ભજ્યા ન ક્ષણ ભગવંત

તેનું પણ કહ્યાણુ છે. જો સમરે હરિ અંત

દ. કૃત મણિમંદા ભા. ૧

પર ભક્ત કવિશ્રી હયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

“ મન મતિ સંવાદ ” આ કાવ્ય પણ મન અને મતિના સંવાદ રૂપે છે. આને હયારામ નાટક કહે છે.

“ હયારામ નાટક રચ્યું, ભવ દુઃખ થવા ભંગ ” પણ તે વસ્તુના નાટકની સંજ્ઞાને પાત્ર નથી. આ કાવ્યનું પ્રયોજન કવિ આરંભમાં કહે છે—

‘ પ્રબોધ થવા મનને, રચ્યું મન મતિ સંવાદ;

મન ગાશે દુઃખ મનનું, મતિશુભ મતિ ઉસ્તાદ.

મન મતિને (બુદ્ધિએ) પ્રશ્ન કરે છે કે હરિનું ભજન શી રીતે થઈ શકે ?

મન કહે છે સુખ સુમતિ મારે દુઃખ છે મોટું;

સમજું છું હરિભજન વિના વિષયસુખ ખોટું;

પણ નિવ્રજનનું નથી કામ દામ, મન જાય;

કંઈ યદા તદા જને, કેમ રીજે વજરાય ? મતિ કહે કેમ કરે ? ૨
મતિ તેનો ઉત્તર આપે છે.—

૨ મન હું સમજી, તું દુઃખીયાં માટે રોય;

પણ એનો ક્યાં પાર, જન્મ સહુ એમાં ખોય,

હજી તૃપ્તિ નથી વૃદ્ધી, ક્યારે જોવિંદ ગાઈશ ?

ભાણું ભર્યું ન તોખિઓ કર આટે શું ધરાઈશ ? વિચારી જો હૈ. ૩

આખા ગ્રંથનું રહસ્ય મતિના નીચેના ઉત્તરોમાં છે—

મતિ—લાખ વાતની વાત કહું, મન સાંભળ સાચી;

કૃષ્ણનામ રટન અચળ, વાત સહુ જાણી કાચી,

ચિત્ત ચંચળ, ધન, મદન, દુઃખ આદિ શોષ થઈ ધીર;

સહજે સર્વ સુખ થઈ જશે જશે દુઃખ અચિર કાળ પણ કંપશે. ૨૦

હરિ ભજતાં ઉર અમળ, કદી જો થાય ન વારં;
તો પછી એનું એ કરજે, માનીશ ન મારં,
સિંહ વસ્યો જે વનમાં, ત્યાં ક્યમ વસે શિયાળ ?

વિષય અહ્ય સુખ, દુઃખ ધાગું, સુખનિધિ, ભજ ગોપાળ.

હોય હરિ પામવા—૨૧

X X X X X

મતિ રસિકવર જેવો, ઉપાય સુણુ તેં પૂછ્યો મૂળને,
ઉપનિપત્ત સિદ્ધાન્ત કહું, થોડામાં તુજને;
અનાયાસ મન વશ રહે, પ્રપંચ પ્રીતિ જાય.
પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ દદ, શ્રી હરિની સદ્ થાય; સાંગ અનપાયિની. ૪૧
શરણાગતિ શ્રીકૃષ્ણનામ, હરિ ચરિત્ર ગાવું,
બની આવે તે ટેહલ, કૃષ્ણજન જ્યાં ત્યાં ધાવું;
હરિ પ્રસાદ હરિ પદમૃત, તે પણ અન્ય ન ભોગ;
બહુ ડરવું દુઃસંગથી, સદ્ગુણે ભવ રોગ; દયા પ્રીતમ મળે. ૩૨

૬. કૃત મણિમાળા ભાગ ૩

પ્રખ્યાત આવનીમાં દયારામભાષ્યે પુષ્ટિ સંપ્રદાયના ભક્તિ
સિદ્ધાન્તોને સમજાવવાને આવન કહેવતોનો ઉપયોગ કર્યો છે, આવી રીતે
કહેવતો દ્વારા ભક્તિ માર્ગના સિદ્ધાન્તો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ
ઉતારનાર દયારામભાષ્ય છે. “ તરસ્યો ખેદે કૃપણ પ્રકટ પીએ
નહી ગંગ ” “ જતું ન જાણ્યું નાગરી મૂશળ પૂજમાંય ” “ પારસમણિને
વાટકે ભટજી માગે ભીખ ” “ મશાણુ મોદકમાં કયહાં મલાઈચીનો
સ્વાદ ” “ વિવેકથી બન્ને રહે દોંણીને વળી દુધ ” “ કૃપપડે મસાલચી
સહુનું ટાળે તમ ” “ રંડાપણુતો રોકકું એવાતન ઉધાર ” “ દળ-
નારીના દિકરા ગુલાબરાયજીનામ ” “ ઘણાં ધરાંનો પાહણો ભૂખ્યો. ૧૦

૫૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

રહે નિદાન ” “ કુલે અધવચ મુમના નહિ હિંદુ નહિ તર્ક ” ઇત્યાદિ પર કહેવતોથી આ કાવ્ય ભરપૂર છે, અને દરેક કહેવતને ભક્તિના સિદ્ધાંત સમજાવવાને ઉપયોગમાં લીધી છે. જેમકે.

“ કદા આપના આપને રડતાં ન આવે પાર ”

રડતાં ન આવે પાર કૃત્ય સહુ અલગી ઠેલી;

દયા સ્મર શ્રી કૃષ્ણ સદા જે સાચો ખેત્રી,

જેથી સહુ દુઃખ જન્ય સકલ સુખ જેથી સુલભ.

અગડયું સુધરી જન્ય, કામના કશી ન દુર્લભ

દુર્લભ મનુષ્યા દેહ છે, રટ નટવર નિર્ધાર,

“ કદા આપના આપને રડતાં ન આવે પાર.

“ ડાટા મારે ખાળમાં રહે ઉઘાડાં દાર, ”

રહે ઉઘાડાં દાર, અરચ કાડી પણ લેખે;

આવરદા વહી જન્ય, અમૃદ્ય તે નવ દેખે;

રુજે મળે બહુવાર, દામ મનશું લલચાવે;

સ્વામ શ્વત ખે ચાર, ચારશે તે નહિ આવે;

આવે નહિ સંભાળતેરે જડ ? દયા ગમાર;

“ ડાટા મારે ખાળમાં રહે ઉઘાડાં દાર ”. ૧૦

દ. કૃત મણિમાલા ભા. ૩

‘પદ્મકતુ વર્ણન કાવ્યમાં’ રાધાઈની વિપ્રયોગ અવસ્થાનું વર્ણન જે કાલીદાસના ઋતુસંહારને મળતું આ કાવ્ય છે, પણ આમાં મુખ્ય રસ અલૌકિક રીતે ઘટાવ્યો છે. વિપ્રયોગ શૃંગારનું વર્ણન ઘણું સરસ કર્યું છે. આ કાવ્યનું ખીજ નીચેના શ્લોકમાં છે—

અમૃત ઉદધિ અનંત વાળી નાખું રસ. પ્રેમ ઉપર આજુ,

અનુભવી વેઘ અવેઘ સર્વ કાઈને દુર્દર્શ વસ્તુ અતિ,

પ્રભાનંદ થકી બહુજ અધિકા નિઃસ્વાર્થ સ્નેહ કૃષ્ણ શું.
પ્રાણ થકી પ્રિયરૂપ અનૂપ આનંદ મન વાણીથી વેગળા.

“શ્રીહરિભક્તચંદ્રિકા” કાવ્ય ભક્તિ પોષણને મળતું છે. ઉભય કાવ્યમાં ભક્તિ ભાવની વૃદ્ધિ શી રીતે થાય એ કવિએ વર્ણવ્યું છે. આ ઉપરાંત વૈષ્ણવોએ સામાન્ય નીતિનું કૃત્રી રીતે પાલન કરવું તે પણ જણાવ્યું છે.

૬. કૃત મણિમાલા ભાગ ૫

આ ત્રથો ઉપરાંત દયારામની ગરબીઓનો જથ્થો ધણોજ મોટો છે તેમાંની થોડીજ હજુ પ્રકટ થઈ છે. આ ગરબીઓમાં આપણે ભક્તોનું જીવન કેવું નિર્ગુણ અગર પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમય હોવું જોઈએ તે દર્શાવવાનો કવિએ પ્રયાસ કર્યો છે.

આ સર્વ કાવ્યોના વિહંગાવલોકનથી જોઈ શકાશે કે કવિએ પોતાનાં અનેક ન્હાનાં મોટાં કાવ્યોમાં પ્રભુ સિવાય બીજું કશું પણ ગાયું નથી. હરિની નામલીલા અને રૂપલીલામાંજ પોતે આસક્ત હતા, એ તેમની અનુભવ મંજરી ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે, હરિ એજ કવિનું સર્વસ્વ હતું અને તેમની પ્રાપ્તિ ભક્તિથીજ કરી શકાય છે. અન્ય કોઈ પણ સાધનાથી નહિ એ એમના જીવનનું દષ્ટિબિન્દુ હતું. એમના સર્વ વિચારો પ્રભુમય હતા. તે પછી તેમના સ્થૂલ જીવનને જે લોકો એમના કાવ્ય ઉપરથી પણ કલંકિત કરવા માગે છે, તેઓ કૃત્રી વિચિત્ર કલ્પનાઓ દોડાવીને આવું અનુમાન કરે છે તે આ ઉપરથી સમજાશે.

૫૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

જેઓએ સ્થૂલ જીવનને સંક્ષેપ કહેલો તેમની પાસે તેમના કથનને પુષ્ટિ આપનાર કાઈપણ વિશ્વાસનીય પ્રમાણો નહોતાં પણ હવે તે વિષે વિદ્વાનોના વિચારો બદલાય છે તેથી હવે અહિંયાં તેનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રકરણમાં તો એટલુંજ જણાવ્યું છે કે તેમનાં જુદાં જુદાં કાવ્યોમાં એકજ વિચાર અનેક રૂપે દેખાય છે, અને તે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિનો. શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ એજ એમના જીવનનો પ્રાણ હતો. અને તેમનું આન્તરજીવન તે ભક્તિમય હતું.

જે. ગા. શાહ.

પ્રકરણ ૨ જી.

દયારામભાઈના કાવ્યનું તત્ત્વચિંતન.

(૧)

ઈશ્વર ભાવના.

દયારામભાઈની માનસિક સૃષ્ટિનાં વિવિધ વિચાર રત્નોનું મૂલ્ય આંકતા પહેલાં, તે વિચારરત્નો કેવા પ્રકારનાં છે, તેનું ચત્કિચિત્ અભિજ્ઞાન વાચક વાંદને થવાની જરૂર છે. આ સ્થળે આપણે કવિની ઈશ્વર પરત્વેની ભાવના કેવી હતી, તેનું અવલોકન કરીએ.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યની બ્રહ્મ અગર ઈશ્વરભાવના દયારામભાઈનાં કાવ્યોમાં સુંદર રીતે આલેખાયેલી છે, કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તો તેઓશ્રીના રગો રગમાં સંપૂર્ણ રીતે ઉતરી ગયાં હતાં.

પરમતત્ત્વમાવના

પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન, કવિ પુષ્ટિસંપ્રદાય સિદ્ધાન્તાનુસાર પોતાના “રસિકવલ્લભ” તથા અન્ય કાવ્યોમાં કરે છે.

“રસિકવલ્લભ” ના પદ ૧૩માં નીચેની પંક્તિઓ આવે છે.

આઘ સ્વયંભૂ આત્મારામણ, મૂળ પુરુષ જે પૂરણ કામણ;
પ્રધાન પુરુષેશ્વર પરબ્રહ્મણ, નેતિ નેતિ કહે નિગમણ. ૧
પર અક્ષરથી ત્રિગુણાતીતણ, ગમ્ય ન મન ગો અકળ અણતણ
જે થકી કંપે માયા કાળણ, એહવું અખિલનું રૂપ રસાળણ. ૨
(૮. વ પદ ૧૩: ૧-૨)

આ બ્રહ્મને કવિ સર્વથી આદિ માને છે (પરાસ્પરમ) તે સ્વયંભૂ છે. સર્વ વસ્તુની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મથી છે, પણ બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ અન્ય કશાથી નથી, માટે તે સ્વયંભૂ છે. તે આત્મામાં રમણુ કરનારા છે માટે આત્મારામ વિશેષણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. રેમે સ્ત્ર મગવાંસ્તાભિરાત્મારામોપિ સ્ત્રીલયા ॥ (ભા. ૧૦-૩૦-૨૦)
રેમેતયાચ્ચાત્મરત આત્મારામોપ્યસ્ત્રિહતઃ ॥ (ભા. ૧૦-૨૭-૩૪)
બ્રહ્મ વસ્તુતઃ આત્મારામ છે. છતાં પણ ભકતોના મનોરથ સિદ્ધ કરવાને માટે પોતે રમણુ કરે છે એમ કહેવાનો આશય આ ભાગવતની પંક્તિથી સિદ્ધ થાય છે. વળી તે મૂળ પુરુષ છે તેમજ આમ કામ છે. કૌટિકાની માફક એમને કામ પણ કામનાઓ સિદ્ધ કરવાની હોતી નથી. સાંખ્યોની માફક આ બ્રહ્મ પ્રકૃતિ અને પુરુષ સ્થાને નથી. પણ તેથી પણ એ પર છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષના પણ ઇશ્વર નિયામક છે. માટે તેને પુરુષોત્તમ કહે છે. વેદાદિ પણ તેમનો પાર પામી શક્યા નથી, તેથી વેદની ઋચાઓ પણ નેતિ નેતિ કહીને વિરમી જાય

૫૮ લાક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાષ્યનું આન્તર હવન.

છે. અક્ષરથી તે પર છે. ભગવદ્ગીતામાં અક્ષરાદપિ ચોક્ષમઃ એમ કહ્યું છે. વળી અક્ષરાત્પુરુષઃ પરઃ પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્ સા કાષ્ઠા સા પરાગતિઃ એ શ્રુતિ અત્ર પ્રમાણ છે. સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણથી અતીત છે, તેમજ મન અને ઇન્દ્રિયોનો તે અગોચર છે. 'યતો ઘાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ' એ વચન પ્રમાણરૂપ છે. અહિંઆં દયારામભાષ્ય ખ્લને અખિલ તરીકે વર્ણવે છે. દયારામભાષ્યનું આ વર્ણન તદ્દન સ્પષ્ટ છે છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે સદ્ગત સાક્ષર શ્રીગોવર્ધનરામભાષ્ય દયારામના અક્ષર દેહમાં પૃષ્ઠ ૧૭ માં "રસિકવલ્લભ" ની આ પંક્તિ-ઓનું અવતરણ કરીને નીચે પ્રમાણેની ટીકા કરે છે "સંપ્રદાયમાં એટલે વલ્લભ સંપ્રદાયમાં વર્ણવેલા, અક્ષર ખ્લ અથવા મર્યાદા પુરુષોત્તમ તે પરોક્ષ જ્ઞાનથી પ્રમેય છે અને પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ અપરોક્ષાનુભવથી સાધ્ય છે એવું કહેતાં એ એનો વિવેક સ્પષ્ટતર થાય છે. એ ઉભય મળી માત્ર એક ખ્લનાં એ સ્વરૂપ છે અને એ એના સરવાળાને દયારામ "અખિલ" સંજ્ઞાથી ઓળખે છે. ગોવર્ધનરામભાષ્યના આ કથનમાં અબ્જાણપણે સૈદ્ધાન્તિક ભૂલ રહી ગઈ છે.

પ્રથમ ભૂલ તો એ છે કે સંપ્રદાયમાં અક્ષર ખ્લને કદી પણ મર્યાદા પુરુષોત્તમ ગણવામાં આવ્યા નથી, અક્ષરખ્લ અને મર્યાદાપુરુષોત્તમ અભિન્ન નથી. શ્રી રામચંદ્રજીનો અવતાર તે મર્યાદા પુરુષોત્તમ મનાય છે, એટલે મર્યાદા પુરુષોત્તમથી શ્રીરામચંદ્ર ભગવાન સમન્વય છે. મર્યાદા પુરુષોત્તમ કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ વેદોક્ત રીતિ પ્રમાણે સાધન અનુસાર ફક્ત આપે છે; પણ પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ તો ફક્ત પ્રદાનમાં સાધનની અપેક્ષા રાખતા નથી. ફક્ત સ્વ અનુગ્રહ-

થીજ દ્વં પ્રદાન કરે છે. અક્ષરબ્રહ્મ એ ગણિતાનંદ છે. અને પુરુષોત્તમ અગણિતાનંદ છે. અક્ષરબ્રહ્મ એ મર્યાદા પુરુષોત્તમનું ધામ છે. તે વ્યાપિ વૈકુણ્ઠ પણ કહેવાય છે. પુષ્ટિ પુરુષોત્તમનું ધામ શ્રીમદ્ ગોકુળ છે. તે પછી દ્યારામે “અક્ષરબ્રહ્મ અથવા મર્યાદા પુરુષોત્તમ તથા પુષ્ટિ પુરુષોત્તમના સરવાળા કરીકે અપિલનું વર્ણન કર્યું છે. એ સાક્ષરશ્રીનો તર્ક શા રીતે સ્વીકાર્ય ધાય ? મર્યાદા પુરુષોત્તમ અને પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ ઉભય એક બીજાથી વિલક્ષણ અને ભિન્ન છે, એટલુંજ નહિ પણ પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ એ અક્ષરથી પર તથા અધિક છે (ગૂઓ ભગવદ્ગીતામાં અક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ) તે પછી પર-બ્રહ્મરૂપ અપિલના વર્ણનમાં અક્ષરબ્રહ્મનું વર્ણન શી રીતે ધટાવી શકાય તે સમગ્નતું નથી ! દ્યારામભાષ પોતેજ આ પદમાં આ અપિલને અક્ષરથી ‘પર’ એમ કહે છે. પદના અંતિમ ચરણમાં આ અપિલને ‘રસાત્મક’ કહ્યા છે. રસો વૈ સઃ એ શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કરેલું પરબ્રહ્મનું રસાત્મક સ્વરૂપ, તે મર્યાદા પુરુષોત્તમ અગર અક્ષરબ્રહ્મમાં ધટાવી ન શકાય. જેઓ સંપ્રદાયની બ્રહ્મભાવનાથી સુવિદિત છે, તેઓ જરૂર કહી શકશે કે આ વર્ણન તે આનંદધન પુષ્ટિ પુરુષોત્તમનું છે, તેમાં મર્યાદા પુરુષોત્તમના વર્ણનની ગંધ સૂરખી પણ નથી. આથી અહિંઆં એ બ્રહ્મને સરવાળો પણ નથી.

દ્યારામભાષના સાકાર બ્રહ્મ સંબંધિના વિચાર ક્રવા છે તેનો હવે આપણે નિશ્ચય કરીએ.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રના અધ્યાય ત્રીજાના પાદ દ્વિતીયાના સૂત્ર આવીશ ઉપરના પોતાના ભાષ્યથી આ વિષય સારી રીતે સ્પુટ

૬૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર શ્રવન.

કર્યો છે. પ્રાકૃતૈતાવચ્ચં હિ પ્રતિષેધતિ તત્તો વ્રષીતિ ચ મૂયઃ॥
અહિં કહે છે કે બ્રહ્મ પ્રાકૃત ધર્મ અગર આકારથી વિરહિત
છે. આથી સિદ્ધ છે કે જ્યાં જ્યાં શ્રુતિઓમાં આકારનો નિષેધ કર્યો
હોય ત્યાં પ્રાકૃત આકારનો નિષેધ છે એમ સમ્યક્ પ્રકારે સમજવું
જોઈએ. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે રસ સ્વરૂપે બ્રહ્મ સાકાર
છે. એક પદમાં દયારામભાઈ આ વિચારોને બરાબર યુક્તિ સહ
પ્રતિપાદન કરે છે.

રાગ. ભેરવી.

હમ સાકાર ઉપાસીવે, મળ ગોકુલકે બાસીવે.

ટુંક

ઉધૌ તુમ અદૈત બ્રહ્મ કહો નિરાકાર ગુન હીને

પ્રેમીજનકે પંથ નહીં હમ શુષ્કજ્ઞાની તુમ ચિન્હે.

હમ૦

x

x

x

x

x

લક્ષીત ત્રિભંગી છેલ કાંકડે, નટવર નાથ હમારે;

નિર્ગુન બ્રહ્મ મો ધામહે ઉનકા, સમુક્ત સમજન વારે.

હમ૦

બ્રહ્મ રૂપકાં શ્રવ કલત જ્યોં શ્રવ બ્રહ્મ કહરાવે:

એસો જ્ઞાન બસત જનકે દિય, કમ્બુ કલ્યાન નહિ પાવે.

હમ૦

જગકર્તાકુ રૂપ નહિ તો, જગકું કલતેં આયા.

કારન જેસા કારજ હેવે, ન્યાય શાસ્ત્રમેં ગાયા.

હમ૦

નિરાકાર કહે હર નિવાસી, નિકટ અવયવ દેખે:

તેજેમય રવિ જગત્ કલત પરિ, અરુનરૂપ કર્યોં જેમે.

હમ૦

રૂપ બિના કરતત્તવ બને નહિ, દિવ્ય રૂપ શ્રુતિ ગાય

કર મુખ બિન કર્યોં બંસી બજનહ, પાઉંબિન કર્યોં. બનધાય હમ

તુમ જો જુદે નહિ બ્રહ્મતેં, કેા બ્રહ્માનંદ ભોગી.

ભોગ્ય ભોગતા નહિ તુમરે મન, તખ જોગી કયા રાગી. હમં

ઐશ્વર્યાદિ ખટગુન સયુત, નિર્ગુન કેસેં કહિયે,

અજ્ઞ ત્રિગુનપર શુધ્ધસત્વ હરિ, નિરખત સખ સુખ લહિયે હમં

ભક્ત નેત્ર ભૂપણુ માહાં, રાધાવર શ્રીકુંજબિહારી:

દાસ દયાકે પ્રાણજીવન ધન, શ્રીગોવર્ધન ધારી. હમં

આ પકિતઓમાં નીચેની દલિલો શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે મુખ્યત્વે કવિશ્રી મૂકે છે.

૧ જો માયાવાદીઓ એમ કહેતા હોય કે જેવી રીતે દર્પણમાં પ્રતિબિમ્બ પડે છે તેમ માયામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ પડવાથી બ્રહ્મનું શુદ્ધ નિર્ગુણ નિરાકાર સ્વરૂપ આસ્પષ્ટાદિત થાય છે. અને તે સગુણ અગર આકારરૂપે જણાય છે પણ તે સાકારરૂપ મિથ્યા છે-આના ઉત્તરમાં કવિ એમ જણાવે છે કે જો બ્રહ્મમાં સ્વતઃ રૂપ ન હોય તો દર્પણ સ્થાનીય માયામાં તેનું પ્રતિબિમ્બ શી રીતે પડે? એટલે બ્રહ્મમાં સ્વતઃરૂપ છે તે નિરાકાર બ્રહ્મને માનનારઓએ પણ સ્વીકારવું પડશે જ. વળી પ્રતિપક્ષીના મતે માયાતો મલીન છે તો પછી તેમણે માનેલા રૂપ રહિત બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ શી રીતે તેમાં પડે તે પણ સંભવતું નથી? માટે બ્રહ્મ સાકાર છે એમ સ્વીકારવું જ જોઈએ.

૨ જો બ્રહ્મ સાકાર નહોય-રૂપરહિત હોય તો પછી જગત્ જે બ્રહ્મની કૃતિ છે તેમાં તે રૂપ ક્યાંથી આવ્યું? બ્રહ્મ એ જગતનું આકાર દૃશ્યમાન થાય છે. નામરૂપે વ્યાકરવાણિ એ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે કે પરબ્રહ્મ પોતાનું રૂપ જોધને આ જગત્ નિર્માણ કર્યું.

૬૨ ભક્ત કવિશ્રી હ્યારામભાઈનું આંતર જીવન.

૩ વિશ્વતઃશ્ચક્ષુર્વિશ્વતોમુખોવિશ્વતોઘાહુરુતવિશ્વતસ્પા
પાત્ એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મને ચક્ષુ, મુખ, બાહુ તથા પદ સર્વત્ર છે એમ
કહેલું છે. આથી પણ બ્રહ્મની સાકારતાનો નિષેધ થતો નથી.

તથા હિ બ્રહ્મણોનીરૂપત્વેન પ્રતિબિમ્બસ્યાશ્રયસ્યાજ્ઞાના
સ્ય અસ્વચ્છત્વેન ક્વ કસ્ય પ્રતિબિમ્બઃ સ્યાત્ ? રૂપવત ઇવ
પ્રતિબિંબનિયમાત્. દૃષ્ટાનુસારિણી હિ કલ્પનોચિતા, અન્યથા
વાયુદારુણોરપિ બિમ્બત્વપ્રતિબિમ્બાશ્રયસ્વશ્ચવણાત્ ॥

આ ઉપરાંત પણ કેટલીક યુક્તિઓનો આશ્રય લઈને કવિ
નરીંકની બ્રહ્મની સાકારતાનો સિદ્ધાન્ત પોતે ચર્ચે છે. આ પદ્ધતી એટલું
તા સિદ્ધ જ છે કે હ્યારામભાઈને શાંકર તત્ત્વમાં મનાતું જીવ તેજ
બ્રહ્મ, તથા જીવ બ્રહ્મનું એકવ્ય અભીષ્ટ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ એ
મત સ્વીકારનારા પોતે ગમે તે માને અને ગમે તે કહે પરંતુ હ્યારા-
મભાઈના મતે તો જેમના હૃદયમાં એવું જ્ઞાન છે તે લોકો કદાપિ
કહ્યાણુ પ્રાપ્ત કરતા નથી અને કરશે પણ નહિ.

હ્યારામભાઈનું પરમતત્ત્વ સાકાર છે, જગત્કર્તૃ છે, કારણકે
કેવલ વિના કર્તૃત્વ સંભવતું નથી. પરમતત્ત્વ એશ્વર્ય, વીર્ય, યશઃ શ્રી.
જ્ઞાન, વૈરાગ્ય એ પદગુણુ યુક્ત છે. તે ગુણુ શૂન્ય કેમ કહી શકાય ?
પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણુથી એ પ્રભુ રહિત છે.
શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ અતીત છે અને તે રાધાવર શ્રીકુંજવિહારી છે. નિર્ગુણુ
બ્રહ્મ જેનું શ્રુતિમાં નકારથી વર્ણન કરેલું છે તે કુંજવિહારી શ્રી
કૃષ્ણનું ચરણુ સ્થાનીય ધામરૂપ છે. અર્થાત્ નિર્ગુણુ બ્રહ્મતો અમારા
સલિતત્રિભંગી કાંડડા છેલ્લ નટવરનાથના ધામરૂપ છે. કાટિ અનંત

* જુઓ શ્રી વિકૃલેશચરણુવિરચિત વિદ્વન્મંડન ગ્રંથ

પ્રહ્લાંડ એનાં પ્રતિરોમમાં ભ્રમણ કરે છે. મહેશ, વેદ, સુર, મુનિ, જન એમને વંદે છે. એવા લલિતત્રિભંગી નટવરનાગર મદનમોહન પ્રજરાજ છે જેના ગુણોનું ગાન મને (દયારામભાઈને) રોમ રોમ પ્રતિ પ્રભુએ જીવ્હા આપી હોય તો પણ થઈ શકે નહિ. અર્થાત્ પ્રજરાજજી દયારામભાઈનું પરમતત્ત્વ અનંત અનંતગુણુ વિશિષ્ટ છે, એ પ્રભુ અનંતરૂપ ધારણુ કરે છે. મહાઅંતક પણ પોતે જ છે. ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ પણ પોતે જ છે. સત્, રજઃ તમઃ એ ત્રિગુણુ પણ પોતે જ છે. વાસુદેવ, સંકર્ષણુ, પ્રહુમ્ન, ન અને અનિરૂદ્ધ એ ચતુરવ્યૂહ પણ પોતેજ છે. અક્ષર અને પુરૂષોત્તમ એમ યુગલ પુરૂષ પોતે છે. અને પરમરૂપ પણ પોતે જ છે. અંશરૂપે, કલારૂપે, વિભૂતિરૂપે પોતે સકલરૂપ છે. પોતે પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ છે-સર્વેશ્વર છે, સર્વાત્મા (સર્વના આત્મારૂપ) છે અને રતિરસ પણ પોતે છે અર્થાત્ પ્રેમ સ્વરૂપ પણ પોતેજ છે. પ્રત્ન સંબંધીના આ વિચારો નાચેની પંકિતઓમાં પોતે વ્યક્ત કર્યા છે.

“કાટિ અનંત પ્રહ્લાંડજાકે, ભ્રમણુ કરે પ્રતિરોમ;
 શેષ મહેષ એદ્વિધિ સુરમુનિ, બદ્ધેજાહિ સુરસોમ હો
 એસે શ્રી ગિરવરધરલાલકો, મદન કયોં ન ભજે ગુન ગાય હો. ૮
 લલિતત્રિભંગી નટવર નાગર, મદનમોહન પ્રજરાય;
 રોમરોમ પ્રતિ રસ ન હોયતહું, શકે ન જાકે ગુણુગાય હો. એસે ૯
 મહાઅંતક અજ્ઞ ત્રિગુણુ ચતુરવ્યૂહ, યુગલ પુરૂષપરરૂપ;
 અંશકલા આવિભૂતિ, જાતેં સકલ સ્વરૂપ હો. એસે ૧૦
 પૂરણુ પુરૂષોત્તમ સર્વેશ્વર, સર્વાત્મા રતિરસ;
 x x x

૬૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

આમ બ્રહ્મને સાકર રૂપે માનીને પોતે તેની ભક્તિ કરવાનું કહે છે અને તેમના પ્રકટદર્શનને ફલ માને છે.

નંદનંદન એમનુંજ પ્રકટ દર્શન કરવું જોઈએ. પોતાની જાતને બ્રહ્મરૂપ માનવાથી વા તેવા જ્ઞાન માત્રથી કંઈ દહાડે વળતો નથી.

“નંદનંદન પ્રકટ સ્વામી સમજ્યા વિના,
બ્રહ્મ નિજ માને સુખ શું વિચારો ?

x x x

પ્રકટ અનુભવ વિના સુખ શું દૃષ્ટિ ? નંદનંદન.

x x x

ગોવારાણા નામ ભાટનું રાયજી,

નાપિક પારેજી ધંતુર હનક હહાવે,

આકંઠા સૂર્ય જેમ બકરાને અજ કહે,

બ્રહ્મપણું જીવ તેણું શોભાવે. નંદનંદન.

x x x

દ. કૃત મણિમાલા ભા. ૨ પૃ. ૨૬૨

આ કુંડમાં દયારામભાઈ કૃત શંકરમતનો ઉપહાસ સ્પષ્ટ જ છે. પ્રભુનું અનંતગુણ નિવિત્ત દયારામભાઈ નીચલા શબ્દોમાં પ્રતિપાદન કરે છે.

“ગુણગણ આપના ગણી શકે કોણ અહો સમર્થદેવ મુરારિ.

ગણિતકારે ગણ્યા માનું પ્રભુ રજકણ પૃથ્વી કેરાં;

હીમકણી ગણી ન જાની કોઈ, ગણી તારા માર્યા ફેરા.

નક્ષત્રાદિની કીરણોનાં જે પરમાણુઓ ગણી ભાષે;

તેવા તે હરિગુણ ન ગણાએ, અનંત ગુણ હરિ દાષે.

એવું રૂપ રસિયાનું જોઈ, નમન ઘટે નિરધાર;
 દાસ દયાને આપો પુરી, પ્રેમલક્ષણા આ વાર.
 પ્રા. કા. ભા. ૧૩ પૃ. ૮૩

શુદ્ધાદ્રિત મત પ્રમાણે સર્વજ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે એટલે આ જગત્ પણ બ્રહ્મનું એક સ્વરૂપ છે તેથી પોતે એમ માનતા કે આ જગત્ હરિરૂપ છે અને એનું પ્રાકટ્ય પણ ભગવાને જ કર્યું છે. જગત્ પણ ભગવાનથી અભિન્ન છે. અને એની વચ્ચેની ભિન્નતા મૂઠમતિ પુરૂષો જ જુએ છે.

“હરિ જગત્ તમારે છે, રૂપે પ્રગટ્યું પુરૂષોત્તમ ભૂપે,
 જગત્ જગજીવન કેરી એકી, મૂઠ મતિ જાણે એમાં એકી.
 સુર જાણે છે સાચેસાચું, હરિવર જગત્ રૂપે હું તો રાચું
 સર્વના આત્મા પરમાત્મા પોતે, સ્થાવરજંગમ દીપદીપ જ્યોતે”
 પ્રા. કા. ભા. ૧૩ પૃ. ૮૫

શુદ્ધાદ્રિત સંપ્રદાયની એક વિલક્ષણતા વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વના સિદ્ધાન્તમાં છે. શંકરાચાર્યને વેદની શ્રુતિઓ વગેરેના અર્થ સમજવતાં પરસ્પર શ્રુતિઓનો વિરોધ દેખાયો. ત્યારે તેમનાથી તે વિરોધનો ઉકેલ કોઈ પણ ઉપાયથી ન થઈ શક્યો ત્યારે તેમણે માયા અગર અવિદ્યાતત્ત્વને આગળ કર્યું. પણ શ્રીવલ્લભાધીશે એ વિરોધની યાવી પરબ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વમાં દીઠી. દયારામભાઈએ આનો પણ ઉદ્દેશ પોતાના કાવ્યમાં બહુ સારી રીતે કરી બતલાવ્યો છે.

દયારામભાઈ શ્રીકૃષ્ણને પરમતત્ત્વ સમજે છે અને તેનું વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ નીચે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે.

“કૃપા કહીને તમને વરણુવું, વ્રજપતિ, કાંઈ કહેતાં સંભવતું નથી.
 હૈ શ્રી નાથજી

૬૬ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

વિરૂઢ્ધ ધર્માશ્રય રૂપ અકલિત ગતિ, સહુ વાતે શ્રેષ્ઠ છો સર્વથી હે.
જીવ આજી માત્ર અંતર વસો અતિ, આજી મોહું તનુ કાટિ બ્રહ્માંડથી હે.
આચ્છાદિત કાટિ માયા થકી અતિ, ઘણા પ્રકાશક અતિ માર્તંડથી હે.

+ + + +

કાટિ અવગુણ ગણો ગુણ અધિક નિજ નમે, કાટિ ગુણ દોષ નિજ જનદમે.
વેદ તપ દાન પૂજન કરે તે અનન્ય ભક્તિ આધિન છો.
કાંત માયા કંપે બ્રહ્માદિક ભયધરે, તે ગોપીજન આગલ દીન છો હે.
જગત્ દુલભ ઘણા તે સુલભ ભક્તને, પ્રેમ વશ ન કરવાનું કરો. હે.
અકથ અપરાધ અતિ આધ માનો નહિ, વિનતિ વણ કલેશ કાટિક હરો હે.
શ્રીવલ્લભ શરણુ સંબંધે મુને શ્રીહરિ, ભક્ત સાચો કરો સર્વદા હે.
દુષ્ટ સંગતિ દુર્મતિ રતિ પાપમાં, કહે દયો આપશો માં કદા. હે.

+ + +

દ. કા. મણિમાલા ભાગ ૨ પૃ. ૨૬૧.

ભગવાનના એ વિરૂઢ્ધ ધર્મોનો પરિહાર યુક્તિનો આશ્રય લઇને
કરવામાં આવે તો તેમાં શ્રૌત સિદ્ધાંતનો નિશ્ચય ત્યાગજ થાય છે.
પ્રભુમાં જે વિરૂઢ્ધ ધર્મો ભાસે છે તે પ્રભુના સામર્થ્ય વિશેષથી. પ્રત્યક્ષ
વિરોધને વિરોધાભાસ કરે છે. વસ્તુતઃ એ ધર્મોમાં પ્રભુમાં વિરૂઢ્ધ
નથી. પ્રભુનું આથી અન્ય પ્રકારે ગુણગાન ભક્તને રચવું નથી. એટ-
લુંજ નહિ પણ ખીજી રીતે વર્ણન કરવું સંભવતું પણ નથી અને
તેથીજ દયારામભાઈ જણાવે છે કે " કાંઈ કહેતાં સંભવતું નથી. "
એવું પ્રભુનું અગાધ માહાત્મ્ય છે એમ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. પ્રભુનું ગુણ
ગાન વિરૂઢ્ધ ધર્મોના પ્રતિપાદન દ્વારા કરે છે.

કાટિ ગુણ નિજજનને દોષ કરતાં પણ વધારે દમે છે. પ્રભુ યદ્યપિ વેદ, દાન, તપ, પૂજાથી પ્રાપ્ત થતા નથી. છતાં પણ અનન્ય ભક્તિને આધીન છે. યદ્યપિ કાલમાયા બ્રહ્માદિ એમનાથી કંપે છે. છતાં એજ પ્રભુ ગોપીજન સમીપ દીન છે. આખા જગતને પોતે દુર્લભ છે છતાં ભક્તને સુલભ છે અને પ્રેમ વશ થઇને અકરુણીય પણ કરે છે.

શ્રુતિમાં આ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ સિદ્ધ કરનારાં અનેક પ્રમાણ વચનો મળી આવે છે, અને તદનુસાર શ્રીમદ્વા પ્રભુજીએ સિદ્ધાંત તારવી કાઢ્યો છે, અને આપણા ભક્ત કવિએ તે બુદ્ધિને દુર્ગમ્ય સિદ્ધાંતોને વ્યાવહારિક, દૃષ્ટાંતોથી સુગ્રેય બનાવ્યો છે. બ્રહ્મસૂત્રકાર પણ આ સિદ્ધાંત સમન્વવવાને, અહિકુણ્ડાનું દૃષ્ટાંત આપે છે. સર્પ જ્યારે ગતિ કરે છે ત્યારે તે સીધા જણાય છે પણ તે એક સ્થળે બેઠેલો હોય છે ત્યારે વક્રાકાર થઇ જાય છે, એટલે વક્રતા તથા સમતા જે પરસ્પર વિરોધી ગુણ છે તે એક સર્પમાં સ્થિતિ કરે છે. તેવીજ રીતે બ્રહ્મમાં પણ વિરુદ્ધ ધર્મો હોય છે. કવિશ્રીએ આ સિદ્ધાંત સુંદર મનોહર શૈલીમાં સમન્વવ્યો છે.

હવે આપણે સાક્ષરવર્ષ ગોવર્ધનરામભાષના “અક્ષર દેહ” તરફ દૃષ્ટિ પાત કરીએ. પૃ. ૨૦ ઉપર સાક્ષરવર્ષ નીચે પ્રમાણે પોતાના વિચારનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

“વેદાન્તમાં બ્રહ્મને સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ કહે છે. સંપ્રદાય કવિ તે ત્રણને બ્રહ્મના ગુણ ગણે છે.

નિર્ગુણ સગુણ શ્રુતિનો અર્થજી, એમ કયો મહામતિ સમર્થજી;
પ્રકૃત ગુણ નહિ જેમાં લેશજી, અપ્રાકૃત ગુણ ભર્યા અશેષજી, ૧

૬૮ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

સત્ ચિદ્, આનંદ, આદિ અનંતજી, ઐશ્વર્યાદિ સહ ભગવંતજી;
અગુણ સગુણ એ પ્રહ્લ વિચારજી, કેવળ નિર્ગુણ કહે ગમારજી

૨. ૧. પદ. ૪૫; ૧-૨

એ સદ્, ચિદ્, આનંદ વિષે કવિ કથે છે કે—

સદ્રુપ સમજ વિરાટ, અક્ષરબ્રહ્મ ચિદ્ કહે છન્દ

છે નારાયણ આનંદમય, શ્રીકૃષ્ણ પરમાનંદ.

૨. ૧. પદ. ૮૦; ૬.

અત્યાર સુધીનાં આપણાં દષ્ટાંતોથી સમજાય છે કે વર્ગીકરણ શુદ્ધિને માટે કવિને ઝાઝો આદર નથી. જે સદ્, ચિદ્ આનંદને ઉપર એક સ્થાને કવિએ બ્રહ્મના ગુણ ગણ્યા છે તેનેજ આ સ્થાને બ્રહ્મનાં રુપ ગણ્યાં છે. તે રુપ હો કે ગુણ હો, પણ વિરાટ અથવા વિશ્વરુપ તે સદ્, અક્ષર બ્રહ્મ તે ચિદ્ અને નારાયણ અને કૃષ્ણ એ ઉભય આનંદ એટલું દ્વિતીય સ્પષ્ટ થાય છે.” આ ત્રીકામાં વર્ગીકરણ શુદ્ધિને માટે કવિને ઝાઝો આદર નથી એમ જે કહ્યું છે તેમાં સાક્ષરવચ્ચ ભૂલ કરે છે. કારણ કે વેદાન્તમાં બ્રહ્મના ગુણ અને ગુણી બ્રહ્મને ભિન્ન ગણવામાં આવતા નથી. જે કે નૈયાયિકાના મત પ્રમાણે ગુણી તથા ગુણો એ જૂદા છે. આથીજ દયારામભાઈ એક સ્થળે સત્, ચિત્ અને આનંદને બ્રહ્મના ગુણ કહે છે. અને અન્યત્ર તેમને બ્રહ્મનાં રૂપ કહે છે, તે વાસ્તવિક છે. આ વર્ણનમાં કવિથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધાભાસનો દોષ થતો નથી. વર્ગી નારાયણને જેમ અહિંઆં આનંદ કહ્યા છે તેમ કૃષ્ણને પણ આનંદ સ્વરૂપ કહ્યા છે, તેથી પણ કવિના વર્ગીકરણમાં કોઈ પણ પ્રકારની અશુદ્ધિનો સંભવ નથી, કારણ કે નારાયણને જે આનંદ મય કહ્યા છે તે ‘ગણિતાનંદ’ એવા ઉદ્દેશથીજ છે. નારાયણ અને કૃષ્ણમાં

કવિ એટલો ભેદ માને છે કે નારાયણ ગણિતાનંદ છે, જ્યારે કૃષ્ણ અગ-
ણિતાનંદ છે. કવિના આ વિચારને નીચલા પદ્ધતી વધારે પુષ્ટિ મળે છે.
કૂટસ્થ લગી છે ગણિતાનંદજી, તો શું લેખું સુર સુખ મંદજી;
કહેશે ગણિત શી રીતે જાણુંજી, સુણુ તે શ્રુતિનો અર્થ વખાણુંજી. ૧
જેટલો આનંદ દેશાધિપજી, શતગુણુ તેથી નાયકદ્વીપજી,
અકવર્તીને શતગુણુ લહિયેજી, શતગુણુ તેથી સુરપતિ કહીયેજી. ૨

હાજી.

લહી ક્રમે શતગણુ સુખ મહર્જન તપ વિધિ શિવલોક;
તે થકી છે શતગણો મોક્ષાનંદ અક્ષર એક ૩
ગણુના થઇ તે માટે ગણિતાનંદ કૃષ્ણુ સદન:
એ આધ્યાત્મિક શ્રીસ્વરૂપ છે. જ્યહાં લીન મહામુનિજન. ૪
છે તેથી પર શ્રીપુરુષોત્તમ જ્યહાં આદિ વૃંદાવન;
લીલા અચલના વિહારી જ્યહાં ગમ્ય નહિ ગો મન. ૫
૨. ૧. ૫૬. ૮૧

શુદ્ધાદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનમાં એવો સિદ્ધાન્ત છે કે જ્યારે પરબ્રહ્મની
સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા થઇ ત્યારે પોતાના સત્, ચિત્ અને
આનંદ નામના ત્રણ ગુણોમાંથી આવિભાવ તિરોભાવ શક્તિદ્વારા ચિત્
અને આનંદનું તિરોધાન થવાથી સત્-જગત્ ઉત્પન્ન થયું, અને અપ-
રિચ્છિન્ન આનંદમાંથી પણ આનંદનો તિરોધાન થવાથી પરિચ્છિન્ન
આનંદ રૂપે ગણિતાનંદ અંતર્યામિ થયા. આ અંતર્યામી કવિ નારાયણ
તરીકે ઓળખે છે. “ નિત્ય કિશોર કેશવ ” પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ તો
પરાત્પર અવિચ્છિન્ન આનંદધન અને રસપ્રચુર છે.

આ પરમ પુરુષને રહેવાનું સ્થાન, કવિ કહે છે કે, વૃંદાવન છે.
 છે તેથી પર શ્રીપુરુષોત્તમ જ્યાં આદિ વૃંદાવન
 લીલા અચલના વિહારી જ્યાં ગમ્ય નહિ ગોમન.

૨. વ. પદ. ૮૧

આ પંક્તિઓ ઉપર ટીકા કરતાં, પ્રાચીન કાવ્યમાળાના “રસિક-
 વલ્લભ” નામના ગ્રંથમાં સદ્ગત શાસ્ત્રી નાથાશંકર એવો અર્થ કરે છે.
 “આદિ વૃંદાવન કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે તે પહેલાંમાં પહેલું
 તુલસીનું વન હતું” આ અર્થ તદ્દન અજ્ઞાનમૂલક છે. શ્રીકૃષ્ણોપ-
 નિષદમાં આ વૃંદાવન શબ્દનો અર્થ આપ્યો છે. **વૃંદા ભક્તિઃ સર્વ-
 જન્તુપ્રકાશિની તસ્માન્ન મિશ્રં નામિન્નં । તામિામન્નો ન ચ
 હરિઃ** સદ્ગત ગોવર્ધનરામભાઈ પણ આ શબ્દમાં રહેલું પરમ રહસ્ય યથાર્થ
 સમજી શક્યા હોય એમ જણાવું નથી કારણ કે તેઓ કલ્પના કરે
 છે કે “શ્રીકૃષ્ણનો સ્થૂલ દેહ આ પૃથ્વીના પરમાણુઓ ભેગો થઈ
 ગયો છે. જે ગોકુળ અને વૃંદાવન તેમનાં વિહાર સ્થાન હતાં તે
 નામનાં સ્થાન હજી પણ છે પણ જે અનિત્ય પૃથ્વી ઉપર તેઓ
 હતાં છે તે પૃથ્વીની અનિત્યતામાંથી એ સ્થાન ઉગરે એમ નથી,
 જે ગોપિકાઓના સ્થૂલ દેહ ત્યાં હતા તે પણ સ્થૂલ પદાર્થ માત્રની
 અનિત્યતાને વશ થઈ ગયા છે, અને તે સર્વની આવી અનિત્ય
 અંતિહાસિક સત્તા-અસત્તામાં શ્રદ્ધા રાખી કવિ શ્રીકૃષ્ણ, ગોપિકાઓ,
 વૃંદાવન, ગોકુલ, અને રાસ ક્રીડાની અન્ય નિત્ય નિત્ય સ્થિતિ દેખે
 છે” (પૃ. ૨૧-૨૨ દયારામનો અક્ષરદેહ)

આ ટીકામાં સાક્ષરશ્રી શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું નિરૂપણ
 અંતિહાસિક દષ્ટિથી કલ્પના જન્ય છે. અને તેથી તેમનાં

મન્તવ્યોમાં કેટલાક ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. કૃષ્ણ તે કોઇ સામાન્ય મનુષ્ય વ્યક્તિ નહોતી, કે જેથી કરીને તેમની લીલાઓમાં ઐતિહાસિક બાધ આવે. એ તો સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ સન્નિવેદનંદાત્મક છે. પોતે આનંદરૂપે સાકાર જ છે. જેમ સાકરનાં નક્કર પૂતળામાં અન્ય કશું પણ સંભવે નહિ. તેમ તેમના વિગ્રહમાં આનંદ સિવાય અન્ય કંઈ પણ હોઈ શકે જ નહિ. જે પંચ મહાભૂતોનાં શરીરો છે તેમનાં સ્થૂણ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર એવા વિભાગ બની શકે. પણ પૂર્ણ બ્રહ્મના એવા વિભાગ થઈ શકે જ નહિ. ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે અઘજાનન્તિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાચિત્તમ્ જે લોકો મને ફક્ત મનુષ્યદેહ ધારી સમજે છે તેઓ મૂર્ખજ છે. આ વચ્ચેનો શ્રીકૃષ્ણનું પરબ્રહ્મત્વ પ્રતિપાદિત થાય છે. માટે શ્રીકૃષ્ણના દેહના સ્થૂણ અને સૂક્ષ્મ એવા વિભાગો પાડવા તે અતિ સંબ્રમાત્મક છે. પ્રભુનાં વિહારસ્થળો પણ આનંદમય હોવાથી ભગવદ્રૂપ છે, અને આથી પરમ ભક્તોને તો તે સ્થળોમાં પ્રભુની નિત્ય નૌતમ લીલાનાં સાક્ષાત્ દર્શન પણ થાય છે, માત્ર જેઓનાં ચર્મચક્ષુની આંજુઆંજુ માયાની અંધેરી હોય એવા તથા જેમની બુદ્ધિ નિસ્તેજ બની ગઈ હોય એવા પ્રાકૃત જનોને તો તે “ નિત્ય વૃંદાવન ” અનિત્યજ દેખાવાનાં. ખાખરની ખીલોડી સાકરનો સ્વાદ ન સમજી શકે તેજ પ્રમાણે પ્રાકૃત જનો પ્રભુનાં વિહાર સ્થળને અનિત્ય ગણે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. ગોકુળ વૃંદાવનની ભૂમિનો ઉલ્લેખ ઋક્સંહિતામાંથી પણ મળી આવે છે. આ માટે નીચેનો મંત્ર શ્રીવિકૃલેશજીએ આજ્ઞાભાષ્યમાં ટાંક્યો છે તા વાં ઘાસ્તુન્તુષ્મસિ ગમધ્યૈ યત્ર ગાઘો મૃદેન્તૃપા અયાસઃ ।

૭૨ ભકતકવિ શ્રીદયારામભાઈનું આન્તર શ્રવન.

અત્રાહ તદુરુગાયસ્ય વૃષ્ણઃ પરમં વજ્રમભ્યાસિ મૂરિ ॥
સખદાર્થ તા તે વાં રાધા અને માધવ, અગર ભગવાન અને ભકતો
તેમના અંતરંગ ભકતની, વાસ્તુનિ વસ્તુઓઃ સ્થળો, ઉષ્મસિ અમે
દુઃખીએ છીએ. ગમદ્યે પ્રાપ્ત કરવાને, યન્ન જ્યાં એટલે શ્રીગોકુ-
ળમાં, કેવું ગોકુળ તો કહે છે મૂરિશૃંગાઃ બહુ શીંગડાંવાળી રુરુ વગેરે
ગાયો, અયાસઃ શુભાવહ ઉગાયસ્ય જેની કીર્તિ વિશેષ રીતે
ગવાઈ છે તેમનું, વૃષ્ણઃ કામનાઓ પૂર્ણ કરનાર પરમાત્માનું પદં
વજ્રભૂમિ અવમાતિ પ્રકાશે છે. મૂરિબહુ પ્રકારે એટલે યમુના
પુલિન, વન, ઉપવન, નિકુંજ ગોવર્ધનગિરિ શિખર વગેરે રૂપે.
શ્રુતિ કહે છે કે જ્યાં બહુ શૃંગવાળી શુભાવહ રુરુ નામની ગાયો
વસે છે તે શ્રીગોકુળમાં, હે પ્રભુ ! આપના અને આપના અંતરંગ
ભકતોની જુદી જુદી લીલાઓનાં સ્થળો અગર વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવા
અમે દુઃખીએ છીએ. અરેરે અરેખર ! તે સર્વ કામપ્રદ શ્રુતકીર્તિ શ્રી
કૃષ્ણચંદ્રનું પરમ લીલા સ્થળ બહુ પ્રકારે પ્રકાશે છે. આ પ્રમાણેનો
અર્થ શ્રીમદ્ભગવાનપ્રમાણમાં તથા વિદ્વન્મંડલમાં વિસ્તારથી આપ્યો
છે. આ શ્રુતિમાં શ્રીવજ્રભૂમિનો ઉલ્લેખ છે, અને તે સ્થાન નિત્ય
છે એમ અવમાતિ પદ્યથી સ્પષ્ટ થાય છે. જે ભકતોનાં હૃદયો અતિ
શુદ્ધ થયાં છે, તેમને તો અત્યારે પણ વજ્રનાં વૃક્ષોનાં દરેક પર્ણમાં
વેણુધારીનાં દર્શન જરૂર થાય છે. આ વૃંદાવનની નિત્યતા તથા
સર્વોત્કૃષ્ટતા કવિ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

જે થકી શ્રેષ્ઠ ન કશું, વ્યાપિ વૈકુંઠ વેષિત લોકઃ

જ્યાં થકી પુનરાવૃત્તિ નહિ, નહિ જ્યાં સ્વપ્નામાં શોક,

હરહિરખગભાદિક ન ગતિ જ્યાં સકલ મુંદરી આમ;

છે દયાપ્રીતમ પુરુષોત્તમ પુરુષૈક પૂર્ણકામ.
કાવ્યોમાં જણાઈ આવતા પરબ્રહ્મ પ્રત્યેના વિચારો.

દ્યારામભાઈ એક ચુસ્ત બ્રહ્મવાદી હતા. બ્રહ્મવાદના દૃષ્ટિ
બિન્દુથી એમણે અનેક કાવ્યો યોજ્યાં છે. જેમાં બ્રહ્મ પરત્વેની એમની
માન્યતા સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મ પરત્વેના એમના વિચારો અનેક
કાવ્યોમાં છૂટા છવાયા વિખરાયલા છે તે વિચાર બરાબર સમજાય માટે
તેમાંથી થોડાંક નીચેનાં અવતરણો અહિંયાં આપીશું એ ઉપરથી તે
ઈશ્વરને કેવી રીતે ઓળખે છે એ સમજાશે.

નહિ કોઈ જેહેની સમોવડી, કોઈ ઇશ નહિ જેને શીશ;
સર્વ વસ્તુ જે થકી થઈ, એકેકો કહાવે સર્વના અધીશ.
સર્વ અધીશ વન્દે સહુ જેને, નિગમ નેતિ નેતિ કહે તેને:
શેષ મહેષ વિધી શ્રી અગમ્ય, તેને કહીએ પૂર્ણ ભક્તિ પોપણુ પુરુષોત્તમ ૩.

* * * *

જુઓ સ્વભાવ શ્રીકૃષ્ણનો, અવગુણને ગુણ જાણે;
અવળું પડે અન્ય દેવને, સામું દે દુઃખ શત્રુ પ્રમાણે.
પ્રમાણુ નહિ કૃણ દે તોએ જાએ, હરિનું આપ્યું કદી નાશ ન થાએ:

* * * *

મંત્ર આધિન સહુ દેવતા, યોગે વિરાટ પણ વશ થાય,
જ્ઞાની અક્ષરને જઈ મળે, પુરુષોત્તમ પ્રેમે પમાય.
પ્રેમ ભક્તિવશ પૂર્ણાનંદ, એ ન જડે અન્ય સાધન કંદ:
શ્રી મુખે ભાખ્યું શ્રીગીતા માંહ, ના માનો તો જો જો ત્યાંહ સેવો. ૧૦

* * * *

લકત મનોરથ પુરે પ્રભુ, કઠિણુ, સરળ, ગુરુ, નાહાના.

* * * * *
કર્તું અકર્તું, અન્યથા કર્તું, સમર્થ શ્રીહરિ રાય;
ના થાવાનો પદાર્થ કરે, થાવાનો મટી જાય.

* * * * *
વણુ માગે એ આપે સહુ સ્વામી, નથી અજણ્યા અંતર જામી.

* * * * *
અન્ય પદોમાં પણ હરિ વિષે કવિ કહે છે:-

* * * * *
શ્રી ગોવર્ધન લાડીલોરે, સંગે શ્યામા પ્યારી,
જુગલ સ્વરૂપ આ જોઈને, હરે આંખડી મહારી.
અવતાર અન્ય જહુ આપના, સદ્યજે તેજ તમારું,
પણુ આ રંગીલી જોડી વિના, મન માને ના મહારું
દીપ જ્યોત એક અગ્નિથી, સદ્યજે જુઓ જાગે,
તદપિ ચક્રાર ક્રુધા જુઓ, એક અગ્નિથી ભાગે.
આગળ ભીતિ હતી, ભજે ઘર પતિવ્રત દૂટે;
હાવાં થાઉં ક્રુપપૂતળી, ચિત્ત છોડ્યું ના છૂટે.
થાનાર તેવેથી થજે, અધું અગડી રે જાગે:
પણુ દયાની એ દંપતી વિના, મતિ ક્યાંહી ન લોભાજે.

પ્રભુની વિવિધ લીલાનું વણુન કરતાં કવિ કહે છે કે:-

વારી જાઉંરે નાગર નટુવા, ધરે વિવિધના વેશ,

કાળા રૂપે થઈ ક્રીડા કરે, ન્યારો નાયક રૂપે રહે શેષ

વારી જાઉંરે નાગર નટુવા ટેક.

આજીવર આજી સંસારની. તેં ભક્તી રચી છે ભાષ,
મોહન મોર વળાડી મોહની, સુણી સહુ ગયું મહોવાષ.

વારી જાઉંરે નાગર નટુવા.

x x x x x x x

કહાડયા મુખ થકી ત્રણ દોરડા, રંગ કાળો, ધાળો ને લાલ,
તેહેનો પાર ન આવે ખેંચતાં, તે ત્રણેના જૂજવા ખ્યાલ.

વારી જાઉંરે નાગર નટુવા.

તે ત્રણ ગુણના ત્રણ પુરૂષ થયા, એક પ્ષાત્મણુ યોગી ગૃહસ્થ;
પ્ષાત્મણુ યોગી તે બળીયા ઘણા, તેથી ગૃહસ્થનો અધિક દસ્ત.

વારી જાઉંરે નાગર નટુવા.

પહેલે ત્રિપ્રે રચ્યાં બહુ પૂતળાં. પૂર્યાં ગૃહસ્થે મન અભીલાખ,
જોગીએ અગ્નિ કહાડયો આંખથી, સહુ બાળીને કીધું ખાખ.

વારી જાઉંરે નાગર નટુવા.

તાહરી મરજી જોઇ મન વાળીઆ. વળી કર્યું એતું કર્મ,
ચુટકી માંહે કર્યો ચટુકલો, થયું હતું ત્યમનું ત્યમ

વારી જાઉંરે નાગર નટુવા.

તાહરી અકળ કળા જોડીયા, રચી વિદ્યા ઇન્દ્રજાળ.

સૌ મોહોવાષ પડયું તે કંદમાં, વૃદ્ધ યૌવન ને વળી બાળ.

વારી જાઉંરે નાગર નટુવા.

તાહરો મંત્ર શીખવ્ય તું મુજને, હું ચેલો તારો થાઉં,

એટલી જડી બુટ્ટી મુને આપ્ય તું, જે તાહરી નટણીથી ન મોહવાઉં.

વારી જાઉંરે નાગર નટુવા

૭૬ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

શરણુ જાતાં આપી લક્ષ્મી જડી, દીધો મંત્ર હરિ નિજ નામ,
એ સાંધે માયાથી મ્હોવાશ નહિ, એમ કહે દયારામ.

વારી જાઉંરે નાગર નદુવા.

દ. કૃ. કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૧ પૃ. ૨૩૭

અત્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:—

અત્મ શુદ્ધ સાકાર ઇક, સોધ કૃષ્ણ લેં જાને;
નિત્ય પરમ આનંદ નિધિ, શ્રુતિ સ્મૃતિ કરત અખાન,
અંશ ક્ષા આવેશ કષુ, નિજ જનહિત અવતાર;
કૃષ્ણ મૂલ સખ જગત્ કે, કીડા કરત અપાર.

* * * *

કમલ કૃષ્ણ ઇચ્છા ધિના, ડોલે નહિ ઇકપાત.
એકી દ્રઢ ચિત્ત રાખિયો, લક્ષ જાતકી જાત.

* * * *

જેલની ન કોઇ અરાખરી તો અધિક ક્યાં થકી હોય ?
જન દયા પ્રીતમ તેજ પરમેશ્વર ન ખીલે કોઈ.

* * * *

સર્વજ્ઞ સ્વામી સકળના સર્વના અંતર્યામી;
સમતા ન જેલની કોઇ નહિ કો, શિશ જેલને સ્વામી.
આત્મારામ તે આત્મ યોનિ સર્વાત્મા સહુ રૂપ;

સર્વ કરે તે નહિ અહંકારજી, ગંભીરતાનો નહિ મળે પારજી;
નિત્ય પરિપૂર્ણ અતિ તોપજી, ગુણકર માને જનના દોષજી.

આજ્ઞા સેવા માને અતુલિતજી, એક રસ નિભવે નિત્યે પ્રીત્યજી;
શરણાંગત થઇ થાય વિમુખજી, ફરી ચિતવે તો પ્રકુલ્લિત મુખજી.

પ્રકુલ્લિત મુખ શ્રી નાથજી સમરે ન પહેલા દોષ;

ધમ્મજી ન પ્રત્યુપકાર સહજ ઉદાર સદ્ગુણ કોષ.

ભય દ્વેષ હિત વા કામના કોષ ભાવકો સ્મરણ કરે;

હરિ તેને પણ ફળ મોક્ષ દે મોટાઇ નિજ અંતર ધરે.

દ. કૃ. મણિમાલા ભાગ ૨ પૃ. ૩૧-૩૨ ર. વ. પદ. ૧૮

* * * *

અવળું ન અર્થનમાં પડે, નિષ્કંટક જ્ઞેનો પંથ

અભય અચળ દાતા હરિ એકજી, એ બળ ન મળે દેવ અનેકજી;

કૃપણ તમારો કહે એકે વારજી, સહજ હરિ દે સુખ ભંડારજી.

ર. વ. પદ. ૧૯

* * * *

તજી સુંદર શ્રીહરિની સેવાજી, કરે ઉપાસન દેવી દેવાજી;

તે જ્યમ તરસ્યો ગંગ અનૂપજી, તજીને તીરે જોદે કૂપજી.

ર. વ. પદ. ૨૧

* * *

અરૂપ અગુણ તું કહે છે બ્રહ્મજી, તેથી પર છે પુરુષોત્તમજી;

દિવ્ય જન્મ ને કર્મ જોહનાંજી, પ્રાકૃત કહે કૃત્યાં કર્મ તેહનાંજી.

મન વાણીથી પર અતિ ગૂઢજી, તેહને શું જાણે જન મૂઢજી;

રૂપ વિના કાંઈ નહિ સુખકારીજી, શાણા સમજે હૃદયે વિચારીજી

ર. વ. પદ. ૩૩

+

+

+

૭૮ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

નિર્ગુણ સગુણ શ્રુતિનો અર્થજી, એમ કર્યો મહામત્ય સમર્થજી;
પ્રાકૃત ગુણ નહિ જેમાં લેશજી, અપ્રાકૃત ગુણ ભર્યો અશેષજી.
સત્ ચિત્ આનંદ આદિ અનંતજી, ઐશ્વર્યાદિ સહ ભગવંતજી;
અગુણ સગુણ એ બ્રહ્મ વિચારજી, કેવલ નિર્ગુણ કહે ગમારજી.

૨. વ. ૫૬. ૪૬

+

+

+

છેલ્લ જમીલા નટવરલાલજી, સુંદર નવધનશ્યામતમાલજી;
લલિતત્રિભંગી મદનગોપાલજી, ત્રિભુવનમંગલ રૂપરસાલજી.
મદનમનોહર નખશિખ શોભાજી, નરનારી સહુ જગમન લોભાજી;
અમિતમાધુરી છે પ્રતિઅંગજી, જેપર વાંચે અનંત અનંગજી.

૨. વ. ૫૬. ૬૨

સદૃષ્ય સમજ વિરાટ અક્ષરબ્રહ્મ ચિદ્ કહે છેદ;
છે નારાયણ આનંદમય, શ્રીકૃષ્ણ પરમાનંદ.
સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ તે સમજવું એણી રીત;
છે સદાનંદ શ્રીરાધિકાવર તે શું કરવી પ્રીત.
પ્રાકૃત સકલ સુર બૃહદ્ ગણિતાનંદ ભાખ્યું બ્રહ્મ;
જન દયાપ્રીતમ પૂર્ણાનંદ શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષોત્તમ.

૨. વ. ૫૬. ૮૧

ગણના થઈ માટે ગણિતાનંદ કૃષ્ણ સદન;
એ આધ્યાત્મિક શ્રી સ્વરૂપ છે જ્યહાં લીન મહામુનિજન.
છે તેથી પર શ્રીપુરૂષોત્તમ જ્યહાં આદિ વૃન્દાવન.
લીલા અચલના વિહારી જ્યહાં ગમ્ય નહિ ગોમન.

શ્રીઅંગની સૃષ્ટિ જ્યાહાં સામગ્રી સહુ નિજ રૂપ;
આનંદમય ત્યાં અપિલ ક્રીડા નિત્ય અતિ અનૂપ.
જે થકી શ્રેષ્ઠ ન કશું વ્યાપિવૈકુંઠ વેષિત લોક;
જ્યાં થકી પુનરાવૃત્તિ નહિ, નહિ જ્યાં સ્વમામાં શોક.
હરહિરણ્યગર્ભાદિક ન ગતિ, જ્યાં સકલ સુંદરી ગ્રામ;
છે દ્યાપ્રિતમ પુરુષોત્તમ, પુરુષૈક પૂરણકામ.

૨. વ. પદ. ૮૨

+

+

+

સુખ દુઃખ કર્તા સધણું કાનજી, પૂજ્યું તે કહો કથા પ્રમાણજી,
સર્વે કર્તા હરિ સમર્થજી; ળીજી કર્તા કહે સહુ અર્થજી.

૨. વ. પદ. ૯૭

શ્રી કૃણુ ઇશ્વર પૂર્ણ નહિ વશ યજ તપ શ્રુતિ મંત્ર;
કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ સ્વતંત્ર.

૨. વ. પદ. ૧૦૨

ઉપર્યુક્ત પદોમાં કવિશ્રીની ઇશ્વર સંબંધી ભાવનાઓ પ્રતિપદે
ઝગકે છે. બ્રહ્મવાદાનુસાર કવિશ્રી ઇશ્વરનું વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રયત્વ, સર્વભવન
સામર્થ્ય, સર્વક્ષણદાતૃત્વ, સર્વકર્તૃત્વ, સર્વપ્રેરકત્વ, સર્વસત્ત્વ, વગેરે અનેક
ગુણયુક્ત પ્રભુનું યશોગાન ગાય છે. કવિશ્રીના બ્રહ્મ સ્વરૂપનો વિશેષ
ખ્યાલ વાચકને એમના આવા અનેક કાવ્યો સિવાય બીજી શી રીતે
આપી શકાય ?

(૨)

જગત્ વિષે વિચાર.

દયારામભાઈની હૃદયર વિષેની ભાવનાનો ટુંકમાં વિચાર કર્યો પછી આપણે હવે જગત્ વિષે તેમની કેવી માન્યતા છે તે વિચારીએ, જગત્ના સ્વરૂપનો કંઈક ખ્યાલ આપણને નીચેના શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ શ્લોકમાંથી મળી આવે છે.

જન્માદ્યસ્ય ચતોઽન્વયાદેતરત્ અર્થેષ્વાભિજ્ઞઃ સ્વરાટ્
તેને બ્રહ્મ હૃદા ય આદિકવચે મુહ્યન્તિ ચત્કરચઃ ।
નેહોપાદેમૃદાં યથા વિનિમયો યત્ર ત્રિસર્ગો મૃષા
ધામ્ના સ્વેન નિરસ્તકુહકં સત્ય પરં ધીમહિ ॥

અર્થ—જે પરમસત્ય શ્રેષ્ઠ પુરુષોત્તમા આ જગત્માં જન્મ વગેરે થાય છે, જે સત્ય આ જગત્નાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને કારણુ રૂપ છે, જે સત્ય સર્વ જીવોના સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવામાં ચતુર છે, જે સત્ય સ્વયં પ્રકાશ છે અથવા પોતાના આત્મામાં રમણુ કરનાર છે, જે સત્યે (પુરુષોત્તમે) આદિકવિ બ્રહ્માજ્ઞને માટે વિદ્વાનોને પણ મોહ પમાડે એવા વેદનો હૃદયપૂર્વક પુરાણો સહિત વિસ્તાર કર્યો તેજ, જલ્દઅને મૃત્તિકા એ ત્રણને એક ખીજમાં જેવા તે જેમ મિથ્યા અથવા જ્ઞેનારના દૃષ્ટિદોષથી કલ્પિત છે, તેમ જે સત્યમાં ત્રણુ ગુણુ સત્ત્વ, રજ્જસઃ અને તમસનાં કાર્યો દેહ, ઈન્દ્રિય અને અંતઃકરણુ મિથ્યા કલ્પિત છે. જે સત્ય પોતાના સ્વરૂપની સ્મૃતિથી સર્વદા દેહેન્દ્રિયાદિમાં આત્મભાવાદિ રૂપ કપટને દૂર કરે છે તે પરમસત્યનુ અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રારંભમાં ભાગવતકાર આ શ્લોકથી બ્રહ્મની સ્તુતિ કરે છે અને તેમાં બ્રહ્મને જગતના કર્તા જણાવે છે. જગતનું અસ્તિત્વ બ્રહ્મથી જ છે. જીવ અને પરમાત્માનો જેવો અંશાંશી સંબંધ છે તેવો જગત્ અને બ્રહ્મ વચ્ચે છે. ભગવાને ક્રોડા કરવાને પોતે ક્રોડાના અધિષ્ઠાન જગતને રચ્યું અને તેમાં પોતાના અંશરૂપ જીવોને ઉપસ્થિત કર્યાં. જગતનું અસ્તિત્વ એજ ધર્મની શ્રદ્ધાને જાત્રા રાખે છે એમ કહેવું એ ખોટું નથી. પ્રાતઃકાલમાં ઉષા અને સૂર્યોદયનો પ્રકાશ, મધ્યાહ્નકાળે સૂર્યનો પ્રખર તેજઃપુંજ, સાયંકાલે મધુર શાન્તિ, અને મન્દમન્દ પવનની ગતિ, તથા સૂર્યાસ્તના રમણીય નીલાકાશની સુરખી, રજની કાલમાં રત્નવત્ તારકમણ્ડળથી વિભૂષિત નભઃપ્રદેશમાં ચંદ્રવિહાર, ભવ્ય ગિરિશૃંગો અને તેમાંથી વહતા સરિત્પ્રવાહો, નાનાવિધ કુસુમોદ્ગમ તથા ક્ષ્ણાધિક્યથી વિભૂષિત વૃક્ષરાજીથી અલંકૃત વનસ્થળીઓ, લીલાં તૃણાચ્છાદિત શાદ્ભો, સરોવર-સમુદ્ર આદિ જળ સ્થાનોથી ભરપૂર આ વિશ્વને જોઈને કયા પુરુષને વિસ્મય તથા આશ્ચર્ય થતું નથી? આ વિશ્વમાં રહેલી એક જાતની નિયમિતતાએ કયા તત્ત્વ ચિન્તકના ચિત્તને આકર્ષ્યું નથી? કયા ખરા કવિઓએ આ વિશ્વમાં વેરાયલા પરમાત્માના સૌન્દર્યનું વર્ણન પોતાના કાવ્યોમાં કર્યું નથી? ઋગ્વેદ કાળથી અદ્ય પર્યન્ત સર્વ કાષ્ઠ કવિએ આ વિશ્વની ચમત્કૃતિ, ભવ્યતા અને સૌન્દર્યથી મુગ્ધ બનીને, તેનું નિરૂપણ પોતાના કાવ્યોમાં કર્યું છે. અનેક તત્ત્વવેત્તાઓએ તેને માટે સ્વતંત્ર ગ્રંથો રચ્યા છે. દ્યારામભાષ્યએ પણ આ વિશ્વરૂપ નિહાળીને, તે સંબંધી પોતાના વિચારો જૂદાં જૂદાં કાવ્યોમાં પ્રકટ કર્યાં છે. એક સ્થળે જગતના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં તેઓ કહે છે.

૮૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

“વિશ્વ સકલ છે હરિનું રૂપજી,
એક અંશે વ્યાપક વ્રજ ભૂપજી.

આ પંક્તિમાં જેમ “પુરુષઃ एव इदं सर्वं पादोऽस्य
विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” શ્રુતિમાં આ સર્વ
જગતને પુરુષરૂપ કહીને તેના એક અંશ માત્રને આ અખિલ
જગત કહ્યું છે. તેમ અત્ર દયારામભાઈ વિશ્વને હરિનું રૂપ કહે છે
અને એકાંશથી વ્રજભૂપ તેમાં વ્યાપી રહ્યા છે એમ જણાવે છે.
“હરિ જગત્ તમારે છે રૂપે, સહુ પ્રગટ્યું પુરુષોત્તમ ભૂપે;
જગત્ જગજીવન કેરી એકી, મૂઠમતિ જાણે એમાં એકી.
સુર જાણે છે સાચે સાચું, હરિવર જગત્ રૂપે હું તો રાચું.
સર્વના આત્મા પરમાત્મા પોતે, સ્થાવર જંગમ દીપ જ્યોતે.

× × ×

પ્રા. કા. મા. પૃ. ૯૪-૯૫

હૈ હરિ પંચભૂતે તમ વાસ, સર્વત્ર વસિયા હૈ અવિનાશ;
જો હરિ થાય પંચભૂતનો નાશ; તો પણ આપ રહો અવિનાશ.

પ્રા. કા. મા. પૃ. ૯૧

અત્ર પણ દયારામભાઈ દર્શાવે છે કે જગત્ પુરુષોત્તમ
રૂપ છે. પુરુષોત્તમેજ તેનું પ્રાકટ્ય કર્યું છે. જગત્ અને જગજીવનની
અર્થાત્ પુરુષોત્તમ એ એની એકી છે અર્થાત્ એ એ અભિન્ન છે.
અનન્ય છે. અને જે ભેદ દેખાય છે તે અજ્ઞાનજન્ય છે.
આ જગત્ સાચું છે. જગત્ હરિરૂપ હોવાથી જેમ ભગવાન્ સત્ય
છે તેમ જગત્ પણ સત્ય છે. જેમ જ્યોતિઃ પ્રતિ દીપ બિરાજે

છે તેમ ભગવાન જગત્માં સર્વત્ર ખિરાળે છે. અત્ર દયારામભાષ
 “**વતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્**” શ્રુતિનો અનુવાદ કરે છે.

પોતેજ રચના રૂપ હુરિ, જોય અનૂપ,

ચિત્ત શુદ્ધતી નિરખતાં, ભાસે વિલાસ છે તદ્દૂપ.

જગત્નું શું સ્વરૂપ છે તે અત્ર બહુ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવે છે. રચના
 એટલે જગત્, હુરિ પોતેજ છે. શુદ્ધ ચિત્તથી નિરખતાં આ સકલ
 જગત્ વિલાસરૂપ છે, ભગવાનની લીલારૂપ છે, ભગવદ્રૂપ છે. આ
 પ્રકારે દયારામભાષ અખિલ જગતને ભગવદ્રૂપ અને ભગવાનને
 અભિન્ન માને છે. કાઠને શંકા થાય કે જગત્ ભગવાનનું રૂપ હોય
 તો પછી શા માટે તે ભક્તિ અગર ઉપાસનાનો વિષય થતો નથી,
 તો તેનો ઉત્તર નીચેની પંક્તિઓમાં આપે છે.

ભૌતિક આધ્યાત્મીક, ને આધિદૈવિક હુરિ ત્રિરૂપ;

જ્યમ ગંગાવારી તીર્થ દેવી, કમ વિવેક અનૂપ,

એ રૂપ ત્રણે સુરસરી વ્યવહાર જુદો જ્યમ;

જળ જક્ત તીર્થ અંતર્યામી દેવી પુરુષોત્તમ.

૨. ૧. ૫૬. ૩૬ મું. ૭. ૮.

અર્થાત્ જગત્ એ ભગવાનનું આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે અને
 તેથી તે ભગવાનથી અભિન્ન હોવા છતાં પણ ઉપાસનાનો વિષય થતું
 નથી. ઉપાસનાનો વિષય તો જેમ ગંગાજના સબંધમાં ગંગા આધિદૈવિક
 દેવી છે તેમ અત્ર જગત્માં અનુસ્યૂત આધિદૈવિક પુરુષોત્તમ છે. જગત્
 માત્ર કાર્ય હોવાથી એની ઉપાસના થાય નહિ પરંતુ મૂળ પુરુષો-
 ત્તમની ઉપાસના થાય છે. આમ હોવા છતાં પણ જગત્નું બ્રહ્મથી

૮૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

પ્રાપ્ત થયેલું સત્યત્વ કદાપિ મિથ્યા થતું નથી. બ્રહ્મ સત્ય અને જગત્ અસત્ય એમ માત્ર વિનામતિના કાણા લોક કહે છે.

થડ ડાળાં અજગાં નહિ કોયજી, પણ સિંચન તે થડને હોયજી;
બ્રહ્મ સત્ય ને જગત્ અસત્યજી, એમ કહે કાણા વિજી મત્યજી

૨. વ. ૫૬. ૩૭

શુદ્ધાદૈત દર્શન પ્રમાણે જગત્ સત્ય છે. માયાવાદી તેને અસત્ય અગર મિથ્યા માને છે. જગત્નું સમવાયિકારણ બ્રહ્મ છે તેમજ તેનું નિમિત્ત કારણ પણ બ્રહ્મ છે. તત્ત્વદીપનિબંધમાં શ્રીમદાચાર્ય ચરણે એક સ્થળે આ જગત્નું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપ્યું છે અને ત્યાં કહ્યું છે **કાર્યસ્ય બ્રહ્મરૂપસ્ય બ્રહ્મૈવ સ્યાત્તુ કારણમ્** । બ્રહ્મ કારણ છે અને જગત્ કાર્ય છે. જો બ્રહ્મ સત્ય હોય તો જગત્ને પણ સત્ય સ્વીકારવુંજ પડશે. જગત્ના કર્તા-સ્રષ્ટા બ્રહ્મ છે એવું બ્રહ્મવાદમાં મનાય છે. જો કે આ સિદ્ધાંત માયાવાદીઓને સંમત નથી, છતાં પણ શ્રુતિના શબ્દોને બરાબર અવલોકવાથી આ બ્રહ્મવાદનો સિદ્ધાંત તેના સત્ય સ્વરૂપે જણાય છેજ. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં વરુણ પોતાના પુત્ર ભૃગુને કહે છે **યતો વા इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति यम्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्ब्रह्मेति विजिज्ञासस्व** । આ શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જગત્ની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી છે. શ્વેતકેતુને પણ ઉપદેશ આપતાં તેના પિતાએ તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું.—**यथा सौम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्** સોમ્ય, મૃત્તિકાનો જેમ એક પિંડો જણવાથી મૃત્તિકાના તમામ પદાર્થો જણાય છે, તેમ એક બ્રહ્મ જણવાથી બ્રહ્મમાંથી થયેલ સર્વ વસ્તુનું

જ્ઞાન થાય છે. ઘટના દષ્ટાન્તમાં ઘટમાં સાંકડાઈ, પહોળાઈના વિકારો વાણીથી કહેવાય છે. વસ્તુતઃ તો ઘટની અવસ્થામાં પણ મૃત્તિકાજ છે માટે મૃન્મય ઘટાદિકાર્ય સત્ય છે. આ શ્રુતિથી પણ જગત્ સત્ય છે એમ જણાય છે. બ્રહ્મનું લક્ષણ બ્રહ્મસૂત્રમાં સૂત્રકાર આપતાં કહે છે જન્માચર્ય યતઃ શાસ્ત્રયોનેત્વાત્ આ જગત્ની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મથી છે, એમ ત્યાં કહ્યું છે. શાસ્ત્રમાં પણ તે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે, તેજ એ પ્રમાણે સૂત્રકાર કહે છે. તન્નુ સમન્વયાત્ એ સૂત્રથી જગત્નું સમ-વાયિકારણ બ્રહ્મને કહ્યું છે. માટે જગત્ને અસત્ય કહી શકાય નહિ. ભ. ગીતામાં પણ જગત્ને અસત્ય કહેનારાઓને અસુર કહ્યા છે. અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્. અસત્ય અને હંશ્વર વગરનું જગત્ જે કહે છે તે અસુર છે. શાસ્ત્રમાં કેટલીક જગ્યાએ જગત્ને માયિક કહ્યું છે તે માત્ર જીવમાં વૈરાગ્યનો ઓધ થાય તેટલા માટેજ છે. માયિકત્વં પુરાણેષુ વૈરાગ્યાર્થમુદીર્યતે । નિબંધમાં તેથીજ માયા અથવા જીવના કર્તૃત્વનો નિષેધ કર્યો છે. માયાદીનાં કર્તૃત્વં શ્રુતિસૂત્રભિર્વિબોધ્યતે, નેતરોનુપપત્તેઃ તથા કામાન્નાનુમાનાપેક્ષા આ એ સૂત્ર અનુક્રમે જીવ અને પ્રકૃતિના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરે છે. આ શુદ્ધાદ્રૈતના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને દ્યારામભાઈ જગત્ને સત્ય કહે છે. પણ સંસારનું વર્ણન કરતાં તેને મિથ્યા કહે છે. કારણ કે સંસાર એ જગત્ નથી. જગત્ બ્રહ્મનું કાર્ય છે; જ્યારે સંસાર જીવકૃતિ છે—જીવના અહંકારાદિથી ઉત્પન્ન થયો છે. માટે સંસાર મિથ્યા છે.

જીવની પંચપર્વા અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં સંસારનો નાશ થાય છે, પણ જગત્નો નાશ થતો નથી. જગત્નો લય થાય છે, પણ તે

૮૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાષ્યનું આન્તર જીવન.

બ્રહ્મને અધીન છે. જેમ જગતનો આવિર્ભાવ બ્રહ્મની ઇચ્છાને અધીન હોય છે, તેમ જગતનો લય પણ બ્રહ્મની ઇચ્છાને અધીન છે. લય એટલે તેનું તિરોધાન. કરોળીઓ જેમ સ્વેચ્છાએ પોતાની લાળ બહાર કાઢે છે, અને પછી તેને પોતાનામાં સંકલી લે છે તેમ બ્રહ્મ પણ નિજક્રીડા ભાણ્ડરૂપ જગતનો આવિર્ભાવ કરે છે અને તેનું તિરોધાન પણ કરે છે. શુદ્ધદ્વૈત દર્શનમાં જગત્ એ બ્રહ્મનું કાર્ય હોવાથી સત્ય મનાય છે અને તેથી દયારામભાષ્ય પણ તેને સત્ય ગણે છે. 'રસિક વલ્લભ'માં તેમણે યુક્તિ પ્રયુક્તિ તથા અનુમાન તેમજ શબ્દ પ્રમાણથી આ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

અત્રે સ્વ. ગોવર્ધનરામભાષ્યે 'દયારામના અક્ષર દેહુ' ના પૃષ્ઠ ૨૬ ઉપર પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓના સર્વેશ્વરવાદનો (Pantheism) દયારામના શુદ્ધદ્વૈતીય સિદ્ધાન્ત સાથે સંબંધ દર્શાવતાં જે લખ્યું છે તે વિષે અહીં વિચારને અવકાશ રહે છે. ત્યાં તેઓ કહે છે કે 'નિયન્તાનું જ્ઞાન અને ભક્તિદ્વારા પૂજન એ પાશ્ચાત્યોમાં monotheism અથવા એકેશ્વરવાદ નામે ઓળખાય છે. સંપ્રદાયમાં પણ ઇશ્વર અને જીવનો ભેદ સેવ્ય સેવક સંબંધ ગણી આવેજ વાદ માન્યો છે; પરંતુ તેમાં જીવને ઇશ્વરનો અંશ ગણેલો છે અને જગત્ અને બ્રહ્મનું એક્ય ગણેલું છે તેથી પાશ્ચાત્યોના Pantheism એટલે સર્વેશ્વરવાદમાં આનો સમાસ થાય છે.' ગોવર્ધનરામભાષ્યના આ વિચારમાં જે સમજૂતિ થયેલી છે સંપ્રદાયના જગત્ પરત્વેના સિદ્ધાન્તનો આ અર્થ શી રીતે તેમણે ઉપજાવી કાઢ્યો તે સમજાવું નથી. ડો. ભાણ્ડારકરે Vaishnavism Versus Shaivism નામના પુસ્તકના પૃ. ૧૫૮/૧૬૧ માં ઉપનિષદના સર્વેશ્વરવાદ અને સ્પીનોઝાના સર્વેશ્વરવાદનું તારતમ્ય નીચે પ્રમાણે બતાવ્યું છે.

“ Brahman is not exhausted in the world but it exists separately also. But the objection to this view is that Brahman, being of the nature of spirit, is not like the body divisible into parts, so that one may become developed into the world and another remain outside..... This inconsistency is removed by Badarayan in Brahminsutras (21-6-27). The argument is that though the Upanishads state that the constituent cause of the world is Brahman, they at the same time affirm the existence of Brahman separately from the world. (ch. u. III, 12, 6, & VI 3, 2). The two are inconsistent on the theory that Brahman is a spirit and not divisible into parts. Though they are thus inconsistent, they must both be accepted on the authority of the sacred texts, since the true nature of Brahman and the world is beyond the reach of human intellect. This solution of the difficulty is inadmissible to non-believers in the sacred texts, but it shows that Badarayan does not agree with the latter part of Spinoza's definition of Pantheism. i.e. according to him the sacred texts do not affirm that God exists only as realised in the cosmos; the cosmos

exists only as a manifestation of God". The inconsistency pointed out by him is based on the impossible conception of Brahman's being divisible into parts. But it will not arise if, instead of bringing in this conception, we suppose that in one aspect Brahman is the material or constituent cause of the world or realised in the world, and from another point of view it remains pure and becomes the object of contemplation and devotion. Whatever it may be, Badarayan's view appears to me to be correct, and the Pantheism of the Upanishads is not exactly the same as that formulated by Spinoza.

આમાં ડો. ભાણુદાસકરે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે ઔપનિષદ સર્વશ્વરવાદ અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્વીકારાયેલા સર્વશ્વરવાદમાં મહદ્ અન્તર છે. પાશ્ચાત્ય સર્વશ્વરવાદ જગત્ એજ ઇશ્વર છે એમ માને છે. એટલે ઇશ્વરની પ્રતીતિ જગત્માંજ થઈ શકે. જગત્થી પર ઇશ્વર નથી. જે જગત્ દેખાય છે તે ઇશ્વર છે. એથી જગત્ રૂપી ઇશ્વરનું અર્થાત્ પ્રકૃતિનું ચિત્-ભવે ભજન કરવું જોઈએ. આ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને વર્ડઝવર્થ આદિ અનેક સર્વશ્વરવાદના અનુયાયી આંગ્લ કવિઓના કાવ્યોમાં પ્રકૃતિની સ્તુતિનાં કાવ્યો ભજન રૂપે પ્રેરાયાં છે. તેમને ઇશ્વરની સ્કૃતિ પ્રકૃતિમાંજ થાય છે, પ્રકૃતિથી પર તે ઇશ્વર નથી. આથી તે મતમાં ઇશ્વરનું સ્વરૂપ પરિચિન્ન બને છે.

વસ્તુતઃ જે પરમ તત્ત્વ તરીકે મનાય છે તેનો અમેય અને અપરિ-
ચિન્ન હોવું જોઈએ.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં ડેકાર્ટે પ્રથમ આત્મા અને અનાત્મા
યાને ચિત્ અને જડ એવા જે સ્વતંત્ર અન્યન્ત ભિન્ન પદાર્થો માન્યા.
પણ તે બન્નેનો પરસ્પર સંબંધ શું છે તે એ બરાબર સમજવી
શક્યો નહિ. પણ સ્પીનોઝાએ ડેકાર્ટે ચલાવેલા વિચારને આગળ
વધાર્યો, અને તે એવા નિર્ણય ઉપર આગ્યો કે આત્મા અને અના-
ત્મા-ચિત્ અને જડ, એ જે સ્વતંત્ર અત્યન્ત ભિન્ન પદાર્થો નથી;
પણ બન્ને એકજ સામાન્ય સત્ છે, પણ એ સામાન્ય સત્માંથી
ચિત્ અને જડનો ઉદ્ભવ શી રીતે થયો તે સમજવામાં તેના પ્રયત્ન
વ્યર્થ ગયા છે. અને તેથી તેનો સર્વેશ્વરવાદ પણ ભારતવર્ષના તત્ત્વ
જ્ઞાનીઓને અગ્રાહ્ય બન્યો છે. કારણ આપનિપદ સર્વેશ્વરવાદમાં જગત્
એ બ્રહ્મનું કાર્ય મનાય છે. જગત્ બ્રહ્મથી ભિન્ન દેખાય છે, પણ તે
બ્રહ્મરૂપ છે. શંકરાચાર્યના મતે બ્રહ્મનું અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પડવાથી
જગત્ થયું છે માટે તે મિથ્યા છે, પણ વસ્તુતઃ તે બ્રહ્મ જ સત્ય છે.
રામાનુજના મતે જગત્ એ બ્રહ્મનું વિશેષણ છે. ચિત્ની માફક અચિત્
સત્થી વિશિષ્ટ બ્રહ્મ છે; શ્રીવલ્લભાચાર્યના મતે બ્રહ્મના સત્, ચિત્,
અને આનંદ અંશમાંથી ચિત્ અને આનંદનું તિરોધાન થવાથી સત્
જગત્રૂપ થયું છે. અર્થાત્ જગત્ એ બ્રહ્મનું કાર્ય છે. પણ તેથી
જગત્જ બ્રહ્મ છે, અને જગત્થી પર બ્રહ્મ નથી એવો જે સ્પીનોઝાનો
સર્વેશ્વરવાદ છે તે સિદ્ધ થતો નથી; કારણ કે બ્રહ્મ જગત્માં હોવા છતાં પણ
તેથી તે પર છે એવો આપનિપદ સર્વેશ્વરવાદનો સિદ્ધાંત ફલિત થાય
છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વિભૂતિયોગ નામના ૧૦ મા અધ્યાયમાં આ
બાબત સમજવી છે. ત્યાં કૃષ્ણને પાર્થ કહે છે—

यद् यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमवूर्जितमेव वा ।

तत्तद्વાવગच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम्

अथवा बहुनैतेन किं तेन तवार्जुन

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥

આમાં કહે છે કે જે જે સત્ પદાર્થ છે તે સર્વ બ્રહ્મના તેજના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. આ જગત્ પણ બ્રહ્મનો એક અંશ છે.

Thus most of these schools avoid the Pantheism of Spinoza and the incompatibility between God's development into the world and his transcendency by holding that the rudiments of the material and the spiritual world associated with God as his ¹characteristics or as his ²body or as his ³power, only undergot development, he himself remaining pure. Vishnuswamin and Vallabha, admitting as they do, the development of Purushottam into the world and at the same time his transcendency, follow Bādarayan. The mysterious power which causes the differences by rendering certain qualities imperceptible may be compared to the self determining power of God in Spinoza's statement,

૧ શમાનુજ ૨ નિબાર્ક ૩ ભાસ્કર ૪ આવિર્ભાવ તિરોભાવૌ શક્તી બ્રહ્મણઃ Pantheism વિષે. વિશેષ સમજવા માટે વાંચો

શંકર, રામાનુજ, નિમ્બાર્ક અને ભાસ્કર તે સર્વે પાશ્ચાત્ય સર્વેશ્વર-વાદથી વિરુદ્ધ છે. એટલુંજ નહિ પણ વિષ્ણુસ્વામી અને શ્રીવલ્લભાચાર્ય પણ વિરુદ્ધ છે. દયારામભાષના 'રસિકવલ્લભ' માં જે જગત્ વિષયના વિચારો છે તે શ્રીવલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈતનાજ છે. તે પછી દયારામભાષને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો :સર્વેશ્વરવાદ સંમત હતો એવી વિચિત્ર કલ્પના સાક્ષરવર્યે કયા આધારથી કરી છે તે સમજાવવું નથી. આ પ્રકરણમાં પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે જગત્ એ બ્રહ્મનું અધિભૌતિક સ્વરૂપ છે, પણ તેથી સર્વેશ્વરવાદ આમાં ક્ષતિ થતો નથી. દયારામભાષને જે સર્વેશ્વરવાદ સંમત છે તે ઔપનિષદ સર્વેશ્વરવાદ છે, આ વાતને દયારામભાષે ર. વ. નારર મા પદમાં જણાવે છે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે કવિએ પોતાના વિચારો નિચે પ્રમાણે રસિકવલ્લભમાં જણાવ્યા છે.

રા. તેક્ષીવાલા કૃત How far Shankar does represent the views of Badarayan નામનું પુસ્તક. સાહિત્ય પરિષદના પંચમ અધિવેશન સમયે " પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાવ્યો " એ વિષય ઉપર એક નિબંધ વાંચવામાં આવ્યો હતો. તેમાં તે નિબંધ લેખકે સ્વ. ગોવર્ધનભાષના " અક્ષર દેહના " આધારે દયારામભાષે સંબંધી નીચેનું કથન કર્યું હતું " શુદ્ધાદ્વૈતનું પ્રતિપાદન તેની વાણીમાં સ્થળે સ્થળે છે તેપણુ કેટલીક વખત એકેશ્વરવાદ પાશ્ચાત્ય Monotheism પણ તેમાં નથી તેમ નથી. સંપ્રદાયને લગતાં એનાં પદોમાં સર્વેશ્વરવાદ તથા અંશાશીવાદ ઉપરની દૃષ્ટિને કેવળ દૂર કરી દઈ માત્ર એકેશ્વરવાદના ભજન કીર્તન રૂપેજ તે ઉદ્ગાર કરે છે..... અને જગત્ અને બ્રહ્મનું એક્ય ગણેલું છે તેથી પાશ્ચાત્યોના Pantheism એટલે સર્વેશ્વરવાદમાં આનો સમાવેશ થાય છે. " આ મતનું ખણ્ડન પણ થઈ જાય છે. માટે તેને પૃથક્ આપવાની જરૂર અમે જોતા નથી.

જે. ગો. શાહ

૯૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

એકદા શ્રીમદ્ પુરુષોત્તમને, ઇચ્છા ઉપની એહવી;
વિસ્તાર જગમાં થાય જશનો, કૃતિ કરવી તેહવી. ૫
એમ ધારી ભૂકુટિ ભંગથી, ઉપજવી સૃષ્ટિ સાર;
બ્રહ્માંડ ભવ્ય વિચિત્ર નાના, લોક દશને ચાર. ૬
મહી મંડળ નવ ખંડાદિ રચના, રમત માત્રમાં કીધી;
જુગ પ્રકારે રચી સૃષ્ટિ, કરવા નિજપર પ્રસિદ્ધિ. ૭
એક દૈવી બીજ આસુરી, ઉપજવિ આપો આપ;
જન દયાપ્રીતમ સક્ષ્મ, શક્તિ પ્રતિ અતુલ પ્રતાપ. ૮

૨. વ. ૫૬.-૨૫ મું.

આ વિચારો મહાનુભાવિગોપાલદાસભાઈના વલ્લભાખ્યાનની સાથે કેટલું સામ્ય ધરાવે છે તે નીચેની 'વલ્લભાખ્યાનની' પંક્તિઓ ઉપરથી સમજી શકાશે.

“તે પ્રભુને મન ઇચ્છા ઉપની, જશયાવા વિસ્તાર;
અધિકારી પામે એ વાણી, નહિ કાને ઉચ્ચાર,
ભૂભંગેથી સૃષ્ટિ નીપની, અતિ સુંદર બ્રહ્માંડ;
ચૌદ લોક નાના વિચિત્ર, ભૂમંડલ નવ ખંડ.
પર પોતાની વ્યક્તિ કરવી, સૃષ્ટિ તે દ્વિધા પ્રકાર;
દૈવી આસુરી બે ઉપજવી, પ્રભુ મન કરી વિચાર.

x

x

x

વલ્લભાખ્યાન

આ વિચારના પડવા આપણને “एकोहं बहुस्याम्”
“सोऽकामयत” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓના શબ્દમાં સંભળાય છે. સ્વેચ્છા-
થીજ બ્રહ્મે પોતાયકી સૃજન કાર્યનો આરંભ કર્યો. આ સૃષ્ટિ બે

પ્રકારની થઇ. એક નિજ એટલે દૈવી સૃષ્ટિ બીજી પર એટલે આસુરી સૃષ્ટિ. સૃષ્ટિનો એક પ્રકાર આ રીતે દ્યારામલાઇ વલ્લભાખ્યા-
નને અનુસરીને વહે છે. “સારાવલિ” માં એ પ્રકાર સહજ વિસ્તારથી
કથ્યો છે. આ વર્ણન નિમ્ન લિખિત પંક્તિઓમાં આપ્યું છે.

“ગોપી મંડલ મધ્ય વિરાજે, હરિ નિશદ્દિન કરે વિહાર ૪
રમણુ કરતાં હૃદયે આવ્યો, કરવા સૃષ્ટિ વિસ્તાર;
આપો આપે પ્રગટ કર્યો છે, હરિ પુરૂષ અવતાર. ૫

ક્ષોભ માયાએ કર્યો બહુ વિધિ, કાળ પુરૂષને અંગ;
૧ રાજસ ૨ તામસ ૩ સાત્વિક ત્રૈગુણ, ૪ પ્રકૃતિ, ૫ પુરૂષનો સંગ. ૬
કયાં તત્ત્વ ઉદ્ભવ થાતાં, સરવે અઠ્ઠાવીસ;

હરિજન નામ કહે છે તેના નિરગુણના જે ઇશ.

૧ પૃથિવી, ૨ અપ, ૩ તેજ, ૪ વાયુ, ૫ નભ, ૬ સંજ્ઞા, ૭ શબ્દ, ૮ સ્પર્શ ને ગંધ,
૯ રસ, ૧૦ રૂપ, ૧૧ મન, ૧૨ બુદ્ધિ છે, ૧૩ ચિત્ત અહંકાર મતિઅંધ, ૧૪
૧૫ પ્રાણ અપાન ૧૬ વ્યાન ઉદાન જે, ૧૭ કૃવા પ્રાણુ સમાન; ૧૮

૨૦ તક્ષક ૨૧ ધનંજય, ૨૨ પુનિ દેવદત્ત, ને ૨૩ પૌંડ્રક શંખ ઘુમાન. ૨૪

૨૪ રાજસ ૨૫ તામસ ૨૬ સાત્વિક ત્રણ, ૨૭ જીવ ૨૮ બ્રહ્મ સુખધામ;

અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વ એ કહ્યાં, દાસ દયે અભિરામ. ૧૦

પ્રા. કા. ગ્રં. ૧૩ પૃ. ૧૪૮

સાંખ્યની ગણના પ્રમાણે પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ, અહંકાર, પંચભૂત
પાંચ તન્માત્રા, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન અને પુરુષ
એમ પચીસ તત્ત્વ છે. પણ અહિંયાં અઠ્ઠાવીસ સંખ્યા કહી છે.

૯૪ ભાક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

“વસ્તુવૃંદ દીપિકામાં” અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વ સહજ ભિન્નતાથી ગણાવે છે.

“પૃથ્વી અપ તેજવાયુ, વ્યોમ શબ્દ સ્પર્શ રૂપ,
રસોગંધ, શ્રોત્ર ત્વચા, ચક્ષુ નાસ માનીયે;
જીવ્હા બચ હસ્ત ક્ષીંગ, પાદ ગુદા મહતત્ત્વ.
અહંકાર સત્ત્વ રજોતમો, ગુણ જનીએ;
મન અરેં જીવાત્મા, તાક્રિપતી અઠ્ઠાધસ
તત્ત્વ નામ એહી પહિંચાનીયે

X

X

X

મૂળ એક તત્ત્વ તે અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વરૂપે અવિકૃત રહીને પરિણામ પામીને આ જડ જીવાત્મક પ્રપંચ સૃષ્ટિને વિસ્તારે છે. સૃષ્ટિના પ્રાદુર્ભાવનું કારણ ભગવદ્દરમણુષ્ઠા વિના અન્ય કવિશ્રી આપતા નથી. ૨૮ તત્ત્વરૂપ પણ ભગવાન પોતેજ છે. એટલે અદ્વૈતભંગ પણ થતો નથી.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી આ અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વદીપ નિબંધમાં નીચે પ્રકારે ગણાવે છે.

ત૦ દીઃ-સત્ત્વં રજસ્તમશ્ચૈવ પુરુષઃ પ્રકૃતિર્મહાન્ ॥

અહંકારઃ પંચમાત્રાઃ શબ્દસ્પર્શાકૃતી રસઃ ॥

॥૧૪॥૧૨

ગંધો ભૂતાનિ પંચૈવ રવં વાયુર્જ્યોતિરપ્શ્ચિત્તિઃ ॥૧૫

ક્રિયામયાનીંદ્રિયાણિ વાગ્દોર્મેદ્રાંઘ્રિપાયવઃ ॥૧૬

શ્રોત્રં ત્વક્ષ્ણાણનેત્રજિઘ્ઠામનઃ ષટ્ચેતિભેદતઃ ॥૧૫॥૬

આ પ્રકારે મૂળનું એક તત્ત્વ સ્વેચ્છાથી અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વરૂપે પરિણમે છે. મૂળ તત્ત્વ પરબ્રહ્મસ્વેચ્છાએ કરીને જગત્ રૂપમાં પરિણમે

છે અને સૃજન કાર્ય કરે છે. ઘટપટાદિ જે ભેદ જણાય છે તે વસ્તુતઃ
 બ્રહ્મજ છે, અને તેની ઇચ્છાથી આ પરિણામ થયું છે. જોકે બ્રહ્મમાં
 આ રીતે પરિણામ થાય છે તોપણ આ પરિણામ વિકારી નથી.
 વિકારયુક્ત નથી. સામાન્ય રીતે પરિણામ બે પ્રકારનાં છે. જેમ
 વિકારયુક્ત પરિણામ હોય છે તેમ વિકારરહિત પણ હોય છે. પ્રથમ
 પરિણામનું ઉદાહરણ દધિ છે. દધિમાંથી નવનીત તથા ઘૃત પરિણામ
 થાય છે, પણ તે પરિણામ મૂળ રૂપમાં પાછું ફેરવી શકાતું નથી.
 માટે આ પરિણામ વિકારયુક્ત છે. તેમાં જે વિકૃતિ થઈ છે તે
 વિકૃતિ મૂળ રૂપમાં કદીપણ રૂપાન્તર પામી શકશે નહિ. પણ સુવર્ણ-
 માંથી જોકે અનેક પ્રકારના અલંકારો બનાવવામાં આવે છે, છતાં
 પણ તે તેના મૂળ રૂપ સુવર્ણરૂપમાં ફેરવી શકાય છે. અલંકારો
 વસ્તુતઃ સુવર્ણજ છે માત્ર અલંકાર નામને પામ્યાં છે. તોપણ
 તે પરિણામ સર્વથા વિકારી નથી. જ્યારે જોઈએ ત્યારે અલંકારનું
 સુવર્ણ થઈ શકે છે. આ ઉદાહરણ વિકારરહિત પરિણામનું
 છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર વિકૃત પરિણામવાદનો આશ્રય લઈને સૃષ્ટિની
 ઉત્પત્તિને સમજાવે છે, પણ બ્રહ્મવાદમાં તો અવિકૃત પરિણામવાદને
 અંગીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આથી જોકે બ્રહ્મ પોતે જીવ તથા
 જગત્ રૂપે પરિણમે છે છતાં પણ બ્રહ્મની બ્રહ્મતામાં કોઈ પ્રકારની
 ક્ષતિ થતી નથી—બ્રહ્મની અદ્વૈતતામાં કોઈ પણ રીતનો બાધ આવતો
 નથી. દ્યારામભાષ્યે આ અવિકૃતપરિણામવાદને ઉપરની પંક્તિ-
 ઝોમાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સંબંધિ મુખ્ય ત્રણ વાદ અસ્તિત્વમાં છે.
 આરંભવાદ, વિવર્તવાદ અને પરિણામવાદ. આરંભવાદનો સ્વીકાર

તાકિંકાએ કરેલો છે. તેઓ એમ માને છે કે પરમાત્મથી દ્વયચ્છેદ-
હિનો આરંભ થાય છે. પરમાત્મના સંયોગથી દ્વયચ્છેદ ઉત્પન્ન થાય છે.
ત્રણ દ્વયચ્છેદના સંયોગથી ત્ર્યચ્છેદ થાય છે. આમ તેઓ આરંભ માને
છે. એટલે જગતના ઉપાદાન કારણને પરમાત્મ ગણે છે અને ઇશ્વ-
રને નિમિત્તકારણ ગણે છે.

વિવર્તવાદ માયાવાદીઓનો છે. તેઓ માયાને ઉપાદાન કારણ માને
છે. ઉપાદાન કારણને માટે બીજા શબ્દ સમવાયી કારણ પણ છે. જેમ કુંડ-
ળમાં સુવર્ણ હોય છે તથા ઘડામાં મૃત્તિકા હોય છે તેમ કાર્ય જગત્માં કારણ
(માયા) છે. આ વાદનું બીજું નામ બ્રહ્મવાદ પણ છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ
અવિદ્યાના સંબંધે કરીને જગત્‌રૂપે વિવર્ત પામે છે. એટલે જેમ
રજ્જુમાં સર્પની બ્રાન્તિ થાય છે તેમ બ્રહ્મમાં માયાએ કરીને જગ-
તની બ્રાન્તિ થાય છે. માટે જગત્ મિથ્યા છે. આવો સિદ્ધાન્ત માયાવાદી-
ઓનો છે. પણ શુદ્ધાદ્વૈત મતમાં તેમ નથી. તેમાં તો જગત્‌એ બ્રહ્મના સદ્-
ધર્મરૂપ છે. તેમાં બ્રહ્મના ચિદ્ અને આનંદ અંશો ગુપ્ત છે. કૃત્ત સત્
ધર્મરૂપે બ્રહ્મ દેખાય છે. આ રીતે તે બ્રહ્મના સત્ ધર્મના અવિભાવ-
રૂપે તે હોવાથી તે સત્યજ છે. તેનું ઉપાદાન કારણ પણ બ્રહ્મ છે.
જગત્‌ એ બ્રહ્મનું આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે.

પરિણામવાદના વિકૃત પરિણામવાદ અને અવિકૃત પરિણામવાદ
એમ બે પક્ષનું ઉપર જે કથન કર્યું તેમાંનો અવિકૃત પરિણામવાદ એજ
શુદ્ધાદ્વૈત દર્શનને સંમત છે. બ્રહ્મ એજ જાતે નિમિત્ત કારણ છે અને
સમવાયી કારણ પણ છે. દયારામભાઈએ આ સિદ્ધાન્તને સારી રીતે
પ્રતિપાદન કર્યો છે. આ સર્વ બરાબર સમજવાની ઇચ્છાવાળાઓએ
કવિનો ' રસિકવલ્લભ ' ખાસ વાંચવો જોઈએ. અત્ર જગત્‌ સંબંધી

કવિના વિચારો કેવા છે તે સમજાવવાને આટલું બસ છે. દુઃકમાં જગત્ અને સંસારનો ભેદ 'શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત પ્રદીપમાં જે આપવામાં આવ્યો છે તે અહિં આપીને આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરીશું.

“ જગત્ ભગવત્કાર્ય છે; ભગવદ્રૂપ છે, પણ સંસાર અહંતા મમતાત્મક છે. તે જીવે અવિદ્યાથી કલ્પ્યો છે. સંસારનો નાશ જ્ઞાનથી થાય છે. ક્ષાતિશઃ જ્ઞાનીઓનો પરમ મોક્ષ થાય તથાપિ જગત્ તો તદ-વસ્થજ રહે છે. જગત્નો સર્વ સુખાવહ લય તો આત્મ રમણેન્દ્રિયાથી ભગવાન્ કરે ત્યારેજ થઈ શકે છે. દૈત અવિદ્યાનું કાર્ય નથી પણ દૈતજ્ઞાન અવિદ્યાનું કાર્ય છે. દૈત-જગત્-બ્રહ્મ કાર્ય છે, બ્રહ્મરૂપ છે. પરંતુ દૈતજ્ઞાન (આ પૃથક્ એવી બુદ્ધિ) અવિદ્યાનું કાર્ય છે. એ અવિદ્યા વડે બ્રહ્મ નહિ પણ જીવજ બદ્ધ થાય છે. ”

શુ. સિ. પ્ર. પૃ. ૩૦

—૦—

જે. ગો. શાહ

x જૂઓ તત્ત્વદીપ નિબંધ.

જગતઃ સમવાયિ સ્યાત્તદેવ ચ નિમિત્તકઃ ।

કદાચિદ્રમતે સ્વસ્મિન્પ્રપંચેઽપિ ક્વચિત્ સુખમ્ ॥૬૮॥

પ્રપશ્ચો ભગવત્કાયસ્તદ્રૂપો માયયાઽભવત્ ।

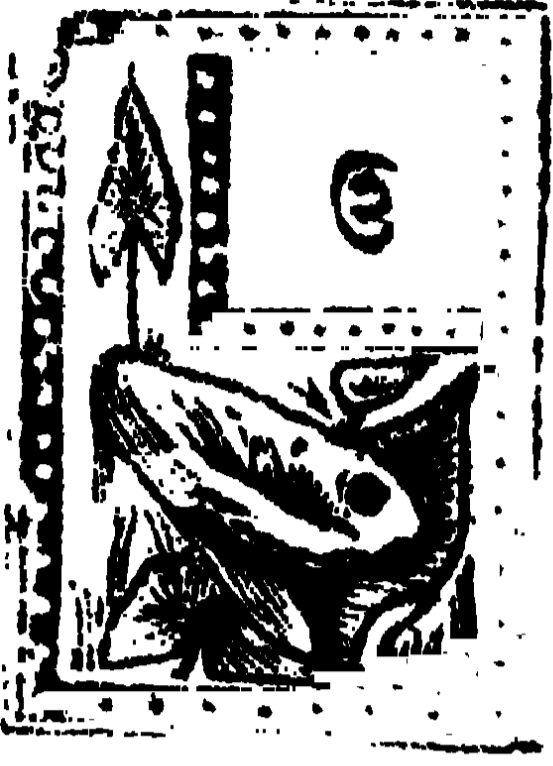
તચ્છક્તયાઽવિદ્યાયા ત્વસ્ય જીવસંસાર ઉચ્યતે ॥૨૩॥

સંસારસ્ય લયો મુક્તૌ ન પ્રપશ્ચસ્ય કર્હિચિત્ ।

કૃષ્ણસ્યાઽઽત્મરતૌ ત્વસ્ય લયઃ સર્વસુખાવહઃ

પંચપર્ષા ત્વવિદ્યા હિ જીવગા માયયા કૃતા ॥૨૪॥

(૩) જીવવિચાર.

પર અચિત્તનો વિચાર કર્યા પછી આ પ્રકરણમાં જીવનો વિચાર દયારામભાઈની દૃષ્ટિએ આપણે કરીશું.

જીવ તેજ બ્રહ્મ એ મત સ્વીકારનારાઓનું કલ્યાણજ નથી એવું દયારામભાઈ માનતા હતા એ ઉપર દર્શાવ્યું છે. જીવ વિષે તે કહે છે કે

“ કૃષ્ણનો અંશ દ્યો કૃષ્ણને સેવે ”

x

x

x

દ. કૃત મ. માલા ભાગ ૨ પૃ. ૨૭૬

“જીવ સરવ હરિઅંશ છે, તહેના વિચિત્ર ભાતિ સ્વભાવ;
ભક્તિ અંશ શ્રીકૃષ્ણ સેવે, ને માયિક સરવને પ્રાય.

x

x

x

ભક્તિ પોષણ .૯૧

“ જે અંશ જેના હોય તે તેને ભજે શ્રુતિપ્ર્યાત ”

x

x

x

૨. વ. પદ ૨૪. ૭.

“ એમ અંશ અંશી સમજી લાડો ”

*

*

*

ભક્તિ પોષણ

સવ જીવ એ ભગવાનના અંશ છે અને તે ભિન્ન પ્રકારના હોય છે. પ્રકૃતિ વૈચિત્ર્યથી કેટલાક દૈવી સંપત્તિવાળા હોય છે અને કેટલાક

આસુર સંપત્તિવાળા હોય છે. કેટલાક ભગવાનના શ્રીઅંગમાંથી પ્રકટ થયેલા છે, કેટલાક વાણીથી પ્રકટ થયેલા અને કેટલાક ઇચ્છાથી પ્રકટ થયેલા છે. જીવોના જુદા જુદા પ્રકાર છે પ્રથમ કાટિના જીવો પુષ્ટિ સૃષ્ટિના છે, બીજા માર્યાદિક સૃષ્ટિના છે અને ત્રીજા પ્રવાહી સૃષ્ટિના છે. પ્રથમના જે દેવી સંપત્તિના કહેવાય છે અને પ્રવાહી સૃષ્ટિ આસુરી કહેવાય છે.

દ. મણિમાલા ભા. ૨ રસિકવલ્લભ પા. ૧૭૫

“એ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ સર્વની, શ્રીઅંગથી ઉત્પત્ત્ય;
જન દયાપ્રીતમ કૃણુરૂપ, વિના ઠરે નહીં મત્ય. ૮

+ + +

મર્યાદા સૃષ્ટિ જે વખાણીજી, તેની હેતુ હરિની વાણીજી;
મનથકી ઉપન્યોસૃષ્ટિ પ્રવાહજી, સહુનું કારણ રાધાનાથજી. ૧
પુષ્ટિ સૃષ્ટિ સહુથી શ્રેષ્ઠજી, શ્રીપુરુષોત્તમ જેના ઇષ્ટજી;

૨. વ. ૫૬. ૮૪

* * *

આ પ્રકારે જીવના ત્રણ વિભાગ દ્વારામભાષ પાડે છે પરંતુ એ સર્વનું કારણ ભગવાન છે. જીવ ભગવાનના અંશ અને ભગવાન અંશી છે. તેથી જીવ અને ઇશ્વર વચ્ચે અંશાઅંશી ભાવ દ્વારામભાષ સૂચવે છે. કવચિત્ દ્વારામભાષનું મત એવું પણ હોવાનો સંભવ છે કે જે જેનો અંશ હોય તે તેને ભજવે અર્થાત્ શિવ, ગણપતિ, દેવી કલ્યાદિના ભક્તો તેમનું ભજન કરતા હોવાથી સાક્ષાત્ ભગવાનના એ અંશ કહેવાય નહિ પરંતુ જે દેવની તે ઉપાસના કરતા હોય તે દેવના તે કહેવાય. અને તે દેવ પણ ભગવાનનું

૧૦૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ભજન કરતા હોવાથી તે દેવતા ભગવાનના અંશ કહેવાય છે. એટલે ગણપતિ આદિ દેવતાના પૂજકો ભગવાનના સાક્ષાત્ અંશ નથી પણ પરંપરાથી છે. એ સૃષ્ટિને દયારામભાઈ પ્રાવાહિક સૃષ્ટિ તરીકે ઓળખાવાને કવચિત્ ઇચ્છતા હોય એમ લાગે છે અને જેમના ઇષ્ટ શ્રી પુરુષોત્તમ છે અને જેમની મતિ કૃષ્ણ વિના અન્ય શિવાદિ વિભૂતિ ઓમાં ઠરતી નથી. તેઓ ભગવાનના સાક્ષાત્ અંશો છે અને તેમનું પ્રાકટય ભગવાનના શ્રીઅંગમાંથી થયેલું જણાવી તેને પુષ્ટિસૃષ્ટિ કહે છે અને તે સૃષ્ટિ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. માર્યાદિક સૃષ્ટિ ભગવાનની વાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કહીને તેને માર્યાદિક સૃષ્ટિ કહે છે.

જીવ ને ઇશ્વરનો સંબંધ—જીવને દયારામભાઈ ભગવાનનો અંશ કહે છે. અને તેનું સહજ દાસત્વ સૂચવીને સ્વામી સેવક ભાવ દર્શાવે છે. એક રીતે અદ્વૈત સ્વીકારીને પણ ભગવાનના માહાત્મ્યનું ગાન કરવાને સ્વામી સેવક ભાવ દર્શાવે છે.

શ્રીકૃષ્ણ શરણુ ત્રહી સર્વ સમર્થે, ભજે પ્રેમ ગુણ ગાય;
દાસ ભાવ હરિ ગુરૂ વૈષ્ણવ સમ, નિત્ય સત્સંગમાં ધાય.

દ. કા. મણિમાલા ભા. ૨ પૃ ૨૭૮

x x x x

પુરૂપ સક્લ હરિદાસ ઘજે, સ્ત્રી સર્વે ઘજે પ્રભુ દાસી.”

દ. કા. મણિમાલા ભા. ૨ પૃ. ૨૭૮

x x x x

“દાસપણામાં સૌભાગ્ય છે પતિ પુરૂષોત્તમ જેને માથે

x x x x

દાસપણે જે આનંદ છે, તે નહિ લળે જગદીશ”

ભક્તિ પોપણ. ૨૬-૩૦

x x x x

નિત્ય સેવક સ્વામી ભાવ વણુ, અન્યથા નથી આનંદ.

દ. કા. માલા મણિ ભા. ૨. ૨. વ. પૃ. ૧૦૬

x x x

દયારામભાઈ સ્વામીસેવક ભાવને પરમ આનંદનું કારણ માને છે અભેદને નહિ. સિદ્ધાંતથી અભેદ સ્વીકારે છે છતાં નિત્ય સ્વામી સેવક ભાવ એમને ઇષ્ટ છે.

દયારામભાઈ સ્વામી સેવક ભાવને ઇષ્ટ ગણે છે અને તેના વિના આનંદની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ દર્શાવે છે, આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ ‘રસિકવલ્લભ’ના પ૩ મા પદમાં કર્યું છે.

દ. ક. મ. માલા. ભા. ૨

ગાની તે પણ મહા અજ્ઞાનીજી, પ્રભુપણું પોતે બેદા માનીજી.
ધર્મદાસનો સઘજો તાગેજી, તે ક્યમ પરમેશ્વર પ્રિય લાગેજી. ૧
હું સાગર છું બોલે કવણુજી, સત્ય કહે તે વાણી કવણુજી;
જીવ કદાપિ બ્રહ્મ ન થાયજી, નદી ઉલટી વહી મૂળ ન સમાયજી ૨
દાળ.

જ્યમ મૂળમાં ન સમાય નદી, ત્યમ જીવ સમાય ન બ્રહ્મ,
એમ કાર્ય કારણુ નિરંતર છે મુગ્ધ ન લહે મર્મ. ૩
હરિ વર્ણુ જીવરકાર કમ એક કર્મ રૂપે હોય.
ભળી ગયાનો આકાર અધ શિર છત્ર સેવક બોય. ૪

૧૦૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર શ્રવન.

સનકાદિ વિષ્ણુ વિલોકી કહ્યું અધિક સ્વરૂપાનંદ;

અમો બ્રહ્માનંદ પણ અનુભવ્યો છે આ થકી અતિ મંદ. ૫

શુકદેવજી પણ બ્રહ્માનંદ નિમમ્ હતા સત્ય;

ઉદ્ધાર કીધો ત્યાં થકી સ્વરૂપાનંદ અધિકો અત્ય, ૬

જો ભિન્ન નહોતા બ્રહ્મથી તો નીકળ્યા કહો ક્યમ ?

તે માટય માથાકૂટ મુકી પૂજ્ય પુરુષોત્તમ. ૭

ભાગ્યિયું ભક્ત્યાચાર્ય માર્ગ જ્ઞાન બ્રાંતિ મૂળ,

જન દયા પ્રીતમ સેવવા તેને નહિ અનુકૂળ. ૮

જો લોક શ્રવ અને બ્રહ્મનો તાદાત્મ્ય સંબંધ માને છે તેમને કવિ આ પદમાં ઉત્તર આપે છે કે મીઠાનો કટકો એમ કહે કે હું સાગર છું તો કાંઈ કબૂલશે ? તેજ પ્રમાણે શ્રવ જો બ્રહ્મનો અંશ છે, તે એમ કહે કે હું બ્રહ્મ છું તો તે શી રીતે માની શકાય ? જેમ નદી પોતાના મૂળ તરફ વાછી વહેતો તેમાં તે સમાય નહિ તેમ શ્રવ પણ પોતાને બ્રહ્મ માની બેસે તો બ્રહ્મમાં સમાય નહિ, એવી રીતે કાર્યકારણનો એક પ્રકારનો વ્યવહાર છે જેનું રહસ્ય અજ્ઞો જાણી શકતા નથી. વળી અકારાદિ વર્ણો કહેતાં સમસ્ત અક્ષરોમાં ર નામનો વર્ણ પણ સમાઈ જાય છે, તે પૃથક્ હોવા છતાં અક્ષરમાં જ છે. ર રૂપે તે જુદો છે પણ અક્ષર રૂપે તે અભિન્ન છે. તેજ પ્રમાણે શ્રવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે અંશાંશીનો સંબંધ છે અને બ્રહ્મ અંશી છે. શ્રવ રકારને સ્થાને છે, બ્રહ્મ સમસ્ત અક્ષરને સ્થાને છે, શ્રવ પોતાના અંશરૂપે જુદો હોવા છતાં બ્રહ્મ સાથે ઉપરના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે અભિન્ન છે. જો કે ર અક્ષરમાં ભળેલો ગણાય છે, પણ તે વસ્તુતઃ અક્ષરોના આધારેજ સ્વ સ્વરૂપે જુદો રહી શકે છે, તેમજ

(૨) જેવો શ્રવ પણ હરિરૂપ અક્ષરમાં મળી ગયલો કહેવાય છે, પણ તે સ્વસ્વરૂપે પૃથક્ જ રહે છે. વળી “ક્ર” વર્ણુમાં “ક” અને “ર” બન્ને જોડાયલા છે છતાં તે એકજ અક્ષર ગણાય છે; તેવીજ રીતે હરિ જે કર્મ કરે છે, તેથી જુદું કર્મ હરિમાં લળી ગયલો શ્રવ કરતો નથી; એજ શ્રવ અને હરિની એકતા. જેમ કોઇ રાજના માથે પૂર્ણ છત્ર ધરેલું હોય તથાપિ જે સેવકનો તે છત્ર ધરવામાં રાજ તરફથી વિનયોગ થયલો હોય છે, તે સેવક ઉપર પણ તે છત્રનો કાંઈક ભાગ આવે તેમ શ્રવ અને બ્રહ્મની એકતા સમજવી જોઈએ.

આ ઉપરથી શ્રવ અને બ્રહ્મનો સંબંધ શો છે તે સમજી શકાશે. શ્રવ અંશ છે અને બ્રહ્મ અંશી છે તેથીજ શ્રવ સેવક છે અને બ્રહ્મ સેવ્ય છે, સેવ્યની સેવા કરવામાં જ સેવકની કૃતાર્થતા છે. સેવ્ય સેવક ભાવથી બ્રહ્મને ભજનારા અને ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ કહેનારા જ્ઞાનીઓના કૃણમાં કેટલો ભેદ છે તે નીચેના અવતરણ ઉપરથી કવિશ્રી સમજાવે છે.

દાસપણામાં સૌભાગ્ય છે, પતિ પુરુષોત્તમ જેને માથે;
ધણી છતે વિધવાપણું, બ્રહ્મજ્ઞાનીનાં મન સાથે;
મન સાથે માન્યું હું ન ભૂપ, જક્ત પૂજે જાણી રાણીનું રૂપ;
પણ પતિસુખ સ્વાને નહિ એને, એળે એ અથડાયે છે સેને.

સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ.

દાસ પણ જે આનંદ છે તે નહિ ભળે જગદીશ.

જ્ઞાનીનું સુખ એવું જાણીને, પાગે આશે છેદાવે શીશ;

શીશ છેલ્લા પછી મુગુટ કહાં ધારે, સહુ મૂરખકો મનમાં ન વિચારે;

જળને શો જળપાનનો સ્વાદ, જન જુદો રહી પામે આહલાદ.—સેવો. ૩૦

૧૦૪ ભકતકવિ શ્રીદયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

જીવ ઐહ્ય થાયે નહિ, થાયે તો ઐહ્યનંદ કાને;
ભોક્તાપણું જો માનશો, તો જીવ ટલ્યો કહો શાને.
શાને કહો ત્યારે નથી ઐહ્યનામી, ક્યમ જોલ્યો જનક સાયુજ્યતા પામી.
જોલે તે જીજો કહેવાય, ઇશ્વર જીવ કદા નવ થાય—સેવો. ૩૧

જીવ અને ઐહ્યનો સ્વામી સેવકનો સંબંધ છે, એમ જણાવીને ભક્તિભાવ વધારે દઢ કરવાને, દયારામભાઈ સ્નેહભાવથી ભગવાનને મળવા જોઈએ એમ કહે છે—

“શ્રી વ્રંદાવનનીરે કુંજમાં જ્યાંહાં કરે જીગલકિસોર વિલાસ;
દાસ દયાનીરે વિનતિ, મુને દાસી કરી રાખો નિજ પાસ”

દ. કા. મ. માલા. પૃ. ૧૭૦

+ + + +

“ હરિના સહુ વલ્લભ, મુંજને કિંકરી કરશે રીઝી
દયા તું દાસી મહારી કહી, કર સાહસે શ્રીજી ”

દ. કા. મ. માલા. પૃ. ૧૫૮

* * * *

“ એ દંપત્તિની દાસી થવાને, દાસ દયો ગુણ ગાય. ”

દ. કા. મ. માલા ૧૮૦

* * * *

‘ગરખીસંગ્રહ’માં અને અન્યપદોમાં દયારામભાઈ ઇતિશ્રીમાં પોતાને ‘દાસ’ કહીને સંબોધે છે. અને તે ઉપરથી દયારામભાઈ પોતે સ્વામીસેવક ભાવને ફટલે અંશે સ્વીકારતા તે સ્પષ્ટજ છે છતાં પણ પુરૂષભાવ કરતાં પ્રેમપયોનિધિનો રસ અનુભવવાને દાસભાવ કરતાં

પણ સ્ત્રીભાવજી વિશેષ અનુકૂળ હોવાથી દયારામભાઈ કવચિત્ એ રહસ્ય સ્વ. કાવ્યોના અંતમાં દર્શાવી દે છે.

“ સખી થઈ નૃત્યે જાયે, તે ગોબોકનો વાસી થાયે
કરે સામળીયો વર-સાયે, ગોપી રૂપ ધરે જન જોહ.
ગોપીરૂપ ધરે જન જોહ; તરે સ્વ દેહે નિઃસંદેહ.

x x x x

પ્રા. દા. ગ્રં. ૧૩ પૃ. ૬૭

શ્રીસ્વામિની મંદિર ઉરતાહરં. શિર કર ધરિ કરી દાસી.

દ. કૃત. મ. માલા. ભા. ૨ પૃ. ૨૮૧

x x x x

આ પંક્તિ અતિવ અર્થ સૂચક છે. દયારામભાઈને એમના ગુરુએ આ આશીર્વાદ આપેલો છે; અને તેમાં જણાવે છે કે તારું ઉર સ્વામિનીમંદિર છે, અર્થાત્ તારું હૃદય સ્ત્રીભાવવાળું અને જેમ સ્વામિનીના મંદિરમાં પ્રભુ પિરાજે છે તેવી રીતે દયારામભાઈનું ઉર પણ તત્સદૃશ હોવાથી પ્રભુને વિરાજવાને યોગ્ય છે. આથી દયારામભાઈના હૃદયની પવિત્રતા પણ સૂચવે છે કારણ કે અન્યત્ર એ જણાવે છે કે—

મલિન હૃદયમાં હરિ ન વિરાજે, વૃથા મરે શીદ ઝુરીરે.

કા. દો. ભા. ૪ પા. ૮૧૧

x x *

અને પ્રભુ હૃદયમાં વિરાજ્યા છે એટલુંજ નહિ પણ એમના શિર પર કર ધરી એટલે અનુગ્રહ કરી નીજ દામી તરીકે સ્વીકારે છે. વળી તેમના પરચુરણ. પદમાં “ સેવાનું કૃણ સેવા એક ” એમ

૧૦૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

કહીને સ્વામી સેવક ભાવ સાથે પ્રતિ ઉપકાર રહિત નિષ્કામ સેવાને ક્ષુદ્રરૂપ સૂચવે છે. દયારામભાઈ અન્યત્ર દીનતાનેજ પરમ ક્ષુદ્ર રૂપે જણાવે છે.

જીવ એ ભગવદંશ હોવાથી વસ્તુતઃ ભગવદભિન્ન હોવાથી ભિન્નતા સૂચક સ્વામી સેવકનો ભાવ સંભવી શકે નહિ. તેનો પરિહાર પણ દયારામભાઈ અવસ્થા વિશેષ અને રૂપ, નામ અને ક્રિયાથી કરીને સ્વામી સેવક ભાવને સુદૃઢ કરે છે.

“ અચક્ષિત સેવક સ્વામિ નાતું, સંભવે કયમ એહ. ?

જળ તરંગ ભેદ નહિં જ, કંચન કુંડળ ભેદ ન હોય.
એમ શંકા કરીને

“ એક દ્રવ્ય કેરી અવસ્થા સુષ્ય, વિવિધ ભાત્યની થાય.
તે માટયે નિશ્ચય કાર્ય કારણ, વસ્તુ જે કહેવાય.
છે ભેદ નામાકારથી વળી, ક્રિયાથી પણ હોય.

દ. કા. મ. માલા ભા. ૨૨. વ. ૫૬. ૨૮

x

x

x

શુદ્ધાદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનમાં જીવને ભગવાનનો-બ્રહ્મનો અંશ ગણેલો છે. મુંડકોપનિષદની શ્રુતિ આ સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ આપે છે. યથા સુવીક્ષા ત્પાવકાત્શુદ્ધા વિસ્ફુલ્લિંગા વ્યુચ્ચરન્તિ પકસ્માદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે જીવાઃ વ્યુચ્ચરન્તિ જેમ સારી રીતે પ્રદીપ્ત કરેલા અગ્નિમાંથી હુદ્ર વિસ્ફુલ્લિંગો વ્યુચ્ચરણુ પામે છે તેમ આ આત્મામાંથી સર્વે લોક, પ્રાણુ, જીવ વગેરે વ્યુચ્ચરણુ પામે છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ઉર્ણુનાભિનું દષ્ટાંત આપ્યું છે અને ત્યાં કહ્યું છે કે જેમ ઉર્ણુનાભિ (કરોળીઓ) પોતાના શરીરમાંથી જળ

કાઠીને બાહિર્વિસ્તાર કરે છે, તથા તેને પાછી સંકેલી લે છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી સકળ જીવો વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. આ જીવનું પરિમાણ પણ નિશ્ચિત કર્યું છે. તેને આરામમાત્ર એટલે ડાંગેરના અગ્નિ જેવડો અર્થાત્ ઘણોજ અણુ કહેલો છે. સ્વેતાવતર ઉપનિષદમાં તેનું પરિમાણ આપ્યું છે. **વાલાગ્રશતભાગસ્ય શતઘા નલ્પિતસ્ય તુ** વાળના અગ્રભાગના સોમા ભાગના પણ શતાંશ જેવડો ભાગ જીવ છે એમ જાણવું એમ આ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. અર્થાત્ જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે અને અણુ છે તે અણુ હોવા છતાં હૃદય પ્રદેશમાં સ્થિત રહી તેનું ચૈતન્ય આખા શરીરમાં ફેલાવે છે.

અચિરોધમ્નન્દનવત્ ૨-૩-૨૩ સૂત્રમાં બ્રહ્મસૂત્રકારે જણાવ્યું છે કે જેમ ચંદનને દેહના એક અવયવમાં લગાડ્યું હોય, તેથી જેમ આખા શરીરમાં શીતળતા વ્યાપે છે, તેમ જીવ હૃદયના એક પ્રદેશમાં રહેવા છતાં પણ પોતાનું ચૈતન્ય સર્વત્ર પ્રસારે છે. જીવ આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મનો અંશ છે, પણ તેનામાં બ્રહ્મના આનંદનું તિરોધાન થવાથી તે સંસારમાં દુઃખાદિને અનુભવી રહ્યો છે. માટે જ્યારે ભક્તિદ્વારા તેનામાં આનંદ સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિ થાય ત્યારે તેનામાં કાટિબ્રહ્માણ્ડ સ્પુરે છે, એટલે તેને બ્યાપકતાનું ભાન થાય છે. શ્રીમદ્વાચાર્યજી આ આશયથી કહે છે કે-આ જીવ નિત્ય છે. તેની ઉત્પત્તિ નથી તથા નાશ નથી. તેનામાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ છે. તેમ જ્ઞાતૃત્વ પણ છે. આ પ્રકારે જીવનું સ્વરૂપ શુદ્ધાદૈત તત્ત્વદર્શનમાં છે, અને કવિએ અહિંઆં તે પ્રમાણે આલેખેલું છે.

(૪)

કવિશ્રીનો મોક્ષ વિષે વિચાર.

દાન્તમાં મોક્ષના અનેક પ્રકાર છે. સાલોક્ય, સામી-
પ્ય, સાશ્વત્ય, સાયુજ્ય અને સાર્થિ. વાલ્મીકી વેદાન્તમાં
સાયુજ્ય મોક્ષનેજ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે કારણ
કે જીવ અને બ્રહ્મનો સંબંધ અંશ અને અંશીનો
છે. અંશી બ્રહ્મની આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ

શક્તિથી જીવ થયેલા છે; બ્રહ્મના સત્, ચિત્ અને આનંદમાંથી
આનંદ ધર્મ તિરોહિત થવાથી તે જીવરૂપ થાય છે. અગ્નિમાંથી
જેમ રુદ્રિંગો નીકળે તેમ જીવો વ્યુચ્ચરણ પામે છે.
આ જીવ ભક્તિમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે પરમાત્માનો સંબંધ
પોતે ઓળખી શકે છે. ભક્તિ માર્ગની પ્રાણુલિકા પ્રમાણે શ્રવણ કીર્તન
વગેરે ભક્તિમાં જ્યારે જીવ ઓતપ્રોત બને છે ત્યારે તે પ્રેમ ભક્તિ તથા
સેવા તરફ વળે છે, અને પછી ભક્તિનું ફલ મળે છે. આ ફલ બે
પ્રકારનું છે એક મોક્ષ એટલે તે જીવનો અહંતા મમતાત્મક સંસા-
રમાંથી છૂટકારો સદાને માટે થાય તે. આ ફળ સાધારણ અધિકારી
માટે છે; પણ ઉત્તમ પ્રકારના ભક્ત જેમકે શ્રીગોપીજન, તેમને
આથી પણ અધિક ફળની પ્રાપ્તિ હોય છે. અહિંઆં મધ્યમ અધિકારી
માટે મોક્ષની વ્યવસ્થા કરી છે.

મોક્ષના સંબંધમાં દયારામભાઈ નીચલા પદમાં બહુ સુંદર રીતે
પોતાના વિચારો દર્શાવે છે.

નંદ નંદન પ્રકટ સ્વામી સમજ્યા વિના,
બ્રહ્મ નિજમાને સુખ શું વિચારો ?

નિરખી નિજરૂપ જેમ હરખે કાઇ કામની,
 તેને સુખ કેવું હોય મનમાં ધારો. નંદ નંદન.
 સજળ ધન સમજે આનંદ શો સૃષ્ટિને ?
 અન્ન ઉપજે નહિ વિના વૃષ્ટિ,
 એમ અંતર્યામિ ઓળખે શું સર્થ ?
 પ્રકટ અનુભવ વિના સુખ શું દષ્ટિ ? નંદ નંદન.
 નાગ સ્કુટ નિંદિએ રાકડો પૂજ્યે,
 પ્રસન્ન થઇ ફલ કહો કાણુ આપે ?
 રાય રૂઠી રાણી જગમાં પૂજ્ય પણુ,
 કાંત વણુ કામ દુઃખ કાણુ કાપે ? નંદ નંદન.
 ધૃત વિના માંખણે મોદક ઓળાય નહિ,
 પૂરવા દીપ નવ કામ લાગે,
 પુત્ર પ્રકટયા વિના વંશ વૃદ્ધિ ક્યાંહાં ?
 ઉદર ગર્ભે ન વંધ્યત્વ ભાગે. નંદ નંદન.
 ધ્યાન ભોજન કરે ભુખ ભાગે નહિ.
 કાષ્ટ ચાંપે તૂલ ન લાહે લાગે,
 સૂર્ય વૃતવાળાં દિન દેખી જમતાં નથી,
 અબ્રેંદુ ચકાર ચિત્ત સુખ ન જાગે. નંદ નંદન.
 ગોલારાણા નામ ભાટનું રાયજી,
 નાપિક પારેખ ધંતુર કનક કાહાવે.
 આકડો સૂર્ય જેમ બકરાને અજ કહે,
 બ્રહ્મપણું જીવ તેવું શોભાવે. નંદ નંદન.
 બ્રહ્મથી ઉપજ્યો પણ બ્રહ્મ થાયે ન જીવ.
 મુકતાહળ જળ કદાપિ ન થાય,

૧૧૦ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

વસ્ત્ર પાછું કપાસ ન કાટિ પ્રયત્ને,
ઉલટી વહી નદી મૂળમાં ન જાય. નંદ નંદન.
સનકાદિક બ્રહ્મમાં ભળી પાછા નીકળ્યા,
વજવાસી નીકળ્યાં પ્રેમ પીવા.
ઉદ્ધવ શુકદેવ શિવ ભજનાનંદ ભોગિયા
બ્રહ્માનંદ ત્યાગ્યો ઉતરેલો શ્રીવા. નંદ નંદન.
અસુરને મુક્તિ તેમ જ્ઞાની વિરાગી મુનિ,
આપી લેતા નથી સેવક સાચા.
સ્વરૂપાનંદ સ્નેહ સુખ મોક્ષમાં ના મળે,
કહે દયો માગે બુદ્ધિના કાચા. નંદ નંદન.
દ. કૃત મણિમાલા ભાગ ૨ પૃ. ૨૬૨

ઉપરના પદમાં કહે છે કે ભગવાનના સાચા ભક્તો મુક્તિની અપેક્ષા રાખતા નથી. મુક્તિ કરતાં પણ અધિક સ્વરૂપાનંદ સ્નેહના સુખની અભિલાષા તેમને હમેશાં હોય છે. તે સુખ લયાત્મક મોક્ષમાં નહિ હોવાથી ભગવાનના ભક્તો એ મુક્તિને પ્રેમ-રસાનુભવ કરતાં તુચ્છ ગણે છે. ભક્તને તો પ્રભુના સાક્ષાત્ અનુભવ વિનાનું ભગવાનનું જ્ઞાન અને ધ્યાન વગેરે શુષ્ક લાગે છે.

આત્મનિવેદન દ્વારા ભગવદીય થઈને કાળ, કર્મ, સ્વભાવ જીતીને સર્વ સાધન કરવા છતાં પણ પ્રભુ પ્રાપ્ત થતા નથી એવું સમજતાં દીન થઈને સકલ પુરુષાર્થમાં શિરોમણિ ભગવાનજ છે અને આનંદરૂપ એજ છે એમ નિશ્ચય કરીને તેની નિરંતર તન મન ધનથી, તથા મન વાણી કર્મથી નિષ્કામ કૃતરૂપ સેવા સિદ્ધ થાય માટે તેને અતુર્વિધ મુક્તિ કરતાં પણ ઉત્તમ તેઓ માને છે. કૃષ્ણના

રાસોત્સવાદિની દીનદાસી થઇને દર્શન કરવાં અને ભગવાનની કંઇ પણ ટહેલ કરવી એ દયારામભાષના મતે પરમ મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ છે. મોક્ષના સુખ કરતાં ભગવાનના ચરણસરોજની સેવામાં ભક્તને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે એમ તે માને છે.

“અતિ દુર્લભ છે એવી ભક્તિજી, જેની દાસી ચારે મુક્તિજી;
આચરણુ વય વિદ્યારૂપ ક્રાયજી, ધન જાતિ બળ હરિ નવ જોયજી.
રાધાવર ભક્તિરસ ભીંજેજી, નિર્મળતિ પાખ્યે નવ રીઝેજી.

x

x

x

શ્રીનાથજીની સેવા કરનાર ભક્તની, પરમગતિ થાય છે, અને તે સ્થિતિમાં એ વૃન્દાવનની પવિત્ર લીલાના ભૂમિમાં સાક્ષીભૂત બને છે.

“શ્રીજી સેવે પરમગતિ પામેજી, વૃન્દાવન લીલા વિશ્રામેજી.”

x

x

x

વિશ્રામ વૃન્દાવિપિન જ્યહાં, નિત્યે યુગલ રતિરાસ
તે શ્રીવૃન્દાવન ચંદ્રમા, અવતાર અખિલ નિવાસ.

x

x

x

૨. વ. ૫૬. ૮૦

વગેરે અનેક કાવ્યોમાં આ પ્રમાણેના વિચાર જણાવ્યા છે. વૃન્દાવનમાં શ્રીકૃષ્ણના રાસોત્સવનાં પ્રકટ દર્શન થાય તેજ તેમનું પરમ ફળ છે. તે વૃન્દાવનના પ્રકટ પ્રભુને મૂકીને ગોપીઓ મોક્ષને ઇચ્છતાં નથી. માટે એક પદમાં કવિ કહે છે—

‘વ્રજ વહાલુરે વૈકુંઠ નહિ આવું, મને ન ગમે ચતુર્ભુજ થાવું.

નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું ! વ્રજ વહાલુરે.

‘રસિકવલ્લભમાં’ વૃન્દાવનનું ‘આનંદમય ત્યાં અખિલ ક્રિડા નિત્ય અતિ અનુપ’ એ લીટીથી વર્ણન કર્યું છે અને પછી કહે છે—

‘જે થકી શ્રેષ્ઠ ન કશું વ્યાપિ વૈકુંઠ વેષ્ટિત લોક;
જ્યાંથકી પુનરાવૃત્તિ નહિ, નહિ જ્યાં સ્વમામાં શોક.’

વળી કહે છે એ ભૂમિમાં તે ભગવાનનો નિત્ય રાસ ખેલાઈ રહ્યો છે—

નિત્ય નવલ રાસવિલાસ રચના કથનમાં ક્યમ આવે;
છે નિત્યસ્રીલા અપ્રાકૃત આનંદમય શ્રુતિ ગાવે !

૨. વ. પદ. ૮૩

આવા રાસોત્સવ જેવા પરમ ફૂલની આગળ મુકિત તુચ્છ છે. ભગવાનના ભક્તો, ભગવાન તેમને મોક્ષનું દાન કરે છે છતાં તે લેતા નથી. ‘રસિકવલ્લભ’માં ભક્તિને ઘેખર અને મુકિતને ‘દોકળું’ કહેલ છે અને ત્યાં કવિ જણાવે છે કે ઉત્તમ અધિકારીઓ તે મુકિતને ઇચ્છે નહિ. પ્રેત જેવા માણસોજ તેનાથી પ્રસન્ન થાય છે.

‘દોકલા સરખી મુકિતથી જન પ્રેત થાય પ્રસન્ન;

જે ભક્તિ ઘેખર ભોગીયા તેનું ન માને અંત.’

વળી જ્ઞાન કરતાં પણ ભક્તિને તે ઉત્તમ ગણે છે, તેથી જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થનાર મોક્ષ તેમને રચતો નથી. પ્રેમ ભક્તિની આગળ તત્ત્વનું દુપણું તુચ્છ લાગે છે.

એ તત્ત્વ દુપણું તુચ્છ લાગે પ્રેમરસ પીનાર,

હરિ દે નલે જલ લવણુ સરખી મુકિત માને ચાર.

ભક્તિ એ મણિ સમાન છે અને જ્ઞાન એ દીપક સમાન છે. દીવાને વાયુથી ઓલવાઈ જવાનો સંભવ છે, ભક્તિ તેવી રીતે

ઓલવાઇ જતી નથી તે નિર્ભય છે. માટે ભક્તિનું કૃણ પણ જ્ઞાનના કૃણ કરતાં અધિક છે. અહિંઆં ભક્તિ એટલે પ્રેમ ભક્તિજ સમજવાની છે. આ રીતે ચાર પ્રકારનો મોક્ષ સાલોક્ય, સાયુજ્ય, સામીપ્ય અને સાષ્ટિ તે ભગવાન પૂર્ણાનન્દ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના રાસોત્સવનાં દર્શન કરતાં તુચ્છ છે એમ દ્યારામભાઇ માને છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગની દૃષ્ટિએ ખરો મોક્ષ ભગવાનની લીલાઓનાં દર્શન કરવામાં છે. પરમક્ષમાં ચેતના રહેવી જોઇએ, નહિતો જે ક્ષનો અનુભવ કરવાનો છે તે થાય નહિ. મોક્ષમાં એવી ચેતના નથી, માટે તે દ્યારામભાઇને ક્યતો નથી. જળમાં ભળી ગયેલાને જળનો સ્વાદ થતો નથી તેમ અહ્મમાં ભળી જવાથી અહ્માનંદનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. તેથી જે મોક્ષમાં અહ્માનંદનો અગર રસાનંદનો અનુભવ થાય નહિ તેને કવિ ઇચ્છતા નથી.

પ્રકરણ ૩ જી.
સાધન વિચાર.

Prayer on answer will obtain
Though the Lord awhile delay,
None shall seek His face in vain,
None be empty sent away.

John Newton.

* * * * *
More things are wrought by Prayer
Than this world dreams of.

Shakespeare.

Prayer is the heart's offering towards God, the soul's sacrifice, the only effectual death of pride and selfishness, the source of humility the breath of piety, and the life of religion

Edward Irving.

Humility and self-abasement are necessary in the worship of God.

The sincere believer will be conscious of a deep and heart-felt conviction of the weakness of his own moral powers; but he will therefore only the more anxiously endeavour whilst he cries for spiritual assistance to the throne of Grace to use those powers to the utmost in the cause of holiness. He will aim at the attainment of a degree of spiritual perfection, which at the same time he will know to be in this world unattainable, and will therefore combine, with hopes and aspirations, the most unbounded humility, and self-abasement. He will therefore tender the daily offering of his feeble works of imperfect righteousness to his Maker not with the proud, self-satisfied spirit of one who is presenting an adequate sacrifice worthy of the gr-

eat Being to whom it is presented, but with the shrinking shame and diffidence of the poor widow, who followed in the train of the wealthy and powerful to deposit her solitary mite.

Shattlemworth.

નહિ સાધનસંપત્યા हरिर्लज्ज्याते कस्यचित् ।

भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनम्

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી

સાધન વિચાર

(૧) દીનતા

ઓ પુષ્ટિ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો સમજ્યા છે તેઓ સારી પેઠે જાણી શકશે કે જીવો સાધનથી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકેજ નહિ. જ્યાંસુધી ભક્તિદીપની જ્વાલાઓ પ્રકટી નથી ત્યાંસુધી સ્વરૂપ દર્શન યથાર્થ રીતે થઈ શકતું નથી. પણ ભક્તિભાવ વધારવાને માટે જીવોમાં અભિલાષાના તનખા સ્પુરવા જોઈએ.

આ તનખાઓ સ્પુરાવવાને વાયુની જરૂર છે અને તે દૈન્ય છે દૈન્યજ ઓ ભક્તિમાર્ગની સીડી ઉપર ચઢવાનું પ્રથમ પગથીયું છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધનનો અગર પ્રમાણનો અભાવ છે.

પુષ્ટિમાર્ગ ઓ પ્રમેય રૂપ હોવાથી તે બાહ્ય સાધનની અપેક્ષા રાખતો નથી તો પણ ભક્તજીવોએ પણ ભક્તિના માર્ગમાં આગળ વધતાં મર્યાદાની રક્ષા કરવાની જરૂર છે અને તેથી દ્યારામભાઈ

૧૧૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

“ જીવાનાં મર્યાદૈવ હિતકારિણી ” એ સિદ્ધાંતને અનુસરે છે. ભગવાન પોતે વેદાતીત હોવાથી સ્વકૃત નિયમનું ઉલ્લંઘન કરે તો તેમને ભૂપણુ રૂપ છે પરંતુ જીવ જો તે નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે તો એ ભગવદ્દાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન હોવાથી અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી જીવે તો પ્રભુએ આજ્ઞા કરેલા પ્રમાણુ પંથમાંજ અનુસરવું, પરંતુ તે સાધનો ક્યાં છતાં પણ તેનાથી કંઈ પણ પ્રભુ સમીપ જવાય છે તો તેનું કારણ તે સાધન નથી પણ ભગવાન જ સાધન છે એમ સમજીને દીનતા અને ભગવાનની મહત્તા ઉત્તરોત્તર પરસ્પર સ્પૃરે તોજ ભગ-વત્પ્રાપ્તિ સુલભ થતી જાય. આજ કારણથી દયારામભાઈ સૂચવે છે કે પ્રભુ સર્વ સમર્થ હોવાથી સર્વના હિતકૃત્ સર્વજ્ઞ સર્વકૃતિના કારણુ અને સર્વ ક્ષણના દાતા હોવાથી સ્વાર્થ માટે વિનંતિ કરવી તે પણ નિર્થક છે. કવચિત્ વિનંતિ પ્રભુને શ્રમદાયક હોવાથી ભગવદ્વિમુખતા પ્રાપ્ત કરતી હોવાથી અડચણુ રૂપ પણ છે.

પ્રભુના સંબંધ માટે એમને વિનંતિની અપેક્ષા નથી. વિનંતિ વિનાજ નિજજનનું હિત કરવું એ તેમનો સ્વભાવજ છે. જેમ પારસમણિનો સ્વધર્મજ એવો છે કે નિજ સંબંધમાં આવનાર લોકને કાંચન કરી નાખે છે. એને સંબંધ વિના અન્યની અપેક્ષા નથી તેમ પ્રભુના સંબંધમાં આવનાર નિજ જનનું કલ્યાણુ કરવામાં પ્રભુને તત્સંબંધ વિના વિનંતિ પ્રાર્થના વગેરે અન્ય સાધનની અપેક્ષા નથી. પ્રભુનો સંબંધ જ સર્વ પ્રકારે ક્ષણપ્રદ છે. તેથીજ દયા-રામભાઈ વારંવાર પ્રભુને વિનંતિ વિના નિજ જનનું હિત કરવા-કહે છે:-

+ + + +

“ વિનતિ વિના નિજ જનના રક્ષક, સદા છે વજરાયરે.” કા. દો. ૮૩૩

+ + +

વિનતિ વિના રક્ષક નિજ જનના, અવગુણ ઉરમાં ન આણરે.

કા. દો. ૮૩૧

અત્ર પ્રભુને નિજ કલ્યાણને વાસ્તે પ્રાર્થના કરવામાં સ્વાર્થ સમાયલો હોવાથી અને એ પ્રભુને શ્રમદાયક હોવાથી અને ઉભય સર્વસ્વ અર્પણરૂપ પ્રેમના નિઃસ્વાર્થતાના નિયમની વિરૂદ્ધ હોવાથી અને પ્રભુ સિવાય અન્યમાં આસક્તિરૂપ હોવાથી શુદ્ધ પ્રેમ-માર્ગના સિદ્ધાંતમાં પ્રાર્થના કરવી એ અયુક્તજ છે. આ શિક્ષા દયા-રામભાઈ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીની “ પ્રાર્થિતે વા તતઃ કિં સ્યાત્ સ્વામ્યભિપ્રાયસંશયાત્ ” એ પંક્તિને અનુસરે છે અને પાશ્ચાત્ય લોકોના ભક્તિ માર્ગમાં જે વિપયની આવશ્યકતા સ્વીકારાત છે તેનાથી શૂદ્ધ પડે છે.

ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાને સર્વ સાધન અસાધન છે. એ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને નવધા ભક્તિ પણ સમર્થ નથી. કારણ કે નવધાભક્તિ જીવકૃતિસાધ્ય હોવાથી અને ભગવાન જીવકૃતિસાધ્ય નહિ હોવાથી એ નવધાભક્તિના સાધનથી ભગવાન પ્રાપ્ત થતા નથી. ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય ભગવત્કૃપા છે, અને એ કૃપાનું કારણ દીનતા છે. એ દીનતાની પ્રાપ્તિ પ્રભુ કરે ત્યારેજ થઈ શકે એ દાન પ્રભુ ઇચ્છાને અધીન હોવાથી સર્વના કારણ ભગવાનનું સ્મરણ નિરંતર કરવું તેથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય. અતિ દુર્લભ વસ્તુ પણ પ્રાપ્ત થાય અને કાટિ

૧૧૮ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

પ્રયાસ કરવાથી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થતી હોય તે પ્રાપ્ત થાય. બાકી પ્રભુ તેા સર્વ સાધનથી અતીત છે. એમની કૃતિ સાધનને અધીન નથી.

પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા ગ્રંથમાં પુષ્ટિમાર્ગ એટલે શું તેનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. એ લઘુ ગ્રંથ વાંચવાથી પુષ્ટિમાર્ગની મર્યાદા માર્ગથી વિલક્ષણતા એકદમ સમજી શકાશે. પુષ્ટિમાર્ગનો અર્થ પ્રભુના અનુગ્રહનો માર્ગ એવો થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પોષણં તદનુગ્રહઃ એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. જે માર્ગમાં સર્વ આધાર ભગવત્કૃપાપર-ભગવદનુગ્રહપર રાખવામાં આવે છે તે માર્ગ પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે. શ્રી બ્રહ્મસૂત્રના સાધનાધ્યાયના તૃતીયપાદમાં ૨૯મા સૂત્રના શ્રીમદ્બ્રહ્મભાષ્યમાં પુષ્ટિનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે. કૃતિસાધ્યં સાધન જ્ઞાનભક્તિરૂપં શાસ્ત્રેણ વોદ્યતે તાભ્યાં વિહિતાભ્યાં મુક્તિર્મર્યાદા તદ્રહિતાનામપિ સ્વરૂપબલેન સ્વપ્રાયણં પુષ્ટિરિત્યુચ્યતે । આગળ આજ અધ્યાયના ચતુર્થ ચરણના ૪૬ મા સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં શ્રીમદ્વાચ્યચરણ કહે છે કે મર્યાદાપુષ્ટિભેદેન વરણ દ્વિધોચ્યતે તત્ર સહકાર્યન્તરવિધિસ્તુ મર્યાદાપક્ષેણોચ્યતે પુષ્ટૌ તુ નાન્યાપેક્ષા આમાં પણ સ્પષ્ટ કથન કરેલું છે કે મર્યાદા માર્ગમાં સાધન બળથી ફલ પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પુષ્ટિ માર્ગમાં સાધનનું તૈર્ગ્યહ્ય હોય છે. ફલાધ્યાયના પ્રથમ પાદના ૧૩ મા સૂત્રના ભાષ્યમાં પણ આ બાબતનું પુનઃ કથન કર્યું છે. સાધનં વિના સ્વસ્વરૂપબલેન કાર્યકરણે હિ પુષ્ટિઃ વળી ત્યાં કિતીય ચરણના ૭ મા સૂત્રની વ્યાખ્યામાં પણ આજ બાબત દર્શાવી છે. સાધનક્રમેણ મોચનેચ્છા હિ મર્યાદામાર્ગોયા મર્યાદાવિહિત

સાધનં વિનૈવ મોચનચક્રા પુષ્ટિમાર્ગીયા મર્યાદા. ચતુર્થપાદના
૯ મા સૂત્રમાં તે નિષ્પ્રત્યૂહ આજ્ઞા શ્રીમદ્ભાષ્યકારે કરી છે. પુષ્ટિ
માર્ગોઽન્વૈકલાધ્યઃ પ્રમાણમાર્ગાદ્વિલક્ષણઃ માટે જ સર્વ
સાધનરાહિત્યં ત્યાગ્યં યન્ન સાધનમ્ એવું લક્ષણ પુષ્ટિમાર્ગને
માટે સંપ્રદાયના ગ્રંથમાં આપ્યું છે. અહિંઆં જે સાધનોનો ત્યાગ
કરવાનું કહ્યું છે તે વેદોક્ત સાધનો છે. પ્રભુપ્રતિ રતિભાવની વૃદ્ધિને
માટે વ્રજસીમન્તિની માફક જે સાધનો કરવાં જોઈએ તે આવશ્યક છે.
આ પ્રેમભાવોત્પાદક સાધનો વેદોક્ત સાધનથી ભિન્ન પ્રકારનાં છે.
વેદોક્ત સાધનદ્વારા મોક્ષ ફળની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. આમાં
તો ફક્ત પ્રભુની સેવા એજ ફળની આકાંક્ષા ભક્તને હોય છે. શ્રી
મહાપ્રભુજીએ આજ્ઞા કરી છે કે.

તસ્માઙ્ગીવાઃ પુષ્ટિમાર્ગે ભિન્નાઃ ઇવ ન સંશયઃ

ભગવદ્રૂપસેવાર્થં તત્સૃષ્ટિર્નાન્યથા ભવેત્ ॥

ભગવાનેષ હિ ફલં સઃ યથાચિર્ભવેદ્ ભુવિ ।

ગુણસ્વરૂપભેદેન તથા તેષાં ફલં ભવેત્

માટે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો ભિન્ન હોય છે. એમાં કોઈ પણ શંકા
કરવી નહિ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ ફક્ત ભગવાનના રૂપની સેવા નિમિત્તેજ છે.
બીજા કોઈ પણ પ્રયોજન માટે તે નથી. ભગવાન ગુણ અને સ્વરૂપથી
જેવી રીતે ભૂમિ ઉપર પ્રકટ થાય તેજ તેનું ફળ છે. આવા અનુગ્રહ
થીજ લભ્ય પુષ્ટિપ્રભુને જે કોઈ સાધનપ્રાપ્ય માને છે તે આ માર્ગની
સેવા ભાવનાનું પોતામાં રહેલું અજ્ઞાનજ જણાવે છે. શ્રીભાગવતના
દશમ સ્કંધના ૨૯ મા અધ્યાયની શરૂઆતમાં એક કારિકામાં શ્રી

મહાપ્રભુજીએ જણાવ્યું છે કે નહિ સાધનસંપત્ત્યા હરિસ્તુષ્યતિ
 કલ્યાણે । મક્તાનાં દૈન્યમેવૈકં હરિતોષણસાધનમ્ । સાધન
 સંપત્તિથી હરિ પ્રસન્ન થતા નથી, ફક્ત ભક્તોનું દૈન્ય એજ હરિને
 પ્રસન્ન કરવાનું સાધન છે. સર્વ સાધન પણ પ્રભુના ચરણમાં
 નિરોધ પ્રાપ્ત થયા વિના-પ્રેમ વિના તુચ્છ છે. સાધન સંપત્તિ ભક્તમાં
 ઉત્તમતાનો ગર્વ લાવે છે અને આથી નિરોધ વિના જો કે કલ્યાણ
 થઈ શકે પરંતુ પ્રભુ પ્રાપ્તિ તો નજ થઈ શકે. સાધન સંપત્તિના
 ત્યાગનું રહસ્ય સાધન સંપત્તિમાં રહેલા ગર્વનો ત્યાગ કરવામાં છે,
 દૈન્યભાવ વધારવામાં છે. પ્રભુ પ્રાપ્તિ વાસ્તે દયારામભાઈ જણાવે છે:-

સાધન પૂર્ણ સ્નેહ સહિત, જો અને શ્રીહરિસેવા.
 તે અગ્રે સર્વ મંદ, દિનકર ઉદે દીપક જેવા.
 સાધન અવર શિવ આપણું, પણ શ્રીજીને શું સુખ.
 શુશ્રૂષામાં ઉભય આનંદ, માટે ભજન જ મુખ્ય.
 સર્વાત્મભાવે પ્રભુ સુખી ક્યમ થાયે એજ અભિલાષ.
 સંવાનું ફળ સેવાજ હૃદયં, સુખ અવર નહિ આશ.
 મન લોક વેદની લાજ નહિ, એક કૃપણ પિયું શું પ્રેમ.
 પતિની પ્રસન્નતા સાધવી, અચલિત ઉરએ તેમ.
 માનસી સેવા મુખ્ય પણ, મન વ્યસન ઉપજે થાય.
 ત્યાં સાધન બલ પોહોયે નહિ, ફલ કૃપા જો ગુરુરાય”

નિષ્કામ પ્રભુ પ્રીત્યર્થ પ્રભુના સુખને વાસ્તે કાંઈ પણ પ્રત્યુ-
પકારની આશા વિના જેમાં પ્રભુની જ પ્રસન્નતા એજ ફલરૂપ માન-
વામાં આવે છે, એવો ભજનનંદ, દીનતા અને નિરોધથી પ્રાપ્ત
થતો સાધનરૂપ તેમજ ફલરૂપ પણ છે.

યથાર્થ દૈન્યભાવ ત્યારેજ પ્રકટ થયો ગણાય કે જ્યારે “ સર્વ
સાધનોથી હું રહિત છું, મેં એવું એકે સાધન કર્યું નથી, કે જેને
લઈને પ્રભુ મને ફલદાન કરે. એવી રીતે ચારે તરફથી નિઃસાધનતા
સ્પુરે ત્યારે દીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. વ્રજરત્ન ગોપીઓએ પ્રભુના
અંતર્ધાન પછી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા. પ્રભુની
લીલાનું અનુકરણ કર્યું. પણ જ્યારે એકે પ્રયાસ પ્રભુ સ્વરૂપના સંયોગ
મદ્દશ આનંદજનક થયો નહિ, ત્યારે છેવટે પોતાની નિઃસાધનતાની
સ્ફૂર્તિ થઈ અને રોદનરૂપ દૈન્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારેજ પ્રભુ પ્રકટ થયા.
જ્યારે જીવને પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે અત્યંત આર્તિ થાય છે, ત્યારે પ્રભુ
તેનો દૈન્યભાવ જોઈને પોતે તેના ઉપર દયા કરીને સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનું
પ્રદાન કરે છે; કારણ કે પ્રભુ એટલા બધા કામલ અને સુકુમાર છે
કે તે ભક્તની આર્તિ બિલકૂલ સહન કરી શકતા નથી.

‘ભક્તિપોષણુ’ કાવ્યના ૮૪ મા અંદ્રાવણામાં દીનતાનો મહિમા
વર્ણવતાં કહે છે.—

કરવા પ્રસન્ન ચાહે કૃપણનેતો, અળગું અભિમાન નાખ્ય;
શીઘ્ર દયા કેશવતણી, ઇચ્છે તો દીનતા રાખ્ય.
રાખ દીનતા એકજ કરીને, કરવા કૃપા મન થાશે હરિને;
બોતેર કાટિએ ના મર્યું કામ, દીનતા એક બંધાયા દામ.

૧૨૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

દામ કહેતાં દામોદર તે કૃત દીનતાથી ભક્તને વશ થાય છે. બીજાં કાટિ સાધનો કરો તો પણ તે વૃથા છે. એક બીજા પદમાં કહે છે— શિરમણી સાધન દીનતા સાચી, દીનતા સાચી એક દીનતા સાચી. સહુ સાધન બળ મન થકી નાસે, આપણની યોગ્યતા નવ ભાસે.

દ. કા. સં. પૃ. ૨૬૯.

“નિશ્ચેના મેહેલમાં વસે મારો વાલમો” એ પદમાં પણ કવિ કહે છે કે તમે પ્રભુના સદનમાં જ્યારે જવાને ભાગ્યશાળી થાવ ત્યારે તમે જો પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાને કાંઈ પણ ભેટ ધરવા માગતા હો તો તે ભેટ કયા પાત્રમાં મૂકવી અને કવી રીતે આપવી, તેનું કથન નીચલી પંક્તિમાં કહે છે.—

દીનતા પાત્રમાં મનમણિ મૂકીરે, ભેટ ભગવંતજીને કરજોરે;
હું ભાવ પુંભાવ નોછાવર કરીનેરે, શ્રી ગિરિવરધર તમો વરજોરે.

“સતસયાના ૪૦૪ માં દુહામાં કવિ દીનતાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

લઘુતામેં પ્રભુતા બસે, પ્રભુતા લઘુતા ભોન.

દૂબધરે સિરવાનવા, તાલ ખડાઉ કાન.

લઘુતાથી—નમ્રતાથી સર્વદા પ્રભુતા પ્રાપ્ત થાય છે પણ જો પુરુષ પોતાની મેજેજ મોટાઈ લેવા જાય છે, તેનામાં સર્વદા લઘુતા—હલકાશ રહે છે. દષ્ટાંત તરીકે દુબ કહેતાં દરો અલ્પ હોવા છતાં પણ તેનાથી ગણપતિના ઉપાસકો પૂજે છે : પણ તાડનાં તો કાંઈ ખડાઉ—પગ-રખાં કરીને પણ પહેરતું નથી, કારણ તાડે પોતાની મેજેજ મોટાઈ માગી લીધી છે. માટે પ્રભુ પ્રાપ્તિમાં દૈન્ય જ એ પરમ સાધન છે.

કેટલાંકા એમ કહે છે કે દૈન્ય રાખવાથી તો હૃદયમાં નિર્બળતા વધે છે. આ તેમની માન્યતા બ્રમાત્મક છે. કારણ કે દૈન્ય હૃદયની

અશુદ્ધિને દૂર કરે છે. જ્યાં સુધી હૃદય મંદિરમાં શુદ્ધિદીપક સળગાવવામાં આવતો નથી, ત્યાં સુધી તેના પ્રકાશના અભાવે કામક્રોધાદિ ષડ્ગુણોને તેમની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિમાંથી અટકાવી શકાશે નહિ. દૈન્યભાવથી હૃદય શુદ્ધ થાય તોજ પ્રભુ તેમાં પધારી શકે છે. માટે દૈન્યને પ્રભુ પ્રાપ્તિનું પરમ સાધન દ્યારામભાષ્યે કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. નીતિ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ જે દરેક વ્યક્તિ આ નીતિ અનુસાર પોતાનું જીવન ચલાવે તો તેથી સમાજમાં થતી અસ્તવ્યસ્તતા પણ એકદમ અટકી પડે.

“હરિ કરુણાની હેતુ દીનતા, તે પણ હરી આપી આવેરે;
પ્રભુ પ્રસન્ન સાધને કથન છે, હરિ સ્વતંત્ર કૃતિ ગાવેરે.
તદપિ દાસને શ્રીગુરુઆજ્ઞા, પ્રમાણ પગલું ધરવુંરે;
બુદ્ધિપ્રેરક પ્રીતમ દયાના તેનું સ્મરણ જ કરવુંરે.
અતિ દુર્લભ વસ્તુ મળે સહેજે, જ્યારે કૃપા શ્રીકૃષ્ણુરે;
ક્રાંતિ પ્રયાસ કરો પણ કરુણા, શ્રમ ફલ અર્થ એક ન સરે;
હરિ પ્રસન્ન તો સહજ સુગમ સહુ, તે પણ શ્રમ સહુ દાવારે.

‘અસાધનં સાધનં કરોતિ’ એ સિદ્ધાંતનો દ્યારામભાષ્ય અનુવાદ કરે છે અને તેના આધારમાં કેટલાંક અર્થ સૂચક દૃષ્ટાંતો પણ એજ પદમાં આપે છે. જે ઉત્તમોત્તમ રસાસ્વાદ શ્રીગોપીજનોએ સાધન વગર સહજ ભાવથી કર્યો છે તેવો શેષ, સદાશિવ, બ્રહ્માદિ સર્વ સાધન સંપન્નને પણ પ્રાપ્ત નથી થયો. અત્ર દ્યારામભાષ્ય નિઃસાધનતાને પરમ કૃપાનું પરમ કારણ સૂચવે છે. ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાને અતિ સમર્થ સાધન અસાધનતા વા નિઃસાધનતા છે. અર્થાત્ સર્વ સાધન ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાને અસમર્થ છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને પ્રભુ સ્વતઃ કૃપા કરે તોજ

તે પ્રાપ્ત થાય માટે યોગે યોગે કૃતિ કરે તે તે કૃતિમાં આસક્તિ નહિ રાખતાં ભગવાનમાંજ ચિત્તને નિરુદ્ધ કરવું. આમ થાય તોજ એ નિરોધ રૂપી સર્વાત્મભાવે પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય. પરમ પ્રેમરૂપ પ્રભુનું દર્શન થાય.

“નથી કાંઈ સાધનનુરે કામ, એક દીનતા માત્ર રાજી છે;
 ગરવ ગંજન છોજી ધનશ્યામ, એક દીનતા માત્ર રાજી છે;
 રાસ રમંતાં ગોપી ગર્વ થયો ત્યારે, હરિ થયા અંતર્ધાન જોઈ લ્યો
 શ્રમ કરી થાક્યાં કાંઈ અર્થ સર્વો નહિ, આવી દીનતા મળ્યા ભગવાનરે.

દૈન્ય પુષ્ટિમાર્ગનો મૂલ પાંચો છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રેમ મુખ્ય છે—એ પ્રેમ સાંખ્ય, યોગ, જ્ઞાન, નવધાભક્તિ વગેરેના વિવિધ પ્રકારોના સાધનો કરતાં ઉત્તમ છે. આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમનો બદલો પ્રેમજી હોઈ શકે. તે પ્રેમ ભક્તને પ્રભુ તરફથી પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ સાધનોમાં પ્રેમ સ્વાર્થ માટે છે. પ્રેમમય સાધનોમાં દીનતા તથા અનન્યત્વ અંતરંગ છે. જેમ બાળક માતાને મળવા ઇચ્છતું હોય તે પણ પોતાના પગથી દોડીને મળી શકતું નથી એ ત્યારે નિઃસાધન સ્થિતિમાં રુદ્ધ કરે છે ત્યારે માતા દોડતી આવીને પોતાના બાળકને મળે છે, તેમ ત્યારે જીવમાં ભગવાનને મળવાને અત્યન્ત આતિ થાય છે ત્યારે ભગવાન સ્વયમેવ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ આતિનું મૂળ દીનતા છે. દયારામભાઈનામાં આ દૈન્ય ભાવ ફટલો બધો હતો તે નીચીના પદ ઉપરથી જણાશે.

હરિજી હૃદયે વિચારો રે, પ્રભુજી હૃદયે વિચારો;
 મુજને તારો જગજસ અતિ, માનો ગુણ મારોરે,

પ્રમાણુ પથે સર્વ ચાલશે તો, ખર્દે જુઠા ઠરશે.

પતિતપણું હું નહિ પાળું તો, પાવન કાને કરશે ?

હરિજી હૃદયે વિચારોરે. ૧.

દાસ દોષ જોઈ નરક નાંખશે (તો) ક્ષમા ધરી શે કામે.

ન્યાયે જુઓ તો દોષ ભસ્મ સહુ, એક તમારે નામે, હરિજી.—૨

૬૦ કાં મં ભા. ૨ પૃ. ૩૧૧

આ પદમાં દયારામભાઈની દીનતા પ્રતિશબ્દે ઝળકે છે. દૈન્ય ભાવથી ભક્ત પોતાના દોષ જોઈ શકે છે. દયારામભાઈ આ રીતે પોતામાં દોષારોપણુ કરે છે તેથી એવું સમજવાનું નથી કે તેમનામાં દોષ હતા. ભક્તોનાં જીવન તો ઉન્નત હોય છે છતાં અહંકારાદિ તેમના ભક્તિ જીવનમાં પ્રતિબંધરૂપ ન નીવડે તેટલા માટે તેઓ હમેશાં દૈન્ય ભાવની સ્ફૂર્તિ સતત જારી રહે તેથી સ્વક્રીય દોષ જુઓ છે. જીવન વિકાસની શ્રેણીમાં દૈન્ય પ્રથમ પગથીઈ છે. જેમ ચંદ્ર પોતાના પ્રકાશથી અંધકાર દૂર કરે છે તેમ દૈન્યનો આવિર્ભાવ હૃદયમાં થતાં હૃદયના મળ દૂર થાય છે. અંતઃકરણ શુદ્ધ બને છે. અને મનોવૃત્તિઓ વિપથગામી થતી નથી, તથા ઇન્દ્રિયો પાર્થિવ પદાર્થોની ઇષણુથી તે તરફ આકર્ષાતી નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયમાં દૈવીસંપદના ૨૬ ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં દીનતાને પણ સ્થાન આપ્યું છે. દયારામભાઈ પણ દીનતા ગુણ સંપાદન કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા જણાવે છે; તે એટલે સુધી કે ખરા ભક્ત તે સિવાય એ ભક્તિમાર્ગમાં વધી શકતા નથી. દીનતા ગુણ દૈવીસંપદના અન્યગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. માટેજ પોતાના અક્ષર

૧૨૬ ભકત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

દેહને દયારામભાઈએ દીનતાના અલંકારથી વિભૂષિત કર્યો છે. ભક્તિ એ દયારામભાઈના અક્ષરદેહનો આત્મા છે. દીનતા તે દેહની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે.

Every house ought to be a temple dedicated to God and every master a priest, who should offer unto God the daily sacrifices of prayers and praises
Hopkins.

Go when the morning shineth,
Go when the moon is bright;
Go when the day declineth,
Go in the hush of night.
Go with pure mind and feeling.
Fling earthly thoughts away;
And in thy chamber kneeling,
Do thou in secret pray.

Anonymous.

(૨) પૂજા-ઉપાસના.

પ્રભુને પ્રસન્ન કરવામાં ફેટલાકા કર્મને, ફેટલાક જ્ઞાનને, અને ફેટલાક પૂજા તથા ઉપાસનાને, સાધન બનાવે છે. પણ આ સર્વ સાધનોમાં ભક્તિ એ અલિષ્ટ સાધન છે એમ સર્વશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે, અને એવો નિર્ણય શ્રીમહાપ્રભુજીએ ‘તત્ત્વહાપ નિબંધ’ તથા ‘આજ્ઞાભાષ્ય’ વગેરેમાં આપ્યો છે. દયારામભાઈનું પણ એજ મન્તવ્ય છે, અને તે મત તેમણે “ભક્તિ-

પોષણ” તથા “ હરિભક્તિચંદ્રિકા ” ઇત્યાદિ કાવ્યોમાં દર્શાવ્યો છે. ઉપાસના તથા પૂજનું ખીજું નામ અર્ચન છે. અને તેનો સમાવેશ નવધા ભક્તિમાં છે. તે પૂજા એ ભક્તિ ગણાયકે નહિ એવો પ્રશ્ન સર્વને સ્વાભાવિક રીતે થાય. આ ભક્તિ અને પૂજનું તારતમ્ય સાંપ્રદાયિક અનેક અંશોમાં આપ્યું છે. જે શ્રવણાદિ નવધા પ્રકારની ભક્તિ કહેવાય છે તે જૂદા જૂદા અધિકારીઓ પ્રમાણે કર્મમાર્ગીય, જ્ઞાનમાર્ગીય, ઉપાસના માર્ગીય તથા ભક્તિ માર્ગીય હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે શ્રીમદ્ભાગવતાદિના શ્રવણ કીર્તનના ફલ તરીકે ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એમ ચાર પુરુષાર્થ કહેલા છે તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામની ઇચ્છા કરતાં શ્રવણ તથા કીર્તન કર્મમાર્ગીયજ સમજવાં તેમાં પણ દ્રવ્ય વગેરેની ઇચ્છાવાળાઓ કરે તે તે શ્રવણ કીર્તન શાસ્ત્રમાં વિહિત હોવાથી કર્મમાર્ગીય ગણવાં જોઈએ. વૃત્તિને માટે જે તે કરવામાં આવે તે તે લૌકિક ખેતી જેવાં ગણવાં. જેમ ગુદા ધોવાને ગંગાજલનો સ્પર્શ શાસ્ત્ર પ્રમાણે અધમ ગણાય, તેમ શ્રવણકીર્તનનો આવો ઉપયોગ અધમજ ગણાય. ગંગાજલના આ ઉપયોગથી મલનિવૃત્તિ સિવાય ખીજો ધર્મ થતો નથી. પણ ઉલટું નિષિદ્ધ આચરણથી પાપ લાગે છે. તેમ શ્રવણ કીર્તનનો આજીવિકા માટે ઉપયોગ કરવાથી પાપ લાગે છે. માટે શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું કર્મ ગમે તે પ્રકારે કરવાથી શાસ્ત્રોદિત ફલ ઉત્પન્ન કરે છે એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. ચતુર્થ સંન્યાસાશ્રમાં જ્ઞાનના ઉદ્ય માટે ચિત્ત શુદ્ધિના હેતુથી કરાતું શ્રવણકીર્તન જ્ઞાન માર્ગીય સમજવું. અને સાક્ષાત્ મોક્ષના સાધન તરીકે પંચરાત્રમાં કહેલી દીક્ષાપૂર્વક વિધિ પ્રમાણે કરેલું શ્રવણ કીર્તન ઉપાસના માર્ગીય સમજવું એટલે પૂજનું ફળ ફક્ત મોક્ષજ છે. તેથી

૧૨૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

અધિક ક્ષણ તે આપી શકે તેમ નથી. ભક્તિમાર્ગીય આચાર્યે પ્રવર્તા-
વેલા ભક્તિસંપ્રદાયની દીક્ષાપૂર્વક મોક્ષના સાધન તરીકે કરાતા શ્રવણ
કીર્તન વગેરે પ્રાવાહિકી ભક્તિ કહેવાય છે. પ્રેમાત્મક ભક્તિના સાધન
રૂપે કરાતું શ્રવણ કીર્તન ભક્તિ માર્ગમાં મર્યાદા ભક્તિ કહેવાય છે. આવા
ભક્તો મુક્તિની પણ ઇચ્છા કરતા નથી. માત્ર પ્રભુ પ્રેમનીજ ઇચ્છા
તેઓ કરે છે. (જૂઓ ભા. ૧૧-૧૯-૨૪, ભા. ૯-૪-૬૭ ભા.
૩-૨૫-૩૪)

સામાન્યતઃ પૂજા ઉપાસકને મુક્તિના દ્વાર સુધી લઇ જાય છે,
તેથી કોઇ પણ અધિક ક્ષણ એ પ્રાપ્ત કરી આપતી નથી. કારણ કે
તે વેદોક્ત ક્રિયા છે. તેમાં ભાવનો અભાવ છે. 'ભક્તિપોષણ' માં પૂજા
કરતાં, સેવાભક્તિનું આધિક્ય સૂચવતાં કવિશ્રી કહે છે કે.

અન્ય સાધન શ્રેય આપણું, પણ શ્રી હરિને શુ સુખ ?
સેવામાં આનંદ ઉભયને, માટે ભજનાનંદ તેજ મુખ્ય;
મુખ્ય સેવન તે સુખી પ્રભુ કરવા, લોક વેદના ભય ન ધરવા.
પૂજન તે કહીએ ચાલે શ્રુતિ પ્રમાણુ, સેવા તે જ્ઞેહમાં સ્નેહ બંધાણુ.
સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ.

દ. કા. મ. ભા. ૩ પૃ. ૧૧

જીવને ખરો આનંદ ભજનાનંદમાંજ છે, અને તે આનંદની
પ્રાપ્તિ સેવાદ્વારાજ થાય છે. વળી કહે છે કે-

સત્યયુગે જે ક્ષણ ધ્યાનથી થાતું, ત્રેતામાં યજ્ઞથી જ્ઞેહ.
દ્વાપરે પૂજને પામતા, સહુ કલિ હરિ કીર્તને તેહ.

તેથી અધિક પણ ફળ ગુણ ગાતાં, તે શું થયું તપ તીર્થ નહાતાં.
મણિ મળ્યો તે શોધે શીદ કાડી, વિના વિચારે આશે મરે મૂઢ દોડી.

સેવો શ્રી કૃષ્ણ કૃપાળ.

ભક્તિ પોષણ ૧૫

પૂજાદિ સાધન કરવાં તે મણિ મૂકીને કાડી લેવા દોડવા સમાન છે. માટેજ ભક્તને માટે તે સેવાજ મુખ્ય વસ્તુ છે. એ કેવળ ભાવ વિષય-સ્નેહ વિષય છે. જ્યારે પૂજા માત્ર સ્નેહ રહિત વેદોક્ત ક્રિયાનો આચાર માત્ર છે.

“ સેવા ન કા'વે સ્નેહ વણ, પૂજન ન વેદ પ્રમાણ.

૨. વ. ૮૯.

જીવનાં સાધનરે ન જુએ, વાહાલો નિજબલે કરે નિજનંદ દાન. ”

દ. કૃત. મણિમાલા ભાગ. ૩ પૃ. ૧૬૯

પરમકૃપાની પ્રાપ્તિ-નિજનંદની પ્રાપ્તિ, તે પ્રભુ નિજબલથી કરાવે ત્યારેજ થાય. સાધનનું એમાં બળ નથી, એટલુંજ નહિ પણ એ સાધન તરફ પ્રભુ દષ્ટિ પણ નાખતા નથી. અર્થાત્ દયારામભાઈ પ્રભુ પ્રેમની પ્રાપ્તિ માટે પૂજા સાધનની આવશ્યકતા સ્વીકારતા નથી. યંત્રવત્ પૂજા કરવાથી કાઈ પણ શ્રેય થતું નથી. માટે ભક્તિભાવની જરૂર છે.

ભગવાનની પ્રાપ્તિનું કારણ પ્રભુ કૃપા છે, અને એ કૃપાથી (ભગવદ્ભાવ) પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવદ્ભાવ સિવાય ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો અન્ય ઉપાય નથી. ભાવની ઉત્કટતાના પ્રમાણમાં ફળની ઉત્તમતા હોય છે. જ્યાં ભગવદ્ભાવ થયો ત્યાં ભગવાન જ છે એ નિશ્ચયજ છે. મૂર્તિ સંગંધીની વસ્તુ બાહ્યાનું છે. એ મૂર્તિ નથી પણ ભગવાનજ છે. સમસ્ત જગત્ ભગવદ્રૂપ છે તે જ્યાં ભગવદ્ભાવનો

૧૩૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર ભવન.

નિશ્ચય થાય ત્યાં ભગવતપ્રાકટય થાય, કારણ કે જ્યાં ભગવદીય ભાવ સિદ્ધ થયો ત્યાં વેદવિધિનું પ્રમાણ નથી. ભગવાનમાં સિદ્ધ થયેલો ભાવ પણ ભગવત્સંબંધી હોવાથી ભગવાનની સમાનજ ફલરૂપ છે.

નિશ્ચયે ભાવ હરિ કરુણાથી આવે, અવર ઉપાય ન કોઈ

જેવા ભાવનું બળ તેવું ફળ, દયા તું લેજે જોઈ.

નિશ્ચયે હરિનો ભાવ જ્યાં, ત્યાં હરિ બાનું મૂર્તિ સંબંધીની વસ્ત

ફલિ ભૂત હોય હરિ માન્યાથી, હરિ રૂપ છે જગત્ સમસ્ત.

જ્યાં ભાવ ભગવદીય ત્યાં નહિ વેદવિધિ પ્રમાણ.

કા. દો. ભા. ૪ પા. ૮૨૩.

*

*

*

ભાગવતના ૧૧ મા સ્કંધના ૧૨ અધ્યાયના ૯ મા શ્લોકમાં કહે છે.

યં ન યોગેન સાંખ્યેન દાનતપોધ્વરૈઃ

વ્યાખ્યાસ્વાધ્યાયસંન્યાસઃ પ્રાપ્નુયાદ્યતવાનપિ ॥

ભગવાન કહે છે મને યોગથી, સાંખ્યથી, દાન, વ્રત, તપ, યજ્ઞ વ્યાખ્યાન, સ્વાધ્યાય, તથા સંન્યાસથી યત્ન કરનાર, પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. કોઈ પૂછે કે શેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે ? તો કહે છે.

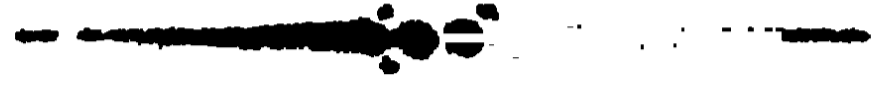
કેવલેન હિ ભાવેન ગોપ્યો ગાવઃ સ્વગા મૃગાઃ ।

યેઽન્યે મૂઢધિયો નાગાઃ સિદ્ધા મામીયુરંજસા ॥

ફક્લ ભાવ વડેજ ગોપીઓ, ગાયો, પક્ષીઓ, મૃગો અને ખીજા મૂઢ બુદ્ધિવાળા, નાગ અને સિદ્ધો મને મેળવી શક્યા છે. એટલે ભાવ એજ પ્રધાન છે. અન્ય સાધનો તે સાધનાભાસ છે. માટે પૂજાદિ સાધનોને વર્જ્ય કરીને ફક્લ પ્રભુ સેવામાં ચિત્ત પરોવવું એવું દયારામભાઈ કહે છે.

(૩)

અનન્યાશ્રય અને અસમર્પિત વસ્તુત્યાગ.

અન્યસ્ય ભજનં તન્ન લલોગમનમેવ ચ ।
પ્રાર્થનાકાર્યમાત્રેપિ તતોન્યન્ન વિવર્જયેત્

* * * * *

અસમર્પિતવસ્તૂનાં તસ્માદ્વર્જનમાચરેત્

શ્રીવલ્લભાચાર્ય જી—

પાછલાં પ્રકરણ ઉપરથી આપણે સમજી શક્યા છીએ કે દયારામ ભાઈ પ્રભુ પ્રસન્ન કરવાને ભાવોત્પત્તિની જરૂર જણાવે છે. આ ભાવ સિદ્ધ થવામાં જે દોષો છે માટે તેનો ત્યાગ થવો જોઈએ. આ જે દોષ તે અન્યાશ્રય અને અસમર્પિતવસ્તુનું સેવન છે. આ જે દોષ સંબંધી ભક્તિપોષણ કાવ્યમાં પોતે કહે છે કે:—

“અન્યાશ્રય અસમર્પિત, એ જે મોટા દુસ્તર રોગ
સર્વ વસ્તુ શ્રીનાથને અરપી, ઉચ્છિષ્ટ કરવો ભાગ”

ભક્તિપોષણ.

અનન્યાશ્રય એટલે શું તે પોતે નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે—

અનન્ય દ્રઢ આશ્રય એક હરિનો, તેજ અખિત્તની આશ.

x x x x x

ફક્ત હરિમાં જ દ્રઢ આશ્રય હોવો જોઈએ. અન્ય દેવોનો આશ્રય કરવાથી એક પ્રકારનો વ્યભિચાર થાય છે. શા માટે અનન્યાશ્રય હરિનો જ હોવો જોઈએ તેનું કારણ પોતે કહે છે.—
હરિને ભજી વળી અન્ય આરાધે, તે અનન્ય ભક્ત ન કલાવેરે;

૧૩૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

અતે તો સાહાય શ્રીકૃષ્ણ કૃરે પણ, આગળથી અથડાવેરે. ૬. ૧
ભગતાં ભગવંત કાંઈ ન રહે બાકી, મૂળનું પાણી સઘળે પોહોચેરે,
શાખાઓ છાંટે તર તૃપ્તિ ન થાને.

શ્રમ પોહોચે સમજે ત્યારે શોચેરે. ૬. ૨
ધેર ગોવિંદ નંદે અંબા આરાભગવંત થયાં,
અજગરે ગળીયા પીડા પામ્યારે.

છુટ્યા તો જ્યારે શ્રી કૃષ્ણે છોડાવ્યા,
દેવીથી દુઃખ નવ વામ્યારે. ૬. ૩

અભયાનો આશ્રય કીધા અંબરીષ ભકતે,
દુર્વાસા દ્વાર દુઃખ દીકુંરે.

રક્ષણ સુદર્શન રૂપે કૃષ્ણે કર્યું,
પણ સુધા કષ્ટ વર્ષ એક વેચ્યુંરે. ૬. ૪

પાંડવને ધેર પ્રભુ પ્રગટ વસ્ત્યા પણ,
શીવાદિક સેવ્યાની શ્રદ્ધા મનમારે

હુંતા સંબંધે કેશવ કષ્ટે તો ધાયા,
પણ વિવિધ વિટંબણા પામ્યા વનમારે. ૬. ૫

એવા ઇતિહાસ ઘણા સ્વરૂપમાં સમજેરે,
અન્યઆશ્રય કીધે એવું થાયરે.

બહુ ઘરનો પરોણો જેમ ભુખે મરે,
પણ ઓળાંભો કાઠને ના દેવાયરે. ૬. ૬

એક આસક્તિ વિના ચિત્ત ના ચેરાયરે,
સંશે ત્યાં લગી સિદ્ધિ શાનીરે.

કૃષ્ણનો અંશ દયો કૃષ્ણને સેવેરે,
એના બાલકને આશા બેનીરે. ૬. ૭

કવિશ્રીના અન્યાશ્રયના પરિહારના ઉદ્દેશ્યે 'રસિકવલ્લભ' 'લક્ષિત પોષણ' તથા 'હરિલક્ષિત ચંદ્રિકા'માં પણ છે.

સર્વ પ્રકારના લક્ષિતમાર્ગોમાં અનન્યાશ્રય પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. દ્યારામભાઈ તેજ પ્રમાણે અનન્યાશ્રયનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે. એટલું જ નહિ પણ તેનું, દષ્ટાંત અને યુક્તિથી પોષણ અનેક સ્થળે સ્વ કાવ્યોમાં કરે છે. કેવળ ઇષ્ટ દેવનો જ આશ્રય અને તેનાથી જૂદા સર્વમાં ઉદાસીનતા એ સિદ્ધાંતનું મુખ્ય લક્ષણ છે. સ્વ ઇષ્ટ દેવતા સર્વ કારણરૂપ હોવાથી અને અન્ય સર્વ તેના રૂપાંતર વા અવસ્થાન્તર હોવાથી મૂળ કારણને આરાધવાથી આસક્તિ અતિશય દૃઢ થતાં તેમાં નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. નિરોધ તે ઇષ્ટ દેવતાને અંતર બાહ્ય સર્વત્ર તેની જ સ્ફૂર્તિરૂપ મહાકલ છે. નિરોધ જ મહાકલરૂપ હોવાથી અને તેની પ્રાપ્તિ અનન્યાશ્રય વિના અશક્ય હોવાથી લક્ષિતમાર્ગના સર્વ આચાર્યોએ અને ખાસ કરીને શ્રીમદ્દેવલભાચાર્યજીએ અનન્યાશ્રયને ઘણુંજ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. એક જ દેવની પરમ તત્ત્વરૂપ સ્ફૂર્તિ થવાથી તેની જ અંતર સર્વ પ્રકારે આસક્તિ અને અન્યત્ર સર્વત્ર અનાસક્તિ વા ઉદાસીનતા વા કવચિત્ મંદ તિરસ્કાર દ્વણરૂપ નથી અથવા કેટલાક ડાહ્યા માણસો કહે છે તેમ એકદેશીત્વ નથી. તે સંકુચિત વિચારોનું પરિણામ નથી પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા મહાસત્યનું અવલંબન છે. એકાંત આસક્તિ વિના વસ્તુની ઉત્કટ સ્ફૂર્તિ થવી એ અસંભવિત જ છે. સાધારણ અભ્યાસમાં પણ એકાંત આશ્રય વિના તે વિષયની સ્ફૂર્તિ સર્વોંશે થતી નથી તો આ પરમ તત્ત્વની સ્ફૂર્તિ યદ્યપિ પરમ તત્ત્વ એક અને અનંત હોય તો પણ અનંતતાની સ્ફૂર્તિ થવાનું જીવમાં સામર્થ્ય નહિ હોવાથી લક્ષિતમાર્ગના આચાર્યોએ અને

૧૩૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જ્ઞાન.

ઉપદેશકાએ એકજ રૂપની ઉપાસના વા ભકિત વા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું ઉપદેશોલું છે. “તમેકમેષ જાનીથ અન્યા ઘાતી વિમુચ્ચથ” એ વાક્યથી એકનું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સૂચવેલું છે. ભગવાન સર્વ રૂપ હોવા છતાં પણ દરેક રૂપમાં ભગવત્પ્રાકટ્ય સંપૂર્ણ અંશે નથી. આમાં ક્રાધમાં ક્ષાણે, ક્રાધમાં અંશરૂપે, ક્રાધમાં વિભૂતિરૂપે, ક્રાધમાં આવેશરૂપે ક્રાધમાં ક્રાધ રૂપે, તો ક્રાધમાં અન્યરૂપે ભગવદ્દેવિના અન્યનું પ્રાકટ્ય નથી: તથાપિ ભગવાનનું પૂર્ણત્વથી પ્રાકટ્ય એમાંના ક્રાધમાં પણ નથી તેથી ક્ષા વિભૂતિ દલાદિ દેવ દેવતાઓ સર્વને પરહરી કવળ મૂળ રૂપ કૃણુનો જ એકાંત આશ્રય ભકિતમાર્ગના આચાર્યોએ અને નરસિંહ આદિ ગુર્જર કવિઓએ સર્વત્ર ઉપદેશોલો છે.

“ગોહડી માહડી ગોકુલાધિશની, શ્રવણ સુણુતાં પરમ પ્રેમ જગે.

+ + +

ક્રા કહે ક્ષિ આરાધના સાધના, ક્રાધ કહે ગજનન અંબઅર્યા
તેને કારણ એ ક્રામને નવ ગમે, મન રમણ ગોકુલાધિશ ચરણ

x + +

પુરણ પુરુષોત્તમ નવલ રંગી ત્યજ, અન્યદેવ જેનું મન મોહ
ક્રાટિ ચિંતામણી કામધેનું ત્યજ, મલિનીના પુત્રનું દુધ દોહ.

+ + +

પ્રોટ પાપે કરી બુદ્ધિ પાછી ફરી, પરહરિ થડશું ડાળે વળગ્યે

+ + +

દાન્યાદિમાં નરસિંહ મેહેતો અનન્યાશ્રયનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ કરે છે. અને દયારામભાઈ પણ તેવીજ રીતે અનન્યાશ્રયને ઘણુંજ પ્રાધાન્ય આપે છે તે પ્રથમનાં ઉપરનાં પદોમાં દર્શાવ્યું છે.

“आश्रय अनन्य अर्थात् + + + स्व. ११६
 ये शब्दोत्थी द्वारामलाध अनन्याश्रय बोधे छे अटलुंज नहि पणु
 ते अनन्याश्रय अमुक प्रसंगवशात् नहि पणु अर्थात् नित्य
 होवो जेधये.

उपर टांकेलां पदोमां द्वारामलाध अनन्य लकित तथा अनन्य
 आश्रयने तेवीज रीते बोधे छे.

“लजतां गोविंद कर्ध न रहे जाकी, मूणनुं पाणी सधजे पोयेरे
 शाप्पाये छांटीये तइ तृप्ति न पामे, श्रम पोये समजे त्यारे शोये

आटलुं दर्शावीने डेटलांक सुंदर दष्टांतो आपीने दर्शावे छे.—
 “जेवा धतिहास धणा स्वल्पमां समजेरे, अन्याश्रयनुं इण जेवुंरे
 धणा धरनो परेणो लुप्ते भरे पणु, ओणलो काधने न कहेवायरे.”

+ x x *

अन्यत्र कवि आ अनन्याश्रयने टेकनी लकित कहे छे.

“सधजे सरणी प्रीत न सारीण, टेकनी लकित प्रलु अति प्यारीण
 अणगा अन्याश्रित लगवंतण, व्यलियारिणीथी प्रेम न कांतण,
 पतिव्रता उत्तम जे होयण, पति पुरुषोत्तम त्यां यित्त प्रोयण.
 पणु समजे अनन्याश्रय जनमांण, ते पणु अटके हरिना मनमांण.

मनअटके ज्यम रण नेत्रमां, पणु नीकजे नहि येन,
 लम अन्याश्रय पणु छोडवे, नही जंप पंऊनेन.

(र. व. पद २३)

“जेक आसक्ति विना यित्त न योराय संशय त्यां लगी
 सिद्धी शानीरे ” आ पंक्तिओमां द्वारामलाध अनन्याश्रयनो

સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે. કેવળ થડની અંદર પાણી સિંચવાથી સર્વ ડાળોમાં જળ પોહોચે છે અને તેનું પોષણ થાય છે. તેવી રીતે એક કૃષ્ણજ પ્રસન્ન થવાથી સર્વ દેવો તદાંતરગત હોવાથી પ્રસન્ન થાય છે અને તેમની પૂજા વા ભક્તિની અપેક્ષા રહેતી નથી.

આ શ્રીમદ્ભાગવતવાક્યપ્રતિપાદિતસિદ્ધાંત સ્વીકારીને વિષ્ણુ-કૃષ્ણ વિના-મૃગ વિના અન્યની ઉપાસનાનો નિષેધ કરે છે. અન્ય મતમાં મનાતી પંચાયતન પૂજા આજ કારણથી અનન્યાશ્રયનો ભંગ કરવાવાળી હોવાથી ભક્તિ માર્ગના ઉપદેષ્ટાઓએ ત્યાજ્ય ગણી છે. ઉક્ત પંચાયતન પૂજા પ્રાયઃ મિથ્યા છે. છતાં પણ તેને સર્વ દેશીત્વ પ્રાપ્ત કરવાની લાલસાથી આગળ ધરવામાં આવે છે છતાં તે નિરોધની બાધક છે એવો સ્પષ્ટ જ છે અનન્યાશ્રયથી સર્વદેશીત્વને બાધ આવતો નથી. પરંતુ જેમ એક વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે તેમ ભગવાનના મંતોષથી સર્વ મંતુષ થાય છે. એટલે તેમને પૃથક્ સ્વતંત્રતાથી મંતોષવાની અપેક્ષા પડતી નથી. કૃષ્ણ કૃષ્ણ એક અને અનંત દેવાથી “ સર્વદેવનમસ્કારં વાક્ય અનન્ય ભક્તો માંદ નથી.

વળી માણ્ડુક્યાદિ ઉપનિષદોમાં જેમ અખિલ વદ એક ઓમકારની વિકૃતિ છે તેમ અખિલ જગત્ અખિલ દેવ વગેરે બધા તેજ પરમ તત્ત્વનાં વિકૃતિરૂપ વા અંશરૂપ છે એમ કહ્યું છે. પરમ તત્ત્વ સર્વત્ર અનુસ્થૂત દેવાથી તે પરમ તત્ત્વને નમસ્કાર કરેલો સર્વ દેવને પોહોચે છે અને ઉક્ત રીતે અનુસ્મરણ કરીને તે દેવને કરેલો નમસ્કાર કૃષ્ણને પહોચે તો તે યુક્ત જ છે. કારણકે આ નમસ્કાર તે દેવતાને નહિ પણ કૃષ્ણને જ છે. + મૂ. તેલીવાળા.

“ ભગવાનમાં ભાવ અનન્ય રીતે સિદ્ધ થવાને માટે અનન્યાશ્રયની ખાસ જરૂર ખીજી રીતે પણ પ્રતિપાદન કરી શકાય છે. રસશાસ્ત્રની મર્યાદા એવી છે કે જે રસનો અનુભવ કરવો હોય તેનોજ અવિ-ચલભાવથી સત્કાર કરવો. તેમાં અન્યરસનો અનુભવ થાય તો એક પ્રકારનો રસાભાસ થાય છે. રસાભાસ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ મૂળ રસમાં વ્યુત્પત્તિ થાય છે. શૃંગાર રસની સ્ફૂર્તિ થવામાં વીર રસના-ભાવથી, અગર રૌદ્રરસના ભાવથી તેનો અનુભવ કરવામાં આવે તો શૃંગારરસની પ્રતીતિ થતી નથી. શૃંગાર રસના વિરોધી કરુણ, ખિભત્સ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક વગેરે છે. હાસ્યના વિરોધી ભયાનક તથા કરુણ, કરુણના વિરોધી હાસ્ય અને શૃંગાર છે. આ રીતે જૂદા જૂદા રસો પરસ્પર એક ખીજના વિરોધી છે. એવું કાવ્યશાસ્ત્રના અંથે ઉપરથી જણાય છે. આ ન્યાયથી જે આપણે જોઈશું તો આપણી પ્રતીતિ થશે કે કૃષ્ણ પોતે શૃંગારરસની મૂર્તિ છે, રૌદ્ર રસના અધિષ્ઠાતા રુદ્ર છે. કરુણના યમ છે, હાસ્યના પ્રમથ છે, વીરરસના ઇન્દ્ર દેવ છે, ભયા-નકના કાલ છે, ખિભત્સના મહાકાલ છે, અદ્ભૂતના ગન્ધર્વ છે, શાન્તરસના શ્રીનારાયણ છે. આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા રસના જૂદા જૂદા અધિષ્ઠાતા દેવતા છે. જે કે સર્વે સ્વલ્લિદં વ્રહ્મ એ શ્રુતિ પ્રમાણે સર્વત્ર બ્રહ્મજ છે. આ બ્રહ્મ અંશ રૂપે, કલારૂપે તથા વિભૂતિ રૂપે વ્યાપી રહ્યા છે. જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે તે બ્રહ્મ કહી શકાય નહિ તો દેવતાઓમાં પણ બ્રહ્મ છેજ, છતાં જૂદા જૂદા દેવતા રસના જૂદા જૂદા સ્વરૂપે જણાય છે. માટે જે શૃંગાર રસનો ભોક્તા છે તે તેના અધિષ્ઠાતા દેવમાંજ પોતાની નિશ્ચલ વૃત્તિ રાખશે. જે વીર રસનો ભોક્તા છે તે તેના અધિષ્ઠાતા દેવમાં પોતાની

૧૩૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

વૃત્તિ રાખશે. જે જે ભાવથી જે જે રસનો અનુભવ કરવો હોય, તે તે ભાવથીજ અનન્ય રીતે તે રસનું સેવન કરવું જોઈએ. આમ ન કરે તો રસ મર્યાદામાં ભંગાણુ પડે. માટેજ શ્રીકૃષ્ણના ભક્તોએ કૃષ્ણમાંજ ભાવ રાખવો. રામના ભક્તોએ રામમાં ભાવ રાખવો, રુદ્રના ભક્તોએ રુદ્રમાં ભાવ રાખવો, અને ચણ્ડીના ભક્તોએ ચણ્ડીમાં ભાવ રાખવો. એ સર્વ દેવતાઓ જૂદાં જૂદાં રસનાંજ સ્વરૂપ છે. પણ ખરા ભક્તને તો પોતે જે રસને સ્વીકાર્યો છે, તેનાથી જે આનંદ મળે છે, તે બીજાથી મળતો નથી. **રસો વૈ સઃ** શ્રુતિથી બહુ રસાત્મક છે. સર્વ રસોનો રાજ સંગાર મનાય છે, એટલે સર્વ દેવતાઓમાં સંગારરસની મૂર્તિ કલિત્રિભંગી કૃષ્ણચંદ્રની છે. તો તે રસના ભોક્તાને તો તેમનાથીજ આનંદ થાય અને તે રસનું અનન્યભાવથી ચિન્તન થાય તોજ તે રસ તેમનામાં સિદ્ધ થઈ શકે. કૃષ્ણ કૃત સંગાર રસની મૂર્તિ છેજ એટલું નહિ પણ **રસો સઃ** એ શ્રુતિથી સર્વ રસમય છે, પણ સર્વ રસોનો રાજ સંગાર તેમનામાં પ્રધાન છે, અને અન્ય રસો ગૌણ તરીકે છે. એટલે અન્ય દેવની ઉપાસના કરવાને બદલે જે કૃત કૃષ્ણને ભજવામાં આવે તો તેટલાથી કામના સિદ્ધ થાય છેજ.

કૃષ્ણ સર્વ રસમય છે તેની પ્રતીતિ ભાગવતના નીચેના શ્લોક ઉપરથી થશે.

ગલ્લાવાપ્સાદિર્દ્રુણાં નરવરો સ્ત્રીણાં સ્મરો મૂર્તિમાન્
ગોપાનાં સ્વજનોઽસતાં ક્ષિતિભુજો શાસ્તા સ્વપિત્રોઃશિશુઃ ।
મૃત્યુર્ભોજપતેર્વિરાઙ્ગવિદુષાં તત્ત્વં પરં યોગિનાં
વૃષ્ણીનાં પરદેવતેતિ વિદિતો રંગં ગતઃ સાગ્રજઃ ॥

કૃષ્ણ જ્યારે મથુરામાં રંગભૂમિ ઉપર પધાર્યા ત્યારે નવરંગનાગર તરીકે દર્શન કરાવ્યું. તેનું વર્ણન અત્ર શ્રીશુકે કર્યું છે. શૃંગારરસની અપેક્ષાએ અન્ય સર્વ રસો ગૌણ છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિથી અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના અગર ભક્તિ ગૌણ છે. રસાત્મક પ્રભુની સ્મૃતિ થવામાં અન્યાશ્રય બાધક છે, માટે ભક્ત કવિ દયારામભાઈ આ અન્યાશ્રયના દોષથી મુક્ત થવાને માટે પોતાના કાવ્યોમાં ઉપદેશ આપે છે. અન્યાશ્રયનો ત્યાગ એ પણ ભક્તિમાર્ગમાં એક અંતરંગ સાધન છે આ માર્ગમાં બાહ્ય સાધનો વર્જ્યાં છે, એમ અનેકશઃ કહ્યું છે. આ માર્ગમાં જે સાધન સેવવા યોગ્ય છે તે અંતરંગ સાધન છે. અને અનન્યાશ્રય એ એક અંતરંગ સાધન છે.

જે. ગા. શાહ.

અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ.

અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ એ પણ અનન્યાશ્રયનો વિશેષ પ્રકાર છે. છાંદોગ્ય શ્રુતિના સમયથી આહાર શુદ્ધિને પરમ કારણ માનેલું છે. જેમ આહાર નિર્દોષ તેમ શુદ્ધિ વિશેષ. આહાર એ પ્રાણુ પોષક છે. અને ભગવાન્ વિના નિર્દુષ્ટ અન્ય પદાર્થ નહિ હોવાથી, જે વસ્તુમાં ભગવાન્ પ્રવેશે અને પોષણ કરે તેજ વસ્તુ ઉત્તમ સંપાદન કરવાવાળી અને ભગવદાવિર્ભાવજનક થાય છે. આવા કારણથી ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ ભગવાનને સમર્પિત વસ્તુનો ઉપભોગ કરવાનું સ્વીકારેલું છે. આજ કારણથી દયારામભાઈ ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે અસમર્પિત વસ્તુ ભોગને મહારોગરૂપ પ્રતિબંધક રૂપ દર્શાવે છે.

૧૪૦ ભક્ત કવિશ્રી હયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ભગવાનને ધરાવ્યા વિનાનું અન્ન જે ખાય તેને કવિ શ્વાન વિષ્ટા કહે છે. ઉદરમાં ભગવત્પ્રસાદ, હૃદયમાં ભગવત્સ્વરૂપ, મસ્તક ઉપર ચરણામૃત, મુખમાં શ્રીકૃષ્ણનું નામ જેને હોય છે તેજ પુરૂષ પ્રભુ તુલ્ય પવિત્રતાનું ધામ છે.

જે તાદશી વૈષ્ણવ છે તેણે તો અવશ્ય અન્યાશ્રય તથા અસમ્પિત વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ વિશેષમાં તેનામાં કેવાં લક્ષણો હોવાં જોઈએ તે નીચેના પદમાં કહે છે.

- તાદશી જન તેને જાણીએ, જેમાં એવા ગુણ હોયકે;
નિંદા સ્તુતિ ના કરે કાઈની સદ્ગુણે સમદષ્ટિ જેયરે. તાદશી. ૧
- દર્શન કરતાં માત્રમારે ભૂલાવે, પ્રપંચનું ભાનરે;
સ્મરણ કરાવે શ્રી કૃષ્ણનું, નસાડે અધ અજ્ઞાનરે. તાદશી. ૨
- સકલ ચરાચરને વિષેરે, વસ્યા દેખે ભગવાનરે;
શુભ કચ્છે સર્વ જગત્નું, લેશ નહીં અભિમાનરે. તાદશી. ૩
- ગુણ ગાતારે ગોવિંદના, પુદ્ગલિત તનુ થાયરે;
નેત્ર પ્રવાહ વહે પ્રેમના, હરખે હૃદય રંધાયરે. તાદશી. ૪
- પર દુઃખે દાઝે ઘણુંરે, કરે કાઈનો ના દ્રોહરે;
ઇંદ્રિયજીત સાચા સદા નારે, પામે માયામાં મોહરે. તાદશી. ૫
- અકળ લીલા નંદલાલનીરે, તેમાં લગ્ન જેનું મનરે;
પ્રીત ખલુ પર ઉપકારમાં, સદા પ્રસન્ન વદનરે. તાદશી. ૬
- નટવર ઝળકે નેત્રમારે, કાંતિ કરણામય હોયરે;
શાંત સ્વભાવ સંતોષ ખલુ, દોષ કાઈનો ના જોયરે. તાદશી. ૭
- વાલાલા લાગે મોહજે સર્વનેરે, અતિ ઉદાર જેનું ચિત્તરે
અનન્યભાવે ભજે કૃષ્ણને, જેને વાલાલું નહીં વિત્તરે. તાદશી. ૮

હરિ ગુરુ વૈષ્ણવને વિષેરે, જેને સદા અતિ વાહાહરે:
 દૃઢ વિશ્વાસ અતિ દીનતા, બોલે વચન રસાહરે. તાદશી. ૯
 સેવા સ્મરણ સત્સંગમારે, જેની આસક્તિ અતિરે;
 કપટનો લેશ નહીં રહે, હરિ ચરણે સદા મતિરે. તાદશી. ૧૦
 વ્યસનાવસ્થા વિઠ્ઠલેશશુરે, સદા મુખે કૃષ્ણ નામરે;
 તે ભગવદીય તણા દાસનો, સદા દાસ દ્યારામરે. તાદશી. ૧૧.

અન્યાશ્રયને રા. ગોવર્ધનરામ ભક્તના જીવનમાં વિક્ષેપ દોષ.
 રૂપે દ્યારામભાષના 'અક્ષર દેહ'માં જણાવે છે. +

જેમ અનન્યાશ્રયનો તથા અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ કરવાની
 વૈષ્ણવને ખાસ જરૂર છે, તેમ તેણે પ્રભુ માટેનો પોતાનો પ્રેમ
 નિશ્ચિન વૃદ્ધિગત થાય તેટલા માટે સત્સંગ કરવાની જરૂર છે.
 મહાનુભાવી વૈષ્ણવોના નિરંતર સંગથી હૃદયનું માલિન્ય દૂર થાય
 છે. અને કૃતિ નિર્માણ બને છે. સત્સંગનું માહાત્મ્ય દ્યારામભાષ્ય
 એક પદમાં ગાયું છે, તે નીચે પ્રમાણે છે.

સરવનો સિદ્ધાંત સત્સંગ છે.

માનોની તમે સરવનો સિદ્ધાંત સત્સંગ છે.

ટેક

ધન્ય ભાયગ તેનું ત્રિભોવનમાં;

જેને હરિના સંગીનો સંગ છે.

માનોની તમે ૧

* જુઓ દ્યારામનો 'અક્ષર દેહ' પૃ-૪૪-૫૦. જોકે આ પ્રકરણમાં
 ગોવર્ધન રામભાષ સર્વદેવં નમસ્કારં કૈશવં પ્રતિગચ્છતિ એ
 શ્લોકનો હલ્લેખ કરીને દ્યારામભાષ હપર માર્મિક આક્ષેપ કરે છે
 એમ જણાય છે. પણ કવિના અનન્યાશ્રયના બોધરૂપી ટેકની ભક્તિ ગર્ભિત
 રીતે રહેલી છે. તેનીએ તેમણે ત્યાં તારીફ કરી છે.

૧૪૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

નિજ સરખો તે કરે મળતાં જ્યમ;	
નીચ જળ ગંગ મળતાં ગંગ છે.	માનોની તમે ૨
એમાં સર્વ જપ વ્રત તીર્થ ધર્મ;	
નેમ યોગ અષ્ટાંગ છે	માનોની તમે ૩
અધમ પતિત મહા થાય સર્વોત્તમ	
એવો જેનો સખળ પ્રસંગ છે.	માનોની તમે ૪
ગોખરકીટને સુંઘાડે પરિમલ પુષ્પનો,	
એટલો પ્રતાપ તુચ્છ ભૂંગ છે.	માનોની તમે ૫
વણુસ્યું કામ કલ્પનું તે પલકમાં સુધારે;	
એવી જેની બુદ્ધિઓ ઉત્તંગ છે.	માનોની તમે ૬
અવળાનું સવળું કરી નાખે;	
ભાગે અધદુઃખ જે અભંગ છે.	માનોની તમે ૭
રાતદિવસ સત્સંગમાં ગમે દયા;	
તે એકા શ્રીહરિને ઉછંગ છે.	માનોની તમે ૮
	કાવ્યસુધા પૃ. ૬૭

(૪) શરણાગતિ.

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજઃ ।

અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

ઈહિકે પારલૌકિકે સર્વથા શરણં હરિઃ ।

દુઃખહાનૌ તથા લાભે ભયે કામાદ્યપૂરણે ॥

મક્તદ્રોહે મક્ત્યભાવે મક્તૈશ્ચાતિક્રમે કૃતે ।

અશક્યે વા સુશક્યે વા સર્વથા શરણં હરિઃ ॥

x

o

x

x

अलौकिकमनःसिद्धौ सर्वार्थे शरणं हरिः :

एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च हरिं कीर्तयेत् ॥

प्रभुने सर्वं समर्पणं करवुं-आत्मनिवेदनं करवुं अने तेमनुं
शरणसिद्ध करवुं ओ संसार सागरमांथी तरवानो उत्तमोत्तम उपाय छे.

“हरिशरणा गति दयापक्ष मोटुं, तेनी आगक्ष साधन सहु ओटुं;
ते असुर ओ वयन जे उहे ओटुं. * * *

डा. हो. पा. ८२६

*

*

*

राधावर सहु इहु करशे, सहुण शरणथी तरसारे,

डा. हो. पा. ८४३

*

*

*

क्षीघो शरणु मने पुष्टि नाथ, तमे साधन जेवा लाग्यारे
सदावृत ओ इवुं भागणु पासै पैसा भाग्यारे.

सर्वे समरपी शरणे पड्यो, जे गुलाम धरनो कदाज्यारे
तेने जुनां अतप्पातां काठी, शीद जेधजे दयाज्यारे.

डा. हो. पा. ८४४

*

*

*

शरणु पड्योछुंरे श्रीहरि, नथी मारे अवर आश विश्वास,

डा. सं. पा. २२६

*

*

*

श्रीहरि शरणे रहजे ओ मनवा, श्रीहरि शरणे रहे जे

डा. सं.

*

*

*

૧૪૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

દયારામભાઈ શરણાગતિનું સ્વરૂપ ક્વં બાંધે છે તે ઉપરની પંક્તિઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. અનન્ય આશ્રય વિના શરણાગતિ સિદ્ધ થતી નથી. પ્રભુનો અનન્ય આશ્રય પ્રથમ સિદ્ધ થવો જોઈએ. સંસારમાં તરવાનો સહજ શરણુ સિવાય અન્ય ઉપાય નથી. પ્રભુના અનન્યાશ્રયથી કાળ કર્મ દેવ દેવતાદિ કાઠનું બળ એનાપર ચાલતું નથી. અથવા તો એની આસક્તિ એ કાઠમાં રહેતી નથી. એની આસક્તિ માત્ર કૃષ્ણમાંજ રહે છે. દયારામભાઈ અનન્ય આશ્રયનો અર્થ બિલકુલ લાક્ષણિક રીતે નહિ લેતાં મુખ્યાર્થમાંજ લે છે. કૃષ્ણના અવર અવતારોમાં પણ આસક્તિ રાખવી તે પણ અનન્યાશ્રયનો ભંગ કરવા જેવું છે. યદ્યપિ કૃષ્ણુ સર્વરૂપ છે તથાપિ ઉત્તમોત્તમ કલ્યાણને માટે સિદ્ધ કરવાને ક્વળ કૃષ્ણુનોજ અનન્યાશ્રય સિદ્ધ કરવાનો છે. સર્વ કૃતિ માત્ર ભગવત્પ્રેરિત થવાથી કર્મ એને બાધ કરતાં નથી. ભગવાનનો દયારામભાઈને અનન્યાશ્રય કેવી રીતે ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધ થયો હતો તે તે બહુ રસિકતાથી દર્શાવે છે અને તદ્દ્વારા ભગવન્માહાત્મ્યનું સૂચન કરે છે.

“ગુરુદ્વારા શ્રીકૃષ્ણુની, શરણુગતિ ત્રહે દ્રઢ ટેક
તે જીવ માયા જાગથી, છુટે ઉપાય જે એક

૨. વ. ૧૦૬

*

*

*

એક અનન્યાશ્રય નિરંતર, શ્રીનંદ સુતનો જાલે.
તો માયા કાલાદિ કર્મબળ, કાઠનું નવ ચાલે.
નહિ દેવ દેવી કાઠ, હરિ અવતારનો પણ દાસ;
પતિદયા પ્રિતમ કૃષ્ણુ, આશા એક દ્રઢ વિશ્વાસ.

૨. વ. ૧૦૭

ઢાળ

કશું પછી કરવું ન કરવું તેનેજ, આશ્રય પુરૂષોત્તમ એક જેનેજ
વહે પ્રભુ તેનો યોગ ક્ષેમજ, નિજ જાણુ દે નિજ પ્રેમજ
સર્વ સમર્પી થાવું દાસજ, હરિ વણુ આશ અવરન ત્રાસજ
સમર્થ સ્વામી બલ નિશ્ચંતજ, સહુ કરતાં માને ભગવંતજ
તે માટે વ્રજ પતિ એક, ભજ સમરવા ધરી ટેક
સહુ દેવમાં પણ કૃણુ જાણી, ભજનના યર્થ વિવેક

*

*

*

અંબરિષ માટે ચક્ર દમિયાજ, હરિશરણે દુર્વાસા નમિયાજ

૨. વ. પૃ. ૧૦૨

*

*

+

ઉપર જણાવેલા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તને અનુસરતા વિચારો Frances Cobbe નામનો લેખક નીચેના ફકરામાં જણાવે છે.

“Man owes all to God” It is a common kind of phrase. We rarely pause to consider what it includes. Physically, he owes Him life, here and hereafter, his body and his soul, all his past, present, and future possessions intellectually. He owes Him all he knows, all he can ever know—the mental powers by which he acquires knowledge and the instruction which men, books, and nature have given him. Morally, he owes Him freedom—the vast and wonderful

power of his own will to choose the right and reject the wrong; and he owes Him the inward grace and outward moral providence by which he is continually assisted in so doing. All these are his debt to God in the one character of his creator and a religion of gratitude necessarily finds itself upon them.

लक्षित.

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥१॥

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति

प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥२॥

यदि श्रीगोकुलाधोशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं बृहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥३॥

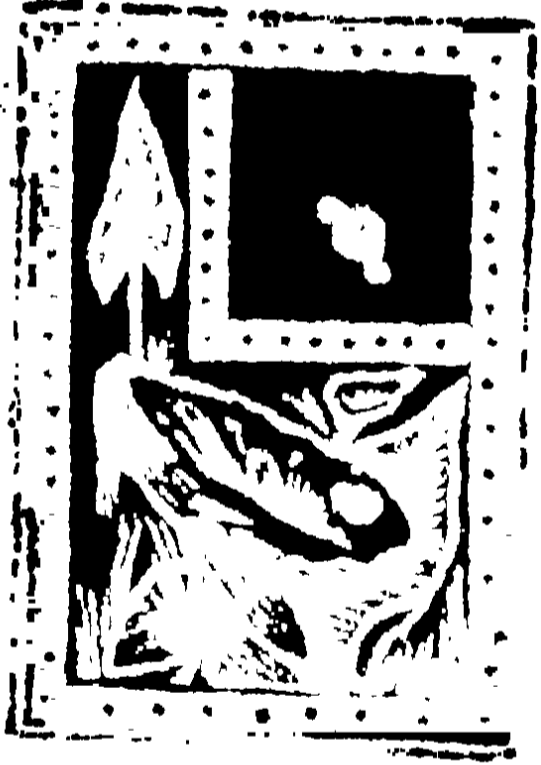
अतः सर्वात्मना शश्वद्गोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥४॥

श्रीवल्लभाचार्य-चतुःश्लोकी.

What then piety at home ? It consists not in merely insisting on an attendance on public worship, nor even in the erection of a family altar, nor the reproof of open transgression, but in an exhibition of the religious character which speaks to the heart, a luxuriant production of the fruit of the spirit, which is love, joy, peace, long suffering, gentleness, goodness, faith, meekness, temperance.

Alpha.

રમ તત્ત્વ-બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાનાં વેદાદિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણ મુખ્ય સાધનો છે. આ ત્રણ સાધનોમાં ભક્તિ એ સાધન શિરોમણિ છે એમ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનું કહેવું છે, કારણ કે તે સાધન પ્રસ્થાનચતુષ્ટયીમાં બરાબર રીતે વર્ણવ્યું છે. વેદ, બ્રહ્મસૂત્રો, ભગવદ્ગીતા અને શ્રીમદ્ભાગવત તેમાં ભક્તિનેજ પ્રાધાન્ય આપેલું છે. શાણ્ડિલ્ય ભક્તિસૂત્રમાં ભક્તિનો અર્થ આપ્યો છે કે સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે ઇશ્વરમાં સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમભાવ તેનું નામ ભક્તિ છે. નારદપંચરાત્રમાં પણ ભક્તિનું લક્ષણ તદનુસાર આપેલું છે. ત્યાં કહે છે કે-

માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ સુદૃઢઃ સર્વતોડધિકઃ
સ્નેહો ભક્તિરિતિ પ્રોક્તસ્તયા મુક્તિર્ન ચાન્યયા

૧૪૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

પ્રભાતના માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ અને સર્વથી અધિક ર્નેહ જ્યારે ભક્તને ભગવાન માટે થાય છે ત્યારેજ એ ભક્તિ કહેવાય છે અને તે ભક્તિથી મુક્તિ મળે છે, અન્ય કાંઈ પણ ઉપાયથી નહિ.

આ પ્રમાણે ભક્તિનું લક્ષણ ભક્તિ સંપ્રદાયના ગ્રંથમાં આપ્યું છે. અહિંઆં ભક્તિનું જે લક્ષણ આપ્યું છે તે સાધનરૂપા ભક્તિનું છે. એટલે શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિ સામાન્ય રીતે જે લોક વ્યવહારમાં છે તેનુંજ વર્ણન આ લક્ષણમાં છે, પણ પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવનાર તે સાધનરૂપા ભક્તિ નથી પણ સાધ્યરૂપા ભક્તિ છે. આ ભક્તિને નિર્ગુણ અગર પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કહે છે. આ પ્રકારની ભક્તિ જ્યારે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે ભક્તને મુક્તિની પણ દરકાર રહેતી નથી, શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યા પ્રમાણે એ ભક્તિ તો મુક્તિ કરતાં પણ અધિક છે. સા ભાગવતી ભક્તિ: સિદ્ધે ગૌરીયસી । આ ભક્તિ જે ભક્તમાં સિદ્ધ થાય છે તેનામાં એક પ્રકારનું અવનવું જગ ઉદય પામે છે. જેમ સૂર્યના પ્રાદુર્ભાવ પામતાંની સાથે, અંધકારનાં થરો એકાએક અદૃશ્ય થઈ જાય છે તેમ આવી ભક્તિના પ્રભાવ આગળ સર્વ કંઈ ઐહિક અગર આમુષ્મિક ભયાદિ સ્વયમેવ દૂર થાય છે.

ગંગા નદીનો પ્રવાહ ગમે તેટલા પ્રતિબન્ધો છતાં પણ તે ભેદીને આગળ વધે છે તેમ આ ભક્તિ પણ વિધ્નો છતાં આગળ ગતિ કરે છે. આવા ભક્તોને ભગવાન મુક્તિ આપે છે છતાં પણ તેનો તે સ્વીકાર કરતા નથી. “ સાલોક્યસાષ્ટિસામીપ્યસારૂપ્યૈકત્વ મપ્યુત । દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ । સાલોક્યાદિ ચાર પ્રકારની મુક્તિ તેવા ભક્તોને ભગવાન આપે

છે છતાં પણ તેઓ ભગવાનની સેવા મૂકીને મોક્ષનું સુખ ઈચ્છતા નથી. જેમનામાં ભક્તિ રસ બરાબર સિદ્ધ થયો છે એવા ભક્તોને તો અમલોપિ ફલ્ગુઃ પુનર્જન્મનો અભાવ તે પણ મિથ્યા લાગે છે. માટેજ યથાર્થ વચન છે કે ભગવાન્મજતાં કુન્દા મુક્તિ દદાતિ કર્હિચિત્સ્મ ન ભક્તિયોગમ્. ચાલતાં સુધી ભગવાન ભક્તને ભક્તિયોગનું દાન કરતા નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભક્તને ભક્તિયોગમાં જે પરમ આલલાદનો અનુભવ થાય છે તેની સાથે મુક્તિના સુખની તુલના થઈ શકે નહિ. માટેજ શ્રી ગોપીજનો ઉદ્ધવને કહે છે.

વજ વહાલું રે વૈકુણ્ઠ નથી જાઉં

ત્યાં મુજ નંદ કુંવર ક્યાંથી લાઉ.”

સર્વ સાધનોમાં ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે એવું પુણ્ડિ સંપ્રદાયમાં મનાય છે. કારણ કે કર્મ તથા જ્ઞાન અમુક અધિકારીને માટે હોય છે, ભક્તિનો અધિકાર તો સર્વ કાઢને છે. કર્મમાર્ગમાં યત્કિંચિત્ સખલન થાય તો કર્મ કરનાર દોષભાક્ થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ દેશ, કાલ, મંત્ર, દ્રવ્ય, યજમાન, અને હોતા વગેરે શુદ્ધ હોય તોજ કર્મના ફલની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. પણ તે ફલ કેવું મળે છે ? કર્મ કરનારની સ્વર્ગલોક સુધી ગતિ થાય છે. આ ફળ પણ નિત્ય હોતું નથી કારણકે કર્મનો સંચય ક્ષીણ થાય છે કે તુર્તજ તેની ગતિ મૃત્યુ લોકમાં પાછી થાય છે, એટલે કર્મનું ફળ નિત્ય નથી. જ્ઞાન માર્ગમાં પણ સમ ભૂમિકાઓ હોય છે. તે દરેક ભૂમિકામાં ઉત્તરોત્તર પ્રવેશ કરે ત્યારે બ્રહ્મમાં લય થાય છે. એટલે જ્ઞાનીની ગતિ અક્ષર બ્રહ્મ સુધીજ હોય છે. અક્ષરાદપિ ચાત્તમઃ એ ગીતા વાક્ય અનુ-

૧૫૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

સાર પરમ-બ્રહ્મ પુરુષોત્તમ તે અક્ષર બ્રહ્મ કરતાં અધિક છે. પણ આ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર જ્ઞાનીને નથી. એ તો ભક્તજી ભક્તિદ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. **बहूनाम् जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते** બ્રહ્મ જ્ઞાનીની પ્રપત્તિ બહુ જન્મના અન્તે થાય છે. માટે ભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતા શ્રીભાગવતમાં જણાવી છે. **नालं द्विजत्वं देव त्वमृषित्वं वाऽसुरात्मजाः प्रीणनाय मुकुन्दस्य वृत्तं न बहु ज्ञता । न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च । प्रीयतेऽ मलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्**

પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં જે પ્રમાણે ભક્તિનું તારતમ્ય દર્શાવ્યું છે, તે પ્રમાણેજ દયારામભાઈ પુષ્ટિ ભક્તિની સર્વોત્કૃષ્ટતા જણાવવાને પ્રથમ નવધા ભક્તિ ગણાવીને પછી દશમી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો ઉલ્લેખ નીચેના “ભક્તિપોષણ” કાવ્યના ૧૧ મા અંકાવલામાં કરે છે.

“શ્રવણ કીર્તન શ્રીકૃષ્ણનું, સ્મરણ સેવન અર્ચન,

વંદન દાસત્વ સખ્યતા, વળી આત્મ નિવેદન;

આત્મનિવેદન નવધા કહીએ, પ્રેમલક્ષણુ દશમી લહીએ”

આ પ્રકારે ભક્તિના પ્રકારો દર્શાવી ૧૨ મામાં પ્રત્યેક ભક્તિ કયા ભક્તને પ્રાપ્ત થઈ તે જણાવે છે.

“શ્રવણુ પરીક્ષિત, શુક કરી કીર્તન સ્મરણુ પ્રહ્લાદ,

શ્રી સેવન, પૂજન પૃથુ, વંદન અકુર આહ્લાદ.

આહ્લાદ માન્યો કપીશ કિંકરતા, સખ્ય ભક્તિ સુભદ્રા ભર્તા,

આત્મ નિવેદન બલિએ કીધી, ગોપીજને પ્રેમલક્ષણુ લીધી ”

આ ઉપરથી સમગ્રશે કે ગોપીજનોની ભક્તિ નવધા પ્રકારની નથી પરંતુ નવધાથી અતીત પ્રેમલક્ષણાની છે. આ પ્રેમલક્ષણાની

અવસ્થાઓ પણ કવિ જણાવે છે અને તે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય પ્રોક્ત ત્રણને બદલે ચાર જણાય છે.

“પ્રેમ આસક્તિ વ્યસન એ, ત્રણે રૂપ સ્નેહનાં કહીયે,
તે ઉપર ચોથી તન્મયતા, તે થકી કાંઈએ ન કહીયે.

આ પ્રકારે ચાર અવસ્થા વર્ણવી પ્રત્યેકનું લક્ષણ આપે છે.

“કહીએ પ્રેમનું લક્ષણ એહ, જ્યારે મળે ત્યારે તેનો તે સ્નેહ.

વિયોગ થાય ત્યારે તપે તન, ત્યાંનું ત્યાં વલગ્યું રહે મન,

એકવાર પણ આખા દિવસમાં મહ્યા વિના નવ રહેવાયે,

જો નવ મળે તો વિકલ થાય આસક્તિ એ કહેવાય.

કહેવાયે વ્યસન આવું જ્યારે જ્યાંએ, સામા સામી રૂપ આવી ધાયે.

તન્મયતા તે મૃત્યુ સમાન એ ચારે આવે અર્પે હરિ દામ.

પ્રથમની નવધા ભક્તિ જીવકૃતિસાધ્ય સાધનરૂપ છે, જ્યારે પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા જીવકૃતિ સાધ્ય નથી, પણ પ્રભુદત્ત છે; ફલરૂપ છે. કવિશ્રી અહિં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના ભક્તિ વર્ધિની ગ્રન્થને અનુસરે છે. નવધાભક્તિ માર્યાદિક છે. અને દશમી ભક્તિ અને તદન્તર્ગત પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા એ પુષ્ટિભક્તિ છે.

પ્રથમ જીવ શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિમાં પ્રવર્તે છે. તે સિદ્ધ થયા પછી પ્રભુ તેને પ્રેમ આસક્તિ અને વ્યસનનું દાન કરે છે. આ ઉપરાંત કવિશ્રી તન્મયતા ઉમેરે છે પરંતુ તે વ્યસનનો એક પ્રકારજ છે. મેઘદૂતાદિમાં, તથા કાદંબરી વગેરેમાં દર્શાવેલી રીતે આ પ્રેમની નવ વા દશ અવસ્થાઓ કવિ ગણાવે છે. આ સર્વ અવસ્થાઓ પ્રેમાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછીની છે.

૧૫૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

“પ્રેમ લક્ષણ વળી દ્રગચ્ચિ સ્મૃતિ, અભિલાષા ઉદ્દેગ ચાર;
વ્યાધિ પ્રલાપને ઉન્માદ ત્રણે, આસક્તિના પ્રકાર;
પ્રકાર વ્યસન તણા જે કહીએ, જડતા ને વળી મૂર્છના લહીએ;
તન્મયતાનું લક્ષણ એક, મૃત્યુ સદશ પણ મર્ણુ ન છેક”

આની સાથે કવિશ્રીનું રસિકવલ્લભનું ૫૭ અને ૫૮ મું પદ સરખાવવું.

શિષ્ય જોલિયો સુણિ શુચિ વાણીજી, ગુરૂ ભક્તિ સહુથી વખાણીજી;
તે ભક્તિનું કહો મુને રૂપજી, અંગ અધિકારી ભૂષણ અનુપજી. ૧
શ્રીગુરૂ જોલ્યા સાંભાળ તાતજી, કહું વિસ્તારી પૂછી વાતજી;
પ્રેમ સહિત છે દશધા ભક્તિજી, વ્યસન પછી પહેલી આસક્તિજી. ૨

ઢાળ

આસક્તિ રાખી શ્રવણ કર, છે શ્રવણ પહેલી ભક્તિ;
કીર્તન સ્મરણ પછી પાદસેવન, અર્ચન વંદન વ્યક્તિ. ૨
દાસત્વ ભક્તિ સખ્યતા, આત્મ નિવેદન નામ;
તે ઉપર દશમી પ્રેમ ભક્તિ, અતિ પ્રિય ધનશ્યામ. ૪
પરીક્ષિત શુક પ્રહલાદ શ્રીપૃથુ, અકુરને હનુમાન;
અર્જુન બલિ શ્રીગોપીજન, અનુક્રમે ભક્તિદાન, ૫
તે ઉપર આવે આસક્તિ, પછી વ્યસનાવસ્થા થાય;
તે ઉપર તન્મયતા ખરી, વળતી ન કાંઈ કહેવાય. ૬
પ્રેમની અવસ્થા ચાર છે, આસક્તિ ત્રણ વિવેક;
છે વ્યસનની જે અવસ્થા, પછી તન્મયતાની એક. ૭
એ દશ અવસ્થા થઈ તેનાં, પ્રકટ ભાષું નામ;
જન દયા પ્રીતમ કૃષ્ણહિતુ, ભોગવી છે ષજ્જવામ. ૮

દુઃસ્વપ્ન સ્મૃતિ અભિલાષોદ્વેગજી, પ્રેમ અવસ્થાએ ચો નેગજી;
આસક્તિ ત્રિવ્યાધિ પ્રલાપજી, ઉન્માદ ત્રીજી આલાપજી. ૧

વ્યસન અવસ્થા જડતા એકજી, અપર મૂર્છના રહિત વિવેકજી;
તન્મયતાની અવસ્થા એહજી, મૃત્યુ સદશ પણ દૂટે ન દેહજી. ૨

આ રીતે લક્ષિતપોષણ અને રસિકવલ્લભમાં કવિએ જાણાવેલી પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતની અવસ્થાઓની સંખ્યા ખરોખર છે અને તે પ્રેમ-લક્ષિતને નવધાલક્ષિત કરતાં ઉત્તમ માને છે.

હવે આપણે આ લક્ષિતના પ્રકરણમાં ગોવર્ધનરામે આ સંબંધી જે અનેક તરેહનો ઉદાપોહ 'અક્ષરદેહમાં' કર્યો છે, તે સંબંધી પ્રાસંગિક વિચાર કરીએ.

નવધાલક્ષિતનું વર્ણન ભાગવતમાં કરેલું છે; અને નરસિંહ મહેતાએ પણ તદનુસાર પોતાના કાવ્યમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે. છતાં ગોવર્ધનરામભાઈ 'અક્ષરદેહ'માં કહે છે કે દયારામભાઈએ નવધાલક્ષિત નરસિંહ મહેતાના કાવ્યમાંથી લીધી છે. આ ખરું નથી.

ગોવર્ધનરામને ભાગવતની ખબર નહિ હોય તેથી એ નવધા લક્ષિતનું મૂળ નરસિંહ મહેતામાં જોઈ અટકે છે.

॥ શ્લોક ॥ શ્રીમદ્ભાગવતે સત્તમસ્કંધે પ્રહ્લાદવચનમ્—

“ શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃસ્મરણં પાદસેવનં

અર્ચનં ઘંટનં દાસ્યં સખ્યમાત્મનિવેદનમ્ ”

આ શ્લોકમાં નવધાલક્ષિતનાં નામો સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. ગોવર્ધનરામે આજ રીતે સર્વાત્મભાવ વિષે ચર્ચા કરવામાં ગોટાળો કર્યો છે.

૧૫૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર જીવન.

નવધાભક્તિને વાસ્તે ગોવર્ધનરામભાઈ બહુ ભ્રમણમાં પડ્યા છે અને એ ભ્રમણને લીધે જ્યાં વિરોધ નથી ત્યાં એમને વિરોધનું દર્શન થયું છે. અક્ષરદેહના ૬૬ માં પેરેઆક્રમાં જે એમણે લખ્યું છે. તે સર્વે ભ્રાન્તિમૂલક છે. નવધાભક્તિ એ અધઃકક્ષાની છે. એ નવધા-ભક્તિ પૈકી ૮ પ્રકારની સખ્યત્વ ભક્તિ પર્યન્તની પ્રાપ્તિ થયા પછી ૯ મી આત્મનિવેદન થાય અને તે પછી દશમી પ્રેમ ભક્તિનો અધિકાર થાય છે. પ્રેમ પછી આસક્તિ, આસક્તિ પછી વ્યસન, અને વ્યસન પછી તન્મયતા એ ઉત્તરોત્તર ભક્તિના પ્રકારો કવિશ્રી જણાવે છે. નવધાભક્તિ સાધનરૂપ છે અને આસક્તિ વ્યસન અને તન્મયતા એ ફલરૂપ છે એમ કહીને ત્યાર પછીના પદમાં કવિશ્રી પ્રેમની ચાર અવસ્થા દર્શાવે છે. આસક્તિની ત્રણ, વ્યસનના બે, અને તન્મયતાની એક. આ દશ અવસ્થા વિરલ અવસ્થાની દશ અવસ્થાઓને મળતી છે. કારણકે જ્યારથી ભક્તને પ્રેમાવસ્થા થાય છે ત્યારથી એને પ્રભુનો વિરલ થાય છે. અત્ર કહેવું જોઈએ કે કવિશ્રીએ આ દશ અવસ્થાઓ જે ગણાવી છે તેમાં અંત એટલે મરણ એ દશમી અવસ્થા ગણાવી નથી પણ એને મૃત્યુસાદૃશ્ય કહી છે. જે અવસ્થામાં ભક્ત બાહ્ય પદાર્થના કંઈપણ અનુસંધાન વિના અંતરમાં ઝિરાજતા પ્રભુથી જીવન પામે છે. તે આ અવસ્થા છે આ દશ દશાઓ કવિશ્રીએ ગણાવી છે. એનાં નામ બહુ ચોક્કસ રીતે દર્શાવ્યાં નથી તેનું કારણ કવચિત્ એમના એવા શ્રવણ અને સ્મરણને આભારી હશે; પરંતુ નામ ભેદ આપણે ટાળી દઈએ તો એજ દશ ભેદને કવિશ્રી અહીંયાં વર્ણવે છે. આમાંની નવ અવસ્થાનું વર્ણન સ્ત્રી હૃદયજ્ઞ કવિ કાલીદાસ મેઘદૂતમાં કરે છે અને જેનું વિવેચન મલ્લીનાથ સુનિપુણતાથી કરે છે.

દશમા પ્રકરણમાં ભક્તિયોગ અને યોગના અન્ય પ્રકાર વર્ણવે છે. પાતંજલયોગની તરફ કવિશ્રીનું કેવું વલણ છે તે એમનાં જ વાક્યો ટાંકી દર્શાવ્યું છે છતાં આ પ્રકરણમાં ભક્તિયોગના યોગ શબ્દથી ભ્રમ પામીને કેટલીક જગ્યાએ કવિશ્રીએ યોગ શબ્દનો યૌગિક અર્થ કર્યો છે તે જગ્યાએ પાતંજલયોગના પોતાના અભ્યાસને લીધે આરોપણ થયું છે. આ યોગના પ્રકારનું વર્ણન અકાંડતાંડવ જેવું છે એટલે તેના પર કાલક્ષેપ કરવાની આપણને જરૂર નથી. એ પ્રકરણમાં સ્વરૂપ પ્રાકટ્ય શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંત પ્રદીપકારે દર્શાવેલું ટાંક્યું છે અને તેનો પાતંજલયોગ સૂત્રના તૃતીય વિભૂતિ પાદની સમાધિમાં જે સિદ્ધિઓ થાય છે તેની જેડેસંબ્રમ કર્યો છે. ભક્તને જે સ્વરૂપ પ્રાગટ્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે, સમાધિમાં અનુભવેલો નથી. એટલે તે સ્વરૂપપ્રાકટ્યનો આ સૂત્રોમાં દર્શાવેલો સિદ્ધ સાક્ષાત્કાર જેડેસંબ્રમ કરવો અયુક્ત છે. પાતંજલયોગ સૂત્રમાં જે સાક્ષાત્કાર દર્શાવેલો છે તે પ્રભુ બહારથી અંતર્ધાન થઈ એમના હૃદયમાં ખિરાજીને એમનું જીવન સંપાદન કરતા હતા તે સ્વરૂપનો છે. આ સ્વરૂપ અત્યંત પ્રેમના આવેશમાં બહાર પ્રકટ થાય છે. આને લીધે જ, જેનો સ્થૂલ દેહ, મથુરામાં હતો તેથી કૃષ્ણના દેહનો સિદ્ધ સાક્ષાત્કાર ગોપિકાઓને થયો અને તેમણે ઉદ્ધવજીને કરાવ્યો એ લખવું કેવળ ભક્તિ માર્ગનું અને દયારામભાર્ષિના હાર્દનું તદ્દન અજ્ઞાન સિવાય બીજું શું કહેવાય ? ભક્તિમાર્ગમાં કૃષ્ણ અને ગોપિકાઓના સ્થૂલ દેહ ગણાતાજ નથી. છતાં ગોવર્ધનરામે તે રીતે ગણવામાં મોટી ભૂલ કરી છે તેમજ કેટલીક ગરબીઓની ટીકામાંથી યોગનો અર્થ તેમણે ઉપજાવી કાઢ્યો છે. અને 'શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતના પ્રદીપ કર્તા' ના

૧૫૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

લેખ ઉપર ટીકા કરી નાખવાનું ધાર્ષ્ટ્ય કરે છે. શુદ્ધાદૈત સિક્ષાંતના પ્રદીપ કર્તાએ એકલાએ નહિ પરંતુ ભાગવતકારે અને ભાગવતના સર્વ ટીકાકારોએ અને દયારામભાઈ વગેરે સર્વેએ રાસલીલાને રૂપક માની નથી તે ગોવર્ધનરામભાઈ કેમ ભૂલી જાય છે? રાસલીલામાં લૌકિક શૃંગાર નથી જ. જેમ અલૌકિક શૃંગાર રસ સદા નિર્દોષજ છે, તેમ લૌકિક શૃંગાર રસ પણ સ્વતઃ દુષ્ટ નથી. પત્નીના અથવા નાયક નાયિકાના નિર્દોષ પ્રેમ અને તે પ્રેમના વર્ણનમાં પ્રકટ થતો શૃંગાર દુષ્ટ છે એમ કેવળ અરસિક કહી શકે ત્યારે અહિં પ્રાકૃત તાત્પર્ય શૂન્ય અલૌકિક શૃંગાર અદુષ્ટ હોય તેમાં શી નવાઈ? અને તેનો ગાનાર અને તેનો ગાઇને અનુભવ કરનાર અદુષ્ટ હોય જ એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી.

સ્વચિત્તમાં મલિનતા હોય ત્યારેજ શૃંગારના શબ્દોમાંથી અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે. વળી રાસલીલામાં વ્યભિચાર વર્ણવ્યો નથી. નહિ તે જોવી રીતે કાંઈ સ્ત્રીનો પરકીય પુરૂષ જોડે સખંધ તે શૃંગાર નહિ કહેવાતાં રસાભાસ કહેવાય તેવીજ રીતે આ પણ રસાભાસ કહેવાય ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણને પોતાનાતો શું પણ કહેવાતા સર્વ પતિ માત્રના પણ પતિ તરીકે માનતાં હતાં અને તેથીજ તેમના સર્વાત્મભાવથી અને સર્વસ્વ અર્પણથી ઉત્તમોત્તમ પ્રેમ અને શૃંગારનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું છે એ ઉત્તમોત્તમ રસને પોતાના બુદ્ધિદોષથી રસાભાસ ગણીને દોષ દેનારાઓની બુદ્ધિની વિપરીતતાને ધન્ય છે. જેવી રીતે બાળક આગળ તેની અત્યંત નિર્દોષતાને લીધે તેને શૃંગારના શબ્દોમાંથી સ્ફુરતું તાત્પર્ય સ્ફુરતું નથી તેવીજ રીતે નિર્દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા ભગવદ્રસ પીનારા ભકતજનોને તેજ શબ્દોમાંથી (શૃંગારના શબ્દોમાંથી) વિષયતા નથી સ્ફુરતી પરંતુ

પ્રભુનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ (શૃંગાર સ્વરૂપ-રસ સ્વરૂપ) હૃદયમાં સ્પુરે છે અને એ સ્પુરવાથી સર્વત્ર આનંદ પ્રસરી રહે છે, અને એ આનંદ જ્યારે છલકાય છે, ત્યારે તેને કવિત્વશક્તિવાળા ભક્તો કાવ્યરૂપે વર્ણવે છે. અને તેથીજ એમાં વિષયવાસનાની ગંધ હોય એમ કહેવું વાજબી નથી. આથીજ ગોવર્ધનરામભાઈનો એ કવિના શૃંગાર રસપર કરેલો નિર્ણય કેવળ ભૂલ ભરેલો છે.

યોગીને સમાધિમાં અનુભવાતો સાક્ષાત્કાર છે તેને ભક્તના સ્વરૂપ પ્રાકટ્યના અનુભવ જોડે કંઈપણ સંબંધ નથી; વળી ભક્તને જે સ્વરૂપ પ્રાકટ્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે સ્થૂલ અને સુક્ષ્મ દેહના તિરોધાન થયા પછી પ્રહ્માનંદમાંથી ઉદ્ધાર પામેલા અને ત્યાર પછી લીલાવિગ્રહ પ્રભુના કૃપાતિશયથી પ્રાપ્ત કરેલા ભક્તના સંબંધમાં છે. એટલે ભક્તની વિગ્રહાદિ સર્વ સામગ્રી પ્રભુરૂપ હોવાથી તેને સ્વરૂપ પ્રાકટ્યનો અનુભવ કરવામાં યોગીના ચિત્ત સંવલનની કંઈ અપેક્ષા નથી.

૭૫ મા પેરામાં એક અજ્ઞયખી ભરેલી કલ્પના કરેલી છે. “ વેદાનામ્ સામવેદોહં ” “ સ્ત્રી સામવેદોહં ” એમ નહિ. તેનો અર્થ કેવળ સ્વચ્છંદતાથી કર્યો છે. સામવેદમાં ગાયોને એકઠી કરવાને સામમંત્રો છે તે મંત્રોમાં જે ગાયોને એકઠી કરવાનું વર્ણન છે તે ઈંદ્રિયો રૂપ ગાયો હતી એ માનવું એ વેદના મંત્રનું પણ અજ્ઞાન મૂયવે છે અને તેનો સંબંધ “ વેદોના સામવેદો ” સ્ત્રી જોડે બોધવો એ છે. “ વેદાનામ્ સામવેદોહિમ ” માં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે વિભૂતિઓ ગણાવે છે. તેમાં સામવેદ પણ હું છું એટલું દર્શાવે છે. મહાભારત કાળમાં અને વ્યાસજીના સમયમાં પણ કાંઈક સામવેદનું પ્રાધાન્ય વિશેષ હશે જેથી ભગવાને પોતાની વિભૂતિમાં

૧૫૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

સામવેદને ગણ્યો એજ કારણને લીધે વ્યાસજી વેદાંતસૂત્રમાં સામો-
પનિષદનાં વાક્યો વિશેષતાથી ટાંકે છે. ત્યાર પછી વેણુનાદનો પણ
સંભવ કર્યો છે. સંપ્રદાયમાં વેણુનાદ ઇત્યાદિનો યોગીની સાથે કાઠ
પણુ રીતે સંભવ કરવામાં આવ્યો નથી; તેમ દયારામભાઈએ પોતાનાં
કાવ્યોમાં તે રીતે યોજ્યો હોય એ એક વીસમી સદીની નવી શોધ
ગોવર્ધનભાઈએ કરી હોય એમ લાગે છે. ૭૬ માં પેરામાં સોહં ની
કાંઈક પ્રાણુવાયુ સાથે ઘટના કરી છે એ પણ અમને તો કાલ્પનિકજ
લાગે છે.

૧૧મા પ્રકરણમાં ગોવર્ધનરામ કવિશ્રીની પુષ્ટિભાવનાનું
વર્ણન કરે છે. ગોવર્ધનરામનું મન યોગમાં એટલું બધું અસ્ત થઈ
ગયું છે કે, જ્યાં આગળ કવિશ્રી સંપ્રદાયમાં મનાતા ભાવને પ્રાધાન્ય
આપે છે અને ભાવથીજ નિશ્ચય શ્રીહરિની તદ્દૂપતા દર્શાવે છે
ત્યાં નિશ્ચય જે અવ્યય તરીકે કવિશ્રીએ વાપર્યો છે, ત્યાં તે ફેરવીને
નિશ્ચયને કાલ્પનિક પ્રાધાન્ય આપીને તેમાંથી યોગનો અર્થ કાઢવાને વ્યર્થ
પ્રયત્ન કરે છે. સંપ્રદાયમાં જે સ્વરૂપની સેવા થાય છે તેમાં કેવળ
મંત્રોના ઉચ્ચારથી પ્રભુનું પ્રાકટ્ય થતું માનવામાં આવતું નથી. પરંતુ
પ્રભુ સર્વ વ્યાપક છે; અને તે સર્વ વ્યાપક પ્રભુ ભક્તના કેવળ ભાવથી
એટલે પ્રેમથી તે સ્વરૂપ ધારણ કરીને પોતાના સર્વ વ્યાપકત્વનું તિરો-
ધાન કરીને પણ તેનું કલ્યાણ કરવાને નિશ્ચય પ્રકટ દર્શન તેને આપે
છે. આવાજ હેતુથી સંપ્રદાયમાં મૂર્તિ શબ્દ નહિ વપરાતાં સ્વરૂપ
શબ્દ વપરાય છે. અને તે સ્વરૂપનાં પ્રકટ દર્શન થવામાં જ કવિશ્રી
અને ઇતર પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત પોતાની કૃતકૃત્યતા માને છે, અને
તે સ્વરૂપ જ્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે આનંદ અનુભવ કરતો રસ સ્વરૂપ

પ્રભુનો ભક્ત અનુભવ કરે છે. આ યુક્તિથી ૭૮ મા પેરેઆફમાં ભાવ શબ્દને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ ત્યાં પણ સિદ્ધ સાક્ષાત્કારરૂપી યોગ શબ્દથી સંભ્રમ કર્યો છે.

૮૦ મા પેરેઆફમાં એક નવો સવાલ ગોવર્ધનરામભાઈ ચર્ચે છે. દયારામભાઈના પુષ્ટિપથરહસ્યમાં એવું સૂચન આવે છે કે નૃસિંહ મેહેતા પોતાના પદમાં વલ્લભને વિકૃતનું પ્રાકટ્ય ભવિષ્ય વાણી તરીકે દર્શાવે છે. આ પદ ગોવર્ધનરામભાઈને મળ્યું ન હતું, તેથી એઓ એવા અનુમાન પર આવ્યા કે સંપ્રદાયમાં કોઈ એવો ઉલ્લેખ હશે જેનો આધાર દયારામભાઈએ લીધો. નૃસિંહ મેહેતાનો શા વાસ્તે આધાર સંપ્રદાયવાળાઓએ લીધો એનું ખાસ કારણ ગોવર્ધનરામ આપતા નથી; પરંતુ નૃસિંહ મેહેતાનાં કાવ્યો અને સંપ્રદાયનું મંતવ્ય એ એમાં સામ્ય એઓ પોતે જુએ છે. અહીં વિચારવાનું તો એ છે કે સંપ્રદાયના પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં કોઈ પણ જગ્યાએ નૃસિંહ મેહેતાનો ઉલ્લેખ નથી. નૃસિંહ મેહેતાનો આશ્રય ધુરંધર આચાર્યો લે અને તે પણ ભાગવત, ઉપનિષદ્ ઉપર ભાષ્ય કરીને એ માનવું અને મનાવવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ એક જાતની ધૃષ્ટતા છે. જે પદને આધારે દયારામભાઈએ આવું લખ્યું તે નીચે પ્રમાણે છે.

“ શ્રી વલ્લભ શ્રી વિકૃત ભૂતલે પ્રકટીને
પુષ્ટિ માર્ગે તે વિશદ કરશે.
દૈવી નિજ જીવકો શરણુ જે આવશે,
તેનો વિના સાધનો ઉદ્ધાર કરશે ”

આ આખું પદ ‘ પુષ્ટિભક્તિ સુધા ’ ના ચોથા વર્ષના પહેલા અંકમાં છપાયું છે; અને તે અમને દયારામભાઈના શિષ્ય જોશી છગ-

૧૬૦ ભક્તક વિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

નલાલભાઈ તરફથી મોકલવામાં આવ્યું હતું. ગોવર્ધનરામ આટલું તો ખરું જુએ છે કે નૃસિંહ મેહેતાના કાવ્યોમાંથી પ્રકટ થતો સિદ્ધાંત તે સંપ્રદાય સિદ્ધાંતને બહુધા મળતો આવે છે. તે ઉપરથી એમ અનુમાન કાઢવામાં આવે છે કે જે વખતે શ્રીમદાચાર્યજીનું પ્રાકટ્ય થયું તે સમયમાં સર્વત્ર આવી જાતનું ભક્તિનું સ્વરૂપ હવામાં ઉડતું હશે. અત્રે સદ્ગત ઇચ્છારામને વાસ્તે કંઈ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. એ મને પોતાને નૃસિંહ મેહેતાની ભક્તિમાં અને પુષ્ટિ ભક્તિમાં કંઈ પણ સામ્યતા દેખાતી નથી. આને તે અમારે કેવા પ્રકારની ભૂલ કહેવી તેનો ન્યાય કરવાનો આ બન્નેના અંથોનો વિમળ બુદ્ધિથી અભ્યાસ કરનારાઓને સોંપીયું.

આજ ક્કરામાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના સ્વરૂપ વાસ્તે કંઈક ઇસારો કર્યો છે અને તે સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતમાં જેમણે તેલ સ્પર્શ કર્યો છે તેમનાથી સમજી શકાય એમ છે, બીજાનો અત્ર અધિકાર નહિ હોવાથી એનું વિવચન કરવું આવશ્યક નથી. ટુંકમાં એટલુંજ જણાવીને વિરમું થું કે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીની કવચિત્ કૃણુ રૂપે તે કવચિત્ અગ્નિરૂપે, કવચિત્ સ્વામિનીજીરૂપે, તે કવચિત્ વેણુનાદ રૂપે એમ અનેક એમના ભક્તોએ એઓશ્રીને વાસ્તે ભાવનાઓ પોતાના સ્તોત્રોમાં તથા કીર્તનોમાં અને પદોમાં કરેલી છે. દયારામભાઈ આ સર્વ વાતે વિજ્ઞાત હોવાથી યથાર્થિ પોતે વર્ણવે છે, કારણકે દયારામભાઈનો ઉદ્દેશ સ્વઅંથોમાં સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ કરવાનો હતો.

આરમા પ્રકરણમાં ગોવર્ધનરામભાઈ કવિશ્રીના શૃંગાર રસ તરફ દષ્ટિ નાખે છે. ૮૫ મા ક્કરામાં (પેરામાં) ૬૧ થી તે ૭૩ ક્કરા સુધી જે પોતે કહી ગયા છે તેનો સમગ્ર સાર આપે છે, પરંતુ તે

ફરારની સમાલોચનામાં આપણે દર્શાવી ગયા છીએ તેમ અહિં પણ તેવોજ ગોટાળો ચાલુ છે. નવધા ભક્તિ એ સર્વ પ્રકારની ભક્તિ, પ્રેમ આસક્તિ ને વ્યસન પહેલાંની છે. અને તેનો પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન જોડે સંબ્રમ કરવો એ અંચકારના આશયને અન્યાય કરવા જેવું છે. જે ભક્તોએ પ્રાકૃત તનુનો ત્યાગ કરીને અલૌકિક તનુ પ્રભુ-દ્વારા જેમણે સંપાદન કરેલું છે, જેમના અનુભવાત્મા પણ પ્રભુ સ્વયં થયા છે તેવા પ્રભુથી અભિન્ન ભક્તોનું પ્રભુ સાથે નિત્ય રમણુ તે રાસલીલા કહેવાય છે. આ રાસલીલાનું વર્ણન કરતી વખતે રસરૂપ પ્રભુનું વર્ણન આદરે છે.

દ્યારામ કાવ્ય સંગ્રહમાં આપેલી ૩૩ મી ગરબી ટાંકીને (પા. ૧૮૦ માં) તેમાંથી પાતંજલયોગ સમન્વવવાને અને પોતાની કલ્પના સુદૃઢ કરવાને ગોવર્ધનરામભાષ્યએ વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો છે. ગોવર્ધન-રામભાષ્યએ જો ભાગવત વાંચવાનો પરિશ્રમ લીધો હોત તો એમને આ ગરબીનું મૂળ સ્પષ્ટ જણાયું હોત આ પ્રસંગ ગોપિકાઓ અને ઉદ્ધવ વચ્ચેનો છે. જે સમયે કૃષ્ણ પોતે મથુરાજીમાં બિરાજે છે અને ગોપિકાઓ જેઓ સર્વ કૃષ્ણને આર્યપુત્ર તરીકે સંબોધે છે તે સર્વ સ્વામિનીજીઓ છે. આ ગોપિકાઓને પ્રભુનો વિરહ અને પ્રભુ પ્રતિ એમનો કેવો ભાવ છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આપવાને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના જ્ઞાની ભક્ત ઉદ્ધવને ગોપિકાઓને ઉપદેશ આપવાના મિષે તેમની પાસે મોકલ્યા છે. ઉદ્ધવજી ત્યાં આવીને ઉપદેશ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને ગોપિકાઓનો કૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રેમ જોઈને તેઓ ગર્વ રહિત થઈ જાય છે અને પછી જે વચન ઉચ્ચારે છે તે દ્યારામભાષના ટીકાકારે ધ્યાનમાં લીધો હોત તો તેમણે કરેલું અનુમાન તેઓ કરત નહિ.

૧૬૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

આ ઉપરથી સમજશે કે ગોપિકાઓને શ્રીકૃષ્ણને જે સાક્ષાત્કાર થાય છે તે પાતંજલયોગ સૂત્રનો નથી પરંતુ વિરહ અવસ્થામાં જે ભક્તને થાય છે તેવાં છે આથી ગોવર્ધનરામભાઈએ અક્ષરદેહમાં દયારામભાઈની દષ્ટિ સમજાવવામાં મોટી ગુલાંટ ખાધી છે.

તેરમા પ્રકરણમાં ગોવર્ધનરામ નૃસિંહ મહેતા અને દયારામભાઈને સરખાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પ્રથમ કેટલુંક પ્રાસંગિક કહીને નૃસિંહ મહેતાના 'સુરત સંગ્રામ'નો સાર આપીને છેલ્લે " ધનકુંજમાં જઈ કૃષ્ણ રાધા રાસ રમે છે " એટું રહસ્ય સમજાવતાં સ્થૂલ શૃંગારની ભાષાને આદિ કવિ માત્ર પરિભાષા રૂપેજ વાપરે છે એવા નિર્ણય પર આવે છે. સુરત સંગ્રામમાં ભક્તોના જે જે વિભાગ પાડ્યા છે, તેમાં જાની ભક્ત તરીકે જ્યદેવ છે અને કેવળ પ્રેમી ભક્તનાં વર્ગમાં નૃસિંહ મહેતા પોતે છે. આ વાત જે લોકો નૃસિંહ મહેતાને જાની ભક્ત ગણીને એના કાવ્યમાંથી ભગવત્લીલાના જ્ઞાન સિવાય જ્ઞાનના કુસઠા કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમને એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

૯૯ મા પેરામાં ગોવર્ધનરામ એક નવી કલ્પના કરે છે. દયારામના કાવ્યનું બીજરૂપ, મૂળ નૃસિંહ મહેતાનું કાવ્ય નથી પરંતુ સૂરદાસાદિ અષ્ટ સખા, ગોપાળદાસજી અને સાંપ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથો જેવા કે શૃંગારરસમંડન વગેરે કવિશ્રી આ લોકોનો ઉપકાર ગ્રંથોના આરંભમાં વારંવાર દર્શાવે છે. નૃસિંહ મહેતાના કાવ્યમાં અને દયારામભાઈના કાવ્યમાં સામ્ય છે, પરંતુ દયારામભાઈએ પોતાનાં કાવ્યો નૃસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો ઉપરથી રચ્યાં નથી. કેટલીક જગ્યાએ જે સામ્ય જેવામાં આવે છે તે સામ્ય દયારામભાઈએ

નૃસિંહ મેહેતામાંથી લીધું એમ નથી પરંતુ બન્નેએ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી અવતરણ કરેલું છે. નવધાભક્તિનો પ્રકાર જેનું મૂળ રા. ગોવર્ધનરામ, નૃસિંહ મેહેતામાં જુએ છે તે નવધા ભક્તિનું ખરું મૂળ શ્રીમદ્ભાગવત છે.

૧૦૩ મા ફકરામાં ગોવર્ધનરામભાઈને પાછું યોગશાસ્ત્રનું આવરણ લાગે છે અને તેને લીધે દયારામભાઈનું હાર્દ અવળું ઉતારે છે, જે ગોવર્ધનરામભાઈએ રાસપંચાધ્યાયી વાંચી હોત તે આવું અનિષ્ટ અનુમાન દોરત નહિ. અક્ષરબ્રહ્મ અને રાધાકાન્ત (શ્રીકૃષ્ણ) ના સ્વરૂપમાં પોતાના કલ્પિત અર્થથી જે ગોચરું પાછું છે તેનો અંતસુધી કાયમ રહેશે. વળી એ ફકરામાં પોતે જણાવે છે કે ઇશ્વરવાચક શબ્દ વાપરતાં કવિ આવો વિવેક કરવા ભૂલી જાય છે; પરંતુ ગોવર્ધનરામની સમજવેલી ઇશ્વરભાવના કેટલી બધી બ્રાન્તિમૂલક છે તે દર્શાવ્યું છે અને સત્ય શું છે તે પણ દર્શાવ્યું છે અને તે પ્રમાણે યોજના કરવાથી વિરોધનો અવકાશ રહેતો નથી.

૧૦૪ મા પેરામાં પણ શુદ્ધાદૈત પ્રદીપકારનો ગ્રંથ વાંચ્યા છતાં તેનો આશય સમજવાથી અથવા તે સમજેલા છતાં વિસ્મરવાથી કવિશ્રીના કાવ્યમાં જ્યાં વિરોધ નથી ત્યાં વિરોધ જુએ છે. દયારામભાઈ ગોપીઓના પ્રેમને વિકારોથી રહિત કહે છે. પ્રાકૃત ગોપીઓના પ્રેમમાં પ્રાકૃત વિકારો નથી અને જ્યાં આગળ કૃષ્ણને રૂપવાળા કહ્યા છે ત્યાં આગળ કૃષ્ણમાં જે રૂપાદિ છે તે લૌકિક નથી પણ અલૌકિક છે. ઇશ્વરમાં (બ્રહ્મમાં) મનાતું વિરૂદ્ધસર્વધર્માશ્રયત્વ જે સંપ્રદાય પ્રમાણે દયારામભાઈ માને છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. આ પ્રકરણમાં ગોવર્ધનરામ, દયારામભાઈનાં કાવ્ય સમજવવાને યોગનું બહુ મિશ્રણ

કરે છે. દયારામભાઈનાં જે પદો એમણે ટાંક્યા છે તેમાંથી કેવળ પ્રેમની ભાવના સિવાય અમને તો કંઈ સ્ફુરતું નહિ હોવાથી હસવું આવે છે અને મનુષ્ય પોતાના વિચારો કેટલે દરજ્જે સુધી મૂળવિના સામા માણસ પર આરોપે તે જોઈ ઈશ્વરની વિચિત્ર લીલાનો કંઈક અનુભવ થાય છે,

કવિશ્રીનો શૃંગાર રસ સમજવતાં ગોવર્ધનરામ એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે દયારામભાઈએ રસશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને પ્રેમભક્તિ શાસ્ત્ર એ ત્રણેની મેળવણી કરી એક નવું શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન કર્યું છે આ કહેવું અમને કવિના હાર્દથી વિપરીત લાગે છે. દયારામભાઈને પોતાને યોગ સમાધિનો પ્રયોગ અભિષ્ટ ન હતો એટલુંજ નહિ પણ પ્રેમભક્તિ એજ પ્રાધાન્ય રીતે તેમને માન્ય હતી “ યોગસમાધિરે ના ગમે પડી મુને પ્રેમ ભક્તિમાં ગમ્ય, દર્શન ઘોનીરે દાસને, મહારા ગુણુનિધિ ગીરધરલાલ ” દયારામભાઈએ એમના જન્મારામાં યોગશાસ્ત્ર વાંચ્યું ન હતું કે જેનો પોતે ઉપયોગ કરે. રસશાસ્ત્ર અને પ્રેમભક્તિ શાસ્ત્ર એ તેમને મન જૂદાં નહોતાં. અલૌકિક રસ અને પ્રેમમાં ઝાઝું તારતમ્ય નથી. કવચિત્ પ્રેમ રસથી ઓળખાય છે એટલે એ એ શાસ્ત્રમાં ભિન્નતા ક્યાંથી આવી તે સમજવું નથી. વળી પુષ્ટિમાર્ગના અંથોને વાસ્તે પોતે લખે છે કે તે અંથો પ્રસિદ્ધ થયા નથી ને શોધાયા નથી; પરંતુ જે ગોવર્ધનરામ ભાઈએ સહેજ તપાસ કરી હોત તો એમને માલમ પડ્યું હોત કે કાશીમાં રત્નગોપાળભટ્ટજીએ અને મુંબઈમાં પંડિત ગદુલાલે અને મજનલાલ શાસ્ત્રીએ દયારામભાઈને સમજવા જેટલા અંથો શોધીને પ્રગટ કર્યાજ હતા અને તેનાપર દષ્ટિ નાખવાનો પરિશ્રમ ગોવર્ધનરામે લીધો હોત તો આવું વિચિત્ર અનુમાન ન કાઢત.

૧૧૧મા ફકરામાં ગોવર્ધનરામ પોતે લખે છે કે અંતિમ કવિનું પ્રેમસમાધિના વિષયમાં અવગાહન ઉપર ઉપરનું છે અને આદિ કવિ નૃસિંહ મેહેતાનું તે વિષેના મર્મ ભાગને પોહોંચે છે એવું સૂચવે છે. આમાં કેટલું તથ્ય છે તે દયારામને ને નૃસિંહમેહેતાને સરખાવી જોતાં જણાશે. અમને તો આ અભિપ્રાયમાં આદિ કવિને વાસ્તે કંઈક પક્ષપાત જણાય છે. આદિ કવિ સ્વતંત્ર વિચારક હોવાથી એમના વિચારો બહુ નિયમિત નથી અને જ્યારે અંતિમ કવિ સંપ્રદાયની પદ્ધતિને અનુસરનારા હોવાથી એમના વર્ણનમાં અમુક નિયમ જાળવાય છે. એટલુંજ માત્ર ખેની વચ્ચે તારતમ્ય અમને લાગે છે.

૧૧૪મા ફકરામાં પોતે જણાવે છે કે કૃષ્ણની સાથે ભક્તો સૂક્ષ્મ દેહથી વિહાર કરે છે આ પણ એક ભ્રાન્તિ છે. શ્રીકૃષ્ણની સાથે જે જીવો વિહાર કરે છે તે જીવો ભગવાન કનેથી અલૌકિક દેહ સંપાદન કરે છે અને તેમના અનુભવાત્મા પણ પોતે થાય છે.

અંતમાં રાસલીલાની ભાવનાને ગોવર્ધનરામ ધ્રુવ પ્રદેશના ધ્રુવના તારાની આસપાસ ફરતા તારાઓની સાથે સરખાવે છે. આ તે દયારામભાઈ સમજ્યા તે રાસલીલા કહેવાય કે દયારામભાઈના કાવ્યો ઉપર અધ્યારોપિત કરેલી પોતાની કલ્પના કહેવાય ?

આ પ્રમાણે ગોવર્ધનરામકૃત અક્ષરદેહ ગ્રંથ તપાસવાથી બુદ્ધિ-માન વાચકને માલુમ પડશે કે આ ગ્રંથમાં પણ દયારામભાઈને કેટલો બધો અન્યાય થયો છે. ગોવર્ધનરામના પિતાશ્રી દૃઢ વૈષ્ણવ હોવા છતાં તેમની વૈષ્ણવતાના સંસ્કારો એમના ઉપર નહિ પડેલા હોવાથી અને તેને બદલે મનઃસુખરામના માયાવાદની અસલ છાપ એમના

૧૬૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

મગજ પર બેઠેલી હોવાથી દયારામભાઈના સત્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરી શક્યા નથી. નૃસિંહમેહેતા જોડેની દયારામની સરખામણીમાં કવિશ્રીને આદિ કવિ (નૃસિંહમેહેતા)ના શિષ્ય સ્થાને બેસવા યોગ્ય ગણ્યા તે મહાન્ અન્યાય કર્યો છે.

આ ઉપરથી અક્ષરફેલમાં દયારામભાઈ વિષે જે વિવેચન પ્રકટ થયું છે તે કેટલું સત્ય છે તેનો નિર્ણય વાચક આ ઉપરથી કરી શકશે.

મૂ. તુ. તેલીવાળા.

પ્રકરણ ૪ થું.

કવિશ્રીનો શૃંગાર રસ.

માવૈરંકુરિતં મહામૃગદશામાલ્પમાસિચિતમ્
પ્રેમ્ણા કંદાલિતં મનોરથમયૈઃ શાસ્ત્રાતઃ સંમૃતમ્ ।
લૌલ્યં પલ્લવિતં મુદા કુસુમિતં પ્રત્યાશયા પુષ્પિતં
લીલાભિઃ ફલિતં ભજે વ્રજવનાશૃંગારકલ્પદ્રુમમ્ ॥

શ્રીવિકૃલ્લનાથજી.

તસ્માદ્વા એતસ્માદ્વિજ્ઞાનમયાત્ અન્યોન્તર આત્માનન્દમયઃ ।
તૈનૈષ પૂર્ણઃ । સ વા એષ પુરુષાવેધ એવ । તસ્ય પુરુષવિધતામ્ ।
અન્વયં પુરુષવિધઃ । તસ્ય પ્રિયમેવ શિરઃ । મોદો દક્ષિણઃ
પક્ષઃ । પ્રમોદઃ ઉત્તરઃ પક્ષઃ । આનન્દઃ આત્મા । બ્રહ્મ પુચ્છં
પ્રતિષ્ઠા ॥ તૈત્તિરીયોપાનેષ -બ્રહ્માનંદવહ્ણી

એ એ કવિઓના (નરસિંહ અને દયારામ) અનુભવ, એ એનાં હૃદય, એ એની જવાહરો, જ્યાં સુધી લોક ભક્તિ રસના આસ્વાદ કરતા ત્યાં સુધી પૂજતાં અને તેમના કીર્તિદેહ પુરુષોને તેમ સ્ત્રીઓને, વૃદ્ધોને તેમ યુવકોને, પવિત્ર અને પૂજનીય લાગતા. એ કીર્તિદેહના અને અક્ષરદેહના પ્રસાદ એ પૂજકવર્ગને સ્વાદનીય, પથ્ય અને શ્રેયસ્કર લાગતા. માતાપિતાના અને સ્વામીઓના દેખતાં તેમના શૃંગાર પરિભાષાવાળા લેખ સ્ત્રીઓ ગાતી, પણ કવિઓની અને આ સર્વની ભાવનાઓ સમાન વૃત્તિની હોવાથી કાંઈને એ સ્ત્રીઓના માવાના પદાર્થોમાં કાંઈ શબ્દ વર્ણ્ય લાગતો ન હતો અને કાંઈના શ્રવણમાં કે હૃદયમાં અપવિત્રતા પેસતી નહી.

ગોવર્ધનરામનો અક્ષરદેહ પૃ. ૬૬

ભાવિક નિયમ છે કે કાંઈપણ અંધકારનો આશય સમજવો હોય તો જે દષ્ટિબિન્દુથી તે અંધકાર લખ્યું હોય તે દષ્ટિબિન્દુથી જો આપણે જોતાં શીખીએ તોજ આપણે તે અંધકારનો આશય સમજી શકીએ. એ અંધકારના આશય સમજ્યા વિના કંઈપણ અભિપ્રાય આપવો અથવા તેના મત સંબંધી લેખની પ્રવૃત્તિ કરવા સાહસ કરવું તેમાં અંધકારને પ્રાયઃ અન્યાય કરવા જેવું છે. જે ભકતોએ પ્રાકૃત તનુનો ત્યાગ કરીને અલૌકિક તનુ, સંપાદન કરેલ છે, જેમના અનુભવાત્મા પણ પ્રભુ સ્વયં થયા છે, તેવા પ્રભુથી અભિન્ન ભકતોનું પ્રભુ સહ નિત્ય નૂતન રમણ તે રાસ લીલા કહેવાય છે. દયારામભાઈ જાતે હૃદયથી એવું માનતા કે પોતે

૧૬૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

પણ અંગીકૃત જીવ છે, અને પ્રભુનો પોતાને જે વિરહ થયેલો છે તે વિરહ દુઃખ પ્રભુના ગુણગાન કરીને જ દૂર કરી શકે. જેમ વિરહિણી સ્ત્રી પોતાના પતિના વિયોગમાં તે પતિના ગુણગાન સ્મરણ કરવામાં જ કૃતાર્થતા માને છે તેવી જ રીતે દયારામભાઈ જે રસેશ પ્રભુથી પોતાને વિયોગ થયેલો છે તે પ્રભુની અનેક પ્રકારની રાસાદિ ક્ષીલાનું મુક્ત કંઠે બહુ જ ભાવથી ગાન કરી નિરોધરૂપ પરમફલનો અનુભવ કરવામાં કૃતાર્થતા માને છે. એ નિરોધનું જેટલે અંશે દયારામભાઈના વાચકોમાં પ્રાકટ્ય થાય તેટલે અંશે દયારામભાઈનું હાઈ વિશેષ સમજાય. દયારામભાઈ રાસ-ક્ષીલાનું વર્ણન કરતી વખતે રસરૂપ પ્રભુનું વર્ણન કરે છે. રસો વૈ સ્તઃ શ્રુતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે પ્રભુ રસરૂપ છે અને રસશાસ્ત્રનો પ્રથમ વિનિયોગ પ્રભુમાં જ થવો જોઈએ તેથી અને સર્વ રસોમાં શૃંગાર શ્રીઅંગે (શ્રેષ્ઠ) હોવાથી કવિશ્રીએ પ્રાચીન સંપ્રદાયને અનુસરીને રસરૂપ પ્રભુના નિરુપધિ અને નિરવધિ રસેશ આનંદમયના રાસોત્સવનું નિર્મલ અંતઃકરણથી અને શુદ્ધ પ્રેમ ભક્તિભાવથી ગાન કરવામાં કૃતકૃત્યતા માની છે. દયારામભાઈની પૂર્વે જ્યદેવ કવિએ આજ પ્રમાણે ગીતગોવિન્દમાં કૃષ્ણરાધાના વસંતોત્સવનું ગુણગાન કર્યું છે. નૃસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈએ પણ તેમ કર્યું છે. સૂરદાસ, નંદદાસ, કૃષ્ણદાસ વગેરે વ્રજભાષાના ધુરંધર કવિઓએ આજરીતે પ્રભુની ક્ષીલાનું ગુણગાન કર્યું છે. પ્રાકૃત ભાષાના કવિઓએ અને સંસ્કૃત ભાષાના કવિ જ્યદેવે શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધને અનુસરીને સ્વકાવ્યો યોજ્યાં છે. દશમસ્કંધની ટીકાઓમાં શ્રીધર, મધુસૂદન, જીવગોસ્વામી શુકદેવ વિજયધ્વજ, અને શ્રીમદાચાર્યજી વગેરે સર્વે ટીકાકારોએ બહુ વિસ્તાર પૂર્વક આ વિષય ચર્ચાને કૃષ્ણનું અને રાસોત્સવનું નિર્દોષત્વ અને પૂર્ણાનંદત્વ અને તેના ગાનથી જીવની મુક્તતા અને કૃતાર્થતા

મુક્ત કંઠે ગાઇ છે. આવાજ કાંઇક કારણને લીધે કેટલાક મહા વિચારકો કાલીદાસ, ભવભૂતિ વગેરે કરતાં જ્યદેવાદિની કક્ષા ઉત્તમ ગણે છે, અને ખેદ દેખાડે છે કે આવી ઉત્તમ શક્તિઓનું દાન કાલીદાસાદિ કવિઓને થયેલું હોવા છતાં તે શક્તિઓનો વિનિયોગ પ્રભુ ગુણુગાનમાં ન કરતાં માત્ર પ્રાકૃત વિષયમાં કર્યો. સંપ્રદાયમાં શ્રીમદાચાર્યજીનાં શ્રીસુબોધનીદારા શ્રીકૃષ્ણુની અને રાસોત્સવની ઉત્તમ ભાવનાઓ ભક્ત હૃદયોમાં સ્ફુરી હતી. ગુર્જર કવિઓમાં દયારામભાષના હૃદયમાં એ ભાવનાઓનું સુદૃઢ બીજ અભ્યુભાષ્યનો પ્રદીપ ટીકાકૃત શ્રીડાકારવાલા ઇચ્છારામ ભટ્ટજીએ રોપ્યું હતું અને તે બીજ વૃક્ષરૂપે ફેલાતાં કવિશ્રીનાં કાવ્યોમાં પ્રકટ થાય છે. પ્રથમ તો કવિશ્રીનાં કાવ્યોનો કેવલ લૌકિક શૃંગાર જોડે સંભ્રમ કરવો એ કવિશ્રીના હાર્દનું અત્યંત અજ્ઞાન સૂચવે છે. અને તેથી કવિશ્રીના કાવ્યોમાં ભક્તિશૃંગાર અને કેવલ શૃંગાર એમ વર્ગીકરણ કરવું એ સર્વથા અયોગ્ય છે. દયારામભાષનો શૃંગારરસ એજ વિરોધાભાસ જેવું છે. દયારામભાષએ વળી કયા લૌકિક નાયકના ભાવો ચિતર્યા છે? જેને લોકો શૃંગાર કહે છે તે તો દયારામભાષના કાવ્યોમાં અભાવ રૂપેજ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, ત્યારે શું દયારામભાષના કાવ્યોમાં શૃંગાર રસજ નથી? દયારામભાષના સર્વપંડિત ટીકાકારો શું બ્રાન્ત હતા? ના, ના, એમતો નહોતું. દયારામભાષનાં કાવ્યોમાં શૃંગારરસ તો છેજ, પરન્તુ એ શૃંગાર લૌકિક વિષયક નથી પણ ભગવદ્વિષયક છે. કવિશ્રીએ ખાચરન કે કલાપિની માફક કાઈ લાકિક પ્રાકૃત જનોનો શૃંગાર ગાયો હોય એવું એક પણ એમનું કાવ્ય નથી. કવિશ્રીનો શૃંગાર તો કૃષ્ણુગોપી વિષયક છે, કૃષ્ણુગોપીનો અલૌકિક રસાનન્દ કવિશ્રીની માફક નહિ સમજીને દયારામભાષના ટીકાકારો ભ્રમણુ-

અન્દ્ર બન્યા, અનેક મનમનતા ગાન્ધર્વનગરમાં વિહાર કરવા લાગ્યા દૈવની વિપરીતતા પણ કેવી કે જે કાવ્યોથી દયારામભાઈએ, આલોક અને પરલોકની તૃષ્ણા છોડીને, ભજનાનન્દ પ્રાપ્ત કરી સ્વકૃતાર્થતા માની, તેજ કાવ્યોથી દયારામભાઈના નિર્ઘૃણુ ટીકાકારોએ એમને વિષય લંપટ ઠરાવ્યા ? દયારામભાઈની કવિતાનો એક મહાન્ ભાગ ભગવાનની લીલા વિષયક છે. એ કાવ્યોમાં કૃષ્ણ અને ગોપીઓના અનેક પ્રકારના રમણનું કવિશ્રીએ બહુજ ભક્તિભાવથી વર્ણન કર્યું છે. દયારામભાઈના કાવ્યોનું જે વર્ગીકરણ કરવું હોય તો એક ભગવલ્લીલા વિષયક અને દ્વિતીય ઉપદેશાત્મક કાવ્ય એમ કરવું. જે જે કાવ્યો દયારામભાઈએ ઉપદેશ કરવાને લખ્યાં છે તે કાવ્યોમાં દયારામભાઈના કદા શત્રુને પણ દુઃખમાંથી પોરા કાઢવાની માફક સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર લખને જોશે તો પણ કાઈ પ્રકારનો દોષ જડી શકે એમ નથી.

ભગવલ્લીલાવિષયક કાવ્યોમાં કેટલાંક આખ્યાનો જેવાં કે રૂકિમણી વિવાહ, સત્યભામા વિવાહ, અષ્ટપટરાણીવિવાહ ઇત્યાદિ કાવ્યોમાં માત્ર કથાઓનો અનુવાદ કર્યો છે. કેટલાંક કાવ્યો સ્તુતિ વિષયક છે. અને બાકીનાં જે ભગવલ્લીલા વિષયક કાવ્યો રહ્યાં તેમાં પ્રભુનાં અને રાસોત્સવના પ્રસંગો રાસપંચાધ્યાયી અને સૂરદાસાદિ કવિકૃણભૂપ અષ્ટસખાઓનાં કીર્તનોને અનુસરીને કવિશ્રીએ ગાયાં છે. એ પદો અને ગરખીઓમાં જે ઉત્તમ શૃંગાર રસ વહે છે તે રસમાં પણ વ્યભિચાર અથવા તો અનીતિ નથીજ.

રૂપાળી રાધા તારૂં તનરે, સેહેજે તે સુંદરતાનું ભર્યું છે;

વિનાઅંજન દિસે આંખલડી આંજરે, સલુણી શ્યામા;

રંઆવિના રક્ત દસન વસનરે, કૃણખિંબ સુધામાનનું ભર્યું.

વિના સુગંધ બહેકે શ્રીઅંગ તારે, સલુણી શ્યામા;
 વિના સફળ ગુણુ રૂપ નિધાનરે, અનુપમ્ય કાંઈ પિત્તકું ઠર્યું;
 વિના અંગરંગ દીસે કનક લતા સુરે, સલુણી શ્યામા;
 વિના મહાવરચરણુ અરણુરે, બિન્દુ કપાલે અજળ્ય કર્યું;
 દ્યાનો પ્રિતમ પ્યારો વિશ્વનું મોહનરે સલુણી શ્યામા;
 તે મોહ્યો મોહ્યો મદન ગોપાળરે, લટ્ટુ કરીને મનકું કર્યું;

x

x

x

કાનુડો કામણુગારેરે, સાહેલી આતો કાનુડો કામણુગારેરે. ટેક
 કાનુડો કામણુગારો, રસભર્યો ને રૂપાળો;
 આ શું આંખડલીનો આળોરે, સાહેલી આતો કાનુડો. ૧
 રંગ રાતો મદમાતો, વાંસલડીમાં ગીત ગાતો;
 નેણાંશું કરે છે વાતોરે; સાહેલી આતો કાનુડો. ૨
 ભરવા હું ગઈ પાણી, પ્રેમ પીડા ભરી આણી
 ઘેલી થઈ હું આવી શાણીરે; સાહેલી આતો કાનુડો. ૩
 તેં કહ્યું તે મેં નહિ માન્યું, આજે મારી જાતે નાણ્યું
 આવકું મેં નોતું જાણ્યુંરે, સાહેલી આતો કાનુડો. ૪
 બેની તારે પાયે લાગું બહાલા વિના ઘેલું લાગું,
 દ્યાનો પ્રીતમ માગુંરે, સાહેલી આતો કાનુડો. ૫

આવાં કાવ્યોમાં દોષ દષ્ટિભેદથીજ જોવાય છે. એ કાવ્યો
 વાંચવાનો અધિકાર ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે અને દયારામલાહના મત
 પ્રમાણે પણ તેમનેજ હોઈ શકે કે જેમને પ્રભુના પરમ નિર્દોષત્વ અને
 પરમ કૃત્વ અને રસરૂપતા સ્પુરી હોય અથવા તો તે સ્પુરે
 એવી અભિલાષા હોય. તેવાઓનાંજ હૃદયમાં પ્રભુ બિરાજતા

હોવાથી પ્રત્યેક શબ્દો તેના મૂળ અર્થમાં ભક્તને સ્પુરે છે. પ્રત્યેક શબ્દ મૂળમાં ભગવદ્વાચક હોવાથી તેમાંથી જે ભગવદ્ વાચકત્વ તિરોભાવ પામીને લૌકિકાર્થનું પ્રાકટ્ય થયેલું છે તે લૌકિકાર્થ તે શબ્દોમાંથી નિવૃત્ત પામીને ભગવદ્વાચક થાય છે તેથી જ્યારે આવો ભક્ત આવા શબ્દથી પ્રભુની લીલાનું ગુણ ગાન કરે છે તે સમયે તેનો લૌકિકાર્થ તરત નષ્ટ થાય છે. વળી કૃષ્ણુ ગોપીના પ્રસંગમાંથી સ્પુરતું પ્રેમનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ એટલે કે ગોપીઓનું શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ અર્પણ કરેલું અને તે પણ કાષ્ઠપણ પ્રકારના સ્વાર્થ વિનાનું-તન મન અને ધનથી, તેમજ મન, કર્મ અને વાણીથી અને સંસારમાંથી અનાસક્તિ અને કૃષ્ણુમાં પરમ આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનારું સમર્પણ જ્યારે ભક્ત કરે છે ત્યારે ગોપીઓની માફક રમાનન્દને તે અનુભવે છે. દયારામભાઈ કૃષ્ણુગોપીના સંબંધને પ્રેમનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ માને છે. જે કૃષ્ણુને ઉદ્દેશીને દયારામભાઈએ પોતાનાં રસિક પદો ગાયાં છે તે કૃષ્ણુ મનુષ્ય નથી પણ આનંદમય નિત્ય નવલકિશોર છે. પ્રેમ પણ નિત્ય વસ્તુમાંજ શોભે. પ્રભુની જોડે પ્રેમનો અનુભવ કરવામાં ભક્તને પ્રભુ આસક્તિ વિના ખીજું શું ફળ મળી શકે ? વળી ઉત્તમ રસનાં દષ્ટાંતો તરીકે પણ દયારામભાઈનાં કાવ્યો દોષથી મુક્તજ છે. જે શૃંગાર રસનું એ પદોમાં વર્ણન થયેલું છે તેમાં શિષ્ટ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કાંઈ પણ જગ્યાએ દયારામભાઈનાં કાવ્યોમાં દષ્ટિગોચર થતું નથી. અન્ય કવિઓનાં કાવ્યોમાં જે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કવચિત્ અશ્લીલ વર્ણનોથી થાય છે તેવું દયારામભાઈના કાવ્યમાં તો કાંઈપણ સ્થળે નથી. દયારામભાઈ ભક્ત છે. ભક્તલોકનું કર્તવ્ય પોતાના ભજનીય પરમતત્ત્વનું ગુણુગાન કરવાનું છે. સૃષ્ટિમાં પરમતત્ત્વની ત્રણ રીતે ભાવના

માય છે. કેટલાક પરમતત્ત્વને પુરુષ તરીકે માને છે. કેટલાક દેવતા તરીકે સ્વીકારી સ્ત્રી રૂપે તેને બને છે તો કેટલાક પરમતત્ત્વને બ્રહ્મરૂપ માની નપુંસક લિંગથી સ્વીકારી તે રૂપે બને છે. ભક્ત લોકોએ સામાન્ય રીતે બ્રહ્મનું ગાન કર્યું નથી. ભક્તોમાં કેટલાક પરમ તત્ત્વને સ્ત્રીરૂપે બને છે. તેમાં પણ બે ભેદ છે. કેટલાક માતૃભાવથી બને છે તો કેટલાક સ્ત્રી ભાવથી બને છે. ભારતવર્ષના શાક્ટ લોકો પરમતત્ત્વને માતૃભાવથી બને છે. કેટલાકો પ્રિયા તરીકે, માશુક તરીકે, પરમતત્ત્વને બને છે. તે મત સુફીવાદ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ભારતવર્ષમાં તેનો પ્રચાર નથી તથાપિ જે પરિભાષાથી અને અલંકારોથી અને ભાવોથી સ્વ હૃદયની લાગણીઓ તેઓ દર્શાવે છે તેનું સામ્ય ભારતવર્ષમાં ગોપીજનવલ્લભ કૃષ્ણુરે સ્ત્રી ભાવથી તેને (પરમતત્ત્વને) પતિ રૂપે માની ભજનારાઓના કીર્તનમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. પરમતત્ત્વને પુરુષ રૂપે માની તેને ભજનારાઓમાં પણ બે વિભાગ છે. કેટલાક પરમતત્ત્વને પિતૃભાવથી બને છે તે કેટલાક પતિભાવથી બને છે. પ્રથમ પક્ષમાં નારદાદિ છે; દ્વિતીયમાં વ્રજવધુઓ છે. નારદાદિની ભક્તિને શિતલ ભક્તિ કહે છે અને વ્રજવધૂની ભક્તિને ઉષ્ણ ભક્તિ કહે છે. પ્રથમ ભાવથી ભજનારાઓને પ્રભુનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થાય છે, અને પ્રભુના માહાત્મ્યનીજ સ્મૃતિ રહ્યાં કરે છે. દ્વિતીય ભાવમાં પ્રભુમાં સૌન્દર્યનીજ ભાવના સ્મૃતિ છે. પ્રથમમાં પિતાપુત્રનો સંબધ હોવાથી જે સંબધ બંધાય છે તે પતિપત્નીના સંબધના જેવો ગાઠ હોતો નથી તેમ તેના જેવી ઉષ્ણતા પણ તેમાં હોતી નથી. આ પ્રકારે દ્યારામભાઈ વ્રજવધૂના ભાવથી કૃષ્ણુને ભજતા અને પોતે કૃષ્ણુના વિયોગમાં છે તેમ પોતે માનતા. જે આ માન્યતા

૧૭૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

પ્રમાણે પોતે પોતાના પ્રાણુપ્રેષ કૃષ્ણ અને તદ્દૂપ વજ્રભક્તોની અનેક રાસલીલાદિ કીડનોનું વર્ણન કરે તો તેમાં દયારામભાઈએ શો અપરાધ કર્યો છે તે સમજાતું નથી.

ભાવનાત્મક પદોને ભાવનાથી નહિ ગાવામાં આવતાં આવું રસાભાસ પરિણામ આવ્યું છે અને તેની પરિભાષામાં પણ તેથીજ દોષારોપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં દોષ કવિને નહિ પણ તે પદો ગાનારાનો છે. શ્રુતિમાં ભગવાનને રસો વૈ સઃ એમ વર્ણવી પ્રભુની પરમ રસરૂપતા શૃંગારરસના અધિષ્ઠાતા તરીકે વર્ણવેલ છે તો તે શૃંગારરસના અધિષ્ઠાતાને કોઈ સ્ત્રી ભાવથી ભજવા નીકળે તો તેના હૃદયના ભાવો ગમે એટલા ઉચ્ચ અને અલૌકિક હોય તોપણ લોકમાં પ્રચલિત પરિભાષા સિવાય બીજી કયી પરિભાષામાં તે દર્શાવી શકાય ? વળી તમામ શબ્દો જાતે દોષથી મુક્ત છે. ગમે તેવો કહેવાતો ખિલત્સ શબ્દ તે શબ્દના જ્ઞાન વગરના આગળ ઉચ્ચારવામાં આવે તો તેની ખિલત્સતા તેને સ્પુરતી નથી, તેમ રાસલીલાની પરિભાષા પણ ભગવાનને અને તેની રસરૂપતાને નિર્દોષ સ્વીકારનાર ભક્તોને લૌકિક કામોદ્બોધક થતી નથી. એટલુંજ નહિ પણ કામ નિરોધક થાય છે અને તેથીજ શુકમુનિએ રાસલીલાના શ્રવણનું ફલ કામરૂપી હૃદય રોગનો નાશ વર્ણવ્યો છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે દયારામભાઈએ જે કાવ્યો લખ્યાં તે કંઈ લૌકિક નાયકનાયિકાના રસાભાસ, ક્ષણિક ભાવોનાં નથી પરંતુ તે ભાવોનો વિનિયોગ પરમ રસો વૈ સઃ આનંદમય શ્રીકૃષ્ણમાંજ તેમણે કર્યો છે. કૃષ્ણના જે જે ભાવો એમને સ્ફુર્યાં તે તમામને તેમણે પરમ ભક્તિ ભાવથી ગાયા અને તેને લીધેજ અઘાપિ પર્યન્ત કૃષ્ણમય ભક્તોએ તેથીજ રીતે તેનું ગુણગાન કરવામાં કૃતાર્થતા માની છે. તે કવિશ્રીના કાવ્યોની

લૌકિક શૃંગારથી વિભિન્નતા અને નિર્દુષ્ટતા દર્શાવે છે. જે લોક પ્રભુને રસરૂપે, શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા રૂપે, સમજતા ન હોય તેમને દયારામલાઘના મત પ્રમાણે એ ભગવત્સ્ત્રીલા વિષયક કાવ્યો પ્રતિદષ્ટિ કરવાનો પણ અધિકાર હોય એ અસંભવિતજ છે. તે લોકોએ તો દયારામલાઘના રસિકવલ્લભ ભક્તિપોષણ ઇત્યાદિ ગ્રંથો વાંચવામાં કૃતાર્થતા માનવી યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી દયારામલાઘનું હૃદય સ્વહૃદયમાં સ્ફુરે નહિ ત્યાં સુધી દયારામલાઘને જે કાવ્યો લખ્યાં છે, તેનો શુદ્ધભાવ સ્વહૃદયમાં સ્ફુરે એ અસંભવિત છે. અને એ ભાવ સ્ફુર્યા વિના એ કાવ્યો વાંચે અને તેમાં લૌકિક કામ ચેષ્ટાઓનું દર્શન થાય તેમાં દોષ દયારામલાઘનો નથી પરન્તુ એ દોષ દષ્ટાની દષ્ટિનો છે એમ શાસ્ત્ર પણ ઉપદેશે છે.

વસ્તુતઃ આ પ્રકારે જે શૃંગાર રસ સ્વતઃ નિર્દુષ્ટ છે, કારણ કે તેનો વિનિયોગ શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા રસરૂપ કૃષ્ણમાંજ છે; તે હવે આ પ્રકારની જે સ્ફુર્તિ કાઢને થાય અને તે સ્ફુર્તિ ઉત્કટ થતાં હૃદય બહાર, વાણીદ્વારા પ્રકટ થાય તો તે કયી ભાષામાં પ્રકટ થાય? પ્રભુને પ્રેમપુંજ માનતો અને રાસલીલાની સર્વ સામગ્રીને પણ તદ્રૂપ માનતો કવિ શૃંગાર રસની પરિભાષા ન સ્વીકારે તો ખીજી કયી સ્વીકારે? વસ્તુતઃ કવિશ્રીની આ પરિભાષામાં દોષ જેવો એ છિદ્રાન્વેષણ છે. ભક્તિપ્રધાન શૃંગાર રસનાં કાવ્યો વાંચવાનો અધિકાર શુદ્ધ હૃદયવાળાંઓનોજ છે, અને તેવાઓને માટેજ ભક્તોએ તે વાણી ગાઇ છે. જેઓના હૃદયના મળો દૂર થયા નથી તથા ભક્તિના સંસ્કારને માટે હૃદય શુદ્ધ થયું નથી તેઓને માટેજ ભક્ત કવિઓની ભજનનાંદના સથી ભરપૂર કવિતા તેમને હિતાવહ થશે નહિ. શ્રીમદ્ વિક્રમનાથજી (સુમાંજી) એ સ્વવિરચિત 'શૃંગારસ મંડન' નામના કાવ્યમાં કહે છે કે.—

૧૭૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

પ્રાર્થયે રસિ-... સ્વેરં પર્યન્તિવદમહર્નિચ- ।

પત-... સાનામેજઃ માત્રા ગીવાયં વૈષ્ણવઃ ॥

જેમનાં હૃદય રસિક છે, અને જેઓ એમ જાણે છે કે ભગવાન રસ સ્વરૂપ છે, અને તે રસથીજ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેણેજ આ ગ્રંથનું અવલોકન કરવું પણ જેઓ એ રસથી અનભિચ છે, તે વૈષ્ણવ હોય તો પણ તેણે તે અવલોકવું જોઈએ નહિ. વૈષ્ણવ હોવા છતાં પણ જો તે અરસિક હોય તો તેને પણ ભક્તિ પ્રધાન શૃંગાર રસમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી તો પછી જેમના હૃદય કુતર્કપંકાકીર્ણ છે, તેમને તો ક્યાંથીજ હોય ?

દરેક મહાનુભાવી ભક્તકવિઓએ રસાત્મક પ્રભુની શૃંગાર કીલાનું વર્ણન કર્યું છે. સ્વામિનારાયણસંપ્રદાયના સાધુઓએ પણ આ શૃંગારનું વર્ણન કર્યું છે. તો પછી જે સંપ્રદાયમાં ભગવાન રસાત્મક સ્વરૂપે સેવાય છે તે સંપ્રદાયના અનુયાયિ તરીકે આ કવિ તે રસ સ્વરૂપનું વર્ણન પોતાની કાવ્ય કૃતિઓમાં કરે તો તેથી શા માટે ગુર્જર સાહિત્યના કેટલાક સાક્ષરોએ આ કવિને દોષયુક્ત ગણવો જોઈએ ? નરસિંહ મહેતાનો 'સુરતસંગ્રામ' જેમણે વાંચ્યો હશે તે નિશ્ચય પૂર્વક કહી શકશે કે ત્યાં કવિએ શૃંગાર રસના વર્ણનમાં મર્યાદાનું અતિશય ઉલ્લંઘન કર્યું છે. હિંદી ભાષાના કવિઓ સુરદાસ આદિ અષ્ટ સખા પણ આજ શૈલીથી પરમાત્માના રસ સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. આ રસની પરિભાષાથી અપરિચિત લોકો તેને અધમ શૃંગાર ભૂલથી માની લે છે. અલખત એશૃંગારરસના વર્ણનોમાં શૃંગારરસ છે પણ તે ભક્તિ પ્રધાન હોવાથી એનો સમાવેશ ભક્તિરસ અગર મધુરરસમાં થઈ શકે તેને લૌકિક

જેને કામ કહે છે તેની સાથે જ કરો પણ સંબંધ નથી. લૌકિક કામ જનક કાવ્યો વાંચવાથી મનુષ્ય સંસારના વિષયો તરફ ધસડાતો જાય છે. અને પોતાના આત્માને દુષ્ટ કર્મોથી કલંકિત કરે છે. પણ પ્રભુના વિષયનાં શૃંગારનાં પદો વાંચવાથી કદી પણ મલિન ભાવો હૃદયમાં જાગતા નથી. ઉલટું ચિત્તવૃત્તિઓને સાંસારિક વિષયોમાંથી ખેંચીને ભગવાનની સાથે જોડે છે, અને તે ભક્તના આત્માને ભગવાનના રસમાં મગ્ન કરી દે છે. આ રીતે આ શૃંગાર રસનાં કાવ્યો લૌકિક શૃંગાર તુલ્ય નથી; માટેજ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એ 'ભક્તિરસ અગર મધુર રસ' ના નામે ઓળખાય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ એ રસરૂપે અને તેમાં વળી શૃંગાર રસ રૂપે મુખ્ય વર્ણવેલું છે, કારણ કે શૃંગાર રસ એ સર્વ રસોનો રાજા મનાય છે. ભરત મુનિએ પણ કહ્યું છે કે શૃંગાર એ સર્વે રસાઃ સ્યુઃ શૃંગારમાં સર્વ રસો છે. શૃંગં ભાવાકુંરો ગૂઢઃ આરસ્તુ તદ્ગતો રસઃ । સ્યુઃ શૃંગારે સંવલિતા રસા હાસ્યા દયો યદિ શૃંગ, કહેવાં ગૂઢ ભાવાંકૂર અને 'આર' એટલે તેમાં આવેલો હાસ્ય વગેરે રસો શૃંગારથી યુક્ત છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અન્ય સર્વ રસોનો રાજા શૃંગાર છે. આ શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા વિષય છે, એમ સાહિત્યકારો કહે છે. (શૃંગારો વિષ્ણુદેવસ્તુ) તેનો વર્ણુ શ્યામ છે એમ કહ્યું છે. (શ્યામો ભવતિ શૃંગારઃ) આ ઉપરથી સંપ્રદાયમાં પરમતત્ત્વરૂપે મનાએલા શ્રીકૃષ્ણને પણ ભાગવતકારે શૃંગારસની મૂર્તિ અને મેઘશ્યામ કહ્યા છે. પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને ભાગવતકારે આ રીતે વર્ણવવામાં ભૂલ કરી છે, એમ આધુનિકોએ માનવું જોઈએ નહિ, કારણ કે જો કે ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મના વ્યાપક સ્વરૂપનું અનેકવાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, છતાં પરબ્રહ્મની ભાવના એટલામાંજ વીરમી જતી નથી તે તૈતિરીય ઉપનિષદ તેમજ છાંદોગ્ય

ઉપનિષદ અવલોકતાં સ્પષ્ટ થશે. તતિરીયમાં બ્રહ્મની અજમય, પ્રાણ-મય, મનોમય, અને વિજ્ઞાનમય એ ચાર વિભૂતિઓ વર્ણવી છે, અને તેમના અંતરાત્મા તરીકે આનંદમય બ્રહ્મને જણાવવામાં આવ્યા છે. આ આનંદમય બ્રહ્મના બીજા કાષ્ટ અંતરાત્મા નથી તેથી તેજ પર-બ્રહ્મ કહી શકાય. આ પર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજવાને ઉપનિષત્કાર તેને પક્ષીની કલ્પના આપે છે. અર્થાત્ આ આનંદમય પરબ્રહ્મ તેને એક પક્ષી સમજો. પ્રેમને એનું મસ્તક સમજો. સંયોગ દશાની સ્થિતિ અને તેનાથી થતો મોહ તે એનું જમણું અંગ છે અને વિપ્રયોગ અવસ્થામાં થતો પ્રમોહ તે એનું ડાબું અંગ છે, અને અક્ષર બ્રહ્મ એ એના પુચ્છના સ્થાને છે. આ રીતે પક્ષી તરીકે આનંદમયનું વર્ણન કરીને શ્રુતિ તેનું વિશેષજ્ઞાન કરાવવાને માટે એમ કહે છે કે તે આનંદમય રસજ છે. (રસો વૈ સઃ રસં હિ ષ્વ અયં લઙ્ઘ્વા આનંદી ભવતિ) તે રસરૂપ છે, અને તે રસનેજ મેળવીને આ આનંદવાળો થાય છે, છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં એને ભૂમા તરીકે વર્ણવે છે, અને ત્યાં કહે છે. કે આત્મરતિઃ આત્મક્રીડઃ આત્મમિથુનઃ સ સ્વરાઙ્ ભવતિ સર્વેષુ લોકેષુ તદ્વાત્ ભવતિ. આમાં તે રસરૂપ આત્માની સાથે રતિ ક્રીડા કરવાને સૂચન કરેલું છે. જે એ પ્રમાણે રસમગ્ન બને છે તેની દશા અતિ ઉત્તમ થાય છે, તે તમામ લોકોમાં પોતાના મનો-રથો સિદ્ધ કરે છે. આ રીતે ઉપનિષદનાં શ્રુતિ વાક્યો અવલોકીએ તો ત્યાં પણ પરમાત્માને રસ રૂપે વર્ણવ્યા છે. પુરાણકારોએ આ ઉપ-નિષદની ભાષાનેજ લોક ભાષામાં અલંકૃત કરીને રજુ કરી છે. તેઓએ બ્રહ્મની રસાત્મક સ્વરૂપે કહેલી ભાવના તે નવીન નથી પણ વેદના શ્રુતિ કક્ષાપમાંથી ખેંચેલી છે. માત્ર ફેર એટલેજ કે વેદમાં જે તત્ત્વ સૂક્ષ્મ રીતે જણાવેલું હતું તે પુરાણોમાં સવિસ્તર જણાવ્યું છે. વળી

વેદ એ સર્વભોગ્ય નહિ પણ અમુક વર્ગને માટેજ નિર્માએલા હતા; તેથી જ મંદબુદ્ધિવાળા અથવા જ્ઞડ્યાદિ દોષયુક્ત આત્માઓ તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વને ગ્રહણ કરી ન શકે. તેથીજ સમગ્ર લોકના કલ્યાણને માટેજ પુરાણકારોએ એ તત્ત્વને લોકભોગ્ય બતાવ્યું છે. પુરાણમાત્ર એ વેદના ઉપબૃંહણ રૂપે છે. તેથી વેદમાં જે આલેખેલું છે તેજ તેઓ વર્ણવે છે જ. આથી વેદમાં કહેલા રસ અથવા આનંદમય ધ્વજ તે કૃષ્ણરૂપે જણાવીને તેની સાથે રસની પ્રાપ્તિ થવી એ પરમફલ છે એમ તેઓ ઉપદેશે છે. પુરાણકારની આ ભાવના શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ઉતરી અને તેથીજ જયદેવ આદિએ જ શૃંગારની પરિભાષામાં રસ સ્વરૂપ પરમાત્માની લીલાઓનું વર્ણન કર્યું છે અને તેનું અનુકરણ ભક્તિ સંપ્રદાયોના ઉદય પછી સુરદાસ વગેરે ભારતવર્ષના સમર્થ કવિઓએ કર્યું છે. અને તેજ ભાવનાને નરસિંહથી માંડીને દયારામ સુધીના જુના ગુજરાતી ભાષાના કવિઓએ કર્યું છે. એ શૃંગારરસનાં વર્ણનો નરસિંહ મહેતા કે દયારામે મનસ્વી પ્રમાણે ઉપજવી કાઢેલાં નથી. તે ભાવના બીજરૂપે વેદમાં હતી અને સ્કંધરૂપે પુરાણકાળમાં સમૃદ્ધ થઈ. શિષ્ટ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત સાહિત્યકાળમાં અનેક શાખા પ્રશાખાઓથી તે સર્વત્ર વિસ્તરી. આથી દયારામની કવિતામાં દેખાતો શૃંગાર તે એ મહાન્ વૃક્ષની એક શાખા ગણી શકાય. પરમાત્મા પ્રતિ શૃંગારરસની ભાવના કરવી તે નિંદાની ભાવના નથી પણ ઉલટું પ્રશંસાનેપાત્ર બનેલી છે અને તેથીજ પુરાણની અંદર પરમાત્માને આ રીતે ચાહવા, ભક્તની પરમ પ્રીતિના વિષય બનાવવા તેજ ઉત્કૃષ્ટ ફલ છે અને તે ફલની અપેક્ષાએ ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ પણ તુચ્છ છે એમ ત્યાં જણાવ્યું છે.

૧૮૦ ભક્ત કવિશ્રી હયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

આ પ્રકારે પરમ તત્ત્વને ઉત્તમોત્તમ શૃંગાર રસના અધિષ્ઠાતા હોય અને તેનીજ પ્રાપ્તિ પરમ સુખનું કારણ હોય તો તે શૃંગારરસ રૂપ પરમ તત્ત્વનો આવિર્ભાવ કેમ થાય ? અનુભવ કેમ થાય ? આને માટે ભરત, વાત્સ્યાયન, વગેરે મુનિવરોની પ્રવૃત્તિ છે. કામ સૂત્રકાર વાત્સ્યાયન કહે છે કે કામસૂત્રોના અધ્યયનનું સાક્ષ્ય ત્યારેજ થાય કે જ્યારે એનો વિનિયોગ લૌકિક વિષયપરત્વે નહિ પણ પ્રેમપુંજ રૂપ રસેશ પ્રભુમાં થાય. માટે તે ત્યાં જણાવે છે કે:-

વિહિતં લોકયાત્રાર્થં ન રાગાર્થેઽસ્ય સંવિધિઃ ।

અસ્ય શાસ્ત્રસ્ય તત્ત્વજ્ઞો ભવત્યેવ જિતેન્દ્રિયઃ ॥

કામસૂત્રના જ્ઞાનથી મનુષ્ય જીતેન્દ્રિય થાય છે. અને જીતેન્દ્રિય થયા પછી રસાત્મક પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. વળી આ સૂત્રના સાંપ્રયોગ અધિકરણમાં કહ્યું છે-**શ્લોકાં દશતયાનાં ચતુઃષ્ઠિ સંક્ષિતત્વાદિહાપિ તદર્થં સંબન્ધાત્પાશ્ચાલસબન્ધાચ્ચ બહુવૃથૈ- રેષા પૂજાર્થં સંજ્ઞાપ્રવર્તિતેત્યેકે આમાં ૨૫૪ કહ્યું છે કે સંપ્ર- યોગના અંગરૂપ ચુંબનાદિ તે રૂવેદના અર્થ તરીકે છે. પણ “વેદૈ- ચ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદઃ” “સર્વે વેદા” યત્કદમન્નાન્તિ એ ગીતાના વાક્યો ઉપરથી વેદનો અર્થ ભગવાન છે એમ ક્ષિત થાય છે. તો પછી કામશાસ્ત્રકાર પણ પરોક્ષ રીતે લીલા સહિત ભગવત્સ્વરૂપનું, રસેશ્વરનું પ્રતિપાદન કરે છે એમ માનવું જ જોઈએ. વાત્સ્યાયનનો આશય લોકાર્થ નથી એમ એ પોતે પણ સ્વ ગ્રંથની સમાપ્તિમાં કહે છે. નાટ્ય શાસ્ત્રના મૂળ પ્રવર્તક આંજનેય હનુમાન છે. હનુમાન, જનક તનયાના પ્રાણનાથ શ્રીરામચંદ્રજીના પરમ ભક્ત છે. એમનો પ્રયાસ પણ ભક્તને રસેશ પ્રભુનો અનુભવ કેમ થાય તે માટે છે.**

આ શાસ્ત્રનો વિસ્તાર અને સંગ્રહ ભરતમુનિએ કર્યો છે. તેનો ઉક્લેષ ઉપર બતાવ્યો છે.

આંધર્વ વેદનો આશય પણ ભગવત્પ્રતિપાદક છે. ભગવાનનું ગાન કરનાર વેદનો ઉપવેદ ભગવાનસિવાય અન્યનું ગાન નજ કરી શકે. દુકમાં ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર તથા સંગીતશાસ્ત્ર એટલુંજ નહિ પણ જોટલી વિદ્યાઓ છે તેનો યથાર્થ વિનિયોગ ત્યારેજ થયો કહેવાય કે જ્યારે શૃંગાર રસરૂપ પરમ તત્ત્વની લીલાનું વર્ણન કરવામાં થાય ત્યારેજ. આમ માનવાનું અન્ય પણ એક કારણ છે અને તે એ છે કે આ શાસ્ત્રોના પ્રવર્તકો મુનિઓ કહેવાતા. તેઓ લૌકિક વિષયમાં અનાસક્ત અને કેવલ પ્રભુમાંજ આસક્ત હોઈ શકે, માટે તેમની પ્રવૃત્તિ લૌકિક વિષયમાં આસક્તિ વધારાવવાને માટે કદી પણ હોઈ શકે નહિ. માટેજ શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વરે આ સર્વ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય શામાં છે તે નીચેની પંક્તિમાં જણાવે છે.

લૌકિકપુંસિ નાર્યા ષા તદાભાસો રસશાસ્ત્રે નિવૃત્ત્યતે
તદ્દૃષ્ટાન્તેન ભગવદ્ભાવવદ્મક્તરીતિભાવનાર્થે નતુ સ્ત્રીણાં
લૌકિકે તાત્પર્યે ભવિતુમર્હતિ । અર્થાત્ મુનિવરોનું તાત્પર્ય
લોકોને વ્યાખ્યા કરીને લૌકિક વિષયમાં આસક્ત બનાવવાનું કદી
પણ હોઈ શકે નહિ.

આ ઉપરથી શ્રીમદ્ગોપીજનવલ્લભ કૃષ્ણની પરમ ઉપાસ્યતા, પરમ આદરણીયતા, પ્રેમનિષ્ઠતા આચાર્યોએ કેમ સ્વીકારી એ, સ્પષ્ટ સમજશે. બંગાળના ગૌડસંપ્રદાયના રૂપગોસ્વામીએ અલંકાર શાસ્ત્રને કૃતાર્થ કરવાને તત્ત્વશાસ્ત્ર પ્રતિપાદક 'ઉજ્જવલનીલમણિ' નામક

૧૮૨ ભક્ત કવિશ્રી હ્યારામલાઈનું આન્તર જીવન.

અલંકાર ગ્રંથ શ્રીકૃષ્ણમાં વિનિયોજ્યો. 'નાગરસમુચ્ચય' નામનો પ્રજ્ઞ લાપાનો ગ્રંથ પણ રસશાસ્ત્ર ઉપરનો આ દષ્ટિબિન્દુને લક્ષ્યમાં રાખીને જ નાગરીદાસે રચ્યો છે. સુરદાસાદિ મહાભક્તોએ પણ પોતાની કાવ્ય શક્તિને, રસેશ પ્રભુની રસલીલાનું વર્ણન કરવામાં કૃતાર્થ કરી છે.

જે પરમ પ્રેમપુંજરૂપ શ્રીકૃષ્ણને આચાર્યો તથા ભક્તો સેવ્ય માને છે, તે જીવ રૂપે નહિ, પણ આજ દષ્ટિબિન્દુથી. તે શ્રીમદ્ગોપીજનોના હૃદયમાં અને બહાર નિરંતર અનુભવાતા પ્રેમ-ભાવ પુંજની મૂર્તિ છે. જેમને સંગીતનું જ્ઞાન હોય છે તેઓને તો ખબર હશે કે જ્યારે સારંગ વિલાસ ઇત્યાદિ કાષ્ઠ પણ રાગનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તદ્દલિજો કહે છે કે તે રાગનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ ખડું થાય છે. તદ્દનભિજને તો રાગ અમૂર્તજ જણાશે. તેવીજ રીતે પરમ પ્રેમરૂપ આનંદરૂપ શૃંગારરસના અધિષ્ઠાતાનો સાક્ષાત્કાર પણ તદ્દસાભિજનેજ થાય છે. તેવા તદ્દસાભિજ અગર તન્નિષ્ઠાવાનનેજ રાસપંચાધ્યાયી, કે જ્યદેવનું ગીતગોવિન્દ અગર એવું રસસાહિત્ય પરમ ફલરૂપે નીવડે છે.

ભાગવતકાર અગર જ્યદેવ અગર સુરદાસાદિ પરમ ભક્તોની શૃંગારરસની પરિભાષામાં જે આપણને દોષ જણાય છે, તે આપણા હૃદયનું માલિન્ય અગર અજ્ઞાન સૂચવે છે. ઉપર્યુક્ત દષ્ટિથી જે તેમાં પ્રવંશ કરવામાં આવે તો તેની નિર્દુષ્ટતા આપણને જણાયા વગર રહેશે નહિ. પરિભાષાનું દુષ્ટત્વ અગર નિર્દુષ્ટત્વ એ વાચકના હૃદય-વિકાસને અધીન છે.

જે સંપ્રદાયોમાં ગોપીજનવલ્લભને પરમ પ્રેમરૂપ માનીને તેનું પરમ ઉપાસ્યત્વ સ્વીકાર્યું છે તે લોકોએ કામરૂપી દોષોનો સ્વીકાર કરવાને નહિ પરંતુ કામરૂપ હૃદય રોગમાંથી પોતાને મુક્ત થવાને વાસ્તેજ છે. આજ કારણથી શ્રીશુકદેવજી 'રાસપંચાધ્યાયી' ને અંતે જણાવે છે.

વિક્રીંતં વ્રજવધુભિરિદં ચ વિષ્ણોઃ

શ્રદ્ધાન્વિતોઽનુશ્રુણ્ય ચા ચવણચચ ।

મર્ત્તિ પરાં વ્યવહારે પ્રતિલભ્ય કામં

પ્રાગમાશ્વપચિનોત્યચિરેણ ધીરઃ ॥

અર્થાત્ વિષ્ણુનું રસાત્મક પુરુષોત્તમનું વ્રજવધુ સાથેના રમણનું શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ વા વર્ણન એ કામરૂપી હૃદયરોગના નાશનું કારણ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પરમસુખ પરમ પ્રેમનું નિધાન, પરમ આસક્તિનું નિધાન, અને પરમ વ્યસનનું નિધાન એ પ્રેમપુંજ રસાત્મક શ્રીમદ્ગોપીજન વલ્લભ છે. એમ સ્ફુરતાં લૌકિક કામવાસના એવા મહાનુભાવીઓના હૃદયમાં ક્યાંથી ટકે તે સમજી શકાતું નથી. આવા મહાનુભાવીઓને કેવલ હરિજન-ગોપીજન વલ્લભજ રસોદ્દ્યોધ કરી શકે છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય વેણુગીતના શ્રીસુખોધિનીજીના આરંભમાં સ્પષ્ટ રીતે આજ્ઞા કરે છે. **આરંભઃ પ્રેમપૂર્વેષુ પ્રેમાપિ હરિણા કૃતમ્ । ઉદ્બોધકં ચ હરિણા કૃતં નાન્યથા કેનચિત્ ॥** આ કારિકામાં લીલાસ્થ ભગવદીયોને પણ જ્યાં પ્રેમના ઉદ્દ્યોધક માન્યા નથી, ત્યાં લૌકિક પુરુષ વા સ્ત્રી આ શ્રીગોપીજનવલ્લભના પ્રેમ માર્ગમાં, પરમરમણીય, વરણીય માર્ગમાં, ક્રોધ પણ રીતે ઉદ્દ્યોધક કેમ થઈ શકે ? ભગવદ્લીલાના દષ્ટાંતથી લોકોમાં તેવી

૧૮૪ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરનાર કરાવનાર તો પરમ નિંબ હોવાથી ત્યાજ્ય છે. લૌકિકભોગ સ્વરૂપ અને ધાતક હોવાથી સર્વથા સર્વદા ત્યાજ્ય છે. (જુઓ શૃંગારરસમણ્ડનનો ઉપોદ્ધાત.)

દયારામભાઈએ જે શૃંગારરસનું વર્ણન કર્યું છે તે જેને લૌકિકો કામ અર્થમાં સમજે છે તે નથી, પણ ઉપર્યુક્ત રસાત્મક પરમ-તત્ત્વજ છે. તેમણે પણ આ પરમ અલૌકિક રસનો લૌકિક પુરુષો ભોગ કરી શકે તેટલા માટે ભાગવતકારની તથા જ્યદેવની પરિભાષા સ્વીકારી છે. આથી તેમની પરિભાષામાં કાષ્ટ પણ રીતના દોષનું આરોપણ કરવું તે ઉચિત નથી. કવિ પોતે “સતસૈયાના” ૩૬ માં દુહામાં આ વિષયની આપણી શંકાને દૂર કરે છે. ત્યાં પોતે જણાવે છે.

નરવિહાર વરનન અશ્રે, સો સ્વરિતદ શ્રીરંગ;

જુરિધૃત ત્રિવલિ જિમિ અમી, હોષ્ટ જુરાંકુસ સંગ.

મનુષ્યના વિહારનું વર્ણન કરવાથી અકલ્યાણ થાય છે, પણ શ્રીહરિના વિહારવર્ણનમાં તે પ્રકારની ભીતિ રાખવી નહિ. કારણકે તે નિર્મળ છે અને શુભ કરનાર છે. જેમ કાષ્ટ માણસ જ્વરથી પીડિત હોય તેને ઘી આપ્યું હોય તો તે તેને વિષરૂપ નીવડે છે. પણ જે જ્વરાંકુશની ગોળી સાથે આપ્યું હોય તો તે અમૃતસમ બને છે. માટે વિહાર વર્ણન હરિના સંબંધે કલ્યાણરૂપ થાય છે.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે કાલીદાસાદિ કવિઓએ લૌકિક વિષયક કામનું આખેદ્દ્ય વર્ણન છડેચોક કર્યું છે, છતાં આધુનિક વિદ્વાનો તે કવિઓની કવિત્વ શક્તિની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે, અને તેને ઉત્તમ કવિ લેખે છે. જ્યારે દયારામે પોતાની સર્વ કૃતિઓમાં ભગવાનના જ યશ, ગુણ અને લીલાનાં વર્ણન કર્યાં છે, ત્યારે તેમને સદોષ ઠરાવે છે !

કાલીદાસાદિની કૃતિઓ ચિત્તમાં કામને ઉત્પન્ન કરીને તેને વિક્ષિપ્ત કરે છે, ચિત્તની શાન્તિને હરી લે છે. જો કે કાવ્ય તરીકે આનંદ આપે છે, પણ એ આનંદ લૌકિક વિષયક હોવાથી માત્ર આનંદાભાસજ છે, પણ જ્યદેવની ગીતગોવિંદ અગર નરસિંહ, દયારામ વગેરેનાં ભક્તિ પ્રધાન શૃંગારનાં વર્ણનો કામને હૃદયમાંથી નિર્મૂળ કરે છે. આ ભક્તિ કવિઓના શૃંગાર રસનું પ્રયોજન ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભક્તિ ભાવને પોષણ કરવાનુંજ છે. આથી આ રસના વર્ણનથી ચિત્તમાં ક્રોધ પણ સમયે વિકાર થતો નથી. જેમ મોંઘા મૂલ્યનો હિરો મર્કટ પાસે જાય તો તેને જેમ તેની કિંમત નથી, તેમ જે અરસિક અને ભગવદ્ધર્મથી વિમુખ છે, તેઓ આ રસના વર્ણનની ઉત્કૃષ્ટતાને સમજી શકતા નથી. જે લોકો માત્ર નીતિનો ડાળ ધાલીને દયારામના આ નિર્દોષ શૃંગાર રસને કામ સંસા આપીને નિંદા કરતા હોય તો તે ભલે તે પ્રમાણે કરે, પણ તેથી દયારામભાષનો પવિત્ર સ્થૂળ દેહ અગર અક્ષર દેહ ક્રોધ પણ રીતે દૂષિત છે, તેમ કહી શકાશે નહિ. જે અક્ષર દેહ એ સૂક્ષ્મ દેહની માત્ર છાયા જ છે, અને સૂક્ષ્મ દેહ સ્થૂળ દેહની ક્રિયાઓથી ઘડાય છે, એવા સિદ્ધાન્તમાં ક્રોધ પણ તથ્ય હોય તો દયારામભાષના અક્ષર દેહ ઉપરથી તેમનો સ્થૂળ દેહ પણ કેવો નિષ્કલંક હતો તે સર્વ ક્રોધ સમજી શકશે. દયારામ પોતેજ કહે છે કે દુનિઆમાં મોટામાં મોટો શત્રુ કામ છે, માટે તેને પ્રથમ જીતવો જોઈએ. જ્યાં સુધી તેને જીત્યો નથી ત્યાં સુધી કદી પણ ભક્તિ માર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકશે નહિ. ભક્તિ નગરીનો જખરજસ્ત લૂટારો તે કામ છે. આ કામને પ્રથમ જીતવો જોઈએ. કામને જીતવો એટલે કંઈ એને બાળીને ભસ્મ કરવાનો નથી, પણ જેમ પારસમ-

૧૮૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

ચિના સ્પર્શથી લોહનું સુવર્ણ થઈ જાય છે, તેમ આ કામને ભગવ-
દ્ભાવના સ્પર્શથી નિર્દુષ્ટ રસરૂપ બનાવવો જોઈએ; નહિ તો કામાદિ
ભ્રમવાનું વિશેષ પ્રયોજન નથી. માટે જ એક ગરબીમાં કહે છે.

ભવ જાણીલે, જર પ્રીત જુગદીશ વિના નવ સારી.

દુનિઆમાં જેને જરપ્રીત કહેવામાં આવે છે, તેના પ્રતિ તેમનો
તિરસ્કાર હોય તે આ પંક્તિ ઉપરથી જણાય છે. જે જર પ્રીતિ રાખવી
હોય તો તે પ્રભુ પ્રતિજ રાખે. પણ કવિનો ભાવાર્થ આટલામાં જ
સમાતો નથી. ભાગવતમાં કહ્યું છે કે,

કામં ક્રોધં મયં સ્મ મૈવ્યં સાહવનેન વા ।

નિત્યં હરૌ વિવદ્યતો યાન્તિ તન્મયતાં દિ, તે ॥

(૧૦-૨૬-૧૫)

કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય અગર સોહદભાવ-આમાંથી ગમે
તે ભાવ પ્રભુમાં રાખે તો તે પ્રભુમય બની જાય છે. ક્રોધ ભાવ રાખ-
નારને જે પ્રભુ કૃતાર્થ કરે છે તો પછી પ્રભુમાં કામ કરનારને શા
માટે કૃતાર્થ ન કરે ? તેને પણ કૃતાર્થ કરે છે જ. પણ આજ અધ્યાયના
૧૧ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે-

તમેવ પરમાત્માનં જાર્ હયાપિ સદ્ગતાઃ ।

જહુર્ગુણમયં દેહં સઘઃ પ્રક્ષીણબન્ધનાઃ ॥

તે પરમાત્માનું જેમણે જરબુદ્ધિથી ધ્યાન કર્યું હતું તેમનાં પણ
બંધનોનો ક્ષય થયો અને પોતાના ગુણમય દેહનો ત્યાગ કર્યો. અર્થાત્
પ્રભુમાં જર પ્રીતિ રાખનારને પણ પ્રભુ કૃણ આપે છે, પણ આ
કૃણ તો સાયુજ્ય મોક્ષ છે. આથી પરમ રસનો અનુભવ થતો નથી,
માટેજ જે પરમ રસનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો પ્રભુને જર

શુદ્ધિથી સેવવા નહિ પણ જેમ સત્ત્વી સત્પતિનું સેવન કરે છે તે પ્રમાણે સેવન કરવું જોઈએ. એમાં રસાભાસની ભીતિ રહેતી નથી. બાકી કૃષ્ણ કામને જીત્યાથી કંઈ પણ કૃળ નથી. તે દયારામભાઈ નીચેની પંક્તિઓમાં જણાવે છે—

“ કામ જીત્યો ત્યારે વધ્યો એક વ્યંડળ ક્રોધ જીતે વધ્યો વૃક્ષરે;
લોભ જીત્યો ત્યારે વધ્યો એક અજગર,
જે હરિ ભાવ નથીરે ભાવ નથી ”

સર્વનું મૂળ ભગવદ્ભાવ છે એમ દયારામભાઈ અત્ર નિવેદન કરે છે. પ્રભુમાં સ્નેહ હોય તો કામાદિનું જીતવું સફળ છે, નહિ તો સર્વ સાધનો એકઠા વિનાનાં મીઠાં બરાબર છે. દયારામભાઈના શૃંગાર રસમાં આ દષ્ટિ બિન્દુ સમાયેલું છે, અને આ સાંપ્રદાયિક પરમ સિદ્ધાન્તને લક્ષ્યમાં રાખીને દયારામનાં કાવ્યો અવલોકવવામાં આવશે તો, જે ટીકાકારો તેમાં દોષારોપણ કરે છે, તેઓ તેમ કરી શકશે નહિ.

હવે આપણે દયારામભાઈની ગરબીઓમાંથી તેમની શૃંગાર રસની ભાવના પ્રકટ કરતાં કેટલાંક દષ્ટાંતો લઈએ.

આઠ કુવાને નવ વાવડીરે લોલ, સોલસેં પનિહારની હાર;
માહારા વાલાજી હો, હાવાં નહિ જાઉં મહિ વેચવારે લોલ. ટેક
સોના તે કેરું માહારું બેહેડલુરે લોલ, ઉટેણી રત્ન જડાવ; માહા ૧
કેડ મરડીને ઘડો મેં ભયેરિ લોલ, તુટયો માહારો નવસર હાર ૨
કાંઠે તે ઉભો કાનજીરે લોલ, ભાઈ મુને ઘડુલો ચુડાવ. ૩
હું તુંને ઘડુલો જે ચુડાવુંરે લોલ, થાય માહારા ઘર ફેરી નાર. ૪
તુજ સરખા ગોવાળિયારે લોલ, તે તો માહારા બાપના ગુલામ, ૫

૧૮૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

તુજ સરખી ગોવાલણીરે લોલ, તે તો માહારા પગની પેજર ૬
દયાના પ્રીતમ પ્રભુ પાતળારે લોલ, તેતો માહારા પ્રાણના આધાર ૭,
આ શૃંગારરસની ગરખીનું પરમ હાઈ “ સોના તે કેરું માહારું
એહેડણુરે ” ઇત્યાદિ પંક્તિઓથી વિશેષ રીતે સ્ફુટ થાય છે. ગોપી
જળરસ ભરવાને કુવાને કાંઠે જાય છે. અહિંઆં સંસારને કુવાની ઉપ-
માથી સમજતાં અર્થ બરાબર સમજશે. સંસારરૂપી ઉંડા કુવામાંથી પ્રભુ
રસ રૂપી જળ પ્રાપ્ત કરનાર ગોપી-ભક્ત હૃદય કેવું હોવું જોઈએ ? તે
રસને કેવા પાત્રમાં રાખવો જોઈએ ? તે કહે છે કે “ સોનાના એહે-
ડામાં ”—સુવર્ણસમ—વિશુદ્ધ અનેલા હૃદયમાંજ પ્રભુ પ્રેમનો રસ રહી
શકે માટે ગોપી સોનાનું એહેડું લઈને જળ ભરવાને જાય છે. હૃદયની
શુદ્ધિ ચારિત્ર્યના આધારે ટકી રહે છે, અને તે ચારિત્ર્ય જ્ઞાનથી દીપવું
જોઈએ. જ્ઞાનને શાસ્ત્રમાં જ્યોતિઃ પ્રકાશ કહ્યું છે અને ઉપલક્ષણથી
જ્યોતિઃ યુક્ત વસ્તુ અર્થાત્ રત્ન અર્થ કયો છે. માટે અહિંઆં રત્નજરિત
ઉદ્દેશીને સોનાનું એડું ટકાવી રાખવાને અતિ ઉપયોગી છે એમ કહ્યું
છે. કુવામાંથી જે જળ ખેંચવાનું છે તે પરિશ્રમ કર્યા વગર એકદમ
બહાર કઢાવું નથી. માટે ગોપી કહે છે કે જળ કહાડતાં મારી કેડ
મેં મરડી અર્થાત્ પરિશ્રમ યાતો પ્રયત્ન વગર પ્રભુ પ્રેમ પ્રાપ્ત થઈ
શકતા નથી. કેડ મરડીને જળ અહેડામાં ભરવા જતાં ગોપીની ત્રીવામાં
નવસેરનો હાર હતો, તે એકદમ તૂટી ગયો. અહિંઆં નવસેરનો હાર
એટલે નવધા ભક્તિ સમજવાની છે. જ્યારે ભક્તમાં પ્રેમ લક્ષણ
ભક્તિ ઉદય પામે છે ત્યારે શ્રવણાદિ નવધાભક્તિ આપો આપ
ખસી જાય છે. નવધા ભક્તિ પ્રતિ ભક્તના ચિત્તની રચિ રહેતી
નથી. માટે અહિંઆં કહે છે કે “ તૂટ્યો મારો નવસરહાર ” આ સમયે

કુવાના કાંઠા ઉપર કૃષ્ણ ઉભા હતા, તેમણે જોયું કે આ ગોપી કુવા-
માંથી જળ ખેંચી રહી છે તો તેની સાથે હું થોડોક વિનોદ કરું,
તેટલા માટે પોતે તેના બહેડા તરફ કાંકરી મારે છે. જો બહેડું સામાન્ય
માટીનું હશે તો તે પુટી જશે અને બીજી કાંઈ પણ ધાતુનું હશે તો
નહિ પુટે. શ્રીકૃષ્ણે કાંકરી મારી તો પણ તે બહેડું પુટ્યું નહિ
એટલે તેમની ખાત્રી થઈ કે જળપાત્ર (હૃદય) તો દૃઢ છે. એટલે માંહિ
સ્થિત જળનું બહિઃનિઃસરણ થશે નહિ. અર્થાત્ જ્યારે ભક્ત
નવધા ભક્તિ જે સાધનરૂપ ભક્તિ છે તેનો ત્યાગ કરીને પ્રેમલક્ષ-
ણામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે પ્રભુ તેની પાસે આવીને ઉભા રહે છે.
એટલે તેવા ભક્તને પ્રભુ પ્રાપ્ત થતાં વધુ વિલંબ લાગતી નથી. જો કે
આ રીતે તે પ્રભુની સમીપ છે અને પ્રભુ પોતે તેને પ્રાપ્ત થવાને ઇચ્છે
છે, છતાં પણ પ્રભુ આ સમયે તેના હૃદયની પરીક્ષા કરે છે. કારણ
કે જો હૃદય શુદ્ધ હશે નહિ તો પછી પ્રભુ પ્રેમનો રસ ત્યાં સ્થિત
સ્થિત રહી શકશે નહિ. તેથી કાંકરી મારીને અર્થાત્ પરીક્ષા કરીને તે
હૃદયની વિશુદ્ધિનો ક્યાસ પોતે કરી લે છે.

ભક્ત તો એમ સમજે છે કે હૃદયની શુદ્ધિ ટકાવી રાખવી તે
જીવના સામર્થ્યથી નહિ, પણ પ્રભુની કૃપાથી જ થઈ શકે છે. માટે
અહિંઆં 'બહેડું' માથા ઉપર ચડાવવા કૃષ્ણને ગોપી વિનંતિ કરે છે.
અર્થાત્ રસયુક્ત હૃદય ધારણ કરવાને ભક્ત પ્રભુની સાહાય્ય માગે
છે. જ્યારે ભક્ત પ્રેમલક્ષણામાં આગળ વધે છે ત્યારે પ્રભુ પોતાના
ગૌરવનું ભાન ભૂલી જાય છે અને જીવની સાથે કાંઈ પણ જાતના
પ્રતિબંધ સિવાય તેનો પ્રેમભાવ વધારવાને, અગર જો એનું સ્ખલન
થતું હોય તો તેમાંથી તેને અટકાવવાને, ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે

૧૯૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

છટ લે છે; કારણકે સ્નેહશાસ્ત્રમાં વિધિનિષેધના નિયમોનું પાલન થતું નથી. પ્રેમીઓના પ્રેમપન્થો લૌકિકાને વક લાગે છે પણ તેમને તો તે ઝણુ હોય છે. માટે અહિંઆં કૃષ્ણને ગોપી કહે છે કે જો 'તું મારા ધરની નાર થાય તો જ હું તને જોહેકું ચઢાવું.' અર્થાત્ સત્પત્ની પોતાના સત્પતિને જે શુદ્ધ અને નિર્મળ ભાવથી સેવે છે તેવોજ ભાવ જો પ્રભુ પ્રતિ રાખવામાં આવે તો જ રસ યુક્ત હૃદયની સ્થિતિનું નિર્વહણુ પ્રભુ કરે.

આવો સંદર આશય આ ગરબીમાંથી સમજાય છે. આમાં લૌકિક શૃંગારનો છાંટો માત્ર પણ નથી. ફક્ત લૌકિક શૃંગારની પરિભાષાથી વર્ણન કર્યું છે, પણ સહૃદય અને વિશુદ્ધ ચરિત્રવાળાઓતો કવિઓના ગૂઢ આશયોને એકદમ સમજી જાય છે.

રાધે તું પ્યારીને બીજી અવર ન કાઈ,
જેને જગત્ મોહ્યું તે તો તુંને રહ્યો મોહી. રાધે તું. ૧

ગોકુળની ગોરી સહ એની પુકે ભમે છે,
તેરે વ્હાલાને ત્હારી ગાળો ગમે છે. રાધે તું. ૨

વજવામા સહુને એ નાક ધસાવે,
તેરે વહાલો તાહારે ઘેર વણુ તેડ્યો આવે. રાધે તું. ૩

હું પણ જાણું એહેનુ મળવું ક્યાંથી,
ક્ષણું એક અગગો ન થાય તારે ત્યાંહાંથી. રાધે તું. ૪

તેં વશ કીધો રાધે દયાનો પ્રભુજી,
હું નવ જાણું તેં તે કમ ગોર પૂજી. રાધે તું. ૫

આમાં રસનીસિદ્ધિ—સિદ્ધિ શક્તિરૂપ રાધાને રસ સ્વરૂપ—કૃષ્ણ

વશ થાય છે, પણ ગોકુળની સૌ ગોપીઓ પુઠે ભમે છે—સામર્થ્ય શક્તિઓરૂપી ગોપીઓ છતાં પણ તે તેમને વશ થતા નથી.

રસરૂપ બ્રહ્મ સર્વદા પોતાની સિદ્ધિ શક્તિ સાથે અન્વિતજ છે એવા ગૂઢાર્થ અને રમણીય અર્થનું સૂચન કવિ પોતાની ભાષામાં કરે છે. હવે આપણે બીજી ગરબી લખએ,

આવોની માહારે ઘેર માણવા.

હોજી રાજ આવોની માહારે ઘેર માણવા ટેક.
પ્રેમ રસ પ્યાલો તે પીવાને પાવા, જોખન તૂરિને પલાણવા. હો•
પડતી રાતે પધારજો પ્રીતમ, કાઠ નથી બેઠું જાણવા. હો•
માહરી શેરીના છે સંત સાધુ, પરની ન વાત બેશે છાણવા. હો•
પ્રભાતે જાતાં કાઠ પૂછશે તો કહીશું, તેડયા તા વલોણું તાણવા હો•
સર્વ તજે પણ સમો સંભાળે, રસિઆ તે પરમાણવા. હો•
રાજની રૂપાળી છમે ચિત્ત માહારં ચોરું, સમર્થ નથી વખાણવા હો•
ઘણા દીની આશા મારા મનમાં દયા પ્રભુ.

મહારે મહોલે એક માર માણવા. હોજીરાજ.

પ્રેમ રસનું પાન પરસ્પર થવું જોઈએ માટે તેનું પાન કરવા તથા કરાવવા ભક્ત (ગોપી) પ્રભુને કૃષ્ણને કેવી રીતે નિમંત્રણ કરે છે તે ભાવ આ ગરબીમાં કવિએ જણાવ્યો છે. પ્રેમ રસનો પ્યાલો જાતે પીવાને તેમજ પાવાને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે એટલુંજ નહિ પણ 'જોખન તૂરિને પલાણવાને' પણ આમંત્રણ કરે છે. અર્થાત્ ભાવનું ઔકટ્ય હોય તોજ પ્રભુ તે હૃદયમાં આસન કરે છે. પ્રીતિ રસ સર્વને સુલભ નથી. કૃત્ત વિરલાઓજ તેને પીછાણી શકે છે અને

૧૯૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

તેમાં કાકળ તેનો અનુભવ કરી શકે છે. સામાન્ય રીતે અષ્ટિલ સંસાર તેથી વિમુખ છે તેઓ તે અજ્ઞાન જન્ય અને અહંતા મમતાત્મક સંસારની રાત્રિમાં ગોથાં ખાયા કરે છે, પણ પ્રેમ માર્ગના દિવ્ય પંથે વિચરનારાઓને પ્રભુની સાથે રસ ક્રીડાનો અનુભવ કરવાને સુંદર અને રમણાય અવસર છે તેથી જ્યારે સંસારના લોહિા વિષયાસક્ત અને છે ત્યારે આ ભક્ત ભક્તિના ઉચ્ચ શૃંગ ઉપર વિહાર કરે છે. માટે અહિંયાં ગોપી કૃષ્ણને અત્રે આવવાને કહે છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે યા નિશા સર્વભૂતાનાં યસ્યાં જાગર્તિ સંયમી । યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ જે નિશા સર્વ ભૂતોની છે તેમાં સંયમી પુરૂષો જાગે છે અને જેમાં ભૂત પ્રાણીઓ જાગ્રત્ રહે છે તે સંયમીની નિશા છે. તેજ પ્રમાણે ભક્તનાં જીવન અને સંસારીનાં જીવન સંબંધી સમજવાનું છે. પ્રભુને રાત્રે પધારવાનું નિમંત્રણ ગોપી કરે છે. તેનું કારણ એ છે કે તે સમયે જે રતિ રસનો અનુભવ કરવામાં આવશે તે સંસારના વિષયમાં આસક્ત અનેલા પામર જીવો તેને સમજી શકશે નહિ. આથી ભક્તના હૃદયમાં રહેલા શુદ્ધ ભાવનું ગોપન થશે. ભક્ત હૃદયનો શુદ્ધ ભાવ હમેશાં ગોપ્ય થવો જોઈએ. તેને પ્રકટ કરવાથી રસાભાસ થઈ જાય છે. ગોપી કહે છે 'આપણી રસ ક્રીડા ગુપ્તજ રહેશે' તે કાષ્ઠના જાણવામાં આવશે નહિ કારણ કે મારા પાડોશીઓ તે સાધુઓ છે ભક્તો છે. તેથી તેઓ બીજાની વાતમાં માથું મારતા નથી. કાષ્ઠ ભક્તને પ્રભુ પ્રેમનો અનુભવ થયો હોય તો તેને સંસારના લોહિાની માફક બહાર ખુલ્લો કરતા નથી. આ રીતે ભક્તે પ્રભુ પ્રતિ પોતાનો ભાવ કેવો રાખવો તેનું ઉદાહરણ આ ગરબીમાં આપ્યું છે. દયારામકૃત

કાવ્યસંગ્રહના ગરબી સંગ્રહમાંની ગરબી ૩૨ માં ગોપિકા નીચે પ્રમાણે પ્રભુને કહે છે.

“શ્રી જમુનાતેજના ઘાટમારે લોલ, રોકી રાખી છે મુને વાટમારે લોલ
મારી નણુંદ સૈયર સાથમારે લોલ,

તાળી માં દેશો હશી હાથમારે લોલ.

માહારો પાલવ પણ શું સાહાવછોરે લોલ,

ડાહ્યા થૈ કાં ઘેલા થાવછોરે લોલ.

વહાલા વાત કહું તે ધરો ધ્યાનમારે લોલ,

સમજી જાએને પ્રભુ સાનમારે લોલ.

વાટમાં વાત ના કીજીયેરે લોલ, દુરીજન લોકથી બીહીજીયેરે લોલ.

ઇત્યાદિ.

ગોપી પોતાની સૈયરો તથા ઇતર સંબંધીઓના સાથમાં શ્રી જમુનાજીના ઘાટ ઉપર જાય છે. ત્યાં કૃષ્ણ તેનો પાલવ તાણે છે તે સમયે તેમ નહિ કરવાને ગોપી કૃષ્ણને વિનવે છે. આ ગરબીમાં એવો ગૂઢાર્થ રહેલો છે કે જોએને યક્ષ રસની તાલાવેલી લાગી છે અને તે રસમાં મગ્ન થયા હોય છે તેઓ, તે રસને, સંસાર સંબંધી વા ઇતર મનુષ્યથી ગોપ્ય રાખે છે. તેને તેઓ કદી પણ પ્રકટ કરતા નથી. પ્રભુ સાક્ષાત્ તેમના હૃદયમાં પધારે અને તેમને રસની સ્ફૂર્તિ યા રસાનુભવ થાય તો પણ તેને તેઓ ગુપ્ત રાખે છે.

માણીગર આવો, મહારે મોહોલે માણીગર આવો,

લાલ શાંને લોચન લલચાવો, માહારે મોહોલે,

ધણા દિવસની ગવાહિ છું જૂહી, તે આજ લક્ષ્મણે લહાવો. માહારે

ના નવ્ય કહેશો ક્યાંહાં કોહો મળશે, શ્રી અવસર આહાવો માહારે.

૧૯૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

મન માની મોજો માંણીશે, ફરી તો નહિ ફાવે. માહારે
જ્યારે ત્યારે પણ હું છું તમારી, સીદને તરસાવે. માહારે.
અધર સુધારસ સુખનો સાગર, આજ પીએને પાવે. માહારે.
રસીક રાજ્ય છે દયાના પ્રીતમ, માટે માહારો દાવે. માહારે.

આમાં ભક્ત હૃદય પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને કેટલું ઉત્સુક અને ઉત્કટભાવનાયુક્ત છે તેનું દર્શન થઈ શકે છે. હૃદય સ્થિતભાવને પ્રત્યક્ષ કરવાને ભક્તનાં નેત્ર કેટલાં ઈતેજ્ઞર છે તે બીજી પક્ષિમાં સૂચવ્યું છે. ભક્ત કહે છે કે વણા દિવસથી હું આપના દર્શનને ઉત્સુક છું. આજે દર્શન મને આપશો, કાલે આપશો એ આશા-માને આશામાં હું દિવસ વ્યતીત કરું છું; પણ હજી સુધી આપની કૃપા મારા ઉપર ઉતરી નથી. એટલે આપના દર્શનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાને હું હજી પણ પાત્ર બન્યો નથી. એ વિચારથી હે પ્રભુ મારું મન મૂઝાય છે. હવે હું શું કરું કે જેથી આપનાં દર્શન કરી શકું એ વિચાર અહોનિશ થાય છે વિચારમાં મારી બુદ્ધિ પણ નબળી પડી ગઈ. હૃદય વિરહાગ્નિની જ્વાળાથી અતિ સંતપ્ત બન્યું છે. તો આપના વિપ્રયોગનું-વિરહનું અસહનીય દુઃખ શાન્ત થાય તેમ આપ હવે કરો. આ રીતે ભક્તહૃદય પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને કેટલું ઉત્સુક છે તે આ ગરબીમાં જણાવ્યું છે. આમાં ભાવનાની ઉત્કૃષ્ટતા વર્ણી છે.

આ રીતે અત્યન્ત દર્શનોત્સુક અને વિરહાનુર ભક્તહૃદયને પ્રભુના રસનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તે કેટલા બધા આનંદમાં આવી તે મસ્ત થઈને કુલે છે તેનું નિરૂપણ નીચેની ગરબીમાં કવિ કહે છે.

આવ્યા વહાલો ફૂલી અલખેલી, ત્રેહે દુઃખ નાંખ્યું છે રેલી.

આવ્યા વહાલો ફૂલી અલખેલી

શ્યામ સુંદર વસ્તુ મુખ નીરખીતે, ગોપીકા થઈ થેલી-આવ્યા વહાલો. ૧
અંતર અમિ હોલાયે વિરહ, થઈ આનંદની હેલી-આવ્યા વહાલો. ૨
ત્યમ કુદ્રી જ્યમ પામે રંક, મહારત્ન મણી થેલી-આવ્યા વહાલો. ૩
શ્રી મહાલક્ષ્મીજી તે દુર્લભ વસ્તુ, તે પ્રેમે થઈ સેહેલી-આવ્યા વહાલો. ૪
દયાના પ્રીતમજીની સર્જે રમતાં, વાઘી વહાલ તણીવેલી-આવ્યા વહાલો. ૫

જ્યમ રંકને મણીની થેલી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને અપૂર્વ આનંદ થાય છે તેમ ભકતને પ્રભુના રસનો સાક્ષાત્કાર થતાં થાય છે. આ ગરખી તથા એવી અન્ય ગરખીઓમાં દયારામભાષ્યે *જોવર્ધનરામ કહે છે તે પ્રમાણે વડેલી જેવી લોકજાળને ન ગણતી કૃષ્ણ સાથે વ્યભિચાર વાસના રાખતાં ગોપીઓની જનપ્રીતિરૂપ ભકતયોગનું વર્ણન કર્યું નથી તે ઉપરની દષ્ટિથી આ ગરખીઓ વાંચનારને માત્રુમ પડશે. દયારામના દરેક કાવ્યનું મર્મસ્થાન રસ છે. તે રસ અગર પ્રેમ લક્ષણાભક્તિ એમના અગ્નિસ્ર અક્ષરદેહમાં આપી રહ્યા છે. તે રસ દયારામના અક્ષરદેહનો આત્મા છે. આત્માથી જ આ અક્ષરદેહનું ચૈતન્ય તથા ગતિ ઇત્યાદિકાર્ય સંભવી શકે છે. જે આ રસરૂપી આત્માનું ચૈતન્ય કવિના અક્ષરદેહમાં ન હોત તે તે અક્ષરદેહ શક્યવત્ નિચેષ્ટ અને જડરૂપ ગણાત અને તેથી તેનો પ્રકાશ જે આપણે અદ્વાપિ કીલીએ છીએ તે ન ઝીલાત. દયારામભાષ્યની પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિમાં યોગનો જે સંભ્રમ કરવામાં આવે છે તે એક ગંભીર ભૂલ છે. આ ભેદ દયારામ પોતેજ નીચેની પંક્તિઓમાં જણાવે છે.

જોગતો તેને જોઈએરે, જેનું મન જગતમાં ભમે,
તે તો અચળ અમારેરે, ચિત્ત રસિયામાં રમે,

૧૯૬ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

જેનું મન માને રે, જોગ સુખેથી ગૃહો,
અમો તો એહ માગું રે, પ્રીતમજીયું પ્રીત રહો.

વળી—

જ્ઞાનીની ગતિ નવ પહોંચેરે, પ્રેમરસ પ્રેમીને જરે,
જેમ દુધ સિંધણી કેરું રે, સિંધણુ સુત હોય તોજ ઠરે,
એ પ્રેમ પરમ આનંદરસ રે, રખે વિષય રસ મન આણે.
એમાં શુક મુનિને શિવ છાક્યારે, તે શું કામી જન જાણે.
જેણે કામને મોહ પમાડ્યોરે, તે પ્રભુ કામે વશ ક્યમ થાયે,
એ કૃષ્ણ ક્રીડા રસ ગાતારે, કામ રોગ ઉરથી જાયે.

આ પ્રેમ રસને વિષય તુલ્ય ગણનાર તે પ્રેમ સમજી શકતો
નથી એવું પણ આમાં કહ્યું છે. યોગ કેવો છે તો તે કહે છે—

અજીકા સરખા જોગને શું પાથરીએ કે ઓઢીએ ?
પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી, શિદ પત્થરમાં શિર ફેડીએ ?

અર્થાત્ દયારામના સિદ્ધાન્તાનુસાર યોગ અને લક્ષ્મીમાં ધણોજ
ભેદ છે, તો પછી તે ઉભય અભિન્ન છે, એમ કહી લખને તેમની,
રસાત્મક બ્રહ્મના પરમસૌંદર્ય નિરૂપક ગરબીમાં યોગ દષ્ટિનો આરોપ
શી રીતે ઘટાવી શકાય તે સમજી શકાતું નથી ?

અહિં આપણે નીચેની પંક્તિઓ જેમાં ગોવર્ધનરામ યોગદષ્ટિનું
આરોપણ કરે છે તે ઉતારીએ.

આપો દધિનું દાણુ નાગરી, એ લાગ્યું મમ ચિત્ત;
તમારે કાજે નિત્ય હું ઉભો, અપો તન મન વિત્ત,
વૃન્દાવનમાં ઘેનુ ચરાવું, માગું ગોરસ દાન;
નાના ખેલ સખાસંગ ખેલું, પીયૂપ પીઉ વૃપયાન,

અલિ ગ્વાલિની ! મહામત વચન એ બોલું કરી વિચાર;
અચળ રાજ્ય ગોવર્ધન મહાર્, વૃન્દાવન મોઝાર.

* * * *

ચોરી કરું ભક્તના ચિત્તની વળી દધિનવનીત,
સખા વૃન્દ સહિ મિત્ર અમારા, મહારાજ રજનીત.

x x x x

કમળ કાશમાં વસે મધુપ જેમ ભૂમિ રહે મોરાર
દુધ દહીનો નાત બનાવે વાત કરે ગોપાળ +

૧૩ પ્રા-કા-મા. પૃ. ૨૩૩

આમાં સાક્ષરવર્ચ કહે છે કે યોગીની એક અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો અંતર્યુક્ત થાય છે તે ઇન્દ્રિયો રૂપ ગાયોને શ્રીકૃષ્ણ વેણુનાદથી અંતર્મુખ કરે છે. એટલે બહાર દોડીજતી અટકાવી તેમને અંતર્મુખ રહી ચરવાની ગોચર ભૂમિમાં તેમને કૃષ્ણ અને ગોકુળના ગોવાળો ચરાવે છે * * * એ ગોચર ભૂમિનો એક ભાગ ગોવર્ધન-ગિરિ (ચિદાકાશ) માં છે. એ ગાયોનું (ઇન્દ્રિયોનું) દોહન કરનાર ભકતો પાસે તેમણે દોહેલા ગોરસનું અને ગોરસના બનેલા પદાર્થનું દાણ કૃષ્ણ કુંડીને પણ લે છે. અર્થાત્ અંતર્મુખ થયેલી ઇન્દ્રિયોમાંથી ધ્યાનના વિષય થયેલા પ્રત્યયો એકાગ્ર વિષયો વગેરે પોતાની ભણી આકર્ષી લે છે. આ રીતનું રહસ્ય એમાં સમાયેલું છે. અર્થાત્ શ્રીયુત ગોવર્ધન-ભાષ આ ગરબીનું રહસ્ય યોગીની પરિભાષામાં સમજાવે છે. સંપ્રદાયમાં યોગનું સ્થાન છે, ખરું પણ ત્યાં યોગને પતંજલી જે

૧૯૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

અર્થમાં લે છે તે અર્થમાં નથી, ભગવદ્ ભક્તિ બરાબર થઈ શકે તેટલા માટે ચિત્તનો નિરોધ કરીને પ્રભુમાં જોડવામાં યોગ આવશ્યક છે; પણ આ યોગ ગોવર્ધનભાઈએ જે જે પતંજલીની પરિભાષાને અનુસાર સમજાવ્યો છે તેથી ભિન્ન છે. ઉપરની ગરબી ભક્તિમાર્ગની પરિભાષામાં નીચે પ્રમાણે સમજી શકાય.

વૃંદાવનભૂમિમાં ગોવર્ધન ગિરિના પ્રદેશમાં કૃષ્ણ અને અન્ય ગોવાળો ઘેનુ ચરાવે છે તે સમયે વ્રજની ગોપીઓ દહિ વેચવાને જાય છે. ત્યારે રસ્તામાં કૃષ્ણ તેમને અટકાવીને તેમની પાસેથી દાણ માગે છે. તે સમયે કૃષ્ણ ગોપીને પોતાનો દાણ માગવાનો અધિકાર શાથી છે તે કહે છે.

ઉપર ઉપરથી વાંચનાર આ ગરબીમાંથી આટલુંજ સમજે છે પણ ભક્તિ માર્ગની દૃષ્ટિથી વાંચવાથી તેનું પરમ રહસ્ય ખુલ્લું થાય છે. કૃષ્ણ એટલે આનંદસ્વરૂપ રસાત્મક પરબ્રહ્મ તે વૃંદાવનમાં-વ્રંદા એટલે ભક્તિ. ભક્તિ પ્રદેશમાં વ્રંદા એટલે સ્ત્રી અર્થાત્ સ્ત્રીજીભાવથી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરાવનાર-પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિના પ્રદેશમાં ગાયોને ચરાવે છે. ગાય અગર ઘેનુને માટે સંસ્કૃતમાં “ગો” શબ્દ છે. ગોના અનેક અર્થ થાય છે. તેમાંથી અહિંમાં “વાક્” અનુકૃત છે. અર્થાત્ શ્રુતિનાં વચનો, તેને પોતે વૃંદાવનની ભૂમિમાં ચરાવે છે, એટલે ભક્તિના પ્રદેશમાં શ્રુતિ વિચરે છે. શ્રુતિના વચનોનું તારતમ્ય ભક્તિમાં છે એવો અર્થ આમાંથી ફલિત થાય છે. બ્રહ્મ વિષયક શ્રુતિઓની ગતિ ભક્તિમાં જ છે. તે ભક્તિના પ્રદેશમાં ચરવાથી તેમને પોષણ મળે છે. ભક્તિમાં જ શ્રુતિનાં વચનોની સાર્થકતા છે એમ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. વૃંદાવનની ભૂમિમાં ગોવર્ધન ગિરિની આજુબાજુ આ ગાયો ચરે છે તેથી તેમનું

પોષણ થાય છે. ગોવર્ધન એટલે ગોની વૃદ્ધિ કરનાર પોષણ કરનાર એવો ગિરિ. અર્થાત્ બ્રહ્મસૂત્રોમાં શ્રુતિના અર્થના રહસ્યનું સંરક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે બ્રહ્મસૂત્રમાં સામાન્ય બુદ્ધિવાળાનો પ્રવેશ થતો નથી તેથી તેમને તે ઘણો કઠણ હોય છે. તેથી તેને અહિંઆં ગોવર્ધનગિરિ કહ્યો છે. આ ગોવર્ધનગિરિ વૃંદાવનની ભૂમિમાં જ છે. બ્રહ્મસૂત્રોનું તાત્પર્ય ભક્તિમાં છે, તે ભક્તિ પ્રદેશમાં જ છે. ભક્તિ જ બ્રહ્મ પ્રાપ્ય છે. એવો પરમબોધ તેમાં સમાયલો છે. આ ભૂમિમાં થઇને દધિ વેચવા જનારની પાસે કૃષ્ણ દાણ માગે છે. ભક્તિ પ્રદેશમાં થઇને વિચરનારને કંઇક આપવું પડે છે—કંઇક ત્યાગવું પડે છે. ત્યાગ વગર તે તેને લભ્ય નથી. ત્યાગરૂપી દાણ પ્રભુને આપવું પડે છે, દધિ એ ધૃત-સ્નેહજનક છે. એટલે સ્નેહમાર્ગમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં ભકતે શું શું આવશ્યક રીતે કરવું જોઇએ તે અહિંઆં જણાવ્યું છે. અહિંઆં ભગવાન્ દાણમાં ગોપી પાસે તન, મન, અને વિત્ત માગે છે. પ્રભુ પ્રેમની સિદ્ધિ માટે ભકતે સેવા કરવી જોઇએ. સેવાના ત્રણ પ્રકાર છે, તનુજ્ઞ (દેહથી થતી) વિત્તજ્ઞ (દ્રવ્યથી થતી) અને માનસિક (મનથી થતી)—આ ત્રણ પ્રકારની સેવા એક પછી એક બની આવે તોજ તેને દહિં વેચવા જવાનો પ્રેમમાર્ગના ઉપદક્ષક ભક્તિમાર્ગમાં થઇને પસાર થવાનો અધિકાર છે.

આ ગરબીમાં ગોવર્ધનરામભાઈએ “ચોરી કરું ભકતના ચિત્તની” એ શબ્દો મોટા અક્ષરથી છાપ્યા છે, અને એ ઉપરથી એઓ એવું અનુમાન કાઢવા માગે છે કે એ શબ્દોમાં યોગનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ દયારામભાઈએ એ શબ્દોમાં યોગનો પરિભાષાનો અર્થ આણ્યો નથી તે ઉપરના અર્થની સંગતિ જોતાં જણાશે. ભકતના ચિત્તની

૨૦૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ચોરી કરવાનું કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે જે સેવાપરાયણ જીવો છે, તેમનું ચિત્ત સેવાકાર્યમાં એવું પરોવાઈ જવું જોઈએ કે જેથી કરીને તેમાંથી તે આકર્ષાય નહિ. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી પણ કહે છે કે **चेतस्तत्प्रवणं सेवा चित्तं परोवाप्तुं तेन** નામ સેવા કહેવાય છે. આ સેવામાં ચિત્તની એકાગ્રતા અગર તન્મયતા પ્રભુ કૃપા હોય તોજ બની શકે છે, અન્યથા નહિ, એ ભાવનું સૂચન કવિ એ પંક્તિમાં કરે છે.

કવિના શૂગારરસમય કાવ્યોનો ભક્તિની દૃષ્ટિએ આવો નિર્મળ અને વિશદ અર્થ છે, તેની પ્રતીતિ સાક્ષરવર્ચ ગોવર્ધનરામને થયેલી, પણ શા માટે તેમણે તે સંબંધી બહિરભિપ્રાય દર્શાવતાં કંઈક સંકોચ વૃત્તિ વાપરી છે તે સમજી શકાતું નથી. Classical Poets of Cujarat માં પોતે દયારામ સંબંધી નીચેનો અભિપ્રાય આપ્યો હતો—

So far as poetical powers are concerned, he is undoubtedly the greatest genius since the days of Premanand. His poems on Krishna and the maids of Gokul are a stream of burning lava of realistic passion and love, and if lewdness of writings do not take away from the merits of a poet, he is a very great poet indeed. He, too, no doubt philosophises, and rises to the beautiful and sublime of the Bhaktimarga with equal power, but he is also an open advocate of Vallabha at times, and even the greatest master of advocacy needs must fail in a hopeless cause.

“ આમાં પોતે એવું કહે છે કે પ્રેમાનંદ પછી સૌથી વિચક્ષણ કવિ એ હતો. તેનાં કાવ્યોમાં ઉધાડો શૃંગાર અને પ્રેમરૂપી ઝળહળતા અગ્નિની ઉભરાતી ધારા જેવો છે. વળી તે વલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિ માર્ગનો ખૂલ્લો ખૂલ્લો પક્ષ કરે છે. અને તેથી તેની કીર્તિને હાનિ પહોંચે છે.” આ રીતે ઉપરના શબ્દોમાં પોતે કવિની કાવ્યશક્તિની પ્રશંસા કરે છે, પણ તે વલ્લભ સંપ્રદાયને અનુસરીને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિરૂપ શૃંગારરસનું જે વર્ણન કરે છે તેમાં સાક્ષરવર્થ lewdness વિષયવાસનાની ગંધ જૂએ છે. આ એમનો અભિપ્રાય અપરિપકવ દેશનો છે. તે સમયે પોતે કવિના કાવ્યનો અભ્યાસ જે સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી કરવો જોઈએ તે પ્રમાણે તેમણે કર્યો હોય તેમ જણાતું નથી. કારણકે એમનો અભિપ્રાય વધુ વખત ટકી શક્યો નહિ; તેમણે જેમ જેમ આ કવિનાં કાવ્યોનો વિશાળ દષ્ટિથી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો તેમ તેમ તેમાંથી અનુપમ વિચાર રત્નનો પ્રકાશ તેમના ચિદાકાશમાં ઝળકવા લાગ્યો. આને પરિણામે પોતે સરસ્વતીચંદ્રમાં આ કવિને ન્યાય આપનારો અભિપ્રાય સરસ્વતીચંદ્રપાત્રદ્વારા કઠાવડાવ્યો. ત્યાં પ્રથમ પોતે નિર્મલ સુંદર હૃદયના ભક્તના મુખથી; શૃંગાર ભક્તિથી ઉભરાતી ગરબી ગવડાવે છે, અને તેમાં સૈંદર્થની, રસની, ઝાખી થતાં બોલી ઉઠે છે—

I swear. I swear, there is no lascivious note in these lines of our friend Dayaram inspite of all that libidinous veneer over them which is meant to dazzle and catch into its flame the unlearned worldly sinking soul in order that

she may rise therefrom like phoenix into the heaven of devotion. Is then this a lewd religion as they say ? Is this mere worship of the fetish as they say ? Most certainly not. As I understand and realise the depth of this sweet girl's heart, she is not more distant from the highest purity and the abstractest devotion than Cowper was when he loved and worshipped the Eternal Far in his Olney hymn. The girl's vision is at this moment stretched over the vistas of Infinity, Beauty, and Love far beyond this manufactured idol, far beyond this Temple of clay and stone, exactly like the vision of Byron's Dying Gladiator looking at his distant Dacian dame and children as if they were present before his eyes in the midst of the Roman audience against whom he had closed them. Her ideal is sweet and harmless, and has all the pleasure and sport which they in the west, get from their balls and dances ! If there be no vice in the latter, surely there is none in this—the former. And have my country men a right to object to all this as being a wrong side of religion ? No no—not until the

generation that frowns at this can boast of the birth of a new poet of God whose fervour of soul shall be able to soar as high as does the spirit of this song in this child ! And the christian missionaries—? I think I realise what must always make them fail in a country so rich in the light of the Heart. Their only chance lies in waiting until our people become colour-blind on this their lightsome land. Are they destined to be so blind ! No—this sweet girl says. No ! Keshab Chander's last stage, too, says No ! Evil will be that day for India when these temples of divine raptures will have been turned into the soulless laboratories and work-shops of materialistic ideals ! Science I love but not at the cost of this—the sweet living heaven of the poverty stricken angels of my country. Can't give them up for the highest blessings of the western civilisation ! poor sweet angels. You shall live through the din and the turmoil that the world wakes with !

આ લીટીઓમાં સાક્ષરવર્ધ સરસ્વતીચંદ્ર પાત્રના મુખથી કવિના કાવ્યોની અતિશય પ્રશંસા કરતા ઉદ્દગારો કાઢે છે. પોતાના 'અક્ષર-દેહમાં' પણ એ કાવ્યોની ઉત્તમ પ્રશંસા કરી છે, પણ ભક્તિ પ્રધાન

શૃંગારરસનાં કાવ્યો અગર ગરબીમાં પોતે યોગદષ્ટિ જુએ છે, તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય ગોવર્ધનરામભાઈએ ખરાખર અવલોકેલું નહિ. આમ હોવાનું મુખ્ય કારણ તો એ હોઈ શકે કે પોતે તત્ત્વજ્ઞાનના ચુસ્ત અભ્યાસી અને તેમાં યોગ તરફ તેમને પક્ષપાત હોવો જોઈએ અને તેથીજ એ વિષયની અવગણના કરેલી અગર તે સમયે હોવો જોઈએ સંપ્રદાય તરફથી ગ્રંથ મુદ્રણને માટે હાલના જેટલી પ્રવૃત્તિ નહોતી અને તેથી તે સાહિત્ય તેમનામાં જોવામાં આવેલું નહિ હોય.

ગોવર્ધનરામભાઈની આ વિષયમાં ન્યૂનતા ક્ષમ્ય છે પણ તે સિવાયના બીજા સાહિત્ય રસિકો અગર લેખકો જે દયારામભાઈની ગરબીઓ વાંચીને તેમના સંગ્રંધી તર્કકુતર્ક કરે છે તેમના પ્રયાસો ક્રોધપણુ રીતે ક્ષમ્ય કરી શકાય નહિ. ક્રોધપણુ કવિની કૃતિનું અવલોકન કરતાં પૂર્વે તે જે સંપ્રદાયનો હોય તેનું ખરાખર આપણને જ્ઞાન હોવું જોઈએ કારણકે તેના વિચારો કેવી રીતે અમુક રૂપમાં બંધાય છે તે આપણને ખબર પડે. પણ આ લેખકો તો સાંપ્રદાયિક તત્ત્વજ્ઞાન અગર ભક્તિ વિષયક ગ્રંથો સુલભ હોવા છતાં તેનો બિલકુલ અભ્યાસ કરવા તરફ લક્ષ્ય આપતા નથી અને એકદમ કવિમાં આ દૂષણ છે એમ કહીને તેની નિન્દા કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પંચમ અધિવેશન સમયે રા. રા. મંજુલાલ જમનારામ દવે તરફથી “પ્રાચીન અને અપ્રાચીન કાવ્યો” એ વિષય ઉપર એક નિબંધ વાંચવામાં આવ્યો હતો તેમાં તેમણે દયારામભાઈ વિષે પણ કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે એ ભાઈએ દયારામ માટેની સર્વ સામગ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના અક્ષર દેહમાંથીજ લીધી છે અને ત્યાં જે ટીકાઓ કરેલી તેનોજ

ઉલ્લેખ આ નિબંધમાં કર્યો છે. તેમણે નીચેની ગરબીઓમાં સુગ આવે એવો શૃંગાર હોય એમ લાગ્યું છે એટલે ગોવર્ધનરામની યોગ દૃષ્ટિથી સમજવી શકાય તેમ નથી.

૧ આવોની મારે ઘેર માણુવા હોજી, રાજ આવોની

૨ કષ્ટ સંગે લપટાણા વાલમજી-કષ્ટ સંગે લપટાણા

૩ બળતાં વહાલમારે, નયાવ્યાં, લલયાવ્યાં લોચન

૪ કાચના જ્ઞાનસમાં દીપક જેવો ચળકે રે

સુંદરોના વેણુમાં (નેણુમાં) તેવો રતિરસ ઝળકેરે

૫ તમારો તમારો પ્યારી મન માને તે કહોની

૬ મુજને અડશોમાં આધા રહો, અલખેલા, છેલા અડશોમાં વગેરે

એ સત્ય છે કે આ અને એવી બીજી અનેક ગરબીઓ એ ગોવર્ધનભાઈ સમજાવે છે તેમ યોગની દૃષ્ટિથી સમજવાય તેમ નથી. દયારામભાઈનાં કાવ્યો અગર ગરબીઓમાંથી યોગદૃષ્ટિથી શોધવી તે કૃત્તણ પુષ્પ ચુંટવા સમાન પ્રયત્ન છે.

આપણે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે તેમાં કૃત્તણ ભક્તિ રસ છે ભક્તિ રસથી જ એમનાં કાવ્યો તરબોળ થયાં છે. એ કાવ્ય વાટિકામાંથી ભક્તિરસની જ ફેરમ નીકળે છે. ઉપરની ગરબીઓમાં, રા મંજુલાલને એ ભક્તિ રસ ન જણાતો હોય તો તેમાં દયારામ ભાઈનો દોષ નથી. ઉપર કેટલીક ગરબીઓનાં ઉદાહરણો ઉપરથી તેમાં ભક્તિરસ કવી રીતે વ્યાપેલો છે, તે જાણવાથી મંજુલાલે આપેલા ઉદાહરણોમાંથી પણ એ રસ નીચેની શકાશે. ઉદાહરણ પહેલાંમાં ભક્ત પ્રભુને રસનું દાન આપવાને સ્વયં નિમંત્રણ કરે છે બીજામાં ભક્ત હૃદયમાં પ્રભુના રસનો સાક્ષાત્કાર થવામાં વિલંબ

થવાથી તે હૃદય ધણું અધીરું થઈ જાય છે અને તેથી કલ્પના કરે છે કે જરૂર પ્રભુ અન્ય ભક્ત સમીપ હશે. ત્રીજામાં ભક્તની વિપ્ર-યોગ અવસ્થામાં શીશી સ્થિતિ થાય છે તેનું મુચન કરાય છે. ચોથામાં સુંદરી કહેતાં શ્રુતિ, કારણ કે ગોપીજનો તે શ્રુતિનો અવતાર છે એમ ભાગવતના દશમ સ્કંધની રાસ પંચાધ્યાયીમાં કહેલું છે, આ અર્થ લેતાં શ્રુતિના વચનોનું તાત્પર્ય શૃંગાર રસ છે. રસો વૈ સઃ યં લલ્લવાનન્દી ભવતિ એ શ્રુતિમાં એ ભાવ ખૂલ્લો પ્રકટ કર્યો છે અન્ય શ્રુતિઓમાં તે ગોપ્ય છે. પણ શ્રુતિઓના શબ્દો વિચારતાં એજ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ થઈ શકે છે કે પ્રભુ રસાત્મક છે. શૃંગાર રસમય છે. તે રસ સંયોગ કહેતાં પૂર્વ દલાત્મક અને વિપ્રયોગ કહેતાં ઉત્તર દલાત્મક છે. એ શૃંગાર રસમય પ્રભુનું જ્ઞાન શ્રુતિથી થાય છે એવું એ ગરબી ઉપરથી જણાય છે. આ રીતે બાકીનાં બે ઉદાહરણોમાં પણ સમજી લેવું.

દયારામની શૃંગાર રસ પ્રધાન ગરબીઓમાં ભક્તિનો ઉત્કર્ષ દેખાય છે. પરમ તત્ત્વ યાતો બ્રહ્મ રસ સ્વરૂપ હોવાથી એ બ્રહ્મના રસની ચર્ચણા થઈ શકે તેમાંજ પરા ભક્તિનો ઉત્કર્ષ છે એવું અનેક શ્રુતિઓના વચન ઉપરથી સલક્ષ્ય થાય છે. આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન એ શ્રુતિ વચન આ સિદ્ધાંતને પુષ્ટિ આપે છે. છાંદોગ્યોપનિષદના સપ્તમાધ્યાયના ૨૫ માં બ્રહ્મમાં આ વિષયને કંઈક વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. જે પ્રપાદકમાં આ વિવેચન છે તે સનતકુમાર અને નારદના સંવાદરૂપે છે નારદ અને સનતકુમાર ઉભય ભક્ત જનો છે. પણ સનતકુમારને બ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર થયેલો છે નારદ તેટલા માટે સનતકુમારની પાસે આવે છે અને વિનાંતિ કરે છે

કે સખીજી મને કંઈક ઉપદેશ આપે પ્રથમ સનતકુમારે નારદના
 ચાવતી પરીક્ષા કરવા માટે મને પૂછે છે કે “તું કાંઈ શીખ્યો છું?”
 ત્યારે પોતે શું શીખ્યા છે તે કહી બતાવે છે. તેમણે બધાં બધું કે
 તે સર્વ વિદ્યા શીખ્યા છે ક્રમ આત્માને ઓળખ્યો નથી. કહેવાય
 છે કે જે આત્મા તે જાણે છે તે સર્વ શોકને તરી બંધ છે; પણ
 મારા શોકની નિવૃત્તિ હજી થઈ નથી મારે મને આત્મવિદ્યા આપો.
 આ પ્રમાણે સનતકુમારને વિનંતિ કરી ઉપદેશ આપતી વખતે સન-
 તકુમારે પ્રથમ નામરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી જોઈએ અને તેવા
 બ્રહ્મની ઉપાસનાનું કૃણ શું હોય છે તે સમજાવે છે. સનતકુમાર પ્રથ-
 મથીજ રસરૂપ આનંદમય પ્રભુના સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરે તો તે વસ્તુ
 નારદના સમજવામાં એકદમ આવે નહિ તેથી સાક્ષાત્ બ્રહ્મના તે
 સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવાને બદલે બ્રહ્મની જૂદી જૂદી વિભૂતિઓને ઉપ-
 દેશે છે. જૂદી જૂદી વિભૂતિઓના ઉપદેશને અન્તે પરમ રમણીય
 ભૂમન્ બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપે છે અને કહે છે કે શોકની નિવૃત્તિ
 માત્ર આ ભૂમન્થી જ થઈ શકે છે. ભૂમન્ એજ પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મ
 છે એ અનન્ત સુખરૂપ બ્રહ્મ છે. ભૂમા એજ પૂર્ણાનંદ રસનિધિ
 સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપને ઓળખવામાંજ સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ થાય
 છે ભક્તને મારે નિઃસીમ પ્રેમનું પાત્ર આ રસાનંદ ધન પ્રચૂર ભૂમન્
 છે. એ સ્વરૂપની સાથે જ્યારે રતિ થાય અથવા ક્રીડન થાય અથવા
 મિથુન થાય તો જ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ બને છે. આ આનંદનો ઉદય
 થતાંની સાથે આત્યન્તિક દુખનો ધ્વંસ થાય છે. આવો અર્થ આ
 શ્રુતિમાં છે.

सपञ्चाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पञ्चात्स एरस्तात्स दक्षि
 णतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमित्यथातोऽहङ्कारादेश षष्ठा

૨૦૮ ભક્ત કવિશ્રી હયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

હમેવાધસ્તાદહઃ પારેષ્ટાદહં પશ્ચાદહં દક્ષિણતોઽહઃ તરતા
હમેવેદં સર્વમિતિ ॥૧॥ અથાત આત્મા ચ ષષ્ટાત્માધસ્તા
દાન્મોપારેષ્ટાદાત્મા પશ્ચાદાત્મા રસ્તાદાત્મા દક્ષિણત
આત્માત્તસ્ત આત્મવેદ સર્વમિતિ સઘા ષષ ષવં પશ્યન્નેવં
મન્વાન ષવં વિજાનન્નાત્મરાતેરાત્મક્રી આત્મમિથુન આત્મા
નન્દઃ સ સ્વરાદ્ ભવતિ તસ્ય સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ
અથ યેઽન્યથાઽતો વિદુરન્ય જાનસ્તે ક્ષયલોકા ભવન્તિ
તેષાં સર્વેષુ લોકેષ્વકામચારો ભવતિ । આ અર્થને સંપૂર્ણ
મનમાં રાખવાને શ્રુતિ ભૂમાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

યો વૈ ભૂમા તત્સુખં નાલ્પે સુખમસ્તિ ભૂમૈવ સુખં
ભૂમા ત્વેવ વિહિન્નાતેતવ્ય ઇતિ ભૂમાનં ભગવો વિજિજ્ઞાસસ્વ
ભૂમા એજ સુખ છે.

અર્થ-અલ્પમાં (સંસારના સુખમાં) સુખ નથી એટલે પ્રહ્લજ
સુખ-આનન્દથી પૂર્ણ છે. આ આનંદસ્વરૂપ પ્રહ્લને જાણવું જોઈએ.
જ્ઞાનસ્વરૂપ જોએ પ્રહ્લને કહે છે તેને જાણવાને શ્રુતિ આપ્રહ કરતી
નથી. પણ જે ભક્તિથી ગમ્ય થઈ શકે છે એવા આનંદ સ્વરૂપ
પ્રહ્લને જાણવાનું છે. આમ ભૂમાના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યા પછીથી
ભક્ત મનકુમાર આનંદ સ્વરૂપ પ્રહ્લનું રહસ્ય જાણવાને અધિકારી
થયેલા ભક્તનારહને ઉપર અવતરણ કરેલી શ્રુતિદ્વારા ઉપદેશ આપે
છે. આ ભૂમાની પ્રતિષ્ઠા સ્વ સ્વરૂપમાં થાય છે. એટલે અનન્યા-
સકતભક્ત સર્વાત્મભાવને પ્રાપ્ત કરે છે તેમાંજ ભૂમાન પ્રતિષ્ઠા મેળવે
છે. ઉત્કટરતિભાવથીજ આ ભૂમાને ઓળખવાના છે. વિરહાવસ્થામાં
રતિભાવનું ઉદ્દીપન થાય છે અને તે સમયે ભક્તના હૃદયમાં પ્રભુની

સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સમયે પ્રભુ સિવાય અન્ય કશાનું સ્મરણ કે જ્ઞાન તેમને હોતું નથી. સંસારનાં બંધનો આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે. પ્રાણ્યાત્રાનો વિચાર પણ તેમને રહેતો નથી, પ્રભુ પ્રતિ રતિભાવ તે સમયે અવશિષ્ટ રહે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે તેઓ વિરહાવસ્થામાં ઉત્કટ રતિભાવનો અનુભવ કરે છે ત્યારે ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે અને ભકતોના મનોરથ પૂર્ણ કરવા શૃંગારરસની હેલીનો જમાવટ કરે છે. આ સ્થિતિમાં ભકત આત્મરતિ, આત્મ ક્રીડા આત્મમિથુન અને આત્માનન્દ બને છે. વળી આ ભકત એ સ્થિતિમાં સ્વરાટ્ બને છે; કારણકે ભકત પોતેજ એ આનંદનો અનુભવ કરે છે. એટલુંજ નહિ પણ પ્રભુને પણ અનુભવ કરાવે છે. આ ભકતનો કામાચાર સર્વત્ર હોય છે; અર્થાત્ પોતાના સર્વ મનોરથો તે સિદ્ધ કરે છે.

આ પ્રમાણેનો ઉપદેશ સનતકુમાર ભકતનારદને આપે છે. આમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રુતિ ભકતનો વિજય પરમબ્રહ્મના રસસ્વરૂપમાં સંગોગ અને વિપ્રયોગરૂપમાં જુએ છે. ભકત દ્યારામ શ્રુતિ પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્તને કવિની વાણીદ્વારા અલંકારાદિથી યુક્ત પ્રકટ કહે છે. તે ગરબીઓમાં દ્યારામભાઈ પરમ બ્રહ્મનુંજ રસસ્વરૂપે વર્ણન કરે છે અને તે રસની પ્રાપ્તિમાં પ્રેમલક્ષણાભક્તિના માર્ગમાં સ્થિત ભકતને શા શા અનુભવો થાય છે તેજ માત્ર તેમણે વર્ણવ્યા છે. તેમાં કેટલાકને લૌકિક નાયક નાયિકાના કામોદીપક પ્રેમ પ્રસંગોનું વર્ણન જણાય છે પણ તે વસ્તુતઃ રજજીમાં સર્પનો ભ્રમ થાય તેવો છે. તેમનું પરમતત્ત્વનું ગવેપણ મનુષ્ય બુદ્ધિને અગમ્ય છે. તેને ઉપલક્ષણથી ગમ્ય બનાવવાને શાખ્યાચંદ્રન્યાયે કવિની વાણીમાં લૌકિક

૨૧૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

પ્રેમની પરિભાષા આવી જાય છે; પણ તેથી આ પ્રેમને લૌકિક પ્રેમ સાથે સંવલિત કરવાની ભૂલ કરવી નહિ.

સ્વીડનખોર્ગના ધર્મ વિચાર વિષે લેખમાં કલાપીના નીચેના ઉદ્દગાર દયારામના શૃંગારરસના પરીક્ષકે યાદ રાખવા જેવા છે; માટે તે અત્રે અહિંઆં આપ્યા છે.

“અત્યાર સુધી ઘણા કાળથી હું તો ગોપીનેજ લક્ષ્યમાં રાખીને જીવ્યો છું. ગોપીને જનવા યત્ન કર્યો છે. અને તે જ્યારે જેટલું બનાયું ત્યારે હું તેટલો પરમાત્માની લ્હાણુમાં આવ્યો છું. ગોપી એ ભાવનાનો હું જેવો ભક્ત હોઈ શકું તેવો અત્યાર સુધી રહ્યો છું. ગોપી એ ભાવનામાં રસની વિશાળતાની, સ્વાર્પણની પૂર્ણતા સમજાઈ છે. તે હજી સુધી તો મને સ્વીડનખોર્ગના પાદરીપણામાં સમજાઈ નથી. [કાશ્મીરના પ્રવાસ અને કેટલાક સંવાદો]

આ પ્રકરણની સમાપ્તિ કરતાં નીચેનું મનનીય અવતરણ ત્રીઅર્ચનની ખિહારિલાલના સતસૈયાના ઉપોદ્ધાતમાંથી અત્રે આપવામાં આવે છે.

Hence the soul's devotion to the Deity is pictured by Radha's self-abandonment to her beloved Krishna and all the hot-blood of oriental passion is encouraged to pour forth one mighty flood of praise and prayer to the Infinite creator who wants, with loving outstretched arms to receive the worshipper into his bosom and to convey him safely to eternal rest across the

seemingly shoreless Ocean of existence. I am persuaded that no indecent thought entered their minds when they wrote these burning words; and to those, who would protest as I have often heard the protest made, against using, the images of the lubunar in dealing with the most sacred mysteries of the soul, I can only answer:—

Wer den Dichter will versthen
Muss in Dichtors Lande gehen;

Mr. Grierson, the author of the Literature of Hindustan in his Introduction to the Satsaiya of Boiharlal

મૂ. તુ. તેલીવાલા અને જે. ગો. શાહ.

પ્રકરણ ૫ મું.

રાધાકૃષ્ણમાં કવિનો રસ વિષય.

રસરૂપ શ્રીકૃષ્ણ માત્ર અમુક જીવોને જ 'નિજ' જન ગણી પોતાની સમતા આપે છે. એ 'નિજ' જનમાં "સુન્દરી શ્ય.મા તણાં બહુ વૃન્દ" છે એટલું જ નહિ પણ જે છે તે 'સકળ' વસ્તી, સુન્દરી ગ્રામ'જ છે. આ સુન્દરીઓ સહ નિરન્તર રામ વિલાસ સર્વદા મચી

રહેલો છે અર્થાત્ સર્વ રસોદ્યોધક શક્તિના અંશ છે અને તેમાં મુખ્ય સ્વામિની 'રાધા' મુખ્ય છે.

સ્વ. ગોવર્ધનભાઈ

સમજાણની અગ્રેસરી અને રાસેશ્વરી સ્વામિની રાધા રાધાવલ્લભ સંપ્રદાયમાં તથા ચૈતન્ય સંપ્રદાયના વૈષ્ણવોમાં પ્રધાન ગણાય છે. તે રાધાને શ્રીકૃષ્ણની સહચારિણી તરીકે ગુર્જર કવિઓમાં નરસિંહ તથા દયારામે ગણ્યાં છે તથા આ રાધા અને શ્રીકૃષ્ણની રસ વિષયક લીલાનું વર્ણન કર્યું છે. પણ અહિંમાં સર્વ કોઈને સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે ભાગવતની રાસ પંચાધ્યાયીમાં તો 'રાધા' ના નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કોઈ પણ સ્થળે નથી તેમ રાધા કૃષ્ણની સાથે પરણ્યાં હતાં તે પણ હકિકત ત્યાંથી ઉપલબ્ધ થતી નથી, તો પછી "વૃપભાન દુલારી" રાધા કૃષ્ણનાં સ્વામિનીજી શી રીતે ગણાવા લાગ્યાં? વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે આ રાધા નામને નિરર્થક રીતે કૃષ્ણના નામની સાથે યોજ્યું નથી? આવા પ્રશ્નો ધણાને થાય છે. સૂરેશ્વર ભટ્ટાર્યે કૃષ્ણ ચરિત્ર નામના ગ્રન્થમાં રાધા નામનું ઐતિહાસિક ગવંપણ કર્યું છે પણ તેમાં જે અન્તિમ અનુમાન ઉપર તેઓ દોરવાયા છે તે સાંપ્રદાયિક દષ્ટિથી સ્વીકાર્ય નથી. તેમનું એમ માનવું છે કે આ રાધાનું નામ વિષ્ણુપુરાણ, હરિવંશ, તથા મહાભારતમાં નથી પણ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં તો છે જ. અમુક પુરાણમાં અમુક નામ ન આવ્યું તેથી તેની અસત્યતા થઈ શકતી નથી. ધારો કે કોઈ સ્થળે કોઈ અમુક બનાવ બન્યો હોય અને તેનું વર્ણન

અમુક અઠવાડિક પત્રમાં આવ્યું હોય પણ અન્ય તે સ્થળનાં પત્રોમાં તે ના હોય માટે તે ઉપરથી જે બનાવ બન્યો તે ખોટો છે એમ આપણે કહેવાની કદી પણ હિમત કરી શકીશું નહિ. તેજ રીતે અમુક નામ અમુક પુરાણોમાં હોવું જ જોઈએ અને જે તે ન હોય તો તે ખોટું છે એમ જે આપણામાં માન્યતા ધુસી ગઈ છે તે તદ્દન ભ્રમાત્મક છે. વિષ્ણુપુરાણમાં બ્રહ્મની વિષ્ણુ તરીકેની લીલા અગર કાર્યો દર્શાવ્યાં છે. ત્યાં રસાત્મક બ્રહ્મની લીલાનું વર્ણન નથી. તેજ પ્રમાણે 'હરિવંશ' માં છે તો પછી ત્યાં રાસલીલા મધ્યવર્તી રસેશ્વરી રાધાનું નામ ત્યાં કેવી રીતે ઉપલબ્ધ થાય ? મહા ભારતમાં પણ તે નજ હોઈ શકે; કારણ કે ત્યાં તે વિષેનો વિષયજ નથી. મહાભારત એ ઇતિહાસનો ગ્રંથ છે, એમાં પાણ્ડવોનું ઇતિવૃત્ત વર્ણવ્યું છે. પાણ્ડવોની આપત્તિમાં તેઓ ધર્મ પક્ષપાતી હોવાથી ભગવાને તેમને કેવી રીતે સાહાય્ય આપી એ બાબતનું કથન આ ગ્રંથમાં છે. તો તેમાં પણ રાધાનું નામ શી રીતે હોઈ શકે ? પણ અંકિમબાબુ કહે છે કે તે બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં છે. તો આપણે ત્યાં રાધા સંબંધી કેવી રીતની હકિકત આપી છે તે પ્રથમ જોઈએ. બ્રહ્મવૈવર્ત વિષે વિલસન સાહેબનો એવો મત છે કે સર્વે પુરાણો કરતાં એ કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ છે. તેની રચના જોતાં તે આજ કાલના કોઈ ભટ્ટાચાર્યે લખ્યું લાગે છે. જે યુરોપીય વિદ્વાનો સંસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રંથોની ઐતિહાસિક પ્રમાણુતાથી પરીક્ષા કરે છે, તેઓ કેવી વિચિત્ર રીતે એ કાર્ય કરે છે તેનો અત્ર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે અત્યાર મુઘીના આપણા અનુભવ ઉપરથી આપણને માલમ પડ્યું છે કે તેમણે જે જે વિચિત્ર કલ્પનાઓ તથા સંશોધનો કર્યાં છે તે બધાં વિપરીત હોવાથી આપણને ભૂલાવામાં નાંખનારાં છે. સંસ્કૃત સાહિ-

૨૧૪ ભકત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ત્યને અભ્યાસ કરવામાં તેમનું મુખ્ય ધ્યેય તો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ કરતાં પૂર્વ દેશની સંસ્કૃતિ કાંઈ પણ રીતે ચઢિયાતી નહોતી એ જણાવવા તરફ હોય છે. એટલે આપણામાં જે કાંઈ સારું હોય તેને વિદેશીય વિદ્વાનો કાંઈ પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સદોષ ઠરાવે તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. તો પછી આપણે તેમના અભિપ્રાયને પ્રમાણભૂત ગણવું તે કાંઈ પણ રીતે હિતાવહ નથી. જે પુરાણને તે કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ ગણે છે તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયવાળાઓને કેટલેક અંશે ધણો ઉપયોગિ છે, કારણ કે આ સંપ્રદાયમાં જે શ્રદ્ધાવહલી અવનવાં સુંદર કુસુમોથી સુશોભિત બની છે તે કેટલેક અંશે આ પુરાણના જ જળથી સિચ્ચિત બનીને પુષ્ટી તથા ક્ષણી છે. તો પછી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય વીક્સન 'સાહેબના અભિપ્રાયને શી રીતે સ્વીકારી શકે ? આ પુરાણમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે કૃષ્ણ એ વિષ્ણુ કરતાં અધિક છે. કારણ કે વિષ્ણુ સત્વગુણ પ્રધાન હોવાથી સગુણ છે, જ્યારે કૃષ્ણ નિર્ગુણ છે. વિષ્ણુ વૈકુંઠમાં રહે છે. કૃષ્ણ ગોલોકમાં વૃંદાવનની દિવ્ય ભૂમિમાં બિરાજે છે. આ ભૂમિની અધિષ્ઠાત્રી દેવી જે કૃષ્ણની જોડે વિલાસ કરે છે તેનું નામ રાધા છે. બંગાળ દેશમાં આ પુરાણની જગ્ગર અસર થયેલી છે. આ પુરાણમાં રાધા વિધિપૂર્વક કૃષ્ણ સાથે પરણ્યાં હતાં એમ કહેવું છે. રાધા અને કૃષ્ણનો આ પ્રકારનો સંબંધ જ્યદેવ પોતાની ગીત ગોવિંદના પ્રથમ શ્લોકમાં જણાવ્યો છે.

મેઘૈર્મેદુરમમ્બરં વનભુવઃ શ્યામાસ્તમાલદ્રુમૈ

નક્તં મીરુસ્ય ત્વમેવ તદિમં રાધે ગૃહં પ્રાપય ।

इत्थं नन्दमिवेशनञ्चलितयोः प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमं

राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहः केलयः ॥

“ હું રાધા આકાશ મેઘથી આચ્છાદિત થયું છે. તમાલ વૃક્ષોથી વનની ભૂમિકાઓ પણ શ્યામ જણાય છે. અત્યારે રાત્રિનો સમય છે, અને આ કૃષ્ણ ભીરુ-ભયભીત છે. તેથી તું એને ઘેર મૂકી આવ. આ પ્રમાણે નન્દરાયની આજ્ઞાથી રસ્તા ઉપરના કુંજના વૃક્ષોમાં થઈ પસાર થતાં રાધા અને માધવની એકાંત કેલિઓ (ક્રિડાઓ) યમુનાના તટ ઉપર વિજય પામે છે.”

આમાં જયદેવ કવિ રાધા અને માધવની રહઃકેલિનો ઉલ્લેખ કરે છે, એટલે એ શ્રીકૃષ્ણની સાથે વિવાહિત થયેલાં છે, એમ એ યોક્ત સ્વીકારે છે. અર્થાત્ સ્મૃતિવૈવર્ત પુરાણમાં રાધા અને કૃષ્ણના વિવાહની જે વાત આપી છે, તેજ કવિએ અત્ર લીધી છે. આ પુરાણના શ્રીકૃષ્ણજન્મ ખંડના ૧૫ મા અધ્યાયમાં પણ ગીત ગોવિન્દના શ્લોકનો ભાવાર્થ સહજ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. પણ કેટલાકોનું એવું માનવું છે કે રાધા કૃષ્ણની સાથે પરણેલાં નહિ પણ રાયણુ નામના કોઈ અન્ય ગોપની સાથે પરણ્યાં હતાં. આ હકિકત ક્યાં આપેલી છે તે કોઈ પણ સ્થળે જણાતું નથી. તે કેવલ કપોલકલ્પિત હશે. વળી કેટલાકો આ વાતને તદ્દન રૂપક તરીકે જણાવે છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં જેમ પુરુષ અને પ્રકૃતિનું દ્વન્દ્વ છે, એવાંજ વૈષ્ણવ ધર્મમાં કૃષ્ણ અને રાધા છે. એટલે પ્રકૃતિ એજ રાધા, અને પુરુષને સ્થાને કૃષ્ણ. આ કલ્પના પણ કેવળ આન્તિજનક છે. સાંખ્યનો પુરુષ તે પુરાણકારના કૃષ્ણની સાથે શી રીતે સરખાવાય ? પુરુષો તો અનેક છે. સાંખ્યનો પુરુષ તે સામાન્ય ભાષામાં જીવ કહી શકાય. તેને પરમતત્ત્વની-કૃષ્ણની સાથે શી રીતે સરખાવી શકાય. વસ્તુતઃ સાંખ્યમાં પરમતત્ત્વ યાતો સ્મૃતિ જેવું કંઈ પણ નહોતું. તેથી જ પાતંજલિએ

૨૧૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ઈશ્વર તત્ત્વને પ્રકૃતિ તથા પુરુષથી પર છે એમ કહીને તે ઉમેર્યું, એટલે સાંખ્યનો પુરુષ અને વૈષ્ણવોના “કૃષ્ણ” એક છે એમ કહી શકાય નહિ. તેવીજ રીતે સાંખ્યની પ્રકૃતિ અને રાધા પણ એક છે તે માન્યતા પણ તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે. પ્રકૃતિ તો પુરુષને બંધનમાં નાંખનારી છે. માટે તે અનર્થોત્પાદક છે. રાધા તો મુક્તિને આપનારી છે. એવું શ્રીકૃષ્ણજન્મખંડના ૨૩ મા અધ્યાયમાં રાધા શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં જણાવ્યું છે.

રાકારો દાનવાચકઃ ।

ધા નિર્વાણઃ તદ્દાત્રી તેન રાધા પ્રકીર્તિતા ॥ .

રા તો અર્થ દાન થાય છે અને ધા તો અર્થ મુક્તિ થાય છે. તે બંનેનો એકત્ર અર્થ ‘મુક્તિ આપનાર’ એવો છે માટે તે રાધા કહેવાય છે. તો સાંખ્યની પ્રકૃતિ અને વૈષ્ણવ ધર્મની રાધા એ બંનેના સ્વરૂપમાં કેટલી વિલક્ષણતા છે તે આ ઉપરથી જણાય છે. તે ઉભય એક છે એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. વાત ખરી છે કે આજ ખણ્ડના ૧૫ મા અધ્યાયના ૬૭ મા શ્લોકમાં રાધાને મૂલ પ્રકૃતિ કહીને કૃષ્ણ બોલાવે છે. મમાર્ધાંશસ્વરૂપા ત્વં મૂલ પ્રકૃતિરીશ્વરી । પણ ત્યાં મૂલ પ્રકૃતિ શબ્દનો અર્થ સાંખ્યની પ્રકૃતિ, વેદાન્તીઓની માયાને સ્થાને છે. તે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી છે અને બ્રહ્મથી પણ અહિંઆં મૂલ પ્રકૃતિ એ બ્રહ્મની શક્તિ છે અને તેથી બ્રહ્મથી તે અભિન્ન છે.

કૃષ્ણ અને રાધાનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે આ પુરાણમાં દર્શાવ્યો છે.

કૃષ્ણ રાધાપ્રતિ કહે છે.

યથાત્વં ચ તથાહં ચ ભેદો હિ નાઘયોર્ધ્રુવમ્ ॥ ૬૭

યથા ક્ષીરે ચ ધાવલ્યં યથાગ્નૌ દાહિકા સતિ

યથા પૃથિવ્યાં ગન્ધશ્ચ તથાહં ત્વયિ સન્તતમ્ ॥ ૬૮

વિના મૃદા ઘટં કર્તું વિના સ્વર્ણેન કુણ્ડલમ્

કુલાલઃ સ્વર્ણકારશ્ચ નહિ શક્તઃ કલાચન ॥ ૬૯

તથા ત્વયા વિના સૃષ્ટિ ન ચ કર્તુમહં ક્ષમઃ

સુષ્ટેરાધારભૂતા ત્વં બીજરૂપોઽહમચ્યુત્તઃ ॥ ૬૦

+ + + +

કૃષ્ણં ષદન્તિ માં લોકાસ્ત્વયૈવ રહિતં યદા ।

શ્રીકૃષ્ણં ચ તદા તે હિ ત્વયૈવ સહિતં પરમ્ । ૬૨ ।

+ + + +

ત્વં સ્ત્રી પુમાનહં રાધે નેતિ વેદેષુ નિર્ણયઃ ।

ત્વં ચ સર્વસ્વરૂપાસિ સર્વરૂપોઽહમક્ષરે ॥ ૬૪ ।

યદા તેજઃસ્વરૂપોઽહં તેજોરૂપાસિ ત્વં તદા

ન શરીરી યદાહં ચ તદાત્વમશરીરિણી ॥ ૬૬ ।

સર્વબાજસ્વરૂપેઽહં યથા યોગેન સુન્દરિ ।

ત્વં ચ શક્તિસ્વરૂપાસિ સર્વસ્ત્રીરૂપધારિણી

શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડ. ૧૫ ૨૧.

જેમ તું છે તે પ્રમાણે હું છું. આપણા બન્નેમાં કોઈ પણ ભેદ નથી. જેમ દુધમાં ઘોળાસ છે, તથા અગ્નિમાં બાળવાનો ગુણ છે, પૃથ્વીમાં ગંધ છે તેમ હું તમારામાં છું. માટી વગર કુંભાર ધડો કરી શકતો નથી તથા સોના વગર કુણ્ડળ પણ સોની બનાવી શકતો

૨૧૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

નથી. તેમ તારા વગર હું સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી શકું એમ નથી. તુંજ સૃષ્ટિના આધારભૂત છે. હું અચ્યુત બીજ રૂપે છું.”

+

+

+

તારા વગર હું હોઉં ત્યારે લોકા મને કૃત્ત કૃષ્ણજી કહે છે, પણ જો તારી સહિત હોઉં તો મને શ્રીકૃષ્ણજી કહે છે.

હે રાધા ! તું સ્ત્રી છું અને હું પુરુષ છું એવો નિર્ણય વેદમાં નથી. તું સર્વરૂપ છે હું પણ હે અક્ષરસ્વરૂપ સર્વસ્વરૂપ છું. જ્યારે હું તેજ સ્વરૂપ થઉં છું ત્યારે તું તેજોરૂપ બને છે. જ્યારે હું શરીર ધારણ કરતો નથી ત્યારે તું પણ અશરીરિણીજી છે. હે સુંદરિ ! હું જેમ યોગથી સર્વસ્વરૂપ છું તેમ તું પણ સર્વ સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરનાર સર્વ શક્તિ સ્વરૂપ છું.”

આ કૃકરાઓ ઉપરથી એવું અનુમાન આપણે દોરી શકીએ કે જેઓ રાધાને સાંખ્યની પ્રકૃતિનું રૂપક સમજે છે તેઓની બુદ્ધિમાં તે પ્રકારે સમજવામાં સંભ્રમ થયેલો છે. અહિંયાં રાધાને આત્માની-બ્રહ્મની શક્તિ કહેલી છે. આ શક્તિ સાંખ્યની પ્રકૃતિ નથી. સાંખ્યની શક્તિ પુરુષથી તદ્દન અલગ છે. તેમ પ્રકૃતિ સાથે પુરુષનો સંબંધ સ્ફટિક પાત્રમાં જેમ પુષ્પની છાયા હોય તેની સમાન છે. એ સંબંધથી જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે મિથ્યા છે, અનર્થોત્પાદક છે, આપણને બંધનમાં નાંખનાર છે, અહિંયાં આત્મા-બ્રહ્મ અને નિરૂપણ કરેલી શક્તિનો સંબંધ આધાર અને આધેય જેવો છે. આધાર અને આધેય લિન્ન હોતાં નથી. તેમ બ્રહ્મ અને તેની શક્તિ એક બીજની પૃથક્ નથી. બ્રહ્મનો પોતાની શક્તિ સાથેનો આ પ્રકારનો સંબંધ શ્રી

વિષ્ણુપુરાણના પ્રથમ અંશના આઠમા અધ્યાયમાં આપ્યો છે વિશેષ જ્ઞાસાવાળાએ ત્યાંથી જોઈ લેવો.

આટલી ચર્ચા પછી આપણે એટલું તો સમજી શક્યા કે રાધા તે ઇશ્વરની શક્તિ છે. રાધા અને કૃષ્ણનું-બ્રહ્મ અને તેની શક્તિનું લગ્નવિધિ પૂર્વક થયેલુંજ છે. તે લગ્ન એટલે એ શક્તિનો આવિર્ભાવ તથા વિહાર છે.

સ વૈ નૈવ રમે એ શ્રુતિ અનુસાર જ્યારે બ્રહ્મને નામરૂપાત્મક લીલા કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે પોતાની ઇચ્છાશક્તિદ્વારા એક બ્રહ્મ એ રૂપ બન્યા એમ નીચેની પંક્તિઓમાં કહ્યું છે:

વર્ધતે સા વ્રજે રાધા શુક્લે ચન્દ્રકલા યથા
શ્રીકૃષ્ણતેજસોઽર્ધેન સા ચ મૂર્તિમતી સતી
एका मूर्तिर्द्विधाभूता भेदो वेदे निरूपितः

इयं स्त्री स पुमान्किवा सा वा कान्ता सुमानयम् ।

હવે જે લોકો એમ કહે છે કે રાધાના નામનો ઉલ્લેખ અન્યત્ર નથી; તો તત્સંબંધિ જણાવવાનું કે આ પણ ગંવેપણના અભાવની ખામીજ જણાવે છે. *પદ્મપુરાણ, બૃહદ્ગોતમીય, તથા ઋક્ પરિશિષ્ટ વગેરે ધણા ગ્રંથોમાં તે નામ છે.

“ રાધાયા માધવો દેવો માધવેનૈવ રાધિકા
વિભ્રાજન્તે જનેષ્વા ।

ગોપાલોત્તરતાપનીય ઉપનિષદમાં રાધાને માધવી કહી છે. પુરાણ પછીના કાળમાં તથા જયદેવની ગીતગોવિન્દ રચાઈ તે પૂર્વે પણ અન્ય ગ્રંથોમાં આ નામ છે.

*જુઓ પ્રો. આનંદશંકરભાઈનો ‘એજવાળાઓ ક્યાંથી પ્રકટી’ નામનો નિબંધ ? વસન્ત માસિકમાં.

૨૨૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

સાન્દ્રં મુદં યજ્ઞતુ યજ્ઞતાઃ

કુર્વન્નજસં યન્નાપ્રવાહસલીલરાવાસ્મરણ

મુરારેઃ ।

[.....યમુનાના જળમાં રમતી રાધાનું સ્મરણ કરાવતો.

(વિક્રમાદક દેવચરિત ! બિલ્હણ ઇ. સ. ૧૦૭૦

પ્રીત્યૈવ વમૂષ કૃષ્ણસ્ય શ્યણાનેચયુઃસ્વનઃ

જાતા મધુકરસ્યેવરાવાવાધિકવલ્લભા

[કૃષ્ણને.....રાધાજ સહુથી વધારે વહાલી હતી.]

દશાવતાર ચરિત-ક્ષેમેન્દ્ર.

ઇ. સ. ૧૦૩૭

પણ કોઈ કહેશે કે ભાગવતમાં તો રાધાનું નામ બિલકુલ નથી તેનું કેમ ? તેનો ઉત્તર એવી રીતે આપી શકાય કે ત્યાં રાધા તો છે, પણ તેના નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી. માત્ર સામાન્ય રીતે ગોપીજ કહી છે. રાધાનું નામ નહિ લખવાનું કારણ એ છે કે એ ભગવાનનાં પત્ની હતાં અને તેથી પત્નીનું નામ નહિ દેવું બ્લેધએ એ જે શિષ્ટાચાર છે તેને અનુસરીને કદાચ ગોપ્ય રાખ્યું હોય એમ સંભવી શકે છે. રાધાનું નામ ભાગવતમાં છે કે નહિ તે આખતના નિર્ણયમાં ત્રથા કાળક્ષેપ નહિ કરતાં રાધા અને કૃષ્ણનો સંબંધ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં કેવા પ્રકારનો છે તે સમજવા માટેજ આપણું ધ્યાન આપવું તે યુક્ત છે. દયારામભાઈ પુષ્ટિ સંપ્રદાયના હતા. તે સંપ્રદાયમાં રાધાનું સ્વરૂપ શું છે તેજ આપણે સમજવું યુક્ત ગણાય. આ સંપ્રદાય પ્રમાણે રસાત્મક પ્રભુની સિદ્ધિશક્તિ તે

રાધા છે એવું શ્રીહરિરાયણએ એક સંસ્કૃત લેખમાં જણાવ્યું છે. તે સંસ્કૃત લેખનો સાર નીચે *પ્રમાણે છે.

રાધામાં મૂળ શબ્દ રાધમ્ છે. વેદમાં અનેક સ્થળે રાધસ્ શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. પત્તે અમે રાધઃ ઇત્યાદિ વેદ વાક્યોમાં ~~અનન્ય~~ રાધઃ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં એ શબ્દ વપરાયો છે. ત્યાં તેનો અર્થ સિદ્ધિ થાય છે. તે પ્રમાણે અહિં પણ રાધાનો અર્થ સિદ્ધિ-ભગવાનની મુખ્ય શક્તિ એમ ક્યો છે. કૃષ્ણને 'બહુ વલ્લભ' કહ્યા છે. અન્ય ગોપીઓ પણ ભગવાનની શક્તિઓ છે પણ તે સામર્થ્ય રૂપે છે, સ્વરૂપે નહિ. રાધા એજ ભગવાનની સિદ્ધિ શક્તિ હોવાથી સ્વરૂપાત્મક છે, અને તેથી અન્ય શક્તિઓ-ગોપીઓ કરતાં તેમનું મુખ્ય સ્વામિનીત્વ છે. ગોપીઓ લોકમાં રસાત્મકતા પ્રકટ કરવાને શક્તિ રૂપે છે. રાધા પણ સિદ્ધિરૂપ હોવાથી રસાત્મક સ્વરૂપ જ છે. જેમ આરંભેલું ઘટપટ ઇત્યાદિ કાર્ય જ્યાં સુધી સિદ્ધિ પામ્યું ન હોય ત્યાં સુધી તે અપૂર્ણ છે. આ ઘટ છે, આ પટ છે ઇત્યાદિ વ્યવહારનો વિષય તે બનતું નથી. તેવીજ રીતે આપણે હમણાં ઉપર જણાવ્યું તે રીતે ભગવાન રસાત્મક જોકે છે ખરા પણ રસ સાહિત્યના અભાવે-એટલે જ્યાં સુધી તેમાં સિદ્ધિ નથી સિદ્ધિ શક્તિથી યુત નથી ત્યાં સુધી તે અપૂર્ણ છે. રસ પદના વ્યવહારમાં આવી શકતા નથી. જ્યારે સિદ્ધિ સમન્વિત હોય-રાધા સહિત પૂર્ણ હોય ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ રસાત્મક પ્રભુ બને છે. ગીતગોવિંદમાં કૃષ્ણ અને રાધાની સંયોગ અને વિપ્રયોગ શૃંગારની લીલાના વર્ણનમાં

જ્યાં હમણાં સંસ્કૃતમાં તથા તેનો ગુર્જરાભાષામાં અનુવાદ 'વિષ્ણુનાદ' નામના માસિકમાં પ્રકટ થયો છે.

૨૨૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાષ્યનું આન્તર જીવન.

સિદ્ધિ શક્તિ સમન્વિત રસાત્મક પરમતત્ત્વનુંજ વર્ણન કર્યું છે. સિદ્ધિ શક્તિથી સમન્વિત હોવાથી તેની સંપૂર્ણ રસાત્મકતા વર્ણવી છે. દયારામભાષ્યનાં રાધા કૃષ્ણનાં શૃંગારનાં વર્ણનો આ દષ્ટિથી અવલોકવાં જોઈએ.

રાધાના સ્વરૂપ વિષે દયારામભાષ્ય રસિકવલ્લભના ૮૭ માં પદમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે.

“ શ્રીસ્વામિની શું સ્વરૂપ તે શુભ કહું સહિત વિવંક;
શ્રીકૃષ્ણ રાધા નામે એ, વસ્તુતઃ જોતાં એક.
જયમ અગ્નિ-જવાળા, ચંદ્ર-કૌમુદી, સિન્ધુને વળી છાળ,
કહેવાય ભિન્ન અભિન્ન બન્ને વસ્તુ એકજ જોળ,
જે ” **ષકમેવાદ્વિતીયં બ્રહ્મ** કહ્યું શ્રુતિ જુગ જાણી;
નહી તો થયું ધ્રુવ ષ્વ શબ્દે અદ્વિતીય શીદ વાણી ?
ભાસે જુગલ વૈ એક એ મળી, હેતુ એ પુનરુક્તિઃ
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ રાધા એક એ એ યુક્તિ.

આ પંક્તિઓમાં દયારામભાષ્ય કહે છે કે વસ્તુતઃ રાધા અને કૃષ્ણનું સ્વરૂપ એકજ છે, ભક્ત મંત્રાએ કરીને અગર શાબ્દિક પ્રયોગે કરીનેજ તે ભિન્ન દેખાય છે. પણ જે કાષ્ટ એ બન્ને સ્વરૂપને ભિન્ન સમજે છે તે મૂર્ખ છે. શ્રુતિમાં બ્રહ્મને એક અને અદ્વિતીય કહ્યું છે તેનો આશય પણ આજ છે. એટલે રાધા અને કૃષ્ણ જે દ્વૈત દેખાય છે તે અદ્વૈતજ છે; નહિ તો મૂળ સંસ્કૃતમાં જે “**ષ્વ**” પ્રત્યય શ્રુતિમાં છે તેના અર્થની મંગતિ બરાબર બનતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે પદ તદ્દન નિષ્પ્રયોજન થઈ જાય છે. કૃષ્ણ અને રાધાની અદ્વૈતતા જણાવવાને કવિ કેટલાંક દૃષ્ટાંતો આપે છે. અગ્નિ અને જવાળાના

દષ્ટાંતમાં જવાળાનો આવિર્ભાવ અગ્નિચક્રીજ છે અને તે વચ્ચેનો સંબંધ આધારાધેયનો છે. રાધા અને કૃષ્ણનો સંબંધ છે તેવોજ અન્ય દષ્ટાંતોમાં ચંદ્ર, કૌમુદી, સિન્ધુ અને તેની છોળમાં છે અને તે આ અર્થ સ્ફુરાવે છે.

ઉભયની અભિન્નતા રસિકવલ્લભ પદ ૮૮ માં પણ પ્રતિપાદન કહી છે.

શ્રીકૃષ્ણ હોય કહી રાધિકા થઈ જાય રાધાકૃષ્ણ;
ત્યાં કાર્ય કારણ કથનથું ! પૂરણ પરસ્પર તૃષ્ણ.

આત્મા વૈ રાધિકા પ્રોક્તા, વેદની શ્રુતિ એહ,
જન દયાપ્રીતમ કૃષ્ણ રાધા એક નિઃસંદેહ.

દ. કૃ. મણિમાલા ભાગ ૨ જો.

આ પદમાં પુનઃ વેદની શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરીને રાધા અને કૃષ્ણની એકતા સિદ્ધ છે. કૃષ્ણ રાધિકા થઈ જાય છે અને રાધિકા કૃષ્ણ થઈ જાય છે એ એટલુંજ સૂચવે છે કે રસની રસોદ્બોધક શક્તિદ્વારા સ્પૃતિ થાય છે ત્યારે તેમાં “રસ” વસ્તુ થું અને તેની શક્તિ કયી તે લક્ષ્યમાં આવી શકતું નથી. આધિદૈવિક પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ રાધારૂપ પણ પોતેજ થાય છે અને અખંડરાસ પ્રવર્તાવે છે. તેને માટે નીચલું પદ છે—

શ્રીમદ્ રાધિકા શ્રીકૃષ્ણ વસ્તુ એક છે જો,

દેવા ભકતને સુખ યુગલ વપુ વિવેક છે જો.

શ્રીમદ્. ૧

આઘે એક રૂપ બ્રહ્મ શ્રુતિ ગાય છે જો,

તે એ એ મળીને એક કહેવાય છે જો.

શ્રીમદ્. ૨

એમાં અનુભવીને તો સુધી સમજણ પડે જો,

તો પણ અજ્ઞાણને મન આશ્ચર્ય અડે જો.

શ્રીમદ્. ૩

તે માટે કહું દષ્ટાંત યુક્તિ જોડીને જો,

સાંભળતામાં સંઘ સંશય નાંખે તોડીને જો.

શ્રીમદ્. ૪

- ત્વયાસહ ચણે જ્યમ એક ભાસ્વમાન છે જો,
અંતરમાં સમાન દિલ્લ વિલ્લમાન છે જો. શ્રીમદ્. ૫
- હાવાં કહું પૃથક પ્રકટ થવા તણી વિધિ જો,
ધનશ્યામ થકી શ્યામા આનંદના નિધિ જો. શ્રીમદ્. ૬
- શ્રીજી સાગર ને લહેરી ભાનુનંદિની જો,
ધંદુ અલખેલો અલખેલી ચાર્યાદિની જો. શ્રીમદ્. ૭
- વિઠ્ઠલ વહ્નિને કીર્તિકન્યા જવાલિકા જો,
સૂરજ શ્રીવ્રજેશ કાન્તિ રાધા બાલિકા જો. શ્રીમદ્. ૮
- રૂપ રસિકવર છબીલી છાયા તે તણી જો,
પુરૂપ પુરૂષોત્તમ રામા રાધિકા બની જો. શ્રીમદ્. ૯
- કૃષ્ણ આત્મા રાધા રાધા કૃષ્ણનો સહી જો,
એમાં અધિક ન્યૂન કાષ કહેવાયે નહિ જો. શ્રીમદ્. ૧૦
- પરસ્પર શોભા એક એકની ભણું જો,
એકલાં ન શોભે કહું દષ્ટાંત તે તણું જો. શ્રીમદ્. ૧૧
- કેસરી અરણ્ય જેમ ચંદ્ર જ્યાં જામિની જો,
શિષકેશ દેહી દેહ મેઘ દામિની જો. શ્રીમદ્. ૧૨
- પરસ્પર ઉભય એકેકમાં વ્યાપી રહ્યાં જો,
પ્રિતમ પ્રિયા પ્રિયા પ્રિતમ સંભવે કહ્યાં જો. શ્રીમદ્. ૧૩
- અનલ દહનતા જેમ ઘંટા વિષે નાદ છે જો,
સલિલ શીતલતા સુધા વિષે સ્વાદ છે જો. શ્રીમદ્. ૧૪
- એ વિષે સ્વરૂપ લાલ લાડિલી તણું જો,
એ બે થકી લીલા સર્વ અપર નહીં આણું જો. શ્રીમદ્. ૧૫
- સદા રસમય સંભોગી રસ રાસનાં જો,
યુગલરૂપ એ સર્વસ્વ દયા દાસનાં જો. શ્રીમદ્. ૧૬

આ પદમાં દયારામભાઈ કેવી રીતનું લીલા સૃષ્ટિમાં અદ્વૈત માને છે તે અતિ સુંદર રીતે દર્શાવે છે. ભગવાન અને ભગવાનના ધર્મ અનન્ય છે. ભગવાનના ધર્મ ભગવાનથી જુદા નથી તે દર્શાવવાને સમુદ્ર તરંગ ચંદ્ર અને ચાંદની અગ્નિ અને જ્વાલા સૂર્ય અને કાંતિ રૂપ અને પ્રતિરૂપના દૃષ્ટાંતો આપે છે. રાધિકા રૂપ પણ ભગવાન પેતે છે છતાં પણ રાધિકા એક એમનો ધર્મ છે. સ્વયંધર્મી છે અને રાધિકા ધર્મ છે. કૃષ્ણ અને રાધા ઉભય ભિન્ન નથી, ઉભયમાં ન્યૂનાધિક કાંઈ નથી. અને પ્રભુનું રસત્વ ઉભયની શોભાથી વિશેષ સિદ્ધ થાય છે. કુસરી અસ્થ્યમાં ચંદ્ર યામિનીમાં (રાત્રીમાં), શીષ કેશથી, કૈહ દેહીથી અને મેઘ દામિની (વિજળી) થી જેમ પરસ્પર એક બીજાની શોભા વધારે છે તેમ ભગવાન આધિદૈવિક પુરુષોત્તમ થી કૃષ્ણ રાધા સંગમાં અધિકતર શોભે છે. કૃષ્ણને રાધા ઉભય એકેકમાં વ્યાપી રહ્યા છે. તન્મય થયા છે. તેને માટે દૃષ્ટાંત આપે છે કે અનલ (અગ્નિ) અને દાહકતા ઘંટા અને નાદ, સલિલ અને શીતલતા સુધા અને સ્વાદ, જેમ પરસ્પર અભિન્ન છે, તદાત્મક છે, તેવી રીતે લાલ કૃષ્ણ અને લાડિલી રાધિકાનું સ્વરૂપ આધિદૈવિક સમજવું. સર્વ લીલા ઉભયનીજ છે, એ સિવાય બીજું કાંઈ નથી અને એ યુગલ સ્વરૂપ રાસમાં સદા રસમય છે, અને એ રસ દયારામના સર્વસ્વ છે.

આ રસ અને રસશક્તિ ચણાની બે દાળ જેવી હોવાથી જુગલ રૂપે જણાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે એકજ છે.

એક ચણો જ્યમ દ્વિદળ મળીનેજ, સ્વતઃ સિદ્ધ રહ્યા બે હળીનેજ, સત્ય ચણો જ્યમ ભાસે એકજ, દ્વિદળાંતરમાં વિરલ વિવેકજ.

ત્યમ અક્ષર વેષ્ટિત જુગરૂપજ. અતુલવી જણે વાત અનુપજ

એક રૂપથી રમણ ન થાયજ, બીજું ધમ્ધું સમ પ્રજરાયજ.

૨૨૬ ભક્ત કવિશ્રી હ્યારામલાઈનું આન્તર જીવન.

પ્રભુનાં બે પ્રકારનાં રમણુ છે. ૧ આન્તર રમણુ અને ૨ બાહ્ય રમણુ. જ્યારે બાહ્ય રમણુ કરવાની ઇચ્છા પ્રભુ કરે છે ત્યારે પોતાનામાં રહેલું નિત્ય લીલોપયોગિ સર્વસાહિત્ય બહાર પ્રકટ કરે છે. સ્વહૃદયમાં સ્ત્રીભાવ જે ગૂઢ હતો તે અને સર્વ રસોદ્બોધક ઉપસ્કર બહીરમણુર્થ પ્રકટ કરે છે.

પ્રભુ તો શ્રીસ્વામિનીજી સાથે નિત્ય રમણુ કરે છે. આપનું રમણુ નિત્ય છે. આત્મરાતે આત્મક્રોડઃ આત્મમિથુનઃ ઇત્યાદિ વેદવચન પ્રભુને આત્મારામ તેમ સત્ય કહે છે. ભાત અને પટોલું, રૂપ અને છાયા, એ બન્ને સાથેજ પ્રકટે છે. તો પણ જેમ એક દીવાથી બીજો દીવો થાય તે પણ તેના જેવોજ થાય, તેમ પ્રભુનાજ સ્વરૂપ માંથી શ્રીસ્વામિનીજીનું સ્વરૂપ પ્રકટ થયું, તે પણ પ્રભુ સ્વરૂપજ છે એમ સમજવું.

રાસમંડળમાં મુખ્ય રાધા છે; અર્થાત્ રસના આવિર્ભાવમાં સિદ્ધિરૂપા તે મુખ્ય શક્તિ છે પણ અન્ય સુંદરીઓનાં યૂથ તે પણ રમેશ્વરી રાધાના અંશજ છે. એ શક્તિ સામર્થ્યરૂપા છે.

કેટલાકો અમરકોપની રાધા વિનાસ્વા પુષ્યે તુ સિત્તિ-
શ્યૌ પ્રવિષ્ટયા । એ પંક્તિનો આશ્રય લઈને રાધા એટલે વિશાખા
નક્ષત્ર એમ કહે છે. કૃત્તિકાથી વિશાખા ચૌદમું નક્ષત્ર છે. પ્રથમ
કૃત્તિકા નક્ષત્રથી વર્ષ ગણાતું હતું. આ રીતે જો કૃત્તિકાથી રાશિઓ
ગણવામાં આવે તો વિશાખા અગર રાધા નક્ષત્ર મધ્યમાં આવે છે.
તેથી તે રાસમંડળમાં ગણાય છે અર્થાત્ રાસમંડળ તે કૃત્તિકા રાશિમંડળ
છે. અને તેની મધ્યમાં રહેતી રાધા તે વિશાખા નક્ષત્ર છે. આ
પ્રમાણે જે લોકો માને છે તે ભકિતમાર્ગના રહસ્યથી તદ્દન અજાત
છે. તેઓનો પ્રયત્ન શાસ્ત્રસિદ્ધ વસ્તુને રૂપકનો આધાર સમર્પવાનો
જણાય છે અને તેથીજ તે અગ્રાહ્ય છે.

દ્યારામલાઇની ભાવના શ્રી વલ્લભાચાર્યના ભક્તિસંપ્રદાય અનુ-
સાર છે. તે પ્રમાણે રાધા એટલે રસ સ્વરૂપ પરમાત્માની સિદ્ધિરૂપા
શક્તિ છે એમ આપણે પ્રતિપાદન કર્યું છે. એક ગરબીમાં દ્યારામલાઇ
કૃષ્ણ પાસે રાધાપ્રતિ નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કહાડાવે છે.

સાચું માંનજે, રૂપાળી રસિક રાધિકે જો,
સકળ સદ્ગુણનું ધામ રહિત બાધિકે જો. ૧

* * *
પીતવર્ણુ ત્હારે માટે પીતાંબર ધરું જો;
શ્યામ ને માટે તુજ અંજનનું ચિંતન કરું જો. ૭
કમળ ધરું ત્હારું મુખકું થવા ધ્યાનને જો,
રાખું વાંસળી કરવા ત્હારા ગુણગાનને જો. ૮
તારા નેત્ર સમ એ તુને નિરખવાના સુખને જો,
આતુર થયો ઘણું મોહો તારા મુખને જો. ૯
મકર કુંડળ ચપળ કાંઈ એક તારાં નેત્રશાં જો,
શંખ ચક્ર ગદા કંઈ કંકણુ કરે જસાં જો. ૧૦
એહેવો દુર્લભ છું હું મળતો નથી કોઈને જો.
ત્હારે આધીન થયો જીવું તે હું છું જોઈને જો. ૧૨

દ. કા. સં. ગરબી. ૪ પૃ. ૧૬૬

આ પંક્તિઓમાં કહે છે કે રાસમાં જ્યાં સુધી રાધા ન હોય ત્યાં સુધી
રાસ સંપૂર્ણ બનેજ નહિ માટેજ શ્રી કૃષ્ણ રાસની સિદ્ધિ માટે પોતાની
સિદ્ધિ શક્તિરૂપ રાધાને આશ્રય કરે છે. એ સિદ્ધિ શક્તિથીજ પોતે
અખિલ રસમય બને છે. રસસ્વરૂપ કૃષ્ણનાં અલંકારાદિ ઉપસ્કરો
પણ સિદ્ધિ શક્તિના વિહારજન્ય મોહને માટે છે. પ્રભુ કહે છે કે
હું પોતે જોકે રસાત્મક હોઈને અન્યને દુર્લભ છું; છતાં રાધા-સિદ્ધિ

શક્તિને અધીન છું. કારણ કે તે શક્તિના આભાવે રસસ્વરૂપની
 યસાર્થ રસાત્મકતાજ બનતી નથી, માટે પોતે એજ ગરબીમાં આગળ
 કહે છે. “ભૂષણ જગતનું હું તું મારો શણગાર છે જો”-પ્રભુ
 અખિલ જગતના ભૂષણ છે, પણ તેમનો અલંકાર તો રાધા છે.
 અર્થાત્ સિદ્ધિ શક્તિ રૂપ રાધાથીજ પ્રભુની રસાત્મકતા છે. માટેજ
 રાધા જો રીસાય તો શ્રીકૃષ્ણ તેમને મનાવે છે. જો ન મનાવે તો
 રસની સ્ફૂર્તિ તથા વિહાર બનેજ નહિ. તેમ જો કૃષ્ણ રિસાય તો
 રાધા તેમને મનાવે છે કારણ કે પોતે એક શક્તિજ માત્ર છે, અને
 તે પ્રભુના આશ્રયે રહે છે. પ્રભુ આધાર છે અને પોતે આધેય છે
 તો પછી જો આધાર દૂર થાય તો આધેય શી રીતે ટકી શકે ?
 માટે કૃષ્ણ રિસાય તો તેથી રાધાને ઉદ્વેગ થાય એ સ્વાભાવિક છે;
 અને તેથી તેમને મનાવે પણ ખરા. આ આશયથી કૃષ્ણ રાધાને
 માનકાળે ઉપાલંબ આપતાં કહે છે.

મનમાં જાણું છે કે કેવા મનાવે છે મુજને જો

એવો રિસાવીશ જો પગે લગાડીશ તુજને જો.

દ. કા. સં. ગરબી પ પૃ. ૧૬૭-૧૬૮.

રાધા પણ પોતાની સ્થિતિ સમજી જાય છે અને તેથી તેપણ
 સમય વર્તીને આગળની બીજી ગરબીમાં ઉત્તર આપે છે—

હું પણ જાણું છું ગિરધારો ગરજી છો ઘણાંજો,

સ્વાર્થ સાધતાં તો રાખતા નથી મણા જો.

હું એ રિસાવું પણ મન નથી રીસાવતું જો

માટે તમે થકી વહતાં નથી કાવતું જો.

આધેય સિદ્ધિ શક્તિરૂપ રાધાને આધાર રસસ્વરૂપ કૃષ્ણની
 સાથે વહતાં કાવતું નથી એવું પોતે કબૂલ કરી લે છે, અને તેથીજ
 તેને કૃષ્ણથી દૂર રહેવાનું સ્વતુ નથી. જો. ગા. સમહ.

પ્રકરણ ૬ હું.

કવિશ્રીના આદર્શ વૈષ્ણવવ્રતવનનાં સૂત્રો.

ચારામલાઇ પોતે વૈષ્ણવધર્મના અતિશય આગ્રહી અનેક સંકલ્પો પછી થયા છે એવું એમના ગુરુ શિષ્યસંવાદ તથા રસિકવલ્લભ આદિ ગ્રંથોની વિચારકક્ષા ઉપરથી માલમ પડે છે.

- ૧ કર્મ જ્ઞાની ભક્તિવંતજી, વિવિધ મળ્યા મને જેજે સંતજી;
- ૨ તે સર્વના પૃથક્ વિચારજી, કર્મો ભાષે બહુ પ્રચારજી;
- ૩ જ્ઞાની ભાષે કર્મનો ત્યાગજી, ભક્તિવંત કહે પ્રભુ અનુરાગજી;
- ૪ સ્માર્ત કહે પૂજા પંચાંગજી, ભક્તાચાર્ય કહે બ્રહ્મના તે સ્વાંગજી;
- ૫ કર્મક યોગી યોગને ભાષેજી, શુષ્ક વેદાંતી ન જ્ઞાનવીણ ચાષેજી;
- ૬ સેવડા જતીના મલિન વિચારજી, મારણ મોહન બ્રહ્મ વિકારજી;
- ૭ ચિત્ત ચગડોળે ચઢ્યું બહુ મારુંજી, બાળક બુદ્ધિથી હું શું નિરધારુંજી

દેચારામલાઇ ઇચ્છારામ ભટ્ટજીના સમાગમમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે પોતાની પૂર્વ સ્થિતિનું ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારે વર્ણન કરે છે. ઇચ્છારામ ભટ્ટજીએ એ સર્વ શંકાનો પરિહાર કર્યો એમ પણ આપણા કવિશ્રીજી કહે છે કે.

“મૌ શંકનો નિરધાર કીધો, મળ્યા ભક્તિ નિષ્ઠ
ભટ્ટજી મહારાજ કહાવે, ડાકારાધીસ જેના ઇષ્ટ”

૨૩૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

આ સમાગમનું પરિણામ પણ કવિશ્રી જણાવે છે કે—

“સર્વાત્મ નિવેદન કર્યું, સર્વે સમર્પ્યું કૃષ્ણુ;
આ લોકને પરલોકની દૃષ્ટી ગઢ સૌ તૃષ્ણુ.

+ + + + +

કર્મ જ્ઞાન સહિત ભક્તિ યથાક્રમ સુમાર;
હોત વાત્સલ્ય સહિત સેવા, એક નંદકુમાર.

+ + + + +

શ્રીમદનમોહન પ્રકટ પ્રભુ, સેવ્ય કરી મુજ માથ.
પધરાવીઆ પુષ્ટિ પ્રભુ અનાથ કીધો સનાથ

+ + +

તેણે કરી સંદેહ છેદ્યા, ન રહી શંકા લગાર.

રસોદ્બોધક લીલા લલિત, પરમ પુરુષ પર પ્યાર;

પ્રેમક પૂર્વક શ્રવણ કરતાં વાધી પ્રીત અપાર.

શ્રવણ કીર્તન ગાન કરવા, શીખ ગુરુએ દીધી

મેં સાદરે તે પ્રમાણી, માથે ચઢાવી લીધી.

આ ઉપરથી સમગ્ર જીવન છે કે દયારામભાઈએ અનેક તર્કવિત-
કર્તાનું જીવન આગ્રહી પુષ્ટિમાર્ગીય થતાં પહેલાં વ્યતીત કર્યું હશે.
શુદ્ધિપૂર્વક પુષ્ટિમાર્ગની શ્રેષ્ઠતા સ્મરવાથી કવિશ્રીએ તેનો આગ્રહ
પૂર્વક સ્વીકાર કર્યો એટલુંજ નહીં પરંતું સકલ જીવનપર્યંત તત્ત્ર-
તિપાદિત સિદ્ધાંતોનુંજ સ્વ કાવ્યદ્વારા ઉદ્ઘાટન કર્યું, અને તદનુસારી
શૈલીથી કૃષ્ણુલીલાનો ગુણાનુવાદ મંજુલ પદોથી અને ગરબીઓથી કર્યો.

આ ઉપરથી સમગ્ર જીવન છે કે દયારામભાઈએ માત્ર મુખ્યત્વે
કરીને ભક્તિમાર્ગીય પ્રકારનાં જ કાવ્યો લખ્યાં. લૌકિક ઉન્નતિ એમને

સ્વતઃ ઇષ્ટ નહિ હોવાથી વિરલજ પ્રસંગે લૌકિક બોધ કરે છે. અલૌકિક કાવ્યોમાં ભગવદ્ગુણ અને લીલાનુવાદ કાવ્યોમાં પ્રભુની અનેક લીલાની રાસોત્સવ ઇત્યાદિનું વર્ણન કર્યું છે. જ્યારે ઉપદેશાત્મક કાવ્યોમાં પુષ્ટિમાર્ગના અને ષ્લવાદના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, એ પ્રતિપાદન કવિશ્રીએ એટલું તો સચોટ રીતે કર્યું છે કે કવિશ્રીના સકલ જીવનમાં એમનું મન એ સિદ્ધાંતોમાં કેટલું બધું નિમગ્ન હશે તે સ્પષ્ટ થાય છે. આ રીતે જે સિદ્ધાંતો કવિશ્રીએ પ્રતિપાદન કર્યા છે તે આપણે કવિશ્રીનીજ ઉક્તિના ઉપન્યાસદ્વારા અહિંયાં વિચારીશું.

પ્રથમ કવિશ્રીની લૌકિક બોધવિષયક જે કંઈક સૂચના છે તે દર્શાવી લઈ પછી અલૌકિક વિષય ઉપર કંઈક કહીશું.

દયારામભાષના શુદ્ધ સ્વરૂપનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. કવિશ્રી સ્વતઃ પૂર્ણ નૈતિક જીવનવાળા હતા એટલુંજ નહીં પણ જે બોધ એમણે ઉપદેશ્યા છે તે જે અનુસરવામાં આવે તો જન સમાજનું નૈતિક બળ વધે એ નિઃસંશય છે. શ્રીશુકદેવવત્ દયારામભાષ ઉપદેશે છે કે મહાન્ પુરૂષના વચનને અનુસરવામાં જ કલ્યાણ છે. મહાન્ પુરૂષની કૃતિને અનુસરવું નહિ.

“ મહોટાનું વચન સુખધામ, કૃતિ રીતે કરીયે
તે કરે ચાહાય તે કામ, આપણુ તો મરીયે.

* * *

માટે પ્રમાણુ વાટે ચાલવું, ભજવા ગિરિવરધારીરે
મહોટાની ગતિ મહોટા જાણે, દયા દીનતા સારી.

મહા પુરુષની કૃતિનું અનુસરણ કરવામાં હાનિ છે. મનુષ્યને તે દીનતાજ લાભપ્રદ છે.

કવિશ્રીને મન વાણી અને કૃતિની એકાર્થતા ઇષ્ટ હતી. મનસિ અન્યત્ વચાસૈ અન્યત્ કૃતૌ અન્યત્ ના ન્યાયવાણું આચરણ જે હાલ આપણે જોઈએ છીએ તે પ્રભુ પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં અનુપયોગી છે. પ્રભુ પ્રીતિ તો શું પરંતુ ચિરંજીવી લોક પ્રિયતાનું સંપાદન પણ 'કહેણી તેવી રહેણી' વિના દુર્લભ છે.

“ કહેણી તેવી રહેણી મળે નહિ, કેમ રીઝે વજરાય.

દયારામભાઈએ જન સમાજને જે ઉપદેશ કર્યો છે તે ઉપદેશ પણ તદનુસારી વર્તન કરનારને લાભપ્રદ થાય જ. મનુષ્યે સંગતિ પણ પ્રથમથીજ મહાન પુરુષોની સાથે કરવી. નીચ સંગતિનો ત્યાગ કરવો. કારણ કે સંસારમાં તરવાનું કે મરવાનું કારણ સંગતિ છે.

“ મૂળથી મોહોટી સંગત કરીએ, નીચ સંગત પરહરીએજ સંગત તેને વશ મન રહે છે, જેથી તરીએ મરીએ-શિક્ષા

શાણને (વ્યવહાર ચાતુરી)

મા ગૃધઃ શ્વેદ્ ધનમ્ ” નો ઉપદેશ પણ દયારામભાઈ આપે છે.

“ ખરી મહેનતનું દ્રવ્ય જોઈએ, નીચ નજર ન કરીએજ ” સાલસ કર્મ પણ પ્રભુના અને જગતના ભયથી કરવું નહિ. મનુષ્યે ઋણ કરીને વ્યય કરવો નહી. તેમ દ્રવ્ય હોવા છતાં તેને દાટીને દુઃખ ભોગવવું નહિ, પ્રભુએ જે સંપત્તિ આપી હોય તે પ્રમાણે ઉપભોગ કરવો. લક્ષ્મીનો યથાર્થ સદુપયોગ તો પ્રભુની વિતજ્ઞ સેવામાંજ થઈ શકે છે. પૂર્વ શત્રુ જોડે મિત્રતા ન કરવી. આત્મલાઘા અને પરનિંદા

અને પરપત્નીના હાસ્યનો એ સર્વેએ ત્યાગ કરવો. બહુ બોલવાથી અને
 છબ કહુ રાખવાથી મોટાપનો નાશ થાય છે. સુખ દુઃખ સમ ગણવ્યા
 અને ગર્વનો પરિહાર કરવો. આપણાથી અધિકતા (મોટાતાં) દર્શાવ
 લેવાં મૂર્ખ મનુષ્યની સાથે વાકુલહનો પ્રસંગ પાડવો નહિ. પ્રભુ અને
 ગુરુમાં શ્રદ્ધા રાખવી. દ્રવ્ય તો આજે છે અને આવકી કાલે
 નથી એમ સમજીને વિકતનો લોભ નહિ કરતાં સમાજમાં કીર્તિનું
 સંરક્ષણ કરવું. નિશ્ચિત વસ્તુને અનિશ્ચિત વસ્તુની પ્રાપ્તિને લોભે ત્ય-
 જવી નહિ. સર્વ પ્રતિ વિનય રાખવો તેમાંજ પોતાનેજ શોભા મળે
 છે. જ્યાં પ્રીતિ વિશેષ કરવી હોય ત્યાં ત્રણ વાતનો ત્યાગ કરવો.
 વિવાદ, ધન, વ્યવહાર, અને સ્ત્રી સાથે પરોક્ષ વ્યવહાર. મનુષ્યે પ્રભુ
 સિવાય કોઈ પણ સ્થળે જરૂર પ્રીતિ કરવી નહિ. વાગ્યવ્યવહારમાં સિતા-
 ક્ષરતા અને સ્પષ્ટતા તે વૈગ્ય સૂચવે છે. સમયને અનુસરીને વર્તવું.
 તન, મન, અને વસ્ત્ર સ્વચ્છ રાખવાં. પ્રભુ સિવાય સર્વ વસ્તુને જુડી
 ગણવી અને તેમાં લુપ્ત થવું નહિ. દંપતી વચ્ચે હૃત થવું નહિ.
 પોતાના ઉપર જે કોઈ દુઃખ આવી પડે તેને ઘૈર્યથી સહન કરવું.
 અન્યની પાસે તેનું ઉદ્ધાટન કરવાથી આપણું કંઈ પણ હિત થશે
 નહિ. દુર્જન સાથે વિરોધ કરવો નહિ. ચાર આશ્રમમાં ગૃહસ્થાશ્રમ
 મોટો છે કારણ કે તેમાં રહીને પ્રભુની સેવા સારી રીતે થઈ શકે.
 પરંતુ દયારામભાઈ કહે છે કે “ ઇચ્છામાં આવે તે આશ્રમમાં રહો કારણ
 કે તેમાં મને લેવા દેવા નથી પણ પ્રભુની સેવા કરવી જોઈએ. હરિ,
 ગુરુ અને હરિજનની સેવા અને સ્મરણ કરી સંસારમાંથી મુક્ત થવું. ”
 આવાં નીતિ વિષયક જીવન સૂત્રોને “ વ્યવહાર ચાતુરી ” નામના
 કાવ્યમાં દયારામભાઈ જણાવે છે. ભક્તનું વ્યાવહારિક જીવન આદર્શ
 મય હોવું જોઈએ. જો કે વસ્તુતઃ તેનું પરમ કર્તવ્ય તો પ્રભુ સેવાજ

છે. તે સિવાય કંઈ પણ અન્ય કર્તવ્ય તેને નથી. છતાં તેનું વ્યાવહારિક જીવન નિષ્કલંક અને શુદ્ધ હોવું જોઈએ. માટે આ જીવન સૂત્રો પોતાના કાવ્યોમાં જણાવ્યાં છે. આ આખું કાવ્ય ધણું સુંદર હોવાથી અમે વાચકોને માટે અહિંયાં આપીએ છીએ. તે ઉપરથી દયારામભાઈનું જીવન સાંસારિક દષ્ટીથી પણ કેટલું બધું ઉન્નત અને વ્યવહાર કુશળ હતું તેનો ખ્યાલ કરી શકાશે.

(વ્યવહાર ચાતુરીનો ગરબો.)

(રાગ આશાવરી)

“ સરવે કામ છોડીને પ્રથમ, ગુરૂ ગોવિંદને ભજીએજી;
 સકળ કામના જેથી સીદ્ધિ, વારે તેહને તજીએ; શિક્ષાશાળાને ૧
 મૂળથી મ્હોટી સંગત કરીએ, નીચ સંગત પર હરિએજી;
 સંગત તેને મન વશ રહે છે, જેથી તરિએ મરિએ; શિ. ૨
 શ્વેત સુરૂપ રંગ ગુણ કામળ. સુગંધવંત કપુરજી;
 શ્યામ મરી વણુ તે ઉડી જાયે, માટે ન રાખે દુર. શિ. ૩
 સુગંધી પુષ્પની રક્ષા કારણુ, કાંટાવાડ જ્યમ કરીએજી;
 કેવડા માંહે સુગંધ રહી છે, કંટક જાણી શું પરહરીએ. શિ. ૪
 ઉકરડે જે રત્ન હોય તો, દુર્ગંધી પણ સહેવીજી;
 વિજ્ઞાની બાળકની શિક્ષા, શિરપર ધરવા જેવી. શિ. ૫
 રીતે ચાલતાં દુઃખ પડે તો, ભલું સુખ અનીતે કુકુંજી;
 એસી નાવ જુડે નહીં કહેવત, તરી ઉતરો તો હે ભુંકું; શિ. ૬
 વિના વિચારે કામ કરે તે, પાછળથી પસ્તાયેજી;
 બગડી જુદે જે હોય ન સુધરે, મળે ન જે તક જાયે; શિ. ૭
 કરજ કરીને ખરચ ન કરીએ, દાટી ના સહિયે દુઃખજી;
 જેવી સંપત્ત તેવું ભોજન, સદા પામીએ સુખ, શિ. ૮

- પૂર્વે વૈર તાંહાં સ્નેહનાં કરીયે, પૂર્વે મિત્ર સું વેરજી;
મિત્ર કાક દીન ગુંજ પ્રકાશો, શત્રુ ના છટે ઝહેર; શિ. ૯
- આપ વખાણુ અવરની નિંદા, પર પત્નીસું હાસ્યજી;
અતિ ભાષણુ કદુ જીભ ચલાવે, મ્હોટમપણુનો નાશ; શિ. ૧૦
- સુખ આવે છાકી નવ જખએ, દુઃખ આવે નવ ડરીયેજી;
આપણુથી અધિકાને જોધને, ગરવ કલેશને હરિયે; શિ. ૧૧
- લોભીજન ધન વડે સાધિયે, ગરવી જોડી પાણુજી;
મૂરખનું મન ગમતું કરીયે, પંડિત સાચી વાણુ;
હરિ ગુરુ સાહેબથી સાચા રહીયે. સ્ત્રીસું જીહું કહીયેજી; શિ. ૧૨
- મોટાં આગળ કોઇ સમે પણુ, મુખે મ્હોટાં નવ થખએ; શિ. ૧૩
- રીત નભે નહીં રંદા ફેરી, વાંસલે વરવું થાયેજી;
કરવતની કક્ષા મ્હોટી રાખો, ઉભય લોક સુખદાયે; શિ. ૧૪
- કેવળ સ્વારથ કૃતિવાંસુદાની, સહુ પરમારથ રદોજી;
કરવત જે પાસે સરખું છોલે, રેહે ઘેર રેહે હરિખંદો; શિ. ૧૫
- લાખ ગમાવી સાખ રાખજો, સાખે મળશે લાખજી;
લાખ ખરચતાં સાખ નવ મળે, સાખ ગયે સહુ ખાખ; શિ. ૧૬
- મળી રહેજી પોળી નવ તજીએ, દુર મોદિક અભિલાષેજી;
ઉછંગ સુત અળગો કેમ કરીયે, ઉદર ગર્ભની આશે; શિ. ૧૭
- સામાને શોભા આપેથી, આપણે શોભા આવેજી;
પતિ સુખ શોભા સ્ત્રીને કરે જેમ, સ્ત્રીને પતિ દર્શાવે; શિ. ૧૮
- જે કરતાં પરિણામે હાનિ, તે કારણ ના કરવુંજી;
આપણી પોંચ પ્રમાણે સધજે, સમજી ડગલું ભરવું શિ. ૧૯
- જેથી પ્રીત વધ્યાની ઇચ્છા, તે ધર ત્રણથી ડરીયેજી;
વિવાહ ધન વેહેવાર પરોક્ષે, વામા વાત ન કરીયે; શિ. ૨૦

- માતા પિતા થું હેત ધરીયે, કહી ન ધરીયે દોષજી;
 નાગર વેલ વણુસે જેમ દળ વણુસે, જે પોંચું શતકોશ; શિ. ૨૧
- ભાવ રહિતનું અમૃત ભોજન, ક્ષુદ્ર કરીને જાણોજી;
 સ્નેહ સહિતનો સુકો શેટલો, અમૃત સમ પરમાણો, શિ. ૨૨
- થોડું બોધ્યામાં સુખ શોભા છે, બહુ બોલે પત જાયેજી;
 યો કાડીનો ચાલો ભાજે, સતના પાછળ થાયે; શિ. ૨૩
- કામ વિવેક કરીયે તદ્દપી, કષ્ટ પડ્યું તે માંહેજી;
 તો પછી હરિ ઇચ્છા એમ લેહેવું, હરખડવું નહીં તાંહે; શિ. ૨૪
- પાણી વાણી તે દષ્ટિ દઢ, રાખી સધળે જઈએજી;
 મોહોટમ આવે માન પામિયે, કહી દુષ્ટિયાં નવ થઈએ; શિ. ૨૫
- જે ભાવે પૂજે છે તેને, તેહેવો ઉત્તર દઈએજી;
 ભાપણમાં ભિતરનું હારદ, સેજે સમજી લઈએ; શિ. ૨૬
- જે વિના ચાલે ના તેની, મરજી રાખી રહેવુંજી;
 સમો આપણે સમજી લેવો, ભૂલ્યું ખગડ્યું સેહેવું; શિ. ૨૭
- તન મન વસન સુવિભળ રાખિયે, આજસ ક્રોધ ન કરવોજી;
 પરદુઃખ દેખી પ્રમન્ન ન થાવું, પાખાંડ ધર્મ ન ધરવો, શિ. ૨૮
- મહોટા જનની અદ્ય રાખવી, આજને શિક્ષા દેવીજી;
 ગુજ્જન સેવા દયા દીનસું, સ્ત્રીને વશ કરી લેવી; શિ. ૨૯
- દિવસે વાત વિચારી કરીયે, નીશા વિવેક છાનીજી;
 કાષ્ટ સમે કાષ્ટ કેહેવું સાંભળે, ઉપજે મહોટી હાની. શિ. ૩૦
- મહોટા સાથે નવ ખગાડવું, નીચ ભક્ષાઈ ન સારીજી;
 નૃપ યોગીનો નહી આમંગો, ક્ષણમાં કરે ખુવારી; શિ. ૩૧
- નમી ભીંત પરનાળા આરી, નવ હરવું તે હેડજી;
 ભગ્ન ભૂષ્ટ તન કળી પસ્તાવો, વળુ સ્વારથની વેદ. શિ. ૩૨

- જનર-જુગારી લસકર વ્યસની, વિશ્વાસે નવ રહેવુંજ;
વહેવારે વેપારે કાળજી, ન ધરવી સ્મૃત કહેવું. શિ. ૩૩.
- હરિવિના ક્યહું લુપ્તધાઇ ન જાવું, જુહું સર્વ સમજવુંજ;
કાળ ઝપેટા અચક લાગશે, ભગવત ભજન ન તજવું. શિ. ૩૪.
- જે જે વાતે મીઠું કહવું, આપણને જેમ ધાગેજ;
તેજ પ્રમાણે સમજી લેવું, સહુને સુખ દુઃખ જાગે. શિ. ૩૫.
- દંપતી વચ્ચે ફાલ ના થાવું, કુડી સાખ ન ભરવીજ;
ના કરીએ અરિકેરી ચુગલી, અધરમ પક્ષ ન કરવી. શિ. ૩૬.
- માણસ જોઇને કામ પાડીયે, મૂરખ મિત્ર ન કરીયેજ;
હક ના કરવી ખોટી વાતે, કુર દેવના સ્મરીયે. શિ. ૩૭.
- દીન સગાને દર્દ ન માગવું. દે ધણું માગે વાળીજ;
દાનોં દુસ્મન ગુણે ખારીયે, શકે ન ઉંચું લાળી. શિ. ૩૮.
- મરમ વચન કાઠને નવ કહિયે, સુણતાં તે સં કાચજ;
વાટે જતાંનું કષ્ટ કાપીયે, જ્યાહાં લગી આપણી પોંહોંચ. શિ. ૩૯.
- મધુરી વાણી વદીએ સહુથી, ઉદર રાખીએ ઉંડુંજ;
મળ્યા મનુષને પ્રાણ આપીયે, કાનું ન કરીયે ભૂંડું. શિ. ૪૦.
- કૃતિ ઉપકાર ના ભુલો જઇએ, ગુણ સધજેથી લેવોજ;
અનદાતાને અધિન રહેવું, લાલચ દગો ન દેવો, શિ. ૪૧.
- મ્હા મ્હોડું કંઇ સંકટ આવે, તો શ્રીહરિ શરણે જાવુંજ;
હીંમત રાખી ઉપાય કરવો, પ્રાણમુક્ત ના થાવું. શિ. ૪૨.
- મૂરખથી ક્યહું મમત ન કરવો, ગાંઠ ગોદડે દેવીજ;
અણી ચુકાવી કામ કહાડવું, આગળ બણસે કેવી. શિ. ૪૩.
- કદળી દેલ કુટીલજન કાઠી, કાપ્યાવણુ ફળ નાપેજ;
દુષ્ટની સામા સાધુ ન થાવું, શાતાં અતિ સંતાપે. શિ. ૪૪.

- કામ કપેચું આવે, ત્યારે ધીરાં થાવું જાણીજી;
જલદ થવાથી જોખમ લાગે, પત્થર હેડળ પાણી. શિ. ૪૫
- જેવો સમો વિધિ પણ તેવી, કરતાં કારજ થાયજી;
એક રીતે અટકી નવ રહેવું, રોગ પ્રમાણે ઉપાય. શિ. ૪૬
- અગમ વિચારી સરવે કરવું, ગલત ક્યહું ના રહેવુંજી;
સહુનું વચન વિચારો જોવું, રોમ રોમ ચિત્ત દેવું. શિ. ૪૭
- ગુણવંતની ઇતરાઇ ના કરવી, વૃદ્ધપણે લાલાઇજી;
ગુમાન ગરજ સમે નવ ધરવું, ભાગી જાએ લલાઇ. શિ. ૪૮
- પર ધર જાને દુઃખ ના રોવું, ક્રોધ ન થાયે વિભાગીજી;
પાછળથી પરતાવો ઉપજો, ભાર જાય સહુ ભાગી. શિ. ૪૯
- પરબ્રમાં ન અચાનક જાવું, વાત કરી નવ હસવુંજી;
ગુંજ કરતાં હોય જે જણાં ત્યાં, વણુ તેડ્યાં નવ ધસવું. શિ. ૫૦
- કાવતકમ કુમક વણુ સજ્જને, દુરીજન સાથ ન વઢવુંજી;
ગજ ગ્રહેવાનો મામન લઇને, અકરી અંધન ચઢવું. શિ. ૫૧
- રીતે પણ મોટાને વાદ ન કરવો મોટા સાથેજી,
ખરાખ કામે પત્થર નાખી, છંટાવું નિજ હાથે. શિ. ૫૨
- ભાણે ખેસીને ભૂખ્યો ઉકે ચાકર ન રાખે માઝાજી;
અણુ જાણ્યા ઉપર રીસાવે, એ તણે મુખના રાજ. શિ. ૫૩
- કલેશની ઉપર કલેશ રાખવો, ક્રોધની ઉપર ક્રોધજી;
મન મોહ મદ મચ્છર ના ધરવો, મનને કરવો બોધ. શિ. ૫૪
- આ વ્યવહાર ચાતુરી શિક્ષા, ધરશે ઉરમાં રાખીજી;
ભવ મુખ હરિ ભક્તિ પદ લેહેશે, ઉભી આખર રાખી. શિ. ૫૫
- પચ્ચીસ પચાસનું ખત ના લખીયે, અંતે આવે એકજી;
ગણે પડે કાઈ ગુલામ .માણસ, હાણિ વિત્ત વિવેક. શિ. ૫૬

સકળ ચાતુરી એક વચનમાં, કહું છું સહુ સાંભળજોજી;
હરિ ગુરુ હરિજન સેવી સમરી, જનમ મરણુ ટળજો. શિ. ૫૭
આશ્રમ ચાર વિષે ગૃહસ્થાશ્રમ, એક વાતથી મ્હોટોજી;
શ્રી હરિની સેવા બની આવે, માટે નહિ તે ખોટો. શિ. ૫૮
મત લાવે આશ્રમ માંડો, મારે નહિ લેવા દેવાજી;
દ્યો કહે મ્હારે તે મ્હોટો, જે કરે કૃષ્ણની સેવા. શિ. ૫૯

મૂ. તુ. તેલીવાળા.

આ પ્રમાણે દયારામભાઈ આરટ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત હતા. તદુપરાંત નીતિમાન હતા તેઓનો વ્યવહાર ચાતુરીનો ગરબો ઉપરની શ્રીના સિદ્ધ કરે છે. વળી તેમનું વ્રજભાષામાં લખાયલું 'સતસૈયા' કાવ્ય તો તેમના જીવનના અરિસા સમાન છે. તેમાં તેમનાં જીવનનાં સર્વ સૂત્રોનું સ્વચ્છ પ્રતિબિમ્બ જોઈ શકાશે. શુદ્ધ અગર નિર્મળ જીવન કોને કહે તેનો ખુલાસો કરતાં તેઓ કહેવું છે.

કરિ કષ્ટા ક્રિય અમલ ઉર કૃષ્ણનામ નહિ લેત.

ફલ ન ક્ષ્ણ જ્યોં ખોય ખિન, ઉગે ન સુધર્યોં ખેત.

મહા કષ્ટે કરીને નિર્મલ હૃદય કદાપિ કર્યું, અને જો કૃષ્ણનું નામ ના લીધું ત્યારે સઘળો લીધેલો શ્રમ વૃથા છે એમ સમજવું. જેમ ખેતરને સુધારીને ચોકખું કર્યું હોય પણ જો તેમાં શી વાવવામાં ન આવે તો સર્વ નિષ્ફળ જાય છે.

તેઓ સારી પેઠે સમજતા હતા કે ગર્વ તે ભક્તિવૃક્ષને કાતરી ખાનાર પ્રચણ્ડ કીડો છે. માટે ભક્તિમય જીવન ગાળનારે આ દોષથી સાવધાન રહેવું.

પ્રભુ તેં તો કહ્યું કરી કહા, નિપટ ચલે દગમીચ.

અરે નીચ અભિમાન તજી પર્યોં રીચ મુખ લીચ.

હે દુષ્ટ જીવ! તું તદન આંખો મીચીને અર્થાત્ કશું પણ વિચાર્યા વગર શું વર્તન કરે છે? કંઈક પ્રભુથી ડરીને ભાલ-મિથ્યા અભિમાન શા માટે તું કરે છે. તે તને હમણાંજ કચરી નાંખશે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થશે કે પોતે પણ ગર્વથી ડરીને પોતાનું વર્તન ચલાવતા.

હરિ ભક્તનું જીવન નિષ્કપટ હોવું જોઈએ તે માટે તેઓ કહે છે.

ગુન નિકેત, અવદાત, રુઝ, સહિ કરી પરદુઃખ નારા

હાંપત હે પરગુણકા, શ્રીહરિદાસ કપાસ.

હરિભક્તનું જીવન કપાસના જેવું સાદું અને નિષ્કપટ હોય છે. જેમ કપાસ ઝુંડાય, લોઢાય, પીંજાય, કંતાય તથા વણાય અને વસ્ત્રરૂપ થાય છે અને અન્યની આખંડ હાંકે છે તેમ હરિભક્ત પોતે દુઃખ સહન કરીને પણ અન્યની પ્રતિ ઉપકારજ કરે છે.

સંસારના સુખ દુઃખથી મનને ખિન્ન કરવું નહિ. ચિત્તને સર્વદા પ્રસન્નતામાં રાખવું. લૌકિક વસ્તુઓમાં પોતાપણની આસક્તિ રાખવાથીજ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પોતાપણું છોડવું જોઈએ.

સરનિગ્ન શિર સલિલ અતિ, તાંકા તનકનભાર;

અપની કરિષ્ઠક ગગરી લઇ, લગત ગરિષ્ઠ અપાર ૪૧૯

સંરોવરમાં જ્યારે ડૂબકી મારીએ છીએ ત્યારે માથા ઉપર હજારો મણ પાણીનો ભાર હોય છતાં પણ તે આપણને લાગતો નથી, પણ જે એક ગાગરનું જેટું માથા ઉપર મૂક્યું હોય તો તેનો ભાર આપણને એકદમ લાગે છે, તેનું કારણ એ છે કે ગાગરને આપણી પોતાની ગણી છે. આ નિયમથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે દુનિયામાં જે કંઈ દુઃખ છે તેનું મૂળ પોતાપણમાં છે. માટે દુઃખમાંથી મુક્ત થવાને પોતાપણું છોડી દેવું જોઈએ.

વળી તેઓ કહે છે કે કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ ઇત્યાદિક જે દોષો છે તે ક્ષુધાની પેઠે ઉદય પામે છે, પણ જ્યારે તેમને ભક્ત્ય મળે છે ત્યારે તે શાન્ત થઈ જાય છે. પણ લોભ એવો છે કે તે આકાશની માફક ધરાતોજ નથી. માટે લોભને સર્વથા ત્યજવો જોઈએ.

કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ સો ક્ષુધાનાં પ્રકટ રૂ શાન્ત
કપ્પહ લોભ આકાશનાં, ધાવત મિલે ન અંત.

કવિશ્રીનું જીવન કેવું ઉત્તમ વિચારોથી ઘડાયેલું હતું તે આવાં અનેક જીવનસૂત્રો ઉપરથી જોઈ શકાશે. સ્થળસંકેચને લીધે એ સર્વની અહિંઆં સમીક્ષા કરી શકાય એમ નથી, આમ છતાં પણ કેટલાકા એમ કહે છે કે જે કવિનું જીવન શુદ્ધ આદર્શમય હોય તો શા માટે તેમણે શૃંગારરસનું વર્ણન કાવ્યોદ્ધારા કર્યું હશે ? આદર્શમય જીવન ગાળનાર તો શૃંગારનો યત્કિંચિત્ પણ સ્પર્શ થવા દેતો નથી આ શંકાનો ઉત્તર કવિ પોતેજ આપે છે.

નર વિહાર વર્ણુ અશ્રે, સો સ્વસ્તિદ શ્રીરંગ;

જુરિ ધૃત ત્રિવહી જીમિ અમી, હોઇ જુરાંકુસ સંગ.

મનુષ્યના વિહારનું વર્ણન કરવાથી અકલ્યાણ થાય છે, એટલે ચિત્ત વિષયાસક્ત બને છે, પણ શ્રી હરિના વિહારનું વર્ણન કરવાથી તો કલ્યાણ થાય છે, જેમ જ્વરથી પીડાતા માણસને ધૃત-ધી આપ્યું હોય તો તેનું અહિત કરે છે, તે વિષ સમાન બને છે પણ જે તેજ ધી જ્વરાંકુશની ગોળીની સાથે હોય તો તે અમૃત બની જાય છે. માટે આ વિહાર વર્ણન હરિના સંબંધી હોવાથી તેમાં અકલ્યાણની ભીતિ રહેતી નથી. અર્થાત્ હરિની વિહાર લીલાથી જીવનું ચારિત્ર્ય મક્ષિત બને છે, એમ જોઈ માને છે તે ખોટું છે. કવિ આગળ કહે

૨૪૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

હે કે હરિનો ભક્ત ભલે કાંઈ કરણી કરે પણ તેથી તે કરણીને વસ થતો નથી. તેને શરીર ધરતાં અગર ત્યજતાં જન્મ મરણનું દુઃખ થતું નથી. કારણ કે શરીરોત્પત્તિ ઇશ્વરેચ્છાએ થાય છે એવી એની માન્યતા હોય છે. (સતસૈયા, ૫૨૮)

ચિત્તના નિરોધ માટે દયારામભાઈને અતિ આદર હતો; તેથી જ્યારે જ્યારે ચિત્તવૃત્તિ સેવાના કાર્યમાંથી જો અલ્પ સમયને માટે પણ સ્ખલિત થતી ત્યારે ત્યારે તેઓ તે ચિત્તના નિરોધ માટે એકદમ પ્રભુને પ્રાર્થના કરતા. અહિંઆં તે વિષયના આખા પદની એ પંક્તિઓ ઉતારી છે.

“ મ્હારું દષ્ટકતું દોર દષ્ટકે છે સહુ નમ્રમાં, સીમ જેતર, ખણું
કાંઈ ન મૂકે,
ના જનું જાય ત્યાંહાં ના ખાવું ખાય તે, રખડવું નિત્ય તેહેમાં ન ચૂકે;
(દ. કા. સં. પૃ. ૨૬૦.)

જ્યાં સુધી હૃદયના મળ ગયા નથી ત્યાં સુધી પ્રભુ પ્રસન્ન કરી શકાતા નથી માટે પ્રથમ તો હૃદયમાંથી મળનો ત્યાગ થવો જોઈએ. આ વિષય ઉપર એક આખી ગરખી તેમણે લખી છે, પણ તેમાંથી ફક્ત એકજ દૂક અત્ર આપીએ છીએ—

હરિ તુને પ્રસન્ન તે ક્યમ થાયે, તાહારા મનનું કપટ ન જાય;
તાહારા દીક્ષનો છગ નવ જાય, પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કેમ થાય.

દ. કા. સં. પ. ૨૬૩

દયારામભાઈનું જીવન આદર્શમય હતું, અને તે આદર્શમય સૂક્ષ્મ જીવનનું પ્રતિબિંબ તેમના અક્ષરદેહરૂપી અરિસામાં પડ્યું છે જો કે દયારામભાઈ આદર્શમય જીવન માટે નીતિના સૂત્રોનું સંરક્ષણ

બરાબર રીતે થવું જોઈએ એમ કહે છે, છતાં દક્ષ નીતિમય જીવનજી ભક્તને માટે બસ નથી. કારણ કે નીતિ તો માત્ર, વ્યાવહારિક અગર સામાજિક જીવનના સંબંધમાં છે. દક્ષ લૌકિક જીવનના ઉત્કર્ષ માટે છે, પણ અલૌકિક જીવન માટે તો ભક્તિ છે. ભક્તિ એ મુખ્ય વસ્તુ છે અને નીતિ એ ગૌણ છે. નીતિ એ ઉચ્ચ જીવનની સીડીનું પ્રથમ પગથીયું છે. જ્યારે ભક્તિ તેનું છેલ્લું પગથીયું છે. આનો અર્થ એવો સમજવાનો નથી કે ભક્તોનાં જીવન નીતિથી શૂન્ય હોવાં જોઈએ. દયારામભાઈનું કહેવું એવું છે કે અમુક રિયતિ પછી જ્યારે તે ભક્ત ઉચ્ચ ઠાંટિમાં મૂકાય છે ત્યારે તેને સંસારના વ્યવહારની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેથી તે નીતિશાસ્ત્ર ઉપર ધ્યાન આપતો નથી. કારણ કે જેમ ઘટમાં મૃત્તિકા એટ પ્રોત રહેલી છે અગર વસ્ત્રમાં તંતુ રહેલા છે, અગર પુષ્પમાં સૌરભ રહેલી છે તેમ તે ભક્તના જીવનમાં નીતિ પૂર્ણ રીતે ભરાયેલી જ છે. નીતિના સિદ્ધાંતો સ્વયમેવ તેની કૃતિમાં, વાણીમાં, અને વિચારમાં પ્રકટ થાય છે. આથી તેને નીતિભંગનો દોષ લાગતો નથી. ભક્તના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શો છે તે 'મન પ્રયોધ' નામના કાવ્યમાં જણાવ્યો છે. આ કાવ્યમાં બાળાક્ષરીના અનુક્રમે બધા વર્ણો લખને, દુહા લખ્યા છે અને તેમાં પોતાના મનને પ્રયોધ આપ્યો છે. જેમકે—

કક્કા કાટિ કારજ છોડીનેરે. ભજલો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ;

નહિ તો પાછળ પસ્તાવો થશેરે, આવી જશે અચાનક કાળ. ૧

ખખખા ખોટું સહુ શ્રીહરિ વિનારે આદે મધ્યે અતે દુઃખરૂપ:

અનુભવી વાત કહું છું હું ખરીરે, માટે સમરો શ્યામ સ્વરૂપ. ૨

ઇત્યાદિ.

જે. જે. શાહ.

(૨)

દયારામભાઈનાં કેટલાંક જીવન સૂત્રો.

- ૧ અખંડ ભગવત્નામોચ્ચારણ કરવું.
- ૨ શ્રીપુરૂષોત્તમને અર્પણ કર્યા વગરનું અન્ન જળાદિ કાંઈ પણ ખાન પાન ન કરવું.
- ૩ દૃઢ આશ્રય શ્રીપૂર્ણ પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનો રાખવો.
- ૪ સર્વ પ્રાણી માત્રમાં પ્રભુ ખિરાજે છે, એ મતિથી સર્વેનું ઘટિત સન્માન કરવું.
- ૫ પરોપકાર જેવું કંઈ સન્માન નથી. અને તહેમાં કોઈને પ્રભુને માર્ગે લગાડવો એ સમાનતો કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ પરોપકાર નથી.
- ૬ અલક્ષ્ય લક્ષણ કે અપાન પાન કદી પણ કોઈએ ન કરવું.
- ૭ કોઈ પણ પ્રાણીનો આત્મા ન દુઃખાય એવી રીતે વર્તવું.
- ૮ કોઈ પણ પ્રકારનું દુર્વ્યસન ન કરવું.
- ૯ સત્પુરૂષોની જ સંગતિ કરવી, અને અસત્પુરૂષોથી સદા દૂર રહેવું.
- ૧૦ પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રાખી, અતિથિ સત્કાર ગૃહસ્થે અવશ્ય યથાશક્તિ કરવો.
- ૧૧ શુદ્ધાચાર (સદાચાર વિચાર) આગ્રહ પૂર્વક રાખવો.
- ૧૨ ભગવદ્ભક્તિ કે ભગવદ્જ્ઞાને કરીને મુક્તિ ઇત્યાદિ થાય છે. પણ એમાં શ્રેષ્ઠ અને સરળ સહેજે સર્વથી બની આવે એવી તો શ્રીભગવાનની જ્ઞાન સહિત સ્નેહ ભક્તિ કરવી એ જ છે.
- ૧૩ અન્યાય અથવા અધાર્મિક રીતે દ્રવ્યોપાર્જન ન કરવું. સદાચરણ નીતિ ધર્મને કદાપિ ન છોડવાં.

- ૧૪ સર્વ વસ્તુ પ્રભુએ ઉત્પન્ન કરેલી છે. અને તે પ્રભુએ આપેલી છે. માટે યાવત્ પદાર્થ માત્રની માલકી સત્તા શ્રીકૃષ્ણ પર-માત્માની માની અહંતા મમતા છોડી દેવી અને તેમને પર બ્રહ્મ પ્રીત્યર્થે વાપરવાં.
- ૧૫ સદા સત્યજ ઝોલવું.
- ૧૬ જગમાં પ્રાણીઓનો પરસ્પર નદી નાવ સંલોગ છે. એમ જાણી હળી મળીને શાંત સ્વભાવથી સ્વધર્મરૂપ વર્ણાશ્રમના ધર્મ અંધારણમાં રહીને પ્રભુની ભક્તિ કરવી તે પરલોકમાં એ આત્મ ધર્મજ સહાયક થાય છે. તેથી ભગવદ્ ધર્મ ન મૂકવો.
- ૧૭ અજ્ઞાનથી ભક્તિ ન કરવી. પણ પ્રભુનું યથાર્થ મહાત્મજ્ઞાન ધરાવીને અચળ ભરોસો શ્રીભગવાનનો સર્વે બાબતમાં રાખી પ્રભુ ઉપર દિન પ્રતિદિન સ્નેહ વધારતા જવો.
- ૧૮ ગમે તે ધર્મમાં રહો પણ પ્રભુને સાચા સ્નેહથી ભજવો તો જ કલ્યાણ થશે.
- ૧૯ પર સ્ત્રી મા બહેન કે દીકરી તુલ્ય જાણી સ્ત્રીઓના સંગીનો પણ સંગ ન કરવો, કારણ કે સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી મ્હોટા મ્હોટા દેવ સરખા મુનિઓ પણ ફસાયા છે માટે બહુજ સાવધ રહેવું.
- ૨૦ હરકોઈ જાતિના ભૂખ્યા માણસને અન્ન અને વસ્ત્ર ઓડવા કે પહેરવા ન હોય તહેને અન્ન અને વસ્ત્ર દાન કરવું.
- ૨૧ ત્રિગુણાતીત પરાત્પર પરબ્રહ્મ એકજ છે. તે તહેનાંજ સર્વે અવાંતર રૂપો દેવ મનુષ્યાદિ છે. તે પ્રભુ અનંત જ્ઞાનધન છે. તથા પૂર્ણ પરમાનંદ છે; અને જીવ અદ્વિત અને સ્વસ્થાનંદી છે, સર્વના સાક્ષી સ્વતંત્ર અધિષ્ઠાતા છે, તે જીવ પરતંત્ર

છે. પ્રભુદેહથી આત્મા વિન્ન છે, આત્મા નિત્ય છે, ને દેહ અનિત્ય છે. આત્મ ધર્મ નિત્ય ને દૈહિક અનિત્ય છે. જન્મ, સ્થિતિ વૃદ્ધિ, રૂપાન્તર, ક્ષીણતા, નાશ, સુખ દુઃખાદિદોષવિકારો શરીરના છે, તેમાંનો કોઈ પણ વિકાર પરમાત્માને નથી. અને તે પરમાત્મા અંશરૂપ આત્મા છે, તે આત્માનો કદી પણ ક્ષય નથી. માત્ર દેહનો જ પંચભૂતમાં લય થાય છે. આત્મા સદા શુદ્ધ છે. અને દેહ માત્ર મૂત્રાદિ અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલો અપવિત્ર છે. આત્મા અને દેહને જાણનાર સાક્ષી ચૈતન્ય અંતર્યામી પણ અધિષ્ઠાતા છે, અને દેહ, જ્ઞાન રહિત છે, મન, બુદ્ધિ ચિત્ત અહંકારાદિ સર્વની ઉપર સત્તાધીશ અંતર્યામી હૃદયર છે. આત્મા દેહનો આધાર છે. અને તેથી તે આત્મતત્ત્વ ચૈતન્યના આધારે ટકે છે. આત્મા વિકારરહિત છે, ને દેહ વિકાર લે છે. આત્મા પરમાત્મા સ્વયં પ્રકાશના અંશ રૂપ હોવાથી દેહમાં એક સ્થળે વિરાજતા છતાં સર્વત્ર અંગમાં ચૈતન્યરૂપે પ્રકાશ કરે છે. આત્માને કોઈ પણ પ્રકારનું આવરણ નડતું નથી. ને દેહને આવરણ વસ્ત્રાદિકથી થઈ શકે છે. આવાં કારણો અનેક છે. તેનો વિચાર કરી દેહને દેહના સંબંધરૂપ સર્વ પ્રકારના પ્રપંચ વિષયથી અલગ થવાને દેહના તેના સંબંધીરૂપ સર્વ પદાર્થો ઉપરથી અહંતામમતારૂપ પ્રપંચની આસક્તિ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી સત્ય નિત્ય પરમાત્માને જ વિષે પ્રીતિ કરવી મુમુક્ષુને યોગ્ય છે. છતાં તે દેહમાં પ્રાણાત્માનો સંબંધ જરૂરી હોય ત્યાં સુધી. ઉપર પ્રમાણે દયારામભાઈનાં જીવનનાં સૂત્રો છે.

મૂ. તુ. તેલીવાળા.

પ્રકરણ ૭ મું.

અન્ય કવિઓ સાથેની સરખામણી.

ધારામલાઈનાં કાવ્યોના વર્ગીકરણની રેખા દોરી ગુર્જર સાહિત્યમાં એ કવિશ્રીને કયું સ્થાન ઘટે છે તે હવે આપણે જોઈએ. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો ભારતવર્ષમાં સ્પર્શ થયો ત્યાર પહેલાંની ગુર્જર સાહિત્યની દશા પ્રાયઃ ધાર્મિક નૈતિક હતી, નરસિંહ મહેતાથી આરંભીને દ્યારામલાઈ પર્યંતના કાંઈ પણ કવિનું દષ્ટિ બિંદુ

સામાન્ય રીતે ભગવદ્ગુણગાનમાં હતું. ગુર્જર ગિરાના કાવ્ય સાહિત્ય પ્રતિ દષ્ટિ કરતાં આપણને માલુમ પડે છે કે સાહિત્યની સેવા કરવામાં મુખ્યત્વે કરીને ભક્તો છે. ગુર્જરગિરાના પ્રદેશને વિશાળ અને ઉન્નત યનાવવામાં ભક્ત કવિઓએ પોતાની મહાન્ ઇશ્વરદત્ત બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ ભક્ત કવિઓએ પ્રથમ તો ભક્ત તરીકે જ ભજન કર્યું છે. સૃષ્ટિના સાધારણ વિષયો ઉપર એમની કવન શક્તિનો ઉપયોગ તેઓએ કર્યો નથી પણ તેઓએ તેનો ઉપયોગ સૃષ્ટિના મહામંડળના અધિપતિના સ્વરૂપ, ગુણ અને ક્રિયા વર્ણવવામાં કર્યો હોય એમ આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ ભક્તોને કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થવાની ઇચ્છા નહોતી. પણ ભક્ત તરીકે ભગવદ્ગાન વા ભગવદ્દાસ્ય પ્રાપ્ત કરવું એજ તેમને ઇષ્ટ હતું અને વસ્તુતઃ અઘાપિ પર્યંત આપણે તેમને ભક્ત તરીકે જ ઓળખતા આવ્યા

છીએ. સંસ્કૃત ભાષા જ્યારે નષ્ટ પ્રાયઃ થવા લાગી અને પ્રાકૃત આધુનિક ભાષાઓ જ્યારે ઉદ્ભવવા લાગી ત્યારે પ્રત્યેક ભાષામાં પ્રથમ ભક્ત કવિનું જ કવન છે. કેવળ કવિનું નહીં. ગુર્જર સાહિત્યની રંગભૂમિ ઉપર પ્રથમ સૂત્રધાર નરસિંહ મહેતા છે. નરસિંહ મહેતા સૃષ્ટિના સાધારણ વિષયોનું વર્ણન નહિ કરતાં અખિલ વિશ્વમાં પરમ રમણીય પરમ તત્ત્વનું જ વર્ણન કરવામાં પોતાની સર્વ કવન શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે. 'હું કવિ છું' એવું ભાન જ ગુર્જર ભક્ત કવિઓને ધણું મોડું થયું છે. આવા ભક્ત કવિઓએ ગુર્જર સાહિત્યને આદિથી તે અઘાવધિ શણગારીને અત્યંત દીપાવ્યું છે. આદિમાં નરસિંહ મહેતા મીરાંબાઈ અને ગોપાલદાસ આદિ છે. મધ્યમાં પ્રેમાનંદ આદિ છે અને અંતમાં દયારામભાઈ છે. આ સર્વમાં દયારામભાઈ અને એમના પૂર્વે થઈ ગયેલા કવિઓની જે વિશેષતા અથવા તે વિશ્લેષણતા છે તેનું આપણે દિગ્દર્શન કરીશું અને એ દ્વારા કવિશ્રીને કયું સ્થાન ઘટે છે તેનો નિર્ણય સૂચવીશું.

દયારામભાઈની કંઈક અંશે અન્ય કવિઓ સાથે સરખામણી કરવામાં આપણે અનુક્રમે સામળ, પ્રેમાનંદ, ભાલણ, વિષ્ણુદાસ, મીરાં અને નરસિંહ સાથે સરખાવીશું. આ ક્રમ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસે નોંધેલા ક્રમને અનુસરીને નથી, પણ તેમના કાવ્યોના વિષય પ્રમાણે છે. કારણ કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તો નરસિંહ મીરાં વગેરેથી તુલના કરવી જોઈએ; પણ અહિં આ વિષય પ્રમાણે તુલનાનો સિદ્ધાન્ત છે. સામળ તથા પ્રેમાનંદ કરતાં મીરાં તથા નરસિંહ વગેરેનાં કાવ્યોમાં ભક્તિનું પ્રાધાન્ય વધારે છે માટે પ્રથમ બાલ્ય દૃષ્ટિએ સામળ તથા પ્રેમાનંદ વગેરે સાથે સરખાવીને આન્તર દૃષ્ટિથી મીરાં તથા નરસિંહની સાથે આપણે સરખાવીશું.

દયારામભાઈને સામળની સાથે સરખામણી કરી શકાય એમજ નથી. આ બંને કવિઓ ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવની માફક એક બીજાથી ધણા ભિન્ન અને દૂર છે. સામળ સાંસારિક જીવોને સંસારના અનુભવો શીખવાડે છે. જ્યાં સુધી સંસાર સંબંધ છે ત્યાં સુધી વ્યવહારમાં માણસોએ એક બીજાના પ્રતિ કેવા પ્રકારનું વર્તન રાખવું તે બાબત એ પોતાના જીવનમાં જણાવે છે. એટલે સામળ દુન્યવી જીવન કેમ ગાળવું, તેને કેવી રીતે સુખી બનાવવું વગેરે વિષયના ઉપાયો સૂચવે છે, પણ દયારામ તો આ અલિંગ સંસારના મિથ્યા સુખોની તૃષ્ણા નહિ કરતાં, પરમ સુખની પ્રાપ્તિ જો કાંઈ જીવને કરવી હોય તો પ્રભુની ભક્તિ કરવી અને તેની સાથે સંબંધ બાંધવો એવું સૂચવે છે. સામળ લૌકિક નાયક નાયિકાના પ્રેમની વાતો કરે છે, પણ કેટલીક વખત તો આ કાવ્યશાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે યથાર્થ નાયક નાયિકા તેમાં નથી, તેથી લૌકિક રસ પણ રસાભાસમાં પરિણમે છે.

દયારામભાઈની કવિતામાં તો પરમ પ્રભુમાંજ પ્રેમ રાખવાને કહેવામાં આવ્યું છે, આથી તે પ્રેમ ઉત્કૃષ્ટ કાઠિનો છે. તેમાં રસાભાસનો દોષજ નથી. પ્રાકૃત લોકના મનને ચમત્કૃત કરવાને સામળ અદ્ભુતરસનું વર્ણન આપે છે. પણ શિષ્ટજનો તો ભગવાનના માહાત્મ્ય વર્ણનમાંજ ખરો અદ્ભુત રસ છે, એમ માને છે, અને તેથી સામળની કવિતા માટે રસિકો એણે સત્કાર દેખાડે એ વાસ્તવિક છે, સામળ એ ધણી નીચી ભૂમિકામાં રહીને પોતાની કવિતાની પાંખો ફેલાવે છે. દયારામ અતિ દૂર સુદૂરે ગગનાંગણને પણ ભેદી દિવ્ય અને ઉચ્ચ-ભૂમિકાના પ્રદેશમાં વિહાર કરે છે; પણ વર્જવર્થના Skylark ની માફક ઉચ્ચ પ્રદેશમાં પોતાનું ઉડવન છતાં ભૂપૃષ્ઠની ભૂમિકાને તે ભૂલી

૨૫૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

જતા નથી, તેથીજ એના Skylark કાવ્યની દિવ્યરસ સુધાનું પાન ફક્ત શિષ્ટ અને શિક્ષિત અગર રસિક હૃદયોજ કરે છે, એમ નથી પણ પ્રાકૃત જનો કરી શકે છે; અને તેમાં પ્રાકૃત જીવનના જે મહાંશો છે, તેનો લાગ કરી શકે છે. કવિ તરીકે સામળ પ્રેમાનંદ કરતાં પણ ઘણોજ ઉતરતો છે, એમ વલ્લભ કવિ (પ્રેમાનંદનો પુત્ર) પોતાના અંથોમાં કહે છે—આધુનિક સાક્ષરોનો પણ એજ અભિપ્રાય છે. તો પછી ભક્ત કવિ દયારામની સાથે તુલામાં એ શી રીતે જેસી શકે ?

પ્રેમાનંદ અને દયારામભાઈ ઉભય મહાન કવિઓ છે. ઉભયે પ્રભુનાં ગુણગાન કર્યાં છે. પરંતુ પ્રેમાનંદ માત્ર કવિ છે, જ્યારે દયારામભાઈ ભક્ત કવિ છે. શબ્દ લાલિત્ય, સુકોમલ ભાવો ઇત્યાદિ આલેખવામાં દયારામભાઈ પ્રેમાનંદ કરતાં વિશેષ ઝળાંક છે. પરંતુ દયારામભાઈ પ્રાય—ભક્ત હોવાથી પ્રેમાનંદવત્ દીર્ઘ આખ્યાનો લખતા નથી. પ્રેમાનંદને ગુર્જર ભાષાની સેવા કરવાની પ્રતિજ્ઞા હતી જ્યારે દયારામભાઈને શ્રીવલ્લભાચાર્યની સેવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. “વલ્લભમતની ડીર્ઘી સેવ” દયારામભાઈએ સ્વતઃ અષ્ટ સપ્તાના સુરદાસાદિનાં કીર્તનોના મહાન અભ્યાસી હોવાથી તે મહાનુભાવીઓનાં રસાત્મક, ભાવાત્મક પદોનું ગુર્જર ગિરામાં અવતરણ કર્યું છે. દયારામભાઈ અને પ્રેમાનંદને વિચિત્ર ઉપમા આપીએ તો એક મેઘદૂત

અન્યને કહેવામા કયો અમને તો સામળ છેક પ્રાકૃત કવિ લાગે છે. દયારામભાઈની સાથે એને સરખાવવો એ અયુક્ત છે. અસંગત ગ્રામ્ય કલ્પનાઓમાં વિહાર કરતાં એનાં કાવ્યો સામાન્ય જનોને કયે એ સ્વાભાવિક છે, ને તેમાંથી લૌકિક લાલ ક્વચિત્ થાય પણ ઇશ્વર ભક્તિમાં તેનાં કાવ્યો બિન ઉપયોગી છે.

વા ગીતગોવિંદ કહેવાય. જ્યારે અન્ય નૈષધ વા રઘુવંશ કહેવાય. માનુષ હૃદય વિશેષે સ્ત્રી હૃદયના કામળભાવો જેવા દયારામભાઈએ રસાત્મક વાણીમાં યોજ્યા છે તેવું પ્રેમાનંદમાં તો ક્યાંહી પણ દષ્ટિ ગોચર થતું નથી. પ્રેમાનંદ તો પ્રાયઃ પૌરાણિક અનુવાદક કથાકાર છે. કાવ્યની વિશાલતામાં પણ દયારામભાઈની વિશેષતા છે. સમકાલીનોમાં દયારામભાઈ અદ્વિતીય હતા. લોકપ્રિયતા પણ વિશેષ દયારામભાઈ એજ ભોગવેલી. પ્રેમાનંદની કવિતા દયારામની માફક નવ રસવાળી છે તો પણ પ્રેમાનંદ ફક્ત આખ્યાનકારજ છે.

દયારામની કીર્તિ ફક્ત આખ્યાન કરતાં તરીકેજ નથી, પણ તે કરતાં ખીજી ઘણી રીતે ઝળકે છે. કાવ્યનો પ્રકાશ ફક્ત આખ્યાનમાંજ હોતો નથી. એ વિચાર સ્વરૂપની માફક અખિલ કાવ્ય સૃષ્ટિમાં નાનારૂપે વ્યાપવો જોઈએ. દયારામે પણ પ્રેમાનંદની માફક “સત્યભામા વિવાહ” “રૂકમિણી વિવાહ” નાગ્નજિતી વિવાહ” તથા “અન્નમિલાખ્યાન” વગેરે આખ્યાન યોજ્યાં છે. પણ તેમની કવિત્વ શક્તિને એટલાથી સંતોષ થયો નહિ, તેથી તેમણે પ્રેમાનંદના અષ્ટાવક્રાખ્યાનની માફક રસિક વલ્લભ, રસિકરંજન ઇત્યાદિ ગ્રંથો રચ્યા અને તેથી તત્ત્વ દર્શનને કાવ્યમાં ઉતાર્યું. જે કે પ્રેમાનંદના અષ્ટાવક્રાખ્યાન અને દયારામના રસિકવલ્લભ વગેરેમાં ઘણીજ વિલક્ષણતા છે, તો પણ પ્રેમાનંદે અખ્યાની માફક તત્ત્વજ્ઞાન શાંકર વેદાન્તને અનુસરીને કાવ્યમાં ઉતાર્યું; અને તે વિષયમાં અખ્યા કરતાં પણ વધારે સફળતા પ્રાપ્ત કરી તેમ દયારામભાઈ એ શુદ્ધાદ્વૈત તત્ત્વને કાવ્યમાં ઉતાર્યું અને પ્રેમાનંદ કરતાં અધિક સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. આ વાતનો ઇન્કાર કોઈ નિષ્પક્ષપાત વાચક કરી શકે નહિ, આમ

૨૫૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

છતાં પણ તેમના-દયારામના હૃદયની પીપાસા શાન્ત થઈ નહિ. તત્વનાં ચૂંચણાં ચૂંચવામાં કાંઈ પણ લાભ જીવને થતો નથી. તેથી ફક્ત પરમ પ્રભુની સાથે પ્રેમ કેવી રીતે વધારવો તે સંબંધીના ઉપાયો અનેક પદ, ગરબીઓ વગેરે બનાવીને દયારામે સૂચવ્યા છે. એટલે કે તેની કવિતા પ્રેમાનંદની માફક નવરસમાં વિહાર કરે છે, છતાં પણ તે ભક્તિ રસમાં વધારે વિહાર કરે છે. આ ભક્તિ રસ એના કાવ્યને ચિરંજીવિત્વ આપે છે. પ્રેમાનંદે પણ ભગવાનની લીલાનું વર્ણન દશમ સ્કંધમાં કર્યું છે, તથા તે ભગવાનના પ્રેમની કંઈક ઝાંખી એની 'બ્રમર પચિશી'માં જણાવ્યું છે. પણ આ સર્વ ફક્ત કવિ તરીકે જ કરેલું છે. ભક્ત કવિ તરીકે નહિ. દયારામની 'પ્રેમ-રસ ગીતા'નો વિષય અને "બ્રમર પચિશી"નો વિષય એક છે છતાં ઉભય કવિની વિશ્લક્ષણતા એકદમ જણાઈ આવે છે. 'બ્રમર પચિશી'નો લેખક ફક્ત કવિ છે, જ્યારે પ્રેમરસ ગીતાનો કર્તા કવિ તો છે પણ તે ઉપરાંત ભક્ત પણ છે. પ્રેમાનંદે ફક્ત ગુજરાતી ભાષામાં જ કવિતા કરી છે, જ્યારે દયારામે ગુજરાતી ઉપરાંત, વ્રજ, હિંદી, તથા મરાઠીમાં પણ કરી છે.

દયારામભાઈ શ્રીવલ્લભાચાર્યના જ સિદ્ધાંતોમાં સર્વત્ર અનુસરે છે. તેમ પ્રેમાનંદ અમુક સિદ્ધાન્તને અનુસરતા નથી, વેદાન્ત ઉપનિષદ્ વગેરેમાં દયારામભાઈનું જ્ઞાન પ્રેમાનંદ કરતાં ચઢે છે એ તો ઉભયનાં કાવ્યો વાંચનારને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

દયારામભાઈ અને અખા વચ્ચે કાંઈપણ પ્રકારનું સામ્ય નથી. ઉભયમાં વૈષમ્ય જ છે. દયારામભાઈનો શબ્દો અને ભાષા ઉપર ધણો કાબૂ છે. અખો ભાષા પ્રતિ એદરકાર છે. તેની વાણી કર્કશ અને

લૂખી છે. દયારામની વાણી મૃદુતા અને મીઠાશથી ભરેલી હોવાથી તેમણે 'ભાષાને શું વળગે તે ભૂર જે રણમાં જીતે તે શૂર' એ અખાનું વચન દયારામભાઈ જેવા શબ્દ રસિક કવિને તુચ્છ લાગે. અખો માયાવાદનાં ગીતો ગાય છે, જ્યારે દયારામભાઈનાં કાવ્યો ધ્વજવાદનાં પોષક છે. અખો માયાવાદી છે જો કે એના કાવ્યોમાં પણ કવચિત્ અદ્વૈત પૂર્વક ભક્તિની છાયા દષ્ટિ ગોચર થાય છે. અને તે જગ્યાએ દયારામ નરસિંહ મહેતા અને અખો એ જાણે એકજ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરતા હોય એમ લાસે છે.

જુઓ અખાની વાણી ભાગ ૧. પાનું ૧૫-૧૬ કડવું. ૧૦-૧૧

તો પણ માયાવાદના અતિશય શ્રવણને લીધે મોટા ભાગે અખાના કાવ્યોમાં માયાવાદની છાયા જોવામાં આવે છે, અખામાં હૃદય કરતાં બુદ્ધિનું પ્રાબલ્ય વિશેષ છે, અને તેને લીધે એનાં કાવ્યોમાં બુદ્ધિનો અમત્કાર લાગે છે પરંતુ કાવ્યમાં અભીષ્ટ હૃદયના માર્દવનું દર્શન થતું નથી. તેણે ભક્તિ વિષે લખ્યું છે પણ તે ભક્તિમાં હૃદયની બિનાશ નથી. બુદ્ધિ વૈભવ છે. હૃદયનું માધુર્ય નથી. દયારામભાઈનાં કાવ્યોમાં હૃદયનું માધુર્ય વિશેષ છે. અને કાવ્ય તરીકે તેમણે લખેલાં કાવ્યો ધ્વજવાદ અને પ્રેમ માર્ગનાં પુષ્ટિ માર્ગમાં પ્રતિપદે પોષક છે. ઉભય કવિનો નિજ મંતવ્યને માટે અતિશય આગ્રહ છે. અને તેને લઈને પરમતને વાસ્તે કર્કશ વાણિનો ઉપયોગ કરે છે. અખાને શ્રીવલ્લભાચાર્યના માર્ગ પ્રતિ અશ્ચિ છે, તેમ દયારામભાઈને શંકરાચાર્યના મત પ્રતિ છે.

દયારામભાઈ સમ્પ્રદાય સારમાં કહે છે કે-“ શંકરી શક ઉચ્ચારી ” ઉભય કવિ બહુ શ્રુત છે. એટલું તો કહેવું જ પડશે. અખાએ એના ઉભરા ગ્રંથમાં કાઠ્યા હોત તો કંઈ

૨૫૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર જીવન.

ઠીક દેખાત. જે વિચારો એણે કવિતા રૂપે યોજ્યા છે, તે ઉપરથી તેણે કવિતાનો ઉપહાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે. જ્યારે દયારામભાઈએ આહવાદ અને પ્રેમ માર્ગના ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતોનું સુસ્પષ્ટ અને મનોહરપદોમાં યોજન કર્યું છે. એ વિચારો એટલા તો સરળતાથી યોજ્યા છે કે એમનાં કાવ્યોનું ઉપર ટપક વાંચનાર એના તત્ત્વજ્ઞાનના મહાન અંધોના તત્ત્વ જ્ઞાનને વિસ્મરી બ્રાન્તિથી કેવળ કાવ્ય ગણવા મંડી જાય છે, પાંડિત્યમાં પણ દયારામભાઈ અખાથી ચઢે છે. અખો માત્ર માયાવાદનું જ પિછાણ કરાવે છે, જ્યારે દયારામભાઈ 'સંપ્રદાય સાર' જેવા અન્યમાં અનેક મતોનું ખંડન મંડન કરે છે. કવિ તરીકે દયારામભાઈ ઉત્તમ છે એ નિર્વિવાદ જ છે. જે કે હિલચલ કવિની પ્રવૃત્તિ પારલૌકિક વિષયમાં હોવાથી તે સર્વથા નિર્દોષ ગણાવી જોઈએ.

હિલચલ કવિ એકદેશીય છે, છતાં પણ કહેવું જોઈએ કે દયારામભાઈનું એક દેશીત્વ એમના અંધોદ્ધાર પણ સર્વ મત મતાંતરોના જ્ઞાન પૂર્વક છે, જ્યારે અખામાં અન્યમતોનું જ્ઞાન જણાતું નથી. અખો માત્ર માયાવાદમાં અસ્ત થયો છે, જ્યારે દયારામભાઈ રસિકવલ્લભ અને સંપ્રદાય સાર જેવા અંધોમાં અનેક મતોનું ખંડન મંડન કરે છે, એથી એમ સમજાય છે કે દયારામભાઈનું પાંડિત્ય અખા કરતાં વિશેષ છે.

આ ઉપરાંત દયારામભાઈને સ્વ સ્વરૂપની અધ્યાત્મિકતાની જે સ્ફુર્તિ છે તે અખામાં દષ્ટિગોચર થતી નથી. દયારામભાઈનું હૃદય અહોનિશ પ્રભુના સ્વરૂપની ભાવના કરવામાં મગ્ન રહેતું. આથી જ તેમણે ફક્ત સ્વરૂપ ભાવના જ નહિ પણ લીલા ભાવનાનો પણ અનુભવ કર્યો હતો, તે ભાવનાને તેઓ સિદ્ધ કરી શક્યા હતા. આથીજ પ્રપં-

અની વિસ્મૃતિ તેમને થઈ હતી અને સ્વ હૃદયની આસક્તિ શ્રીકૃષ્ણ અંદરના અરણ્ય સરોજમાં થઈ હતી. આવા પ્રકારનો નિરોધ કંઈક અંશે તેઓ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રભુ કૃપાથી સમર્થ થયા હતા. એટલે એમણે ફક્ત પુષ્ટિ સંપ્રદાયના તત્ત્વનું જ્ઞાનજ્ઞ પ્રાપ્ત કર્યું. નહોતું. પણ તે અનુભવથી સિદ્ધ કર્યું હતું. અખ્યામાં શાંકર વેદાન્તનું જ્ઞાનજ્ઞ ફક્ત હતું, તેમાં અનુભવની ખામી હતી. દયારામભાઈને થયેલા પ્રત્યક્ષ અનુભવ પોતે 'અનુભવ મંજરી' નામના કાવ્યમાં જણાવ્યા છે. તેમને થયેલા અનુભવની પ્રતીતિ આપણને નીચેના અવતરણ ઉપરથી થઈ શકશે.

શ્રી વલ્લભકુળ નિજ રૂચિ, વર દીધો અધરામૃત આપી.

રૂકિમણી તુલ્ય કરીશ તું સેવા; આત્મારામે આલાપી, નિર્ભય થાનેરે ૬

શ્રીગુરુપદ શિર ધરી નિજ ભાખ્યો, ભવના પાપ મહુ ખોળ્યાં,

મેં તો પુષ્ટિનો અંત જન્મ તુજ, માફી દોષ કહી ડોલ્યા; નિર્ભય. ૭

તું તે પ્રાણ નિજ મહાપ્રભુ ખોલ્યા, અચળ વાણી કહી ફરીને;

ધાર્યું છે તે સિન્ધજ કરજ, ખોલ્યા કશ્યા કરીને. નિર્ભય ૮

નિજ ઇચ્છાથી શ્રીગોકુલપતિ, શિર કર દઈ વર દીધો;

ત્રિલોકમાં તુજને કોઈ ન જીતે, મહા અનુગ્રહ કીધો, નિર્ભય. ૯

શ્રીજીમાં ચિત્ત અખંડિત રહેશે, ચિંતા સકળ યજાશે,

શ્રીદ્વારિકેશ્વર શ્રીજી વાતો કરશે, સંશય સર્વે જશે, નિર્ભય ૧૦

ફરી નથી અવતરવું મુલ્ય મારા થા અખંડ ગોકુલવાસી;

શ્રી સ્વામિની મંદિર ઉર તાહરું શિર કર ધરિ કરી દાસી. નિર્ભય ૧૧

૨૫૬ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

શ્રીપુરુષોત્તમ નિજ રૂચિ યોલ્યા, કદા ન રહેશે ત્રાસે;
કર્તવ્ય કથું તારે છે નહી, રહો પ્રભુ દ્રઢ વિશ્વાસે, નિર્ભય ૧૨
છત્યાદિક કરણા શ્રીજીની શ્રી વલ્લભ બળે લે જોઇ,
તે આગળ તુને વિદ્ય કરવાને, સમર્થ છે નહી કોઇ. નિર્ભય ૧૩.

દયારામ કૃત મણિમાળા ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૨૮૧.

દેશ પર્યટણુ પણ દયારામભાઈએ કરેલું, કવિ તરીકે
દયારામભાઈ ઉત્તમ છે એ નિર્વિવાદ છે. અખા અને
દયારામભાઈમાં તારતમ્ય એ છે, કે અખામાં શુષ્ક જ્ઞાનની
કઠોરતા છે; જ્યારે દયારામભાઈમાં પ્રેમ માર્ગનું માધુર્ય છે. વસ્તુતઃ
અખો જ્ઞાની છે, જ્યારે દયારામ ભક્ત કવિ છે. અખાની કવિતા માત્ર
રણના પ્રદેશમાં થઈને વહે છે, પણ દયારામની નવ રસ વાહિની
કવિતા સુંદર લીલોતરી તથા વનસ્થલીવાળાં ભગવલ્લીલા રૂપ સુંદર
પ્રકૃતિનાં દશ્યોથી અલંકૃત સ્થાનોમાં થઈને વહે છે.

પ્રેમાનંદ પછીથી ભાષાન્તરનું સ્તુત્ય કાર્ય મંદ પડી ગયેલું તેને
પુનઃ હાથમાં લેનાર, પોતાની મોહક ગરખીઓથી મુગ્ધ બનાવનાર,
પોતાની તાલખંડ સંગીતની વાણીથી રસભોજ કરનાર, પોતાની
નીતિ બોધની ભાવનાઓથી અને સતસૈયા છત્યાદિ કૃષ્ણ ગોપીના મનહર
વૃત્તાન્તોથી અજ્ઞ કરનાર ડભોઇ નિવાસી દયારામભાઈ જ હતા.

ગુજરાતના કૃષ્ણોપાસક કવિઓમાં મીરાંબાઈ એક છે. મિરાં-
બાઈનાં પદો કામલભાવ, છત્યાદિ ગુણોથી યુક્ત છે છતાં પણ નર-
સિંહની ભક્તિથી કોઇ અન્ય પ્રકારની ભક્તિથી એ પદો પ્રેરાયલાં છે.

મીરાંના પદો કેવળ ભક્તિ વિષયનાંજ છે. મીરાં કાઠ પણ સ્થળે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન નરસિંહની માફક દર્શાવતાં નથી પરંતુ એની ભક્તિ હિંચા પ્રકારની છે. શ્રીવલ્લભસંપ્રદાયમાં એનો સ્વીકાર થયો ન હતો અને ચૈતન્ય મતનો પ્રસાર ગંગા દેશમાં થયો હતો. ચૈતન્ય યદ્યપિ વલ્લભાચાર્યના સમયમાંજ થયેલા પરંતુ જ્યદેવ આદિ કવિઓએ માધ્વ મતને અનુસાર ભક્તિ ગ્રહણ કરી મધ્વની માફક સર્વ વિષયના અવતારોના પ્રતિ સમાન ભક્તિ નહી રાખતાં કેવળ કૃષ્ણમાં જ ભક્તિ, તેમણે દર્શાવી છે અને તે ભક્તિનેજ પોતાના કાવ્યમાં ગાઈ છે. મીરાં મધ્વના દ્વૈતમતને માનતાં હતાં નરસિંહની માફક કાઠ પણ જગ્યાએ બ્રહ્મવાદનો ઉદ્બોધ મીરાંબાઈનાં પદો કરતાં નથી. રા. તનમુખરામ ભક્તિને આ પ્રકારે જણાવે છે “પ્રેમનું પરિણામ ભક્તિ છે. મીરાંની ભક્તિનું પરિણામ આત્મ નિવેદન કે આત્માર્પણ છે. આત્મ નિવેદનનું પરિણામ અભેદ છે એમ પરિણામે પ્રેમભક્તિદ્વારા જીવાત્મા પરમાત્માનો અભેદ અનુભવે છે. વસ્તુતઃ મીરાંનાં પદોનો વિચાર કરતાં આ કથન કેટલેક અંશે સંકોચવું યોગ્ય લાગે છે. તેમનું પરિણામ ભક્તિને કહેવા કરતાં પ્રેમ એજ ભક્તિ અને મીરાં આત્મ નિવેદન ઇત્યાદિ કરે તો પણ કાઠ પણ જગ્યાએ મીરાંનો આત્મા કૃષ્ણમાં વિલીન કરી અભેદ અનુભવ કર્યો હોય એવું એના પદો માંથી તો સ્પુરતું નથી. એનાં પદમાં તો કેવળ એક પ્રેમ મરત ભક્ત પ્રભુમાં સ્ત્રી ભાવથી સંબંધ રાખીને સંયોગ વિપ્રયોગના આલાપો કાઢે છે. મીરાંનાં કાવ્યોમાં સેવ્ય સેવકનો ભેદ એટલો તો સુદૃઢ છે કે એ કાવ્યોમાં અદ્વૈત પૂર્વક ભક્તિ નરસિંહ મહેતાની માફક સ્પુરતી નથી. મીરાંની કવિતા અલૌકિક વિષયક છે એ વાત ખરી પરંતુ તેથી દયારામભાઈની

૨૫૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

કવિતા લૌકિક શૃંગારમૂલક કહેવી એ કહેનારનું દયારામના હૃદયનું અને કાવ્યોનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. મિરાંબાઈની કવિતા કેવળ ભાવપ્રેરિત અને નરસિંહ મહેતાની માફક ચેષ્ટા પ્રધાન નથી; પરંતુ દયારામની કૃષ્ણ વિષયક કવિતા પણ કેવળ મીરાંબાઈના જેવી કેવળ ભાવમય હોવાથી અને કૃષ્ણ વિષયક હોવાથી અને કાઇ પણ પ્રાકૃત મનુષ્ય પ્રાકૃત નાયક નાયિકાના પ્રેમના અનુભવો વર્ણન કરતાં નહિ હોવાથી દયારામ-ભાઈનાં કાવ્યોને લૌકિક શૃંગાર મૂલક કહેવું એ તેમનાં કાવ્યોનો અમોઘ જ સિદ્ધ કરે છે.

મીરાંબાઈ પોતે જીવ ગોસ્વામીના સમયમાં થયેલાં એમ એમનાં પ્રચલિત કાવ્યો ઉપરથી માલુમ પડે છે. તેમજ ૨૫૨ વૈષ્ણવની વાર્તાઓમાં અજ્ઞાન કુંવરબાઈની વારતા ઉપરથી જણાય છે કે એ જે નણુંદ ભોળાઈ હતાં. અજ્ઞાન કુંવરબાઈ શ્રીગુસાંઈજીનાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના દ્વિતિયપુત્ર શ્રીવિકૃલેશ્વરનાં સેવક હતાં. આથી વૃંદાવનમાં આવેલા માધ્વ સંપ્રદાયના આચાર્ય અને ભક્તો મીરાંબાઈના કાવ્યો પ્રોત્સાહક તરીકે નીવડ્યાં હોય એ માનવું વધારે યુક્ત લાગે છે. મીરાંબાઈનાં કાવ્યોમાં કવચિત્ 'રામ' શબ્દ આવે તેથી એના ઉપર રામાનુજની અસર જેવા જવું એ ઠીક લાગતું નથી. ચૈતન્ય સંપ્રદાય મધ્વનો ઉપસંપ્રદાય છે. તેથી 'રામ' નામ અથવા તો 'કૃષ્ણ' નામ મીરાંબાઈના પદમાં આવે તો પણ એમનાં પદોમાં સર્વત્ર ભક્તિ સેવ્ય સેવકભાવપૂર્વક હોવાથી અને દૈત્યપૂર્વક હોવાથી મીરાંબાઈના કાવ્ય દેહ માધ્વ મતને અવલંબે છે. જેકે મીરાંબાઈ સ્વયં સ્ત્રી હોવાથી એનાં કાવ્યોમાં સ્ત્રીહૃદયની પ્રમળતા તો છે જ. દયારામભાઈની માફક મીરાંબાઈ અંગીકાર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના સર્વમાં

થયો નહતો, તથાપિ મીરાંના કાવ્યનો વિષય સર્વથા નિર્દુષ્ટ હોવાથી એમનાં કાવ્યોમાં પણ કાવ્યોનો શુદ્ધ ઉદ્દેશ ધણે અંશે સત્યવાયો છે.

હવે આપણે દયારામને ભાલણની સાથે સરખાવીએ. ભાલણ ૧૬ માં શતકમાં થઈ ગયો છે. આ કવિ પાટણનો રહિશ છે. એની કૃતિઓમાં નળાખ્યાન, રામબાલ ચરિત, રામવિવાહ, દશમસ્કંધ, કાદંબરી, શિવભીલડીસંવાદ અને કૃષ્ણવિષ્ટિ મુખ્ય છે. કેટલાક સાહિત્ય લેખકોનું એવું મનતવ્ય છે કે દયારામના કેટલાક કાવ્યમાં ભાલણનું અનુકરણ છે. આ અભિપ્રાય સાક્ષર શ્રીકિશવલાલભાઈએ પણ સાહિત્ય પરિપદના દ્વિતીય અધિવેશન સમયે પ્રમુખ સ્થાનમાંથી પ્રકટ કર્યો છે. તેઓશ્રી કહે છે—નરસિંહ, ભાલણ અને પ્રેમાનંદનો ઘટ્ટ પરિચય દયારામભાઈની વાણીમાં જોઈએ છીએ, પણ એ કક્કડ કવિ કાઈનો દેવાદાર રહ્યો નથી. મહેતાને નામે નવાં પદ જોડીને ભાલણની દશમ લીલાનો પોતાની વાણીમાં ઉદ્ધાર કરીને અને પ્રેમાનંદના ઓખાહરણમાં ભારોભાર ઉમેરો કરીને દયારામે બહીષ્કણ વાળી દીધું જણાય છે.” આ કથન વિષે એટલુંજ કહીયું કે જો એક કવિના જેવું બીજો કવિ લખે, અગર એક કવિના કાવ્યની વસ્તુ આ છે અને બીજા કવિના કાવ્યની વસ્તુમાં આ દશ્ય હોય તો તેથી તે કવિના પછીના કવિએ તેની પૂર્વનામાંથી અનુકરણ કર્યું છે, એવી જો માન્યતા આપણાંમાં ધૂસી ગઈ છે તે દોષાર્પદ છે. કવિઓના વિચારો મળતા હોઈ શકે. ભાલણના ‘નળાખ્યાન’ની વસ્તુ પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં છે, વળી ભાલણની કૃષ્ણવિષ્ટિ’ની વસ્તુ પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભની ‘કૃષ્ણવિષ્ટિ’માં છે, એમ કહીને જો આપણે પ્રેમાનંદની અગર વલ્લભની કવિત્વ શક્તિનો આંક મૂકવા

૨૬૦ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

માગતા હોય તો, તેમાં આપણી તર્કશક્તિ કેટલી લૂલી છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. દયારામનું વાંચન ઘણું વિશાળ હતું. તેમણે સાંપ્રદાયિક સર્વ મળી શકે તેટલા ગ્રંથોનો પરિચય કર્યો હતો. શ્રીમદ્ભાગવતનો તો ઘણોજ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, તે તેમના ભાગવત વિષયનાં અનેક કાવ્યો ઉપરથી જણાય છે. તેની “મુરલીલીલા” કાવ્યમાં શ્રીમદ્ભાગવતના વેણુનાદ તથા યુગલગીતનો સ્વતંત્ર અનુવાદ છે. એની “રામ પંચાધ્યાયી” તામસફલ પ્રકરણ મધ્યસ્થ રામપંચાધ્યાયીનું અનુકરણ છે. દયારામે જે કંઈ લખ્યું છે તે મોટા ભાગે શ્રીમદ્ભાગવતના પોતાના અભ્યાસ ઉપરથી લખ્યું છે તેને માટે એમણે ભાલણ અગર નરસિંહમાંથી કંઈપણ લીધું નથી; એવું એની પ્રતિભાશક્તિનો પરિચય ધરાવનારા કહી શકે એમ છે. વસ્તુતઃ વેણુગીત અને યુગલગીત અને તે ઉપરના શ્રીવલ્લભાચાર્ય પ્રણિત શ્રીસુખોદિનીજી વાંચનારને માત્રુમ પડશે કે કવિએ ક્યા કૌશલ્યથી મુરલીનો વિષય મુરલીલીલામાં ગુંથ્યો છે. કવિને જે કાંઈનો ઉપકાર થયો હોય તો મૂલ્ય શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીસુખોદિનીજીનોજી લાગે છે; વળી એની સ્વતંત્ર કૃતિઓ પણ તેની કાવ્યશક્તિને દીપાવનાર, ભૂપણરૂપ છે. જે પદ દયારામનાં અગર નરસિંહ મહેતાના નામનાં મનાય છે, તે નરસિંહ મહેતાનાં છે તે ક્યા પુરાવાથી સિદ્ધ કરાય છે ? તે દયારામનાં પદ હોય પણ કેટલા લેખકો અગર ગાનારાઓએ એ નામને નરસિંહ મહેતાનું નામ મૂક્યું હોય એમ સંભવી શકે એવું છે; કારણકે નરસિંહ મહેતા એ આદિ કવિ હોવાથી. દયારામ ગમે તેટલા શ્રેષ્ઠ કવિ હોય છતાં પણ નરસિંહાદિ પૂર્વકવિઓના જેટલી પ્રતિકા ધરાવનારા, તે સમગ્રમાં ન પણ ગણાતા હોય !

રામરાય મોદી ભાલણુના જીવન ચરિત્રના પૃ૦ ૧૩૨ માં કેશવલાલ-ભાઈના અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું સાવધાનતાથી કહે છે—
 દયારામે નરસિંહ અને પ્રેમાનંદમાંથી જેટલા ભાવ લીધા છે, તેટલા ભાલણુમાંથી લીધા હોય એમ જણાતું નથી; પણ એ ભાવ ભૂખ્યો સાહિત્યરસિક કવિમધુકર ભાલણુનાં દશમસ્કંધ જેવું રસપૂર્ણ કાવ્ય વાંચ્યા વિના રહે એમ તો ખતેજ નહિ. એની :“સાંભળરે તું સજની” વાળી ગરખી ભાલણુના એક પદના ખુલા અનુકરણ રૂપે છે, એમ પાછળ ખતાવ્યું છે. ભાલણુના ૪૩ મા પદની છાયા એની ખાળકીલામાં છે. એ ઉપરાંત ઝીણી નઝરે જેવામાં આવશે તો મુરલીલીલામાં વેણુગીત, દાણુલીલા, માનલીલા. આદિમાં પણ ફેટલુંક ભાવ-સાદસ્ય જણાશે.

છેવટે ઉપરની સરખામણી ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, ગૂજરાતી કવિઓએ એક ખીજમાંથી બુદ્ધિપૂર્વક ચોરીઓ કરી છે. પૂર્વ કવિઓના ગાદ પરિશીલનથી એકના ભાવ અને ભાષા ખીજમાં ઉતરે એ સ્વાભાવિક છે, અને એ પ્રમાણે દરેક સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અન્યું છે. હાલ પણ ભાવ-ભાષાનું જાણ્યે અજાણ્યે સંક્રમણ મોટા વિદ્વાનોના લખાણોમાં પણ ક્યાં જેવામાં નથી આવતું ?

અહિંયાં કવિએ ભાલણુમાંથી અનુકરણ કર્યું છે કે કેમ તે પ્રશ્ન અમે ચર્ચવા માગતા નથી, કારણ કે અમે તો માનીએ છીએ કે જે દયારામે અનુકરણ કર્યું હોય તો તે શ્રીમદ્ભાગવતનીજ પરિભાષાનું અનુકરણ કર્યું છે, તે સિવાય ખીજ કોઈપણ કવિનું તેણે જેવું કર્યું જ નથી. કવિ અનન્યાશ્રયી છે. તે એકજ દેવ કૃષ્ણનોજ ઉપાસક છે. આથી

૨૬૨ ભકત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

વૈષ્ણવરહિત અપ્રાકૃત જનોના અંથો અગર કાવ્ય સરખાં પણ વાંચવાને દયારામ હિમત કરી શકેજ નહિ એવો તેમના મનનો સ્વભાવ હતો. ભાલણે ભાગવતના દશમસ્કંધને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતાર્યો હશે, તથા કૃષ્ણવિષ્ટિ લખી હશે; છતાં તે દયારામભાઈ માફક અનન્યાશ્રયી નહોતા. તેણે અન્ય દેવને ઉદ્દેશીને કાવ્યો લખ્યાં હતાં. એના શિવભીલડી સંવાદમાં શરૂઆતમાં તે ગણપતિનું સ્તવન કરે છે—

પ્રથમે ગણપતિ વરણવું, જેના જશ છે પ્રૌઢ;
સૂરરાય સેવે સદા, દેવતા તેત્રીસ કોડ.

દયારામે કાઈપણ કાવ્યમાં કૃષ્ણ સિવાય અન્યદેવને વંદન કર્યું નથી. એટલે તેની કૃષ્ણમાં અવ્યલિચારિણી ભકિત હતી. અને તે ભકિતથી પ્રેરાઈનેજ એણે સર્વે લખ્યું છે. વળી ભાલણે ધર્મ સિવાય બીજા વિષયને પણ હાથ ઉપર લીધા હતો. એ વાત, એની કાદંબરી ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આથી ભાલણની સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિઓ ઓછી હતી એમ અમારું કહેવું નથી. પણ જે દયારામ અને ભાલણની સરખામણીનો પ્રસંગ આવતો હોય તો અમે નિઃસંશય કહી શકીએ કે દયારામ ભાલણ કરતાં વધારે સુંદર ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય લખતા હતા અને તે વળી શુદ્ધ પ્રેમ ભકિત ભાવથી ભરપૂર હતાં. ભાલણમાં દયારામના જેટલો રસ નથી. ભાલણના કાવ્યનું અનુકરણ દયારામે દશમસ્કંધમાં કર્યું છે એવો જે મત આપવામાં આવે છે, તેઓ ભલે તે મત ધરાવે પણ અમે એટલું તો પૂછીશું કે દયારામનાં અનુકરણ જન્ય કહેવાતાં કાવ્યો અને ભાલણનાં કાવ્યોમાં કયાં વધારે સુંદર છે ? જે કાઈપણ વાંચક કાવ્યશાસ્ત્ર અગર રસશાસ્ત્ર અગર ભકિતની ઉંડી દષ્ટિ સમજી શકતા હશે તો તેઓ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકશે કે

❖ લાલણુ કરતાં દયારામનાં કાવ્યોમાં અપ્રતિમ ભક્તિ રસનું આધિક્ય છે. દયારામની સંગીતની મિઠાસ અને રસના ધુંટડા લાલણુના કાવ્યોમાં નથી.

વિષ્ણુદાસ નામના પણ નાકરના સમકાલીન કવિએ ભક્તિ સંબંધી કાવ્યો લખ્યાં છે, પણ તે કાવ્યો રસાત્મક આનંદધન કૃષ્ણનાં નથી. તેથી એ ભક્તિરસમાં જેવો પ્રેમરસ હોવો જોઈએ તેવો તેમાં નથી. વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યો ધણાં ખરાં શુષ્ક લાગે છે. દયારામના કાવ્યમાં રહેલા પ્રેમ ભાવના ઔત્કટ્યનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. જોકે વિષ્ણુદાસના જીવન ચરિત્રમાં તેના લેખકે તે કાવ્યમાં ભક્તિરસ કેટલો બધો છલકાઇ જાય છે તે લખ્યું છે, પણ તેમાં તે અમને અતિશયોક્તિ કરેલી હોય એમ જણાય છે. વિષ્ણુદાસ એક કથાકાર હતો, અને કથાકાર તરીકે તેની નિપુણતાનો અસ્વીકાર કાઢ કરી શકે એમ નથી. એની કથાઓ તથા આખ્યાયિકાઓ વિશેષ છે, પણ તેનું ભક્તિ સંબંધી અગર ગરબી વગેરેનું સાહિત્ય જૂજ છે. વળી તે મર્યાદા પુરુષોત્તમરામનો ભક્ત હતો. દયારામ પુષ્ટિ પુરુષોત્તમના ભક્ત હતા. એનું “રામનું હાલરડું” તથા દયારામનું “કૃષ્ણનું પારણું”—એ બન્નેમાં વાત્સલ્ય રસ છે, પણ દયારામના પારણા વાળા કાવ્યમાં વાત્સલ્યરસની હેલી મચી રહી છે. યશોદાજીના નીચેના શબ્દોમાં કેવો વાત્સલ્યરસ ઝળકે છે.

મારા કહાનાની સમાણી કન્યા લાવશું,
મારા લાલને પરણાવીશ મોટે ઘેર;
મારો જાઓ વરરાજા થઇ ઘોડે બેસશે.
મારો કહાનો કરશે સદાય લીલા હૃદય:

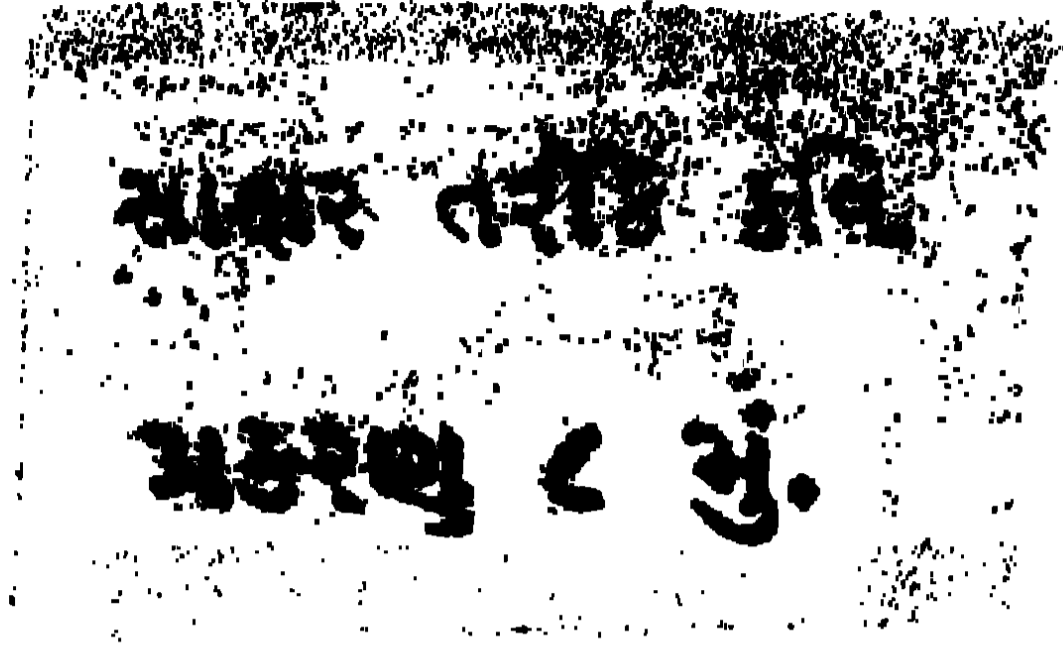
માતા જસોદા મૂલાવે પુત્ર પારણે;
 મારો લાડકવાયો સખામાં રમવા જશે,
 સારી સુખલડી હું આપીશ હરિને હાથ;
 જમવા વેળા રમજીમ કરતાં ઘેર આવશે,
 હું તો ધાઈને ભેટાડીશ હૃદયા સાથ; માતા જસોદા.

માતા જસોદાનું હૈયું કેટલું બધું પોતાના લાડકવાયા લાક્ષ્મીને માટે ઉભરાઈ જાય છે? દયારામના કાવ્યોની શ્રેષ્ઠતાનું ગીઠું પણ એક કારણ છે અને તે એ છે કે દયારામમાં ભાષાનો સંસ્કાર ધણાજ સારો છે. વિષ્ણુદાસની કવિતાઓમાં ભાષાનો સંસ્કાર નથી.

દયારામભાઈને વસ્તુતઃ એકજ કવિની સાથે સરખાવી શકાય અને તે માત્ર લક્ષ્મી કવિ નરસિંહ મહેતા છે. ગુર્જર સાહિત્યને આદિ અને અન્તમાં રસાત્મક ભાવાત્મક મનમોહન કુસુમેથી શણગારનાર કૃષ્ણાપાસક લક્ષ્મી કવિઓ છે એ તેનું અહો ભાગ્ય છે. ઉભય લક્ષ્મી કવિઓમાં સામ્ય ધાગું છે, અને જે અન્તર છે તે પણ છાયામાત્રજ છે. એક સંસારમાં પડી તેનો હરીચ્છથી, નાશ થવાથી આનન્દ માન્યો અને દ્વિતીયે તેમાં પડવાનુંજ અયુક્ત ધાયું, અને તેમ કરવામાં ઉભયને કારણ તો માત્ર કૃષ્ણમેવા અને કૃષ્ણકીર્તન જ હતાં. ઉભય બ્રહ્મવાદી હતા, પરન્તુ ઉભયને માત્ર સચીતો મન્મથ મન્મથ શ્રીકૃષ્ણનીજ એકાન્તભક્તિ. ઉભયને નિરાધ પ્રપંચ વિસ્મૃતિ પૂર્વક ભગવદ્-સક્તિનું પ્રભુએ દાન કર્યું હતું. ઉભયનો જીવનનિર્વાહ પણ પ્રભુએ નિભાવ્યો હતો. ઉભયે શ્રીરામોત્સવને પરમફલરૂપ માનીને તેની વિવિધતાનો અનેક પ્રકારે સ્વચાણીદ્વારા અનુવાદ માત્ર કર્યો છે. બ્રહ્મવાદ અને ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાન્તો નરસિંહ સ્વતંત્રતાથી અનુવદે

છે, જ્યારે દયારામભાઈ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના સિદ્ધાન્તોનો શ્રવણ-
નુવાદ કરે છે. સ્ત્રી ભાવથી કૃષ્ણભક્તિ ઉભયને ઈષ્ટ છે. ઉભય કૃષ્ણ-
નેજ શૃંગારરસરૂપ અને તેના અધિકાતા માને છે, પરન્તુ નૃસિંહ
કવચિત્ રહસ્યલીલા ગાતાં લૌકિક મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, જ્યારે
દયારામભાઈ લૌકિક મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થવા દેતાજ નથી. ‘અધર
ચુંબન કરી, કુચપર કરધરી, સ્નેહશું શામલે ગુહ્ય કીધું’ આ પ્રકારની
પંક્તિ દયારામભાઈના કાવ્યમાં દષ્ટિગોચર થતી નથી નરસિંહ મહેતા
રાસસહસ્રપદીમાં શૃંગારરસ પુરૂષોત્તમની ચેષ્ટાપ્રધાન લીલા ગાય છે,
જ્યારે દયારામભાઈ તેજ પુરૂષોત્તમ ભાવપ્રધાની લીલા ગાય છે.
ઉભય ભક્ત કવિ કૃષ્ણલીલાનો લૌકિક શૃંગારાભાસ સાથે સંબ્રમ
કરતા નથી, તેમ લૌકિકભક્તને તેમના મતે એ લીલાના શ્રવણ મનન
ગાનનો અધિકાર પણ હોય એમ પણ લાગતું નથી, તેથી ઉભય કવિ
નિર્દોષજ છે. ઉભય કવિ એમ માનતા લાગે છે કે જેમ પ્રાકૃત સૂર્ય
ચન્દ્ર કાટિસૂર્યસમપ્રભ કાટિશશિસમપ્રભ પુરૂષોત્તમનું અનુકરણ કરે છે,
તે લોકમાં પ્રકાશે છે, તેમ લૌકિક મન્મથ કાટિમન્મથમન્મથનનું
અનુકરણ કરે છે અને શુદ્ધ શૃંગારનો ભાસ માત્ર લોકમાં કરાવે છે.
સંત્યજ્ય સર્વાવેષયાયાં ત્વ પાદમૂલં પ્રાપ્તાઃ ’ સર્વ વિષય માત્રનો
ત્યાગ કરીને રસરૂપ કૃષ્ણચરણૈકનિષ્ઠ થવાય ત્યારેજ નૃસિંહ કે દયારામવત્
ભક્તિ માર્ગીય સંન્યાસ ગોપિકાવત્ પ્રાપ્ત થાય અને તન મન
ધનથી એ કૃષ્ણલીલા ગવાય અને પ્રહ્લાનંદથી અધિક ભજના-
નન્દરસ પ્રાપ્ત કરી શકાય. આ શુદ્ધ દષ્ટિખિન્દુ રાખવાનેજ
નૃસિંહ કહે છે કે ‘સંસારમાં સન્મુખ કહું તો સ્તુતિ ટળી નિન્દા
થાય, દયારામભાઈનું પણ આજ હૃદય છે. આમ બંને કવિઓની
વચ્ચે સામ્ય ઘણું હોવા છતાં ગોવર્ધનરામ લખે છે કે આદિ કવિ
(નૃસિંહ) પાસે એ અંતિમ કવિ (દયારામભાઈ) માત્ર શિષ્ય રથાને

એસવા યોગ્ય છે. કારણ જ્ઞાતે મહાભક્ત હોવા છતાં ભક્તિનું આદિ કવિએ દીઠેલું પરમ શિખર એ શિષ્ય જેવાને જેવાનું બાકી રહી ગયું છે. તે શિખરનો એ શિષ્ય સાક્ષી થયો હોત તો એની જવાબદારી આદિ કવિના કરતાં પણ વધારે પ્રદીપ્ત કદાચિત્ થાત. ગોવર્ધનરામભાઈ આમ આદિ અને અંતિમ કવિ વચ્ચેનું તારતમ્ય શોધી કાઢે છે પણ તેમ કહેવામાં ગોવર્ધનરામભાઈ ઉભય કવિનું દષ્ટિબિન્દુ ચૂકે છે. ઉભય કવિના કાવ્યમાંથી ફલિત થતા તાત્પર્ય તરફ જે ગોવર્ધનભાઈનું દષ્ટિબિન્દુ પહોંચ્યું હોત તો એમને નિજ અભિપ્રાય જણાવવાનો અવકાશજ પ્રાપ્ત ન થાત. ઉભયે પ્રહ્લવાદી હતા અને ઉભયને સ્ત્રી ભાવથી કૃષ્ણભક્તિ ઇષ્ટ હતી એ એમનાં કાવ્યોનું જે ગોવર્ધનરામભાઈએ સાંગોપાંગ દર્શન કર્યું હોત તો માલમ પડત. નૃસિંહ ને પ્રેમભક્તિથી જે અનુભવો થયેલા તેવા દયારામભાઈને પણ થયેલા. આ દયારામભાઈના અનુભવમંજરી વગેરે ગ્રન્થોથી માલમ પડે છે. મારે આદિકવિએ ભક્તિનું જે શિખર જેણેલું તે અંતિમ કવિ આદિ કવિના શિષ્ય રથાને એસવા યોગ્ય છે એમ કહેવામાં એકની સ્તુતિથી બીજાની નિંદાના ન્યાયનું અનુસરણ થાય છે. નૃસિંહના કાવ્યોમાં દયારામભાઈના જેવોજ પ્રહ્લવાદ અને ભક્તિમાર્ગ-પ્રેમમાર્ગનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. તેનો અસ્વીકાર કરી નૃસિંહના કાવ્યોમાં માયાવાદ શોધવા જઈ, ભક્તિને ગાણુ લેખી, દયારામભાઈને નૃસિંહથી ભિન્ન ગણવામાં ગોવર્ધનરામભાઈ બંને કવિઓના કાવ્યોના મર્મથી નિજ હૃદયને સવંથા અસ્પૃષ્ટ રાખે છે. વસ્તુતઃ ઉભયે કવિઓ મહાભક્ત અને પ્રેમભક્તિના ઉપાસક છે. બંનેને ગમતી તો શ્રીકૃષ્ણનીજ પ્રેમ ભક્તિ. મૂ. તુ. તેજીવાળા.

યારામલાઇ જૂના કવિઓમાં અદ્વિતીય સમર્થ સાક્ષર હતા એ એમનાં કાવ્યોની વિપુલતા પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. એમનું વાંચન પણ વિસ્તૃત હતું તેમજ પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક જ્ઞાન પણ એમના કાવ્યોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. કવિની બાળવયમાં માતા પિતાના અવસાનથી વિદ્યાભ્યાસ કાંઈક શિથિલ અને અવ્યવસ્થિત હતો પણ પાછળથી એમને ડાકારવાલા ઇચ્છારામ ભટ્ટજીને સમાગમ થતાં એમને અભ્યાસ ધણેજ વિસ્તૃત પામ્યો તે એમના પોતાનાજ શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે.

એવેદ ને પદ્મ શાસ્ત્ર ને વળી, લાખ્યાં પુરાણ સમસ્ત,
ઉપનિષદ્દ તે માત્ર બાવન સુણ્યાં મંત્ર રહસ્ય પ્રશસ્ત,
ત્રિગુણ ભેદ પુરાણ સ્મૃતિનો, ને મહારામાયણ સાર,
મહાભારત ઇતિહાસની પણ કથા કરી વિસ્તાર.

વ્યાસસૂત્રનું લાખ્ય કહી તત્ત્વ સારોદ્ધાર,
તેણે કરી સંદેહ છેલા, ન રહી શંકા લગાર,

+ + + +

વ્યાકરણ પિંગળ છંદ યુતના કાવ્ય અપરંપાર,
મર્મ તત્ત્વ પ્રબોધીને, પ્રભુ શું કરાવ્યો પ્યાર.

* * * *

૨૬૮ ભક્ત કવિશ્રી હયારામભાઈનું આન્તર જીવન

ચો સમ્પ્રદાય જે ભક્તિ કરા તેના ભાષ્યા ભેદ,
શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદનું પ્રતિપાદન કર્યું સવેદ.
વેદાર્થને વૃદ્ધિ પમાડે એવાં સર્વ સાહિત્ય,
જોષ પ્રસન્ન થયું અન્તર મ્હારું ખીલી બુદ્ધિ અત્ય.

(ગુરૂ શિષ્યસંવાદ)

ઉપર્યુક્ત પંક્તિઓ કવિશ્રીના વિદ્યાભ્યાસની વિશાલતા સૂચવે છે. તદુપરાંત ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર યાત્રા કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલો વિશાળ અનુભવ અને વિવિધ ભાષાઓનું જ્ઞાન પણ તેમનાં પાંડિત્યનું સમર્થન કરે છે. કવિશ્રીએ અનેક કાવ્યો ગુજરાતી હિંદી-વજ, ઉર્દૂ, મરાઠી મારવાડી તથા પંજાબી ભાષામાં લખેલાં છે. આ ઉપરથી પણ કવિશ્રીની વિવિધ ભાષાના જ્ઞાનનું અનુમાન થાય છે. કવિશ્રીને સંસ્કૃતનું પણ સારૂ જ્ઞાન હતું તે તેમનાં સ્તોત્રરૂપ સંસ્કૃત કાવ્યો તથા પ્રશ્નોત્તર માલિકા વગેરે ભાષા ગ્રન્થોમાં આપેલાં અનેક સંસ્કૃત પ્રમાણથી સાબિત થાય છે. કવિશ્રી આમ તે જમાનાને યોગ્ય સમર્થ વિદ્વાન હોવા છતાં તેમનામાં દીનતા વણી હતી. કવિશ્રી પોતાના ગ્રન્થની કવિશ્રીમાં સ્વદીનતા હમેશાં જણાવતા અને અનુગ્રહજ યાચતા.

સાક્ષર લેખકને પ્રથમતો વિદ્યાનો અતિવ્યાસંગ થવા જોઈએ. તેણે સદ્ભાવથી સર્વ સાહિત્યને અવલોકવું જોઈએ; તથા પર્યટણરૂપી અનુભવથી તે ગ્રન્થસ્થ જ્ઞાનને વિકસાવવું જોઈએ. તેનામાં પ્રૌઢ વિચારો અને ઉદાત્તભાવો મુંઢર અને સંસ્કારી ભાષામાં ઉતારવા જેવી કલા આવવી જોઈએ. ગોવર્ધનરામભાઈનામાં એ કલા ઉતરી હતી, પણ તેમાં જે પ્રસાદાદિ ગુણો જોઈએ તેનો કવચિત અભાવ હતો. આથી તે કલા તેના ઉત્તમ સ્વરૂપમાં ગોવર્ધનભાઈની કૃતિઓમાં

જણાઈ નહિ; તે પણ તેઓ સાક્ષર તે હતા, પણ દયારામભાઈ તે પોતાના વિચારો સુંદર રીતે ઉતારી શક્યા છે એટલુંજ નહિ પણ પ્રસાદાદિ ગુણો તેમાં લાવી શક્યા છે. ભાષાની મધુરતા થું છે તે દયારામભાઈએ સારી રીતે જણાવ્યું છે. તેમની પ્રતિભાનો પ્રકાશ ચદ્રપ્રકાશની માફક સ્પષ્ટ જણાય છે. બહુશ્રુતત્વ એ સામાન્યતઃ સાક્ષરતાનું લક્ષણ કહી શકાય. તે લક્ષણની યથાર્થ સાર્થકતા દયારામભાઈના જીવનમાં થઈ છે, એ વાંતની સત્યતા નિષ્પક્ષપાત વાચકને જણાયા વગર રહેશે નહિ. કાવ્યોત્પત્તિના હેતુ તરીકે મમ્મટ કાવ્ય પ્રકાશના પ્રથમ ઉલ્લાસમાં જણાવે છે કે પ્રથમતો કવિતા બનાવવાની શક્તિ જોઈએ. આ શક્તિ એ કવિત્વના ખીજ જૂત છે. એને કેટલાક દેવતાપ્રસાદાદિ જન્ય સંસ્કાર વિશેષ પણ કહે છે. આ ખીજરૂપ કવિત્વ શક્તિ ઉપરાંત તેનામાં લોક અર્થાત્ સ્થાવર જંગમાત્મક લોકવૃત્ત, છન્દ શાસ્ત્ર આકરણાદિ શાસ્ત્ર, પુરાણ વૃહત્કથા ઇત્યાદિ ઇતિહાસોઃ તથા મહાકવિપ્રણીત રઘુવંશાદિનું શ્રવણ તથા અન્વેક્ષણ થવું જોઈએ. વિશેષમાં કાવ્યજ્ઞનો ઉપદેશ મેળવવો જોઈએ. એટલુંજ નહિ પણ તેમાં પુનઃ પુનઃ પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. સતત તેનો અભ્યાસ થવો જોઈએ. આટલી સામગ્રીથી સિદ્ધ બનેલી કવિત્વશક્તિ ઉત્તમ કાવ્યનો આધારભાવ કરવાને સમર્થ છે. દયારામભાઈનામાં આ સર્વ સામગ્રી હતી અને તેને પરિણામે તેમનાં કાવ્યો રસિક અને સુંદર છે. લોકાત્તર સાધુ પુરુષની માફક તેમના અર્થની પાછળ વાણી પોતેજ તણાતી આવતી હતી પોતાને વાણીનો ચમત્કાર લાવવાને. અનુકૂળ શબ્દના ગવેષણ માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરવો પડતો નહોતો. પ્રેમાનંદ જેવા કવીશ્વરનું માર્કણ્ડેય પુરાણ અગર અષ્ટાવક્રાખ્યાન 'અગર' 'દ્રૌપદી

વસ્ત્ર હરણું' આપણે વાંચીશું તો આપણને કંટાળો આવશે એટલુંજ નહિ પણ આપણી રસવૃત્તિ એકદમ શિથિલ બની જાય છે, એવું કારણકે પ્રેમાનંદની આ મહાકૃતિઓમાં જો કે ભવ્ય કલ્પનાઓ રૂપી કુસુમો વેરાયાં છે છતાં પણ તેમાં વચ્ચે વચ્ચે કઠોર શબ્દકણ્ઠકો ઘણા છે, માટે તે કુસુમોની સૌરભ લેનારને કણ્ઠકથી ઘણી સાવધાનતા રાખવી પડે છે. દયારામભાઈનાં કાવ્યોમાં આવી ભીતિ રહેલી નથી. ફક્ત ગુર્જરભાષાનાં કાવ્યોમાંજ પ્રાસાદિક ગુણુ માધુર્ય સાથે રહેલો છે એટલુંજ નહિ પણ વ્રજભાષા તથા અન્ય સર્વ ભાષામાં બનાવેલાં કાવ્યોમાં પણ છે. તેમણે જૂદા જૂદા દેશની ભાષાઓમાં કાવ્યો રચ્યાં છે, તે એમની સાક્ષરતાની સાક્ષ્ય પૂરે છે. તેમના 'સતસૈયા' તથા 'શ્રીકૃષ્ણ અકલ્પચરિત્ર ચંદ્રિકા' વ્રજભાષામાં એમનો ફટલો કાખૂ હતો તે સાબિત કરી આપે છે. એવું કહેવાય છે કે અલિહિદેપૂરના દરબારમાં જ્યારે દયારામના સતસૈયામાંથી અમુક દોહરા ગવાતા હતા. ત્યારે એક ચારણે એક બીજા કવિના તેવાજ ગાયા, પછીથી તેમાં કાવ્ય તરીકે વધારે સારું કયું ગણવું તેને માટે ચર્ચા ચાલી. તેમાં અન્તે રાજાએ કહ્યું કે દયારામના દોહરા સારા છે, કારણકે તેમણે કૃષ્ણ અને રાધાના શૃંગારનું વર્ણન કર્યું છે જ્યારે પેલા બીજા કવિએ લૌકિક નાયક નાયિકાના પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે.

મારવાડી ભાષામાં પણ તેમનાં પદ ગાનારના કર્ણને ફટલાં બધાં આહલાદોત્પાદક છે તે નીચેના એકજ કાવ્ય ઉપરથી જણાશે.

મળકે ધારારે મીજનજી મળકે ધારાં,

લોહણીયાળાં ખાણુ માકા ઉરમાં.

મળકે.

લગત ન જાણે વારી ગડ ગમે ચિંતમેં,

ઉઠાંસત નિકસી આવે પ્રાણુ; માકા ઉરમાં.

મળકે.

ધણી દરદરો રે કોઇ ઓખદ ન જાણેવારી,

એક થાં જાણ્યાંછાં માકા મારુજી સુજાણુ, માકાઉરમાં. સળકે. ૨
દ્યારા પ્રીતમ માકે મહોલે પધારે વારી.

રાવરી દાસી છાં મેં યાકો યહ આસાન. માકાઉરમાં. સળકે. ૩

પંજાબી ભાષામાં પણ કેટલાંક પદ બનાવ્યાં છે, ફક્ત નીચેનું એક દષ્ટાંત અત્ર ખસ થશે.

રામ કાર્ક ગત દુમરીની

સાંડે દિલદી મહેરમ સામલ જનદા લલાવે,

તોલી અર્જ ખેરદી નહિ માનદા.

સાંડે ૧

પેડેદી દરદી પ્યાસી, મેરે અખિયાનું,

નમાનિયાનું કિ તરસાનદા ?

સાંડે. ૧

દ્યાકે પ્રીતમ દુંક મહેરમ નિધાકર.

સાનું ક્યોજી વે દરશ દિખાનદા.

સાંડે. ૨

મરાઠી ભાષાનો કાખૂપણુ કેટલાંક પદો બનાવીને સિદ્ધ કરી આપ્યો છે; અહિંયાં સ્થળમંકચને લીધે માત્ર એકજ પદનું અવતરણુ કરવું ઉચિત ગણાશે.

“શ્રી ગોપીજન વલ્લભારે, હે શ્રી વલ્લભદેવા,

વિકૃલ માવખાપા, માલા કરુંદાવી નિજ સેવા.

શ્રીગોપીજન ૧

અહો દેવા તુલ્લ અખંડ સમ્રણુ, અચલિત સતસંગ

પ્રેમભક્તિ સાંગાવે, અપાયની શ્રીરંગ

શ્રીગોપીજન ૨

કોઇ કે.ઇ પદમાં તો દ્યારામભાઇએ ચાર પાંચ ભાષાનું મિશ્રણ બહુ સુંદર રીતે કર્યું છે.

આ ઉપરથી સાક્ષર તરીકે દ્યારામભાઇનું વિવિધ ભાષા જ્ઞાન કેવું હશે તેનો કંઈ ખ્યાલ આવી શકશે. ભાગ્યેજ બીજા કોઇ પણ

૨૭૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ગુર્જર સાહિત્યના કવિની કૃતિઓમાં આટલું બધું ભાષાજ્ઞાન જોવામાં આવશે. તુલનાત્મક ભાષાના અભ્યાસ કરનાર ભાષાશાસ્ત્રી અગર વિદ્યાર્થીને દયારામના કાવ્યોમાંથી ઘણુંજ શીખવાનું મળી શકશે.

દયારામભાઈનું બહુશ્રુતત્વ તથા જ્ઞાનની વિશાળતા તેમના વસ્તુવૃન્દદીપિકા નામના કાવ્યમાં જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કાઈ પણ શાસ્ત્રથી તે અજાત હોય એમ જણાતું નથી. તેમાં વેદ, પુરાણોમાં એમની પારંગતતા હતી એટલુંજ નહિ પણ કળાવિષયક શાસ્ત્રોનો પણ તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. વસ્તુ વૃન્દદીપિકામાં એ બહોતેર કળાનાં નામ ગણાવે છે; વળી સમાજશાસ્ત્રના પણ અભ્યાસી હોય એવું “ચોરાસી ‘વસ્તુનામ’માં ચોરાસી બ્રાહ્મણ તથા વાણીઆઓની જ્ઞાતિનાં નામની ગણતરી કરે છે તે ઉપરથી જણાય છે. ભૂગોળ શાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન અડતાલીસ મહાનદીઓનાં નામથી તથા પચાસ કાટિ યોજન પૃથિવી વિષેના કુંડલિયા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. વળી ઓગણચાલીસ વસ્તુઓનાં નામથી ઓગણચાલીસ જાતના રોગોનાં નામનો નિર્દેશ અડિયલ છંદમાં કર્યો છે તે ઉપરથી વૈદકશાસ્ત્રમાં પણ તેમનો પ્રવેશ હતો એમ આપણે સહજ કહી શકીએ; વળી તેમણે આજ અંથમાં સિંહ વરુ, વાઘ, શ્વન ઇત્યાદિ પ્રાણિઓનાં લક્ષણ આપ્યાં છે તેથી પ્રાણિશાસ્ત્રનો પણ તેમને પરિચય હતો. ચોરાસી પુષ્પજાતિનાં પણ નામ આપ્યાં છે તેથી તેમનું વનસ્પતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સમજાય છે કાવ્યશાસ્ત્ર અગર અલંકાર શાસ્ત્રોનો તે ઘણા સારો અભ્યાસ એમનો હતો ‘સતસૈયા’માં નાયકનાયિકાના જૂદા જૂદા ભેદ રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ઉદાહરણ સહ સમજાવ્યા છે. વળી રસ કેટલા પ્રકારના છે,

કાવ્યમાં ખાસ ક્યાક્યા ગુણો જોઈએ, અને ક્યા દોષોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એ વિષયને પણ વસ્તુ વૃન્દદીપિકામાં ચર્ચો છે. વગી શબ્દાલંકાર તથા અર્થાલંકારની ખૂબીઓને સુંદર દષ્ટાન્તોથી પ્રકટ કરી છે ચિત્રકાવ્યો, ગોમુત્રિકા, કપાટાખંધ ઇત્યાદિની પણ યોજના એમણે કરી છે. સંગીતશાસ્ત્રનો એમનો પરિચય દરેક કાવ્યમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. તેમણે જાંઘના ૧૦૮ ભેદોને કવિતમાં વર્ણવ્યા છે વૃન્દાવનવિલાસમાં કટિખંધથી સંગીતની માધુરીને નૃત્યકળાની સાથે એતપ્રોત કરી દીધો છે. આ રીતે એક સાક્ષર તરીકે તેમણે સર્વવિદ્યાનો સંપાદન કરી હતી, એટલુંજ નહિ પણ તેને પોતાની કવિતામાં ઉતારી હતી. તેઓ એમ સમજતા કે સર્વ કાંઈ વિદ્યાનો હેતુ વૃથાપાષ્ટિત્ય અગર વિતણાવાદ કરવાને માટે નથી, પણ તે દ્વારા ભગવાનના ગુણાનુવાદ કરવાને માટે છે. આથી સર્વસંપાદન કરેલી વિદ્યાનો વિનિયોગ તેમણે કીર્તનમાંજ કર્યો છે. આથી તેમની સર્વશાસ્ત્ર પ્રવેષિણી સાક્ષરતા અન્યોની માફક અધોગામિની બની નથી તે સાક્ષરતા લૌકિક વસ્તુમાં સંકલિત થઈ નથી. અર્થાત્ તેમની સાક્ષરતાનો વ્યભિચાર થયો નથી.

આ પ્રકારે દયારામભાઈની કવિ તરીકેની સાધન સામગ્રીની સંપત્તિ વિશાલ હતી અને એ સંપત્તિનો પરમ કુશલતાથી ઉપયોગ એમણે નિજ કાવ્યોમાં કર્યો છે. કવિશ્રી તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંત એવી રીતે પોતાના કાવ્યોમાં ગ્રંથે છે કે જેનું દર્શન કરવાથી કવિશ્રીની શક્તિ માટે આપણને માન થાય છે અને નિજ મંતવ્ય એવી સુંદરતાથી ઘટાવે છે કે તે વાંચીને આપણને પરમ આનંદ થાય છે. કવિશ્રી આટલી સંપત્તિ હોવા છતાં જે વિષય પોતે આલેખે છે

૨૭૪ ભકત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

ત્યાં એમની ભાષા પ્રથુ વસ્તુરૂપ ચર્ચા જન્ય છે. 'રસિકવલ્લભ' ઇત્યાદિ અર્થો તે કવિશ્રીનાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ આવાં કાવ્યોમાં પ્રથુ કાવ્ય નિઝ મંતવ્ય સિદ્ધાંત પરમ કુશળતાથી ઉપદેશો છે.

દ. કૃત મણિમાલા ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૬

નિશ્ચેના મેહેલમાં વસે મારો વાલમો. વસે વ્રજ લાડીલો રે;

જેરે જન્ય તે જાંખી પામે જીરે;

ભુલ્યા ભમે જે ખીજા સદનમાં શોધેરે,

હરિના મળે એકા ઠામે રે. નિ. ૧

સત્સંગ દેશમાં ભક્તિ નગર છેરે,

પ્રેમની પોળ પુછી જાળેરે;

વ્રેહનાથ પોળીઆને મળી મોહાલે પેશજીરે,

સેવા સીડી ચડી ભેળા થાજીરે. નિ. ૨

દીનતાના પાત્રમાં મન મણી મૂકોરે,

ભેટ ભગવંતજીને કરજી રે;

હું ભાવ પુંભાવ નોખાવર કરીને રે,

શ્રીવલ્લભવરજીને વરજી રે, નિ. ૩

જોરે મંડાણનું મૂળ હરિ ઇચ્છારે,

કૃપાવિના સિદ્ધિ ન થાયરે;

શ્રીવલ્લભ શરણુ થકી સહુ પડે મેહેલું રે,

હૈવી જન પ્રત્યે દ્યો ગાય રે. નિ. ૪

પદ-રાગ કેઠારો.

મહારં દણુકતું દોર દણુકે છે સહુ નયમાં,

સીમખેતર ખણું કાંઈ ન મૂકે,

ના જીવું જીવ્ય ત્યાંહાં ના ખાતું ખાય તે,
 નિત્ય તેહમાં ન ચૂકે. મહાર્કં ૨૬.
 વારી લાઉં ઘેર તે જોતું માંડું ગળ્યું,
 લીલું નીરંછ પણ તે ન સુંધે;
 પહેલાં રાડાંઓ ધાસ કહ્યું કુસકા,
 માર ખાઇને પણ તેજ હુગે. મહાર્કં ૧
 હેડલો હોડેરડો મ્હોરો માન્યો નહીં,
 થયું હરાકું હાવાં હું તો હાર્યો;
 વસ મ્હારે નથી તદ્દપી મ્હારું કહાવ્યું,
 માટે રહું છું લયભીત ચિંતાનો માર્યો. મહાર્કં ૨
 હું ગુરૂ આ જોપાળ મેં અરખ્યું એ આપને,
 વશ કરી રાખો નિજ પાસે માંગું;
 સાધૂપણું શીખવી વૃંદાવન ચારણે,
 કલેપ મ્હારા ટળે પાય લાગું. મહાર્કં ૩
 હું ક્ષીકશ એ કલેશ મુજ મનતનતણા,
 આપ ટાળો કરો શુદ્ધ માર્યું;
 સમરણ મેવન બને અહરનિસ આપનું,
 અચળ આનંદ માણે એહ જાયું. મહાર્કં ૪
 મનમતી બગડતાં સર્વ કાંઈ બગડિયું,
 ડરતું બહુ નાથજી દયા આણો;
 જનદયાના પ્રિતમ શ્રી જોવરધનધરણુ,
 કશ્યાદષ્ટે જુઓ નિજનો જાણો. મહાર્કં ૫

૨૭૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

નાગર નટવાના પદમાં આખી ભાષા બાજીગર અને નટની છે અને તેમાં આખી સૃષ્ટિ એક ખેલ છે, અને તેમાંથી ભગવાન પોતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય કેવી રીતે કરે છે તે દર્શાવી એ નટણીથી મુગ્ધ નહીં થવાના ઉપાય તરીકે હરિ નામનો મંત્ર અને પ્રભુની ભક્તિને ઉપાય તરીકે સૂચવે છે. આ ઉપરથી કવિશ્રી લૌકિક પ્રસંગને પણ અલૌકિક ઉપદેશના ઉદ્દેશમાં કેવી રીતે યોજે છે એ જોઈ આપણને એમની શક્તિ માટે સહજ માન ઉદ્ભવે છે.

એવીજ રીતે 'પાઓ પ્રેમ રસ પ્રાણજીવન રે' એ પદમાં ભક્તિ નિરોધની ઉત્તમતા તેવીજ રીતે નિષ્વેના મહેલમાં જણાવે છે. એ પદમાં આખો પુષ્ટિમાર્ગીયસિદ્ધાંત થોડા શબ્દોમાં સમજાવી દે છે. 'મારું દણુકતું દોર' એ પદમાં ગ્રામ્ય ભાષામાં પરમ રમણીયતાથી મન વશ કરવાનો ઉપાય અને મનની વિકળ સ્થિતિને આખેદ્દય દર્શાવ્યા છે. આ પદોજ નહીં પણ કવિશ્રીના બીજાં થોડા બંધ કાવ્યો એવાં છે કે જેની અંદર શબ્દની અને અર્થની ગુંથણી કવિશ્રીએ બહુ અચ્છી રીતે કરી છે.

આ પ્રકારે કવિશ્રીનો ગુજરાતી ભાષા ઉપરનો કાષુ સમન્વય છે. કવિશ્રી શબ્દાર્થ રસિક છે અને જે પ્રસંગે જે શબ્દ જોઈએ તે પ્રમાણે યોજે છે. ગુજરાતી ભાષામાં બીજા વણા જોઈ કવિઓએ શબ્દ અને અર્થની આવી અપૂર્વ ગુંથણી કરી છે. કવિશ્રીએ સંપાદન કરેલું જ્ઞાન પુસ્તકો નહિ પણ લોક અનુભવ સૂક્ષ્મ અવલોકન અને વિવિધ દેશના પર્યટણને આભારી છે.

द्वारामबाधनी जयन्तीनां सापणु।

१

महानुभावी लकतकवि श्री द्वारामबाधने

केम अवलोकशे ?

(लकत कवि श्रीद्वारामबाधना १४७ भा जन्मदिन प्रसंगे
अमदावादमां पु. मा. वैष्णवमहासभा तरुथी थयेला महासभा
रंलना प्रमुप मेला ट्रेनिंग कालेजना हेडमास्तर श्रीयुत मनमोहनदास
दलपतराम श्री. अ. नुं सापणु.)

विवेक-विनय.

परम साज्यवान जडेनो तथा अंधुओ.

परम लगवदीय लकत कवि श्री द्वारामबाधना जन्मदिन जेवा
समारंल निमित्ते मजेली सभामां प्रमुपपदनी योज्यतानो अंशमात्र
पाणु भारामां नथी, अे क्हा विना पाणु समजय अेवुं छे, अेटले
अे विस्तार करवाना विवेकमां उतरवानी जर में जेध नथी, ते
भाटे प्रथम आप सर्व सज्योनी हुंकाणुमांज क्षमा याची सतोप
मानुं छुं. वैष्णव महासभाना कार्यवाहकेना आग्रहने क्षीये अे घृष्टता
भारे करवी पडी छे अेटहुं भारा विश्वासपर स्वीकारी लेशो, तो
भारे अपराध धरे अंशे क्षन्तव्य गणुशे, अेम हुं मानुं छुं.
अक्षौकिक वाणीनां व्यंजन पीरसी हृदयंगम व्याख्याने वडे अमृत-
सरनुं पान कराची हृदयनी तृप्ति पर्यन्त भोजनपान आ सभा

મંડપમાં થઈ રહ્યું છે, તે આનંદમાં રસાલાસ કરવો હોય તોજ સુકુંપાકું ભોજન અથવા અરચિકર પાન આ સમયે સલામમાં કાઢી રજી કરી શકે. પરન્તુ પ્રિય સભ્યજનો, આવા મિષ્ટ ભોજન પછી ખાટી છાશ કાઢી કાઢી વખત પીવાની રીતિ આપણામાં પ્રચલિત હતી. તે હાલ પણ છેક નીકળી ગઈ નથી. અલખત, હાલમાં તો છાશને બદલે ભોજનને અંતે ફળાદિ લેવાનો પ્રચાર વધતો જાય છે. તે પણ છાશની રીતિ છેક નીકળી ગઈ નથી, તેનો લાલ લઈ ભાંગા તુટા બે બોલ બોલવાની રજા માગી લઈ છું નાને મોઢે મોટી વાત કરવાનું પ્રાગલ્ભ્ય મારે કરવું પડે છે, પરંતુ પ્રમુખસ્થાનની ફરજ સમજી. તે અહ્યાંથી પણ અદા કરવીજ જોઈએ એમ સમજી એ કાર્ય તરફ હું પ્રેરાયો છું, એટલું જાણી મારા સર્વ દોષોને દરગુજર કરશો, એમ હું આશા રાખું છું.

ભક્ત અને કવિ

આજનો પ્રસંગ મહાનુભાવી પરમ ભગવદીય દયારામભાઈનો જન્મ દિવસ ઉજવવાનો છે. અવતારોની જન્મતી ઉજવાય છે, તે દિવસે તેમના સેવન, પૂજન તથા ગુણગાનાદિનો ક્રમ રાખવામાં આવે છે. મનુષ્યોમાં કાઈએ સામાજિક, ધાર્મિક, સાહિત્યને લગતું અથવા અન્ય વિષયક કંઈ મહાકાર્ય કરેલું હોય ત્યારે તેના અવસાન પછી તેનો જન્મદિન પણ ઉજવવાનો રિવાજ કંઈક અંશે પ્રથમથીજ હતો અને હાલ તે વિશેષ પ્રચાર પામ્યો છે, એવું આપણે જોઈએ છીએ, અને તેનો ઉદ્દેશ સ્તુત્યજ છે એ વિષે બે મત હોઈ શકે નહિ, મનુષ્યોના જન્મ દિન ઉજવવાનું તેમના ગુણગાન ગાવા-રૂપી પૂજનવંદન ખતી શકે છે, એમ કહીએ તો ચાલે; મતલબ કે

તેમણે કરેલાં કાર્યોનું મહત્ત્વ તેમની તરફ કોઈ પણ પ્રકારના મંબંધથી જોડાએલા જનસમૂહ આગળ દર્શાવી આપવા પ્રયત્ન કરવો એ જન્મદિન ઉજવનારાઓનું કાર્ય છે, એમ માની શકાય. આજનો સમારંભ વૈષ્ણવમહાસભા તરફથી ઉજવાય છે, અને વૈષ્ણવ તરીકે કરેલી દયારામભાઈની મહાન સેવા તરફ એ સભાનું મુખ્ય લક્ષ્યબિંદુ રહે એ સ્વાભાવિક છે. દયારામભાઈનું જીવન પુષ્ટિમાર્ગવલ્લભી હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગ સાથેના એમના જીવનનો સંબંધ ક્ષણભર પણ તે માર્ગથી અલગ રાખી શકાવ એમ નથી. બન્યું છે એવું કે દયારામભાઈ એકલા વૈષ્ણવોના નથી પરંતુ આખા ગુજરાતના છે. અને લાંબો વૈષ્ણવ સ્ત્રીપુરુષોએ જો કે દયારામભાઈનાં કાવ્યો દ્વારા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનાં ગુણગાન કરી જીવનનું ઐકાંતિક સાહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તો પણ તેમનાં કાવ્યોની ખુશીઓનો, ભાવનાઓનો તાત્પર્યનો તેમજ રહસ્યના ચમકારો ખતાવવા પુરતો પણ સાક્ષર પદ્ધતિએ વિકાસ કરવા તરફ વૈષ્ણવી સૃષ્ટિનું ધ્યાન લાંબો વખત સુધી દોરાયું હોય એમ લાગતું નથી. આમ થવાનાં કારણો શોધવાં મારા જેવા માટે બહુ અધરાં છે. પરંતુ મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે એક કારણ કહી શકાય એવું છે. આધુનિક શિક્ષણના સંસ્કાર વગરના, અને જુની શૈલી પ્રમાણે વૈષ્ણવ જીવન ગુજરનાર વૈષ્ણવો આવી બાબતમાં દુર્લભ રહે એ દેખીતુંજ છે, કારણ કે અહીં સવાજ આ મહાકવિનાં કાવ્યનો સાક્ષર પદ્ધતિએ સમીક્ષા કરવાનો છે. હવે રહ્યા નવા જમાનામાં ઉછરેલા અને આધુનિક શિક્ષણ સંસ્કૃતિવાળા વૈષ્ણવપુત્રો. એમના તરફથી આ દિશામાં પ્રયત્નની શરૂઆત થવી જોઈતી હતી એમ સૌ કોઈ ઇચ્છે, પણ તેમ થઈ શક્યું નથી. આનું કારણ શોધવા પ્રયત્ન કરીશું તો માલમ પડશે કે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની

સાથેજ (અપવાદોને બાબુએ મૂકી સાધારણ રીતે કહીએ તો) જડવાદના અથવા ઐહિક સુખવાદના સંસ્કારો યુવકોના મગજમાં આબુખાણે ઘુસતાં ઘુસતાં સામ્રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યા, અને સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છે તેમ કવિનો કીર્તિદેહ ધીમે ધીમે સંકુચિત થઈ ગયો. એ બાબત નિષ્પક્ષપાત રીતે વિચારનાર પુસ્તકને ધણે ભાગે દુઃખોચર થયા વગર રહેશે નહિ. શ્રદ્ધા એ મૂર્ખતાની બેન જેવી ભાસવા લાગી, વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રગતિ વિનાશક ભાગવા માંડ્યો, ધર્મના સાંક્રેતિક ચિહ્નો ધારણ કરવાં અનાવશ્યક નહિ પણ હાસ્યાસ્પદ ગણવા લાગ્યાં, સૌ કાઈ પોતપોતાના આચારને તિલાંજલિ આપવા જેવી સ્થિતિએ પહોંચેલા મનાવા લાગ્યા બુદ્ધિથી ન સમજાય એવી કાઈ વસ્તુ સત્ય હોઈ શકેજ નહિ એમ મનાવા લાગ્યું. મતલબ કે લૌકિક તર્કથી અને યુક્તિથી પ્રતિપાદિત હોય તેજ સત્ય અને આકીર્તિનું સર્વ ગપાટા, અતિશયોક્તિ, અથવા મતિવિભ્રમ યા તો આમોલ સિવાય યોગ્યું હોઈ શકેજ નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા પર અનુમાનોની પરંપરાઓ અંધાવા લાગી. આનું પરિણામ એ આગ્યું કે આધુનિક શિક્ષણના સંસ્કારીઓમાં વૈષ્ણવ યુવકો અને અન્ય યુવકો લગભગ એક સરખી પંક્તિના થઈ ગયા, અને પૂર્વના સનાતન ધર્મને પાશ્ચાત્ય બુદ્ધિવાદ તથા અવિશ્વાસની કસોટીએ ચઢાવવા લાગ્યા. આ વાવાઝોડામાં અથવા ગુજરાતના આત્મ મન્થનકાળમાં આપણા દયારામભાઈ પણ ભક્ત તરીકે વંતવાતા મટીને પ્રધાનપણે કવિ તરીકે વંતવાવા લાગ્યા, તે તેમનો કીર્તિદેહ સંકુચિત થઈ ગયો. તેમાં પણ દૈવયોગે એવું અન્યું કે કાવ્ય સમીક્ષાની પહેલ વૈષ્ણવેતર યુવકો તરફથી થઈ. એ સમીક્ષકોમાં કાઈ કાઈને બ્રાહ્મણ ધર્મના યોગ્યતા સંસ્કાર લાગ્યા હતા, તો તે વિશેષે કરીને શાંકર જ્ઞાન

માર્ગના. જ્ઞાનમાર્ગ અને પ્રેમમાર્ગનાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ જુદાંજુદાં હોય એ સર્વ કાંઈ કબુલ કરે એમ છે, તેથી ગમે તેટલી સાવચેતી વાપરવા છતાં પ્રેમ રહસ્યનું ઉદ્ધારન તેમને હાથે યોગ્ય રીતે ન થઈ શકે એ ઉદ્ધારક છે; અને કવચિત્ જોઈ માર્ગની પરિભ્રમણા ભેદને લીધે સંભ્રમ થાય તો તેમાં લેશ પણ નવાઈ પ્રાપ્તિ જોવા નથી. ઉદ્ધારણ તરીકે ભક્તિ, માયા, નારાયણ, અક્ષર બ્રહ્મ વગેરે ઘણા પારિભાષિક શબ્દો અને માર્ગમાં જુદા જુદા અર્થમાં વપરાય છે. બીજું તો દૂર રહ્યું પણ ખુદ શ્રીકૃષ્ણની ભાવનામાં શાંકર જ્ઞાનીઓ અને નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, દયારામભાઈ વગેરે પ્રેમી કવિઓ વચ્ચે એક રીતે કહીએ તો ઘણો મોટો ભેદ છે. એક શ્રીકૃષ્ણાવતારને નિર્ગુણ પ્રતિપાદક શ્રુતિઓને મુખ્ય ગણી તથા સગુણ પ્રતિપાદકને ગૌણ ગણી પ્રથમ અવસ્થામાં મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેના સાધનરૂપ સગુણ માયિક બ્રહ્મ માને છે. ત્યારે બીજા સગુણ તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મ પ્રતિપાદક શ્રુતિઓને સરખું માન આપી પ્રાકૃત ગુણ રહિત એટલે નિર્ગુણ, પણ અપ્રાકૃત ગુણ સહિત એટલે સગુણ એવા અર્થમાં ફલરૂપ રસાત્મક પરબ્રહ્મ માને છે. આ બાબતનો વિસ્તાર કરવાનું અત્ર લેશ પણ પ્રયોજન નથી. ફક્ત દષ્ટિબિન્દુમાં ભેદ હોવાથી સંભ્રમ થવાના સંભવનું જ માત્ર દિગ્દર્શન કરાવવા પુરતો આ પ્રાસંગિક પ્રયાસ આદર્યા પછી મૂળ બાબત પર પાછો આવું છું.

કેળવાયલાઓ પ્રતિ-

આ પ્રમાણે સામાન્ય ધર્મના સંસ્કાર સહિત યા રહિત વૈષ્ણવેતર યુવકો તરફથી કાવ્યદષ્ટિએ, કવચિત્ ધર્મદષ્ટિએ, દયારામ

ભાઈનાં કાવ્યોની સમીક્ષા કેટલોક વખત સુધી ચાલ્યા કરી. ત્યાર પછી એક વૈષ્ણવ યુવક વર્ગની દષ્ટિ ખુલી. અહીં કહેવાની જરૂર છે કે દયારામભાઈના સંપ્રદાયનાં ધર્મ પુસ્તકો આ સમયમાં નહિ જેવાંજ બહાર પડેલાં, અને ભાંગાતૂટા વૈષ્ણવધર્મ સંબંધી ગૃહસંસ્કાર ઉપર કહેલા પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સંસ્કાર. આગળ કેવળ દુર્બળ બની ગએલા. પરંતુ આઘાત પછી પ્રત્યાઘાત થાય છેજ, અને તે પ્રમાણે અહીં પણ કેટલાક વૈષ્ણવ યુવકોમાં સમર્થ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ, એટલે પ્રયત્ન પણ શરૂ થયા અને પરિણામે એ યુવકોએજ સ્વ સંપ્રદાયનાં પુસ્તકો શોધી જાપાવવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું. એ કાર્ય કરતાંની સાથેજ પ્રથમ તે એક મોટો પડદો તૂટ્યો. પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં જ્ઞાન સાહિત્યનો અભાવ છે એવો આક્ષેપ આ યુવકોને અજ્ઞાન મૂલક લાગ્યો, અને તેમની પુસ્તકો પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા દિન પર દિન તીવ્રતર બનતી ગઈ. આ કાર્યને અંગે દયારામભાઈના કાવ્યો તરફ પણ તેમની દષ્ટિ સ્વાભાવિક રીતે વળી. અને વૈષ્ણવેતર યુવકો તરફથી એ કાવ્યો પર તથા કવિપર થએલી ટીકાઓ અપૂર્ણ, અયોગ્ય અને કવચિત્ અસહ્ય પણ તેમને લાગી. પરિણામે માર્ગીય માસિકોમાં દયારામભાઈ તથા તેમનાં કાવ્યો સંબંધી લેખો લખાવા લાગ્યા, અને શ્રીદયારામકૃતકાવ્ય મણિમાળાના ભાગ એક પછી એક (કવચિત્ ટીકાઓ સાથે પણ) બહાર પડવા લાગ્યા, અને હાલ સુધીમાં ચાર ભાગ નીકળી પણ ગયા. આજના જેવો સમારંભ ચાલુ થયો તેનું મૂળ પણ ઉપરની પ્રવૃત્તિમાં શોધ્યું મલામ પડે એમ લાગે છે.

આધુનિક સમીક્ષામાં વિવેકત્યાગ.

આપણા આ સમારંભના ઉદ્દેશ્ય સંબંધી ઉપલું અનુમાન કર્યા પછી એ સમારંભના કાર્ય સંબંધી કંઈક બોલાવું ઉચિત ધારૂં

ધું. દયારામભાઈનાં કાવ્યનું રસપાન કરવું એટલે એ મહાનુભાવીની કૃતિ વડે ભગવદ્ ગુણગાન કરવું એ છે પણ એટલુંજ બસ નથી. કેવળ સંગીતનો આનંદ ગાનના વિષયનો ભાવ સમજવા વિના એટલો હૃદયસ્પર્શી થઈ શકતો નથી. તે કારણથી ભક્તકવિના હૃદયનું રહસ્ય સમજવવા પણ સાથેસાથે પ્રયત્ન થાય તે પણ ઇષ્ટ છે. આ ઉપરાંત કવિના સંબંધમાં ગેરસમજૂતીઓ ઉભી થએલી હોય એમ લાગે તો તે શાંતિથી દૂર કરવા માટે પણ અલ્પ સમય ગળાય તો તે સમારંભને અંગે અનુચિત ગણાશે નહિ, પરંતુ તેમ કરતાં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે જ્યાં પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોના અભિપ્રાય સાથે વિરોધ દર્શાવવાની જરૂર પડે ત્યાં હંમેશાં મર્યાદામાંજ રહીને તે કાર્ય કરવું. વિવેક એ ગૃહસ્થ માત્રનું ભૂખણ છે તો તે ત્રિદુઃખ એટલે ભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક યા તો કાયિક, વાચિક અને અને માનસિક દુઃખોમાં ધૈર્ય ધારવાની ભગવદાજ્ઞા માથે ચઢાવનાર વૈષ્ણવનું ભૂખણ ન હોય એમ કેમ બની શકે ? માટે પ્રેમને લીધે ઉભરાઈ જતી લાગણીથી એકદમ દોરાઈ ન જતાં મનને કાષ્ઠમાં રાખવા જેટલો સંયમ ગ્રહણ કરી સત્ય જણાવવા પ્રયત્ન કરવો એજ વધારે ઇષ્ટ છે. હું જાણું છું કે આ કહેવું વધારે સહેલું છે, પણ કરવું બહુ અઘરું છે. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચનાર કોઈ પણ તટસ્થ વિચારશીલ પુરુષોને તો સહેજે નિશ્ચય થશે કે કેટલાક સાક્ષરોને મન પુષ્ટિમાર્ગની ટેકડી કરવી એ તો એક રમતજ હતી. આવાં દુઃખદાયક દષ્ટાંત તો એકથી વધારે આપવા હું ઇષ્ટ ધારતો નથી, માટે નમુના તરીકે એકજ આપીશ. એક વિવેચક એટલે સારાસારનો નિર્ણય કરવામાં ચતુર પુરુષ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલા સાક્ષરે એક સંસારસુધારકના જીવનચરિત્રમાં લખ્યું

૨૮૪ લલિત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

છે કે “ પાપમાં પચેલા પુષ્ટિમાર્ગને જડમૂળથી હલાવવો, તેનું બળ ઓછું કરવું અને તેને જગતમાં હલકો પાડવો ” એજ તેનું સવોપરિ મહત્કર્મ હતું વળી લખ્યું કે ‘ આ મંદિર બંધ થતાંજ દર્શનધેલા ડોસાઓ અને મહારાજધેલી રંગઓ મહામહા દુઃખ પામવા લાગીઓ’ અર્થઙ્કુળવત્સર્વમ્ એવી ઉચ્ચતમ ભાવનાનું સિચન કરનાર, વિશ્વ જેના વામ પાદમાં બિન્દુપે રહેલું છે એવા શ્રીરાધાકાન્ત પર પ્રેમમાં તક્ષીનતા કરાવનાર, પ્રેમ છે આત્મા જેનો એવો જે પુષ્ટિમાર્ગ તેના અંબમાં એવાં વચનો માંભળી સહેજ પણ ધર્મનું અભિમાન ધરાવનાર કયા પુરુષનું લોહી ન ઉછળે ? પરંતુ વૈષ્ણવબંધુઓ, સાક્ષરોની આવી ગાળોને પણ ધીની નાળો માની લેવી. માંડે આ કહેવું ગળે ઉતરે એવું નથી, એમ હુંજ માનું છું; કારણ કે ઉપલા શબ્દો આજે પણ વાંચતાં મને પોતાનેજ કંપારી ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતી નથી. તેમ છતાં પ્રિય બંધુઓ, મારે કહેવું પડે છે કે આવી કસોટીમાંથી પણ પસાર થવા આપણે અત્યંત મંથન કરવું જોઈએ; કારણ કે આપણા પ્રભુચરણની એવી આજ્ઞા છે કે—

सर्वं सहेत परुषं सर्वेषां कृष्णभावनात् ।

જેના પ્રકાશમાં આપશ્રી પોતેજ જણાવે છે કે—

“ તથારિભિર્ન વ્યથતે શીલીમુલ્લૈઃ ” इति वाक्याद् दृष्टानां वचनेन शोभो भवति ॥ तत्र तानि वचनानि हितत्वेन ग्राह्याणि ॥ अत्यंतं विरुद्धानि चेत् प्रकारभेदेन तत्रोपपत्तिमाह कृष्णभावनादिति ॥ कृष्ण एव अस्मानुपदिशति बहिर्मुखतया न स्थातव्यमित्यर्थः ।

અર્થ:—“જેવો ક્ષોભ શત્રુનાં બાળુ લાગવાથી નથી થતો તેવો

દુષ્ટનાં વચનથી હૃદયમાં થાય છે. ” એ વચનાનુસાર ક્ષોભ થાય ત્યાં (વચનથી હૃદય વ્યાકુલ થાય તો આંતર સેવા થઈ ન શકે માટે) દુષ્ટ વચનને પણ આપણાં હિતકારી સમજી સાંભળી લેવાં. જો તે વચન અત્યંત વિરુદ્ધ હોય તો કૃષ્ણજ મને આજ્ઞા કરે છે કે બહિર્મુખ થઈને ન રહેવું એમ સમજી લેવું પરંતુ ક્ષોભ થવા દેવો નહિ. ”

આ ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો બહુજ મુશ્કેલ છે, પરંતુ આપણો એ ધૃષ્ટ સિદ્ધાંત છે એ હંમેશાં યાદ રાખવું, અને તે પાળવા સર્વ પ્રકારે પ્રયત્નશીલ થવું, એ આપણી ફરજ છે. વૈષ્ણવપદની પ્રાપ્તિ રસ્તામાં પડી નથી. ઘણી પરીક્ષાઓમાં પાસ થયા પછી એ પદવી મળે છે.

કવિશ્રીના અક્ષરદેહના ભિન્ન ભિન્ન ભ્રમે.

પ્રસંગ આવવાથી આજ બાબતના સમર્થનમાં એક બાબત વધારે વિસ્તારથી ચર્ચવા મન લલચ્યાઈ જાય છે, અને જરા લંબાણ થાય તો પણ ક્ષમા કરવા હું આપ સર્વને યાચના કરું છું. મન લલચ્યાવાનું કારણ એટલુંજ છે કે પરમ ભગવદીય મહાનુભાવી દયારામભાઈના જીવનચરિત્ર પર અને કાવ્ય સંબંધે એમના શૃંગાર પર અનેક રીતે આ જમાનાના સાક્ષરવર્ગ તરફથી પ્રશંસાઓ તથા ટીકાઓ કરવામાં આવી છે. કોઈ એમના શૃંગારરૂપી રત્નને (મારા ધારવા પ્રમાણે પ્રાકૃતરસ દષ્ટિએજ) ‘ ખરાં પાણીએ ચમકતું, નાયિકાભેદે વિસ્તીર્ણુ, સુવર્ણ સરખા શબ્દોમાં જડિત અને તાલ સુરના તેજોમય સિંધુમાં તરતું, દેખે છે. કોઈને “ પ્રાકૃત શૃંગાર ભાગોનું વર્ણન કરતા હોય તેમ ભક્તિશૃંગારની કોઈ પણ કાવિમાં ન આવે

એવા શંકાર આનેમાં લખાવી પડ્યા 'દયારામભાઈ ભાઈ છે. કાઈને દયારામભાઈનું સ્મરણન 'કર્મક્રિયા' ભાસે છે, તો કેટલાકને એવું હોવાની શંકા રહે છે. કાઈકને ખાત્રી છે કે કવિવર 'પોતાના યુગમાં લોકની દષ્ટિએ ગુરુરૂપે પૂજનીય વસતા, અને તેમના ઉદ્ધારમાં પવિત્ર ભાવનાઓ શોધાતી,' પરંતુ શાય કરે છે કે 'એ યુગ ગયો અને ખીન્ને યુગ ખેડો છે. ભાવનાને સ્થાને વ્યવહારબુદ્ધિ અને તર્ક પ્રતિષ્ઠા પામ્યાં છે. આવા યુગમાં આ કવિનો કીર્તિદેહ ધ્વસ્ત થઈ અપકીર્તિદેહ બંધાય નહિ એજ આ યુગનું ભાગ્ય ગણવા જેવું છે.' આ પ્રમાણે દયારામભાઈની તથા તેમનાં કાવ્યની અનેકાનેક રીત સમીક્ષા થઈ છે, જે બધી અત્રે આપવી હું આવશ્યક ધારતો નથી. પરંતુ એ સર્વમાં સત્ય હોઈ તે શોધી કાઢવાનું હરકાઈનું મન થયા વગર રહે નહિ. મારી અદ્યપતિ પ્રમાણે બધીજ સત્ય છે. જેને જેવું ભાસ્યું તેવું તેમણે અંતઃકરણની લાગણીપૂર્વક લખ્યું એટલે અંશે એ સત્યજ છે. અને દયારામભાઈની કવિતા એટલે આદર્શ કાવ્યની ખી ખુબીઓ તેમાં ભરેલીજ હોય એવો પ્રભાવ કાઈ કરે તો તેનો અર્થ કશો નથી. સાક્ષરોને સાધારણ દષ્ટિએ કાવ્યના જે અંગ ખીલેલાં માલમ પડે તે ખતાવે તે ખામીઓ સૂઝે તે સાપેક્ષ રીતે વર્ણવે એ સુયુક્તજ છે. પરંતુ પ્રિય સન્નનો, એટલું આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે જ્યાં આપણે સારા નરમાનો ઉત્તમ, મધ્યમ, હીન તરીકે વિવેક કરવા જેમીએ છીએ ત્યારે હંમેશાં સાપેક્ષ દષ્ટિએજ જાણે અજાણે પણ ખોલીએ છીએ. આપણું જ્ઞાન સર્વદા સાપેક્ષ હોય છે, અને સાત્ત્વિક, રાજસી, તામસી, પ્રકૃતિને વશ રહીનેજ આપણે ખોલવાનું કાર્ય કરી શકીએ છીએ. આજ કારણથી શિષ્ટ મહાપુરુષોએ કૌટિક વ્યવહારને ગુણાનાં સંનિપાતઃ એમ કહેલો છે. તણુ

શ્રુતી પર નિર્ગુણ દષ્ટિ વાણીએતર નથી, એ તો અનુભવશ્યામ છે. એને અહદષ્ટિ કહો, સમદષ્ટિ કહો, પ્રેમદષ્ટિ કહો, ગમે તે નામ આપો પણ તે અતિ વિલક્ષણ છે. પણ એકંદરે સત્ય તો તેજ છે. તેની અપેક્ષાએ સર્વ પ્રકારની સગુણ દષ્ટિઓ હીનજ છે. આમ હોવાને લીધેજ ધર્મવિજયમાં નિર્ગુણ દષ્ટિથી જોઈ શકનાર મહાપુરુષોના અમુક અધીનેજ પ્રમાણ ગણી ખીજ બધાને કામચલાઉ. પણ સર્વોશી માન્ય નહિ, એવા માનેલા છે. આ ઉપરથીજ વેદને માનનારા શિષ્ટ પુરુષોએ વેદ (ઉપનિષદ સાથે), શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતા અને વ્યાસસૂત્ર (વેદાંત) ને ત્રણ પ્રસ્થાનના નામથી પ્રમાણ ગણેલા છે. અને આપણા શ્રીકૃષ્ણવદનાવતાર શ્રીમદાચાર્યચરણે એ ત્રણની સાથે એક વાક્યતા કરી આપી ચતુર્થ પ્રસ્થાન તથા પ્રમાણ મૂર્ધન્ય તરીકે શ્રીમદ્ભાગવતને ઉમેર્યું છે. પુરાણોની તરફનો હાલના જનસમાજનો ભાવ સર્વ કાંઈને વિદિત છે, અને તેમાં રહેલા વિરોધાભાસનો પરિહાર કરવાનું બુદ્ધિસામર્થ્ય સર્વમાં નહિ હોવાથી પુરાણો પરની શ્રદ્ધા હુમપ્રાય થઈ ગયેલી હાલ જોવામાં આવે છે. શ્રીમદ્ભાગવત મહાપુરાણની પણ પુરાણમાં ગણતરી હોવાથી તેમજ લૌકિક શૃંગારની પ્રતીતિ તેના કેટલાક ભાગમાં ચર્મચક્ષુને થતી હોવાથી નિગમકલ્પતરુમાંથી ગળેલા એ ફલરૂપ અને તેટલાજ માટે પ્રમાણમૂર્ધન્ય અને સમાધિભાષારૂપ મહાપુરાણની પણ ચેષ્ટા કરાતી વખતો વખત આપણે જોઈએ છીએ. આવા ગહન વિષયના વિવાદમાં ઉતરવાનું માંડે સામર્થ્ય ખીલકુલ નહિ હોવાથી તથા તેના વિસ્તારનું અત્ર પ્રયોજન પણ નહિ હોવાથી પ્રસંગોપાત્ત આટલી સૂચના વિચાર-માળાના એક મધ્યકા તરીકે શાન્ત ચિત્ત હોય ત્યારે મનન માટે આપના સમક્ષ મૂકીને આપણી મુખ્ય રત્નજ્ય જે દયારામભાઈનું

જીવન તથા તેમનાં કાવ્ય કેવાં છે તેના નિર્ણય સંબંધી છે તેને અંગે જરૂરનું કંઈક વિવેચન યથાશક્તિ કરીશ.

ચાર દષ્ટિ.

ઉપર વર્ણવેલી શાસ્ત્રીય પરિભાષા છોડી એમ કહીએ તો ચાલે કે દુનિયામાત્રમાં ચાર પ્રકારની દષ્ટિ હોઈ શકે. દોષદષ્ટિ, ગુણદોષદષ્ટિ, ગુણદષ્ટિ અને પ્રેમદષ્ટિ. બહુજ સ્થૂલ રીતે એ શબ્દો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. જેને સર્વત્ર દોષજ ભાસે, તે દોષદષ્ટિ, જેને વસ્તુમાં ગુણ પણ માત્રમ પડે અને દોષ પણ માત્રમ પડે તે ગુણદોષદષ્ટિ, જેને ગુણદોષ દેખાતાં છતાં ગુણનોજ ખ્યાલ રહે તે ગુણદષ્ટિ અને જેને દોષ પણ ગુણ રૂપ ભાસે એટલે અન્ય રીતે કહીએ તો જેને ગુણ અને દોષ એવી દ્વિતલાવનાજ દેખાતી નથી તે પ્રેમદષ્ટિ. મારે કહેવાની જરૂર નથી કે આ દષ્ટિના વિષયો જુદા જુદા હોતા નથી, પણ એકના એકજ હોય છે. ફક્ત તે વસ્તુઓનું જ્ઞાન સર્વ કાંઈને પોતપોતાની દષ્ટિ પ્રમાણે થાય છે. જગત્ માત્રને આજ કારણથી કેટલાક દોષથી ભરેલુંજ જુએ છે. તેથી આગળ વધનારે ગુણ દોષની તુલના કરવા તૈયાર હોય છે. તેથી આગળ વધેલો પણ જુજ ભાગ દોષ નકામાં ગણી ગુણજ અલગ કરે છે. દોષ પણ ગુણરૂપે પ્રત્યક્ષ અનુભવે એવી શુદ્ધ નિર્દોષ દષ્ટિવાળા તો વિરક્તજ હોય.

ગુણદોષદષ્ટિર્દોષ: એ વચનમાં સામાન્ય ગુણદોષની દષ્ટિ (જેને આધારે જગતનો નીતિવ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે તે) ખરું જોતાં દોષરૂપ ગણવાનું કારણ ઉપલી જે કક્ષાઓ ધ્યાનમાં લીધાથી સ્પષ્ટ થયા વગર રહેશે નહિ. હવે સમજાશે કે એકજ વસ્તુનું દર્શન ચાર અધિકારીને જુદી જુદી રીતે થાય છે અને અધિકાર પ્રમાણે તે સર્વની

દષ્ટિ સત્યજ છે, કારણ કે જેની જેટલી શક્તિ હોય તે પ્રમાણે જ તે દેખે તેમાં તેનો શો દોષ ? તેનો તેજ માણસ જેમ આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ તેની દષ્ટિમર્યાદા વિશાળ થતી જાય છે, અને તેના દષ્ટિબિંદુમાં ફેર પડતો જાય છે. આ પ્રમાણે જેતાં પ્રભુની માયા અને આ સંસારનો વ્યવહાર ચાલી રહેલો જેતાં સર્વ સ્વાભાવિક લાગ્યા વગર રહેતું નથી. માયાશક્તિ અકારૂઠ મનુષ્યને જેમ નચાવે છે તેમ તે નાચી રહ્યો છે. આવાજ અભિપ્રાયથી એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે કે:—

The world is a mirror wherein every man may see his own face. To him, whose soul is beautiful, the world will look beautiful; to him, whose soul is deformed every thing will seem to be evil.

“ દુનિયા એક દર્પણ છે, જેમાં દરેક માણસ પોતાનો ચહેરો જોઈ શકે છે. જેનો આત્મા સુંદર છે તેને દુનીયા સુંદર દેખાય છે. જેનો આત્મા કદરૂપો છે, તે દરેક વસ્તુને દૂષિત જુએ છે. ખરું જેતાં વસ્તુ જે છે તેજ છે, તેનું પ્રતિબિંબ દરેક હૃદયમાં તેની પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે પડે છે. ”

પ્રેમદષ્ટિથી જુઓ.

ઉપલી ખાતનો વિચાર કરતાં હવે સમજી શકાશે કે દયારામભાષના ટીકાકારો જુદી જુદી દષ્ટિબિંદુએ જુદી જુદી રીતેજ તેમને જુએ એમાં બીલકુલ નવાઈ નથી. ઉપલી ચારમાંથી ઉચ્ચતમ પ્રેમ-

૨૯૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

દષ્ટિનો કંઈક ખ્યાલ લાવી જોવા પ્રયત્ન કરીશું તો તે દયારામભાઈ નિર્વિહાર પ્રેમસમાધિમાં મસ્ત વિશુદ્ધ ભક્તજનથી કંઈ પણ અંશે ઉતરતા નથી એવી દૃઢ પ્રતીતિ થશે. દયારામભાઈનો સ્થૂણ દેહ, સૂક્ષ્મ દેહ, કારણ દેહ અધુએ ભગવદીય, શુદ્ધ પ્રેમથી ભરેલું અને નિર્દોષ છે એ ખાતમમાં જરાએ શંકા જોવું નથી. વહાલા સત્જનો ! અનેક ભૂમિકા ઉપરથી આપણા મહાનુભાવીને અનેક રીતે જુએ, તેમની સાથે આપણને ખરી રીતે કલ્પે તો કંઈ લેવાદેવા નથી. આપણે તો સત્ય સિદ્ધાંત રૂપ પ્રેમદષ્ટિનો ઉપયોગ આપણા જીવનમાં સર્વત્ર થયા કરે તેને માટે જોટલો અને તેટલો પ્રયત્ન કરવાનો છે. સાપેક્ષ સત્યને કામ અક્ષાઉ ગણી નિર્ગુણ પ્રેમદષ્ટિથી જોવાના સત્યનેજ માનવામાં સર્વ કાષ્ટને લાભ છે. પ્રેમપંથના અનુયાયીઓને તો એ દષ્ટિ અચળ રાખવાનોજ પંથ ઠાપ્ટ છે; માટે અન્ય ટીકાકારોના મતોથી ન દોરાતાં અને ગ્નાનિ ન પામતાં એ પૂજ્ય ભગવદીયે આપણને આપેલા વાર-ગાનો ઉત્તમ રીતે વિનિયોગ કરવો એજ આપણું કર્તવ્ય છે.

દિવ્ય શૃંગાર.

એ સમજી શકાશે કે દયારામભાઈએ વર્ણવેલા અપ્રાકૃત ભક્તિ-શૃંગારમાં લૌકિક ગંધનાં અને તે પરથી તેમના જીવનનું ધોરણ બાંધવાની ભુદ્ધિનાં બીજ પણ અમુક દ્રષ્ટિમાંજ રહેલાં છે. પ્રેમમાર્ગનો અનુભવ કરનારની દષ્ટિ ભિન્નજ છે.

ક્રિયા સર્વાપિ સૈવાત્ર પરં કામો ન વિષતે ॥

“ લૌકિક કામક્રિયાઓએમાં છે પણ લૌકિક કામ નથી. ” એ મહાસૂત્રને સમજવાનું પ્રભુદત્ત બાબ ધરાવનાર પ્રેમી હૃદયને તે સર્વ સુમંગલ છે.

ઉપલો સિદ્ધાંત હૃદયમાં સ્થિત થાય તો શંકા રહેતી નથી, પણ સાથે સાથે મારે કહેવું જોઈએ કે એ દષ્ટિજ સત્ય હોવા છતાં સુક્ષ્મ નથી, અત્યંત દુર્લભ છે. દુર્લભ છતાં સત્ય હોવાથી તે તરફજ ક્ષણ રાખવાની મારા પ્રેમી સભ્યોને મારી નમ્ર અરજ છે.

લક્ષ્મકવિઓનો સખીભાવ.

આટલા વિવેચન પછી વિશેષ કહેવાનું બાકી રહેતું હોય એમ મને લાગતું નથી, પણ એની એજ બાબત વિશેષ દઢ કરવાને એકાદ બીજા પ્રકાર આદરીએ તો ખોટું નથી. દયારામભાઈ અને બીજા લક્ષ્મકવિઓનો શૃંગાર તથા સખીભાવ સમજવામાં નીચલું અવતરણ ધણે અંશે આપણને મદદ કરશે.

“ In all ages, the love between husband and wife has been the symbol of union between the supreme and his devotees, the closest of all earthly ties, most intimate of all earthly unions, the merging of heart and body of twain into one—where will you find a better image of the merging of the soul in its God. Ever has the object of devotion been symbolized as the lover or husband, ever the devotee as wife or mistress. This symbology is universal, because it is fundamentally true. The absolute surrender of the wife to the husband is the type upon earth the

૨૯૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

absolute surrender of the soul to God. That is the justification of the Rasa of Shree Krishna; that is the story of His life in Vraja."

સાર એ છે કે યદા યુગોમાં પરમાત્મા અને તેના ભક્તો વચ્ચેના સંબંધના સંકેત તરીકે પતિપત્ની વચ્ચેના ભાવનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ભૌતિક અનિષ્ટોમાં ગાઠમાં ગાઠ સંબંધથી જોડા-એલો પતિપત્ની વચ્ચેનો સંબંધ છે. એજ સંબંધ દૃઢમાં દૃઢ પણ છે. અને તેથીજ બંનેનાં હૃદય અને શરીર એકમેક થઈ જાય છે. પરમૈશ્વર સાથે જીવાત્માના યોગનું વધારે સારું પ્રતિબિંબ તમને બીજે ક્યાં માલમ પડશે ? ભક્તિના પ્રેમપાત્રને માટે સંકેત તરીકે આશક અથવા પતિજ યોગ્ય છે, અને ભક્તના સંકેત તરીકે પત્ની અથવા માશુકજ યોગ્ય છે. આ સંકેત વિશ્વમાન્ય છે, કારણ કે એજ તત્ત્વ-દષ્ટિએ સત્ય છે. સર્વાંશે કરેલો પ્રભુશરણનો સ્વીકાર તો એના આદર્શ રૂપ પૃથ્વી પર સ્ત્રીએ કરેલું પતિનું શરણુજ હોઈ શકે. આજ શ્રીકૃષ્ણની નાસલીલાનું સમર્થન છે, અને વ્રજના ચારિત્રનું રહસ્ય છે. "

સજ્જનો ! ઉપસા અવતરણમાં દર્શાવેલા તત્ત્વનું મનન કરશો તો દયારામભાઈની શરણુભાવનામાં, તેમની અનન્યતામાં, તેમના સખીભાવમાં અરે તેમના જ્ઞરભાવમાં રહેલા આધિદૈવિક તત્ત્વની કંઈક ઝાંખી અવશ્ય થશે.

પ્રેમદષ્ટિનાં ઉદાહરણા.

હાલ પ્રસરી રહેલા ઉચ્ચ વિચારવાતાવરણમાં ઉભા રહીને દયા-રામભાઈની શ્રીગોસ્વામી બાળકો પ્રત્યેની ભાવનાને સમજવા પ્રયત્ન

શ્રી હયારામભાઈને કેમ અવલોકશે ? ૨૬૩

કરીયું, તો તે સહેલાઈથી સમજાઈ જશે. લોકમાં પ્રેમ ગાંડો ગણાય છે, તેમાં નવાઈ નથી. એક પાદશાહે પોતાના નાઈને સુંદરમાં સુંદર છોકરો હોય તે લઈ આવવા હુકમ આપ્યો. તે આખું ગામ ફરી ફરી યાક્યો, પણ તેની નજરમાં કાંઈ ઉતર્યો નહિ. આખરે પોતાના છોકરામાં (તે નાઈભાઈનો છોકરો કેવો રૂપાળો હશે તેનો ખ્યાલ કરવાનું તો હું શ્રોતાઓનેજ સોંપું છું) તેને સૌંદર્યની સીમાનો અનુભવ થતાં તેણે તેને આદશાહ આગળ રજુ કર્યો. આ હીન દૃષ્ટાંત કક્ષા લૌકિક પ્રેમનું છે. પણ તે પ્રેમનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજવામાં આપણને બહુ ઉપકારક છે. મનુષ્ય માત્રને લૌકિક પ્રેમનો અનુભવ થયો હોય છે. કક્ષા એ ખ્યાલ રાખી વિશુદ્ધ પ્રેમનું સ્વરૂપ કલ્પવા કાંઈ પ્રયત્ન કરશે તો તે સહેજે કલ્પી શકશે. એટલું યાદ રાખવું પડશે કે લૌકિક સ્નેહનું પાત્ર નાશવંત અને તુચ્છ છે. અલૌકિક સ્નેહનું પાત્ર નિર્દોષપૂર્ણગુણવિગ્રહ આનંદમાત્રકરપાદમુખોદરાદિ કાર્ટિકંદર્પલાવણ્ય શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે. વળી પ્રેમ ખરો હોય તો આપણા પ્રેમના પાત્ર સાથે નિકટ યા દૂરનો સંબંધ રાખનાર હરેક વસ્તુ પર તુલ્ય પ્રેમ ઉદ્ભવે છે. લૌકિક પ્રેમના પ્રસંગોમાં એક એવો પણ પ્રસંગ સાંભળ્યો છે કે દૂર દૂર આવેલા બે ગામડાંમાં રહેતા બે મિત્રોમાંનો એક કંઈ કામસર જતો હતો. તેનામાં બીજા મિત્રના ગામનો કુતરો સામો મળ્યો. તે બેતાંજ તેના પર વહાલ આવ્યું કે તેને ઉચ્છ્રી લઈને તેને ભેટ્યો. સજ્જનો, વિચાર કરજો કે વહાલનો વિષય મિત્રનો કાંઈ સગો સંબંધી કે દોસ્ત નથી, તેમ તેના ઘરનો કુતરો પણ નથી, કક્ષા તેના ગામનો કુતરો છે. આ પણ ઘણું હીન દૃષ્ટાંત છે. પણ પ્રેમનું સ્વરૂપ કેવું સૂક્ષ્મ છે, તેનો સુંદર ચિતાર આપે છે. હવે વિચારો કે પ્રેમી તેવને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના આસ્વરૂપ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણમાં તથા તેમના વંશજોમાં શ્રીકૃષ્ણ-

૨૯૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ઇવન.

અંદ્ર પ્રત્યક્ષ થતા હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે ? અલખત, મારે કહેવું જોઈએ કે આ ભાવના પ્રેમમાર્ગી ભક્તજનોને માટેજ છે, અન્યને એની સાથે નિસખત નથી. બહુમાં બહુ સંજ્ઞને આપણે વીનવી શકીએ તો એટલુંજ કે અમારી હાંસી કરો છો તે આપની દૃષ્ટિએ સત્યજ છે, પણ અમારી આંખમાં પેસીને જુઓ એટલે તમને કંઈક ઝોરજ પદાર્થ માલમ પડશે. શ્રીવજ્જસીમંતિઓની શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની ભાવના સમજવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવા મારે 'ગોપીનકે મનમેં મન દીજે' એવા ઉપદેશ રસિક ભક્ત શ્રીનંદદાસજી કરે છે તે યોગ્યજ છે. લૌકિકમાં પણ એક વાર્તા છે કે એક બાદશાહને એક યેગમ પર બહુજ આસક્તિ હતી. એટલે સુધી કે તે ક્ષણભર પણ તેનાથી છુટક થઈ શકતો નહિ. એક દરજીને મન થયું કે જોઈએ તો ખરા, એ યેગમ તે કેવો એક રૂપનો કટકો છે કે એમાં બાદશાહ આટલો બધો મોહિત થઈ ગયો છે. તે પરથી સ્ત્રીનો વેશ લેવાનું જોખમ વહારી જનાનામાં ધુસ્યો. ધુસ્યો તો ખરો, પણ કોઈ નોકરે પગલાં પારખી કીધાં કે કહો ના કહો પણ આ કોઈ મરદ છે, સ્ત્રી નથી. ભાઈને ઝાલી બાદશાહ પાસે લઈ ગયા. ત્યાં બાદશાહે પૂછ્યું કે 'તારે આમ જનાનખાનામાં જવાનું શું કારણ ? દરજીએ ખરું કારણ જણાવી દીધું. ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું કે 'કેમ, યેગમનું રૂપ તને કેવું લાગ્યું ?' તેણે જવાબ આપ્યો કે 'મને તો તેમાં કંઈ અસાધારણતા લાગતી નથી.' પ્રેમમસ્ત બાદશાહે એટલુંજ કહી તેને વિદાય કીધો કે 'મારી આંખ લઈ તેં જોયું હોત તો તેને ખખર પડત.' જે પ્રેમની દૃષ્ટિ આવી નિરાળીજ હોય તો ભક્તજનોના નેત્રને પ્રત્યક્ષ થતું હોય તેમાં એટલે તેમની ભાવનાઓમાં સામાન્ય પુરૂષોનો અંચુપ્રવેશ ન થાય એ

શ્રી હયારામભાઈને કેમ અવલોકશો ? ૨૬૫

સહજ સમજાય એવું છે. એટલું ખરું કે ભક્તની દષ્ટિ ભક્તને પોતાને માટે અને તેના સ્નેહીઓને માટે જ છે. ભક્તો કદી પોતાની ભાવનાનો સ્વીકાર કરવાનું અન્યને કદી શકે નહિ, અને સાચા પ્રેમીઓ એમ બીજા પાસે સ્વીકારવાની સ્વતંત્ર પણી મનીષા ધરાવતા નથી.

ગુરુભાવનાનું રહસ્ય.

આ ઉપરથી હવે આપણને 'સંમોહી ગુરુ રામ, લોભી તો વામન જાણો' વગેરે સ્વમાર્ગીઓને ઉદ્દેશીને આપણા ભક્ત કવિએ લખેલા રહસ્યનો ભાવ સ્પષ્ટ કરો, અને તેમની ગુરુભાવનાનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. અન્ય ભક્તજને હુલામાં કહ્યું છે કે 'જેસો તેસો ધુરુ મીલે તોઉ જનાઈન દેવ જો ઉતમ પ્રહુ ગુરુ મીલે તાકી તું સેવ.' તે પણુ આજ ભાવનાથી. ભાવનાનો વિષય સામાન્ય જનસમૂહમાં અંતરમાં ઉતરવો જરા મુશ્કેલ છે; પરંતુ ભાવનાનું સ્વરૂપ સમજાવવું હોય તો એકજ દષ્ટાંત યસ છે.

પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પતિમાં હાશ્વરની ભાવના કરવી એજ ભૂપણુરૂપ છે. કેવા પતિની ? જેવા હોય તેવા પતિની. તેમાં કેવી ભાવના કરવી ? મારો તો એજ હાશ્વર છે એવી. એ સ્ત્રીની એ ભાવનાથી જગતને કંઈ વિરોધ આવે છે ખરો ? શું જગતના બીજા પુરુષો એ પતિના ગુણદોષની ગણના કરતા નથી ? પરંતુ સજ્જન પુરુષો તો તે સ્ત્રીને પતિમાં હાશ્વરભાવનાનો આડંબર નહિ પણ તેનું સત્ય પરિપાલન જોઈનેજ રાજી થશે. ત્યારે ભક્તજનેને તેમના ગુરુ પ્રત્યેની હાશ્વરભાવના જોઈ અન્ય સમજી વર્ગને તો આનંદજ થાય, એમ હું માનું છું.

यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ ते उपनिषद्

૨૬૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર જીવન.

પણ એવી ભાવના પ્રમાણે ગણે છે. ભાવનાથી કિરાત દ્રોણાચાર્યના પુત્રના પાસેથી અસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યાનું શ્રદ્ધાળુ પુરુષોત્તે માટે તો જગરૂક દાટાંત છે. ભાવનાનું જગ અપરિમિત છે. એમ આથી સમજાયા વગર મંદિરે નહિ. ભાવના ચિત્ત કરવી, અને તેને જગ પણ કમવા દેવી નહિ. એજ તેનું કૃપા આપવાને અભિલાષા રાખનારનું કર્તવ્ય છે.

વૈષ્ણવ પ્રતિ ભગવદ્ભાવ.

દયારામભાઈનો પ્રેમ તો પોતાના પ્રાણજીવન શ્રીકૃષ્ણના સંગથી દરિભક્ત પર પણ તેલોજ હતો, તે તેમના અનેકાનેક કાવ્યોમાં સ્પષ્ટ થાય છે. હરિ. ગુરૂ, વૈષ્ણવ સરખા લેખવાનું હરદીએ દયા-રામભાઈ આપણને શીખવે છે. પ્રેમી જનોની પ્રેમભાવનાઓનો અનર્થ કરવો સહેલો છે, પરંતુ વિવેકશીલ અને વિનયસંપન્ન હૃદયને તો તેમ કરવામાં કશો લાભ દેવાશે નહિ.

અભ્યાસનો આવશ્યકતા

ધર્મનું આંતર રહસ્ય સમજવું એ મહુ દુર્ધટ છે. હિંદુસ્તાનની પહાડીનાં કારણાઉપર લખાયલા એક નિબંધને જોઈને એક કહેલ સાક્ષરે એવી મતલબની ટીકા કરી છે કે 'આજના ઉછરતા યુવકો આવા મહાન્ વિષય પર ચચા કરવા માટે જોઈતું સંશોધન કર્યા વગર અને જોઈતી સામગ્રી પ્રાપ્ત કર્યા વગર એવા વિષયને કલ્પદરવત્ ગણી એકદમ લખવા મંડી જાય છે, એ જોચનીય છે. અંકુઓ, જ્યારે આવા સાંસારિક સામાન્ય વિષયમાં લખતાં પાંદણાં પણ ગંભીર અભ્યાસની જરૂર જણાય છે, તેની કલ્પના કરવાનું કામ આપ સર્વ પર જ છોડી દઉં છું.'

કાવ્યનો વિષય પણ પ્રભુજ.

હિન્દુસ્તાનના ભક્તકવિઓએ અને તેમને અંગે દયારામભાઈ જેવાએ પણ પોતાના કવનના વિષય તરીકે હંમેશા ધાર્મિક વિષયને જ પસંદ કર્યો છે, એ બાબત પશ્ચિમનાં, સંસાર સંબંધી વિવિધ વિષયોનાં કાવ્યોનો રસ ચાખી આનંદ પામેલા કેળવાયેલા વર્ગને એક દેશી અને સંકુચિત દષ્ટિના પરિણામરૂપ લાગે છે. આ વર્ગને આવા ભાજનથી તૃપ્તિ થતી નથી. વાત પણ ખરી છે. પ્રાચીન હિન્દુજીવન અને આધુનિક જીવન એમાં આસમાન જમીનનો ભેદ છે. પ્રાચીન હિન્દુઓની સામાજિક, ઔદ્યોગિક, આર્થિક વગેરે સઘળી પ્રવૃત્તિએ ધર્મ સાથે ગોતપ્રોત થઈને રહેલી હતી. ખાવું, પીવું, પહેરવું, એકવું, સુવું, બેસવું. બોલવું વગેરે કાંઈ પણ ક્રિયા કરતાં ભક્તોને પોતાના પતિનો સંબંધ ભુલાય, તો પાતિવ્રત્યની હાનિ થાય તે બ્યભિચારિણીનું દૂપણ લાગી જાય એમ માનવાનો સંપ્રદાય છંટ હતો. એ દષ્ટિ કામે લગાડશો તો દયારામભાઈના લોકવ્યવહારોપયોગી તથા ધાર્મિક અનેક પ્રકારના કાવ્યોમાં કૃષ્ણ સંબંધ હોવાનું પ્રયોજન સમઘનશે.

અંગ્રેજ લેખક શું કહે છે ?

The dominant motive of Indian thought was ethico-religious. Even works on Grammar and Mathematics do not forget to state at the outset that they subserve the attainment of Mukti liberation, Salvation in one way or other.

“ મતશ્ય કે હિંદુઓના વિચારનું કેન્દ્ર આચાર શાસ્ત્રસંયુક્ત ધર્મજ હતું. વ્યાકરણ અને ગણિતના ગ્રંથની શરૂઆતમાં પણ લખવું ભુલાતું નહિ કે એ મુક્તિને માટેજ કામનાં છે. વળી તેમના આદર્શો તરીકે તેમને અધવચક્ષા નહિ પણ પરિપૂર્ણ રામકૃષ્ણાદિ અવતારોનેજ સ્ત્રીકારવાનું યોગ્ય લાગ્યું હતું. ”

અંધુના પશ્ચિમના સંસર્ગથી વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. ધનને જીવનમાં અંગી નહિ; પણ અંગ રૂપ માનવું એ પ્રગતિસાધક માનવા લાગ્યું છે. આમ ફેરફાર થવાનું કારણ પ્રગતિની ભાવનામાં ભેદ હોવાનું લાગે છે. પહેલાં ‘ **एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति** । એક બ્રહ્મના વિજ્ઞાનથીજ સર્વ વિજ્ઞાન થઈ જાય છે. એ વચનના બળ ઉપર એક બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને માટેનો ઉદ્ધમજ છુટ લેખાતો હતો. “ **jack of all and master of none.** ” એ મુદ્રાલેખ નિશ્ચિત થયો છે. મને તો બંને માર્ગ સત્ય લાગે છે, પણ પ્રથમનો રસ્તો બહુ ટુંકા એમ માનવા તરફ કંઈક વધારે વલણ થાય છે, એટલુંજ કહી વિરમું છું; કારણ કે એ ગહન વિષયની ચર્ચા પણ મારા જન્મ ઉપરાંતની લાગે છે, અને ઉપર ગાળાવેલી નિર્ગુણ યા પ્રેમદષ્ટિની આધિદેવિક ભાવનાએ આના વિસ્તારમાં ઉતરવાને હાલ અવકાશ નથી. પ્રસ્તુત પ્રસંગને અંગે તો એટલું કહીએ તો ચાલે કે હિંદુસ્તાનને nation of philosophers તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રગતિની ઉપમા કાઢ કાઢએ આપેલી સંભળાય છે, તે એ પ્રાચીન ધર્મમય જીવનનું પરિણામ, અને આપણા જ્ઞાની અને ભક્તજનોના શિક્ષણનુંજ બળ છે.

શ્રદ્ધા દૈવી સંપદ છે.

મારા ઉજરતા યુવકમિત્રોની ધ્યાનમાં ઉતરે તો બે સૂત્ર હંમેશ

યાદ રાખવાની ભલામણ કરી માફ આજનું કાર્ય આટોપી લઇશ.
 “ He who would enter into the realm of wisdom must first divest himself of all intellectual pride. ” જેને ડહાપણ એટલે તસ્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ તો બુદ્ધિવિપયક ગર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. બીજું “ Believe nothing which is unreasonable and reject nothing as unreasonable without proper examination. ” બુદ્ધિને બંધ બેસતું ન દેખાય તે માનશો નહિ, પાકી તજવીજ કર્યા વગર આતો બંધ બેસતું નથી એમ કહી તરછોડશો નહિ. બુદ્ધિવાદ પણ એમ કહે છે કે બુદ્ધિની કસોટીએ ચલાવતાં જે એકદમ પાસ થાય નહિ તે માની લેશો નહિ, પણ કાંઈ વસ્તુને અમાન્ય ગણાતાં પહેલાં પુરંપુરી ને પાકી તપાસ કરજો. આ સલાહને કાંઈ માન આપીને ચાલે તો વખતો વખત યુવકોમાં જે ઉચ્છૃંખલપણું જોવામાં આવે છે તે નાબુદ થઈ જાય. કયી વસ્તુને માનવી ને કઈ ન માનવી એ સવાલનો જવાબ તો ‘ શ્રદ્ધા રાખો ’ એટલામાંજ પ્રાચીન પદ્ધતિના પુરુષો આપતા અને હજી કાંઈ કાંઈ આપે છે. તેઓ તો કહેતા ને કહે કે શ્રદ્ધા એ એક મહાન બળ છે, ને શ્રદ્ધાને પ્રતાપેજ આપણું નાવ આ ભવસાગર તરી પાર ઉતરી શકે છે. જરા વિચાર કરજો તો માલમ પડશે કે સંસાર-વ્યવહાર જે ચાલી રહ્યો છે તે પણ શ્રદ્ધાના જોરપરજ. દરદીને વૈદ પર શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર પડે છે; ને તેવાં હજારો દૃષ્ટાંતો તમે પોતેજ આપી શકશો. હવે શ્રદ્ધા બે પ્રકારની છે. દેખતી ને આંધળી, સમજવાળી અને સમજ વગરની. હું તો એમ ધારું છું કે આપણા પૂર્વજો પણ આંધળી શ્રદ્ધા

કરતાં દેખતી શ્રદ્ધાનેજ યુક્તર ગણાતા, અધશ્રદ્ધાને પણ માન તો આપતા. એક યુરોપીય લેખક પણ એવોજ વિચાર દર્શાવે છે કે—

Fear and doubt are the hellborn daughters of ignorance that drag man down to perdition; while Faith is the white-robed angel that lends him her wings and endows him with power. Faith, therefore, even without knowledge may be more useful than imperfect knowledge without faith and consequently without action. Strong faith even if resting upon an erroneous conception, may act powerfully in producing results; faith produces an exalted state of the imagination which strengthen the will, banishes pain, cures disease, leads to heroism and transforms hell into heaven.

‘ભય અને શંકા’ એ અજ્ઞાનની નરકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પુત્રીઓ છે, તે મનુષ્યને નરકમાં લઈ જાય છે; (અહીં સંશયાત્મા વિનश्यति એ ભગવદ્ગીતાનું વાક્ય સરખામણીમાં મૂકી શકાય.) ત્યારે શ્રદ્ધા એક, એવી જેવલ કભાવાળી પરી છે, કે જે મનુષ્યને પોતાની પાંખો આપે છે, અને તેને શક્તિ અર્પે છે. માટે જ્ઞાન વગરની શ્રદ્ધા પણ શ્રદ્ધા વગરના અને કૃતિમાં નહિ ઉતારવામાં આવતા અધુરા જ્ઞાન કરતાં વધારે ઉપયોગી થઈ શકે. ભૂલ ભરેલા વિચાર પર અંધાએલી પણ અહમ હોય તો તે શ્રદ્ધા ફળ ઉત્પન્ન કરવાનું

કામ જોસખંધ કરી શકે. શ્રદ્ધા કલ્પનાશક્તિને વિચે દરજ્જે પહોંચાડે છે, જેથી ઇચ્છાશક્તિ મજબુત થાય છે, દુઃખ દૂર થાય છે, વ્યાધિ મટી જાય છે, વીરતા ઉદ્ભવે છે, અને નરક પક્ષટાઇ સ્વર્ગ જની જાય છે." પાશ્ચાત્ય લેખકની આ ઉક્તિ બહુજ મનન કરવા જેવી છે.

વિચાર સ્વતંત્ર ક્યાં હોય ?

હાલનો જમાનો કહે છે કે શ્રદ્ધા નહિ પણ વિચારસ્વાતંત્ર્ય ફળવું. કોઇ વસ્તુ માની લો નહિ પણ સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરતાં શીખો. મને એ ભાષા ને વિચાર તો ગમે છે, પણ સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવો એટલે શું તેની જોઈએ તેવી સ્પષ્ટ સમજ પડતી નથી. એટલું તો સમજાય છે કે દેવું કરીને પણ ન્યાત કરવી એવી રૂઢિ સમાજમાં પેસી ગઇ હોય તો ત્યાં તે રૂઢિને વશ નહિ થતાં લોક ભિરતા છોડી દઇ તે પ્રમાણે ન કરવું અને એનુંજ નામ વિચાર સ્વાતંત્ર્ય, આમ કરવાની તો સામાન્ય અક્ષરવાળા કોઇ પણ પુરુષથી ના કહી શકાશે નહિ. પણ બુદ્ધિને આપારની વસ્તુઓમાં આવું વિચાર સ્વાતંત્ર્ય સમજીને વાપરું હોય તો તે ઇષ્ટ છે. બુદ્ધિથી પર વિષયોમાં વિચાર સ્વાતંત્ર્યનો ક્યાં અવકાશ રહે છે તે સમજવું મુશ્કેલ થઇ પડે છે. ધર્મ જેવી અગમ્ય અથવા અનુભવગમ્ય બાબતમાં શ્રદ્ધા વિના આગળ પગલું ભરવું અશક્ય થઇ પડે એમ લાગે છે. વહેલા મોઢા આખરે શ્રદ્ધાનો આશ્રય કર્યા વગર નિસ્તાર નથી. " સૌથી સમરથ શ્રીરાધાવરનો આશરો " એજ ગતિ છે.

ઉપસંહાર.

હવે લંબાણ બહુ થઇ ગયું છે, માટે વિશેષ વિસ્તાર ન કરતાં જેમને ઇચ્છા હોય તેમને જ્ઞાનં મયાડમ્યાસાર, લાકવત્ લીલા

કવલ્યઃ, જગ વ્યાપારવર્જન; વગેરે સૂત્રોપરનાં સાંપ્રદાયિક લાખ્ય તથા અન્ય ટીકાઓ લેવાની લક્ષામણુ કરે છું, કેમકે તે વડેજ દયારામભાઈનાં કાવ્યો એમની દષ્ટિથી સમજવાનું સરળ થશે. શ્રીદયારામકૃત કાવ્ય મણિમાળાના ચાર ભાગમાં આપેલી પ્રસ્તાવનાઓ તથા તે ગ્રંથોમાં છપાએલાં કાવ્યો સાથે આપેલી ટીકાઓ લેવાથી પણ સાંપ્રદાયિક તરવો વધારે સ્પુટ થશે. એટલુંજ કહી મારાથી કંઈ અયોગ્ય ઉચ્ચારણ થયું હોય તો તે સુધારી લેવાની તથા મારી મંદ મતિનુંજ એ પરિણામ છે એમ સમજવાની તથા પ્રેમદષ્ટિથી તે મારે ક્ષમા કરવાની યાચના કરી પ્રભુને સર્વ તરફથી એટલીજ પ્રાર્થના કરે છું કે:—

“ પાઓ પ્રેમરસ પ્રાણુઅવનરે, દીન થઈ યાચું રે. ”

‘ દયારામ ’

(અમદાવાદની પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણુ મહાસલા તરફથી
તા ૩ ઓગસ્ટ ૧૯૨૫ ને રોજ પ્રેમાભાઈ હોલમાં
કવિશ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામે આપેલું ભાષણ)

વૈષ્ણુવજન હો !

રેવાળની પનધમાં બેકાં છો ? નર્મદાના મનોહારી જલપ્રવાહ
ઉપર પનધબેકાં યે તર્યાં છો ? અને એવે કરનાળીના કુંગર ઉંચા ઘાટ
ઉપરથી કાઢ્યે અંસી છેડી સાંભળી છે ? જાણે ગગનમાંથી વરમતી
મધુરપની ફરફર.

એવી દયારામભાઈની કવિતા છે

આજ ઘડીક એને વિચારિયે ને માણિયે.

નથી એ અંસીબોલ પ્રેમાનન્દની કે સામળની કે અખાની કવિ-
તામાં; નથી દલપતમાં નર્મદમાં કે ગોવર્ધનમાં.

ગુણુવિશિષ્ટતાએ દયારામ ગુર્જર સાહિત્યમાં અન્નેડ છે.

ગુર્જરી સાહિત્યકુંબે ભરી અંસીને છેડણુદારો તો દયારામ જ.
થોડી ઝાઝેરિક છેડી છે નરસિંહ-મીરાંએ. ને કાંઈક કાંઈક છેડી છે.
સ્વામી નારાયણના સાધુવરોએ.

વર્તમાન તો જાણે-પ્રધાનતઃ-પરદેશી હારમોનિયમ વગાડે છે,
ને અંસીને જાણે અડકતાં યે અલડાય છે.

દયારામની છે એવી અજબ મધુરપની ફરફર. એનાં જ છે
ગુજરાતનાં સાચ્યાં ને સર્વોપરી Lyrics.

વિષમ વિશાળ છે, સુગમતાને ખાતર કેટલીક સીમાઓ ખાંધી લેખ્યે.

૩૦૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

એક તો સંપ્રદાયસીમા. વૈષ્ણવ જનો દયારામભાઈનો સિદ્ધાન્ત-ભાગ ચર્ચા છે; હું મુખ્યત્વે સાહિત્યવિભાગ-રસવિભાગ ચર્ચાશ.

ખીજું જીવનચરિત્રમાં ઝાઝું નહીં ઉતરે. એ ઉદ્દેશાધ ગયું છે. દયારામભાઈને જાણે ચૂંથી નાંખ્યા છે. ચર્ચાપ્રિયને ચર્ચા કરવા ઘો. સાક્ષરોના વાગ્યુદ્ધને છેડા છે? મન્થનથી માંખણુ ઉતરે. પણ ગોરસ તણાઈ ન જાય કે ગોળી જ ફૂટી ન જાય, એટલું એ મન્થનહારા સાંભળાવે.

ચર્ચાનાં ચૂંથણાં ઘણાં ચર્ચાયાં છે, હવે તો નિર્ણય આપવાનો છે. ને નિર્ણય આપવો એ પ્રાચીન શોધખોળ સંશોધકનો અધિકાર છે. મ્હારો એ વિષય નથી. ઇ. સ. ૧૮૫૬ થી ૬૦ સૂંચી નર્મદે લીધો ત્હેવો દયારામભાઈ કાજે મ્હેં શ્રમ લીધો નથી. શ્રમ લેઈને જાણ્યું હોય તે નિર્ણય જણાવે.

એમાં એક વાત ભાર દઈને વિનવું? સાચ્યા ખોલા થજ્જે. શેક્ષીનાં, ખાયરનનાં, ગોઈથેનાં, દાન્તેનાં જીવનચરિત્ર જૂઓ; સત્યથી ભરેલાં તે અજવાળાં જેવાં. ભવની ભૂલભૂલામણીમાં ભૂલા ભમ્યાની વિગતોને જે પડદા નથી ઢાળ્યા. આપણે સત્ય પરં ઘોમહિના ઉપાસકા: દયારામભાઈની સાચી જીવનકથા આલેખજ્જે.

આ છખીપ્રકરણની જે દુઃખદાયિકા કથામાં નહીં ઉતરિયે. દયા-રામનાથી સોમા ભાગની જે સાહિત્ય સેવા નથી કીધી એમની અહીં છખિઓ છે. ભાઈ ભોળાનાથને એટલું જ કહીશ કે દલપતરામને જે ન સંભારનાર નગુણી સોસાયટી ને ગુણુ અસૂયાળા છેલ્લી ત્રીશીના ત્હેના કાર્ય વાહકો તે દયારામભાઈને શું સન્માનવાના હતા?

પુરાણમાં એક કથા છે. શુકદેવજી ગૃહત્યાગ કરીને નાકા ને પુત્ર પાછળ પાછળ વ્યાસજી દોડ્યા. અપ્સરાતીર્થે અપ્સરાઓ સ્નાન કરતી હતી. ગર્ભભેગી શુકદેવજીને જોઇ અપ્સરાઓએ ન્હાયાં કીધું. શાસ્ત્રવિશારદ વ્યાસજીને નિરખી વસો પહેરી દીધાં.

ઓ વીસમી સદીના વિવેચકો ! ભેમાભેગી લહમારી વિવેચના યે કરતા જન્મે જરા કે લહમે શુકદેવજી સમોવડ છે ? કે વ્યાસજી જેવા ? કે ઉભયથી હીન ? કે ઉમદા ? સ્ત્રી વર્ગને લહમારો લજ્જાસંક્રાન્ત છે કે નથી ? નારીદર્શને લહમારી આંખડી કે અંગે ફરકે છે કે નથી ફરકતાં ? કેટકેટલીક રંભાઓનાં પ્રલોભનો જીતીને આવ્યા છે ? હું યે લહમારામાંનો જ છું. નિરાજો માનવાની ભૂલ મા કરતા હો !

એક વાત વધારે ઉપોદ્ધાતમાં કહી લઉં.

આજથી પા સદી ઉપર, ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના ડિસેમ્બરમાં અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના વાર્ષિકોત્સવને પ્રસંગે એક ભાષણ મ્હેં આપ્યું હતું. વિષય હતો ભાગવતમાંથી ઉદ્ભવસન્દેશ. પ્રેમાનન્દનાં પ્રખ્યાત કાવ્યચરણો સૂત્રરૂપે લીધાં હતાં.

અમો અજ્ઞાનીનું મન છે કાળો કામળો રે;

લહેને મ્હડે ન ઝીજે રંગ, કે પહેલી શ્યામતા રે;

ગુણહીણ ગોવાળીયાં લોક જ્ઞાન નથી પામતા રે;

ને એ કાવ્યસૂત્રોને અવલંબી ભક્તિમાર્ગનો અર્થ વિસ્તાર કીધો હતો.

ત્યારે હું ૨૪ વર્ષનો હતો, આજે ૪૮ નો છું. ને આજ, આટલે વર્ષે યે, પા સદી પછી પણ, પુનરાવલોકન કરતાં એ જ જ્ઞાન ને ભક્તિનું Contradiction નહીં પણ Contrast સ્પર્ધા યે નહીં પણ Antithesis, વિરોધ નહીં પણ વિરોધભાસ આંખ આગળ રમે છે.

૩૦૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન

અમો એટલે ગુજરાતના હિંદવણ, દયારામ એટલે ગુજરાતની ગોપી, માધી, કમ્બોધતી, મરખે ધૂમતી, જમનાતીરની નહી, પણ નર્મદાતીરની અને

ઓધવણ ! માધવને કહેજો એટલું
એમ જાણે ઓધવણ સંગાથે સદેશો કહાવતી કહાવતી દિવડાનો દઢ
નિશ્ચય ભાખતી હોય ને કે

અલખેલો છોડીને નહિ થઉં આરજ.
અહીં આરજ એટલે સંન્યાસિણી.

એ દયારામભાઈ, ગુજરાતની ગોપી. સંપ્રદાયમાં ખરેખર ! દયા-
રામભાઈ ગોપીનો અવતાર ગણાય છે.

દેશ કાળ ને સમકાલીનો

હિન્દનો ઇતિહાસ કે ગુજરાતની ભૂગોળ શિખવવાં એ આજનો વિષય નથી. જો કે મહને તો ખન્નેયમાં અપ્પૂટ રસ પડે છે.

ચિત્રને રહમજવા ચિત્રની Background, તેમ દયારામભાઈને રહમજવાને એ દયારામભાઈનાં દેશ કાળ ને સમકાલીનોને કાંઈક સંભાર ન પડશે.

૬. દયારામભાઈનો દેશ.

નર્મદાનો મનેહર તીર. યાત્રાળુઓનું તીર્થ, પરકમ્ભવાસીઓનું વિશ્રામસ્થાન, ચન્દ્રપુરો.

આરસના આરા, શૂરપાણેશ્વર, મોખડીનો ઘાટ, હરણુકાળ; પર્વતોને ભેદી ઉત્તંધી નર્મદાજી જ્યાં સપાટ પ્રદેશે દિતરે છે ત્યાંથી પાંચેક ગાઉ ઉતર ચાંદોકરન.ગીના તીર્થ.

આખીવાંડિયામાંથી ભરેલી એક નદીનો ત્યાં સંગમ.

વ્યાસક્ષેત્ર એટલે, કમ્બીરવડમાં દ્વીપ સરિખડો; નર્મદાનું વચ્ચેનો ખીન્ને જલ્લીટયો દ્વીપ. અહાર પુરાણ સમા અહાર સ્વર્ગ રચવાનો પદિયારણએ ત્યાં સંકલ્પ કીધો હતો,—ગુજરાતના સાહિત્ય ઇતિહાસમાં એ રમણીય સ્થાનની એ વિશેષતા. વ્યાસક્ષેત્રની એક પાંખે છે વિદ્-જન સોહામણું બરકાત; તે બીજી પાંખે છે આલતી ભમ્બર સમી ઉંચી ભેખડે વિરાજતા શુકદેવજી. ત્યાં રાજપીપળાની કરજણ નદીનો સંગમ. આગળ શિનોરનો મહેરાજ બાંધ્યો હવેલી ઉંચ્યો ઘાટ: જાણે ગગન ચહુડવાનાં પગથિયાં.

કરનાળી કે શિનોરના ઘાટનાં સાબરકાંડે તે સ્વપ્નાં જે નથી. અમદાવાદના કાટથી એ—અહી ગણા ઉંચ્યા એ ઘાટ બાંધેલાં પગથિયાંની ગગન પાયરીઓ !

નર્મદાનાં વાંસ જાળ ઉંચ્યાં મહાપૂરના આપણુ સાબરવાસીને ઝોળખે ક્યાંથી હોય ?

વર્ષામાં મદ્યેલી નર્મદા, તે એવી જ મદ્યેલી ચાંદોદકરનાળીની યુવતીઓ. જલ્લમાં તરતી તે પૂરના મહાતરંગો ઉપરે સવારી સોહવતી; જાણે પૂરમાં ઉછળતાં કમળો. રૂપ કરતાં એ રમણીઓની છટા વધારે.

શેષશાયી તે ચક્રેશ્વરનાં ત્યાં તીર્થ. ગંગનાથ ગરૂડેશ્વર વિવસમી-પમાં જ.

દક્ષિણે સીમાપ્રાન્તે રાજપીપળાની ક્ષિતિજલળતી પર્વતધાર.

દયારામભાઇનો ત્યાં જન્મ, દર્લાવતીમાં—ડભોઇમાં મોસાળમાં ઉછેર તે વાસ.

૩૦૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

ડોહના દુર્ગની શોભા જે ઓર.

પણ એ મહેકન્તો કેવડો કાંઈ એ કિલામાં પૂરાય? ડાકારજી પેટલાદ વડોદરા સુરત અમદાવાદ; દયારામભાઈનો મધમઘાટ ત્યારે જે મધમઘતો સકલ ગુર્જરવાડીમાં.

ખ. અને કાળ.

દયારામભાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૭૬ માં મૃત્યુ ૧૮૫૨ માં. ઇ. સ. ૧૧૬૩ માં શહાબુદ્દીન ઘોરીએ-છ છ વાર હારીને તરવારને એક ઘાએ હિન્દ સર કીધું; ૧૫૨૬ માં બાદશાહ બાબરે ચાર ચાર વાર પાછા વળીને એક જ ભાલાની અણીએ હિન્દનો મુગટ પરોવી લેઈ પડ્યો. એ ઇસ્લામનાં ઇતિહાસ પરાક્રમને પુરુષ-વ્યાધનાં વીરત્વ.

ઈંગ્લેન્ડને હિન્દ જીતતાં પૂરો એક સૈકા લાગ્યો. ૧૭૫૭ માં પ્લાસી, ૧૮૫૭ માં બળગે, ૧૮૫૮ માં ઢંઢેરો. ૧૭૪૮ માં ત્રિચિનો-પર્ણીનો ઘેરો; મહમદઅલી ને ચન્દા સાહેબ, ને હિન્દી સિપાહીઓએ ભાતનાં પાણી પોતે પી ચોખા ઈંગ્લેન્ડ સાથી સેનાનીઓને ખાવા આપ્યા; એ સાલથી ગણતાં પૂરા અગિયાર દાયકા. ને હજી ઈંગ્લેન્ડે કુરુક્ષેત્ર તો જીત્યા નથી, એ ધર્મક્ષેત્રનો ધર્મન્યાય એમણે હજી લીધો નથી.

૧૭૭૨ માં પહેલે વહેલો રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ ને વોરન હેસ્ટિંગ્સ પહેલ વહેલો ગવર્નર જનરલ. ૧૮૫૮ થી ગવર્નર જનરલો વાઈસ-રોય થયા.

વોરન હેસ્ટિંગ્સથી ડેલહૌસી સૂબીના-સહુ ગવર્નર જનરલોના દયારામભાઈ સમકાલીન; ૧૭૬૬ થી ૧૮૫૨ અને ઈંગ્લેન્ડના હિન્દ વિજયના એક સૈકાભરના અખંડ વિગ્રહમાંથી પોણા સૈકાના પેખનાર.

દયારામભાઈ જન્મ્યા ત્યારે મુંબઈ મદ્રાસ બંગાળમાં-માંડ હજી હિન્દને આરે ઈંગ્લેન્ડે ઉભા હતા. દયારામભાઈ વિદેહ થયા ત્યારે ઈંગ્લેન્ડની ભરતી છેક સિન્ધુના તીર સુધી ફરી વળી હતી. પંજાબ સુર થઈ ગયો હતો.

પૂર્વમાં બ્રહ્મદેશની પાંખ એક બાકી હતી; પશ્ચિમે બહુચિસ્તાની પાંખ બીજી બાકી હતી.

જગત્ ઇતિહાસમાંનો આશ્ચર્યયુગ-એક સૈકાભરની અખંડ મહારાજ્ય કાન્તિ એ દયારામભાઈનો યુગ.

દયારામભાઈના વિદેહ થવા પહેલાં વજ્રપાટા-રેલ્વે આવી હતી, તાર નખાયા હતા, નિશાળો ને શાળાખાતું સ્થપાયાં હતાં. દયારામભાઈ પછી એ વર્ષે, ૧૮૫૪ માં, યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ, ૧૮૫૭માં હોપ વાંચનમાળા સ્થપાઈ. ૧૮૪૮માં અમદાવાદમાં ગુ. વ. સોસાયટી સ્થપાઈ હતી, સુરતમાં એંડસ લાયબ્રેરી ઉઘડી હતી. વિધવાવિવાહ ભૂતનિબંધ ગદુકપટપ્રકાશ દુનનરખાનની ચ્હડાઈ ચર્ચાયાં હતાં.

એમ Modernismનો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો.

દયારામભાઈ જન્મ્યા ત્યારે પ્રેમાનંદ સામળની પદપગલીઓ સાવ તાજી હતી; દયારામભાઈ વિદેહ થયા ત્યારે દલપતરામ ખત્રીશ વર્ષના હતા, નર્મદાશંકર ઓગણીસ વર્ષના હતા.

ગ. સમકાલીનો.

બંગાળમાં રાજા રામમોહન રાય; ૧૭૭૭ થી ૧૮૩૩

વડોદરામાં ગોપાળરાવ મહેરાળ; કાઠિયાવાડમાં સુંદર સોદાગર.

ગુજરાતમાં પરમ સમકાલીન: સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંરથા-

યક શ્રીસદ્ગજનન્દસ્વામી (૧૭૮૦ થી ૧૮૩૦,) અને આ યુગના

૩૧૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

શુકદેવ અને ભિષ્મ પિતામહ સમેવડા લહેમના ત્યાગી વૈરાગીઓ; બ્રહ્મા-
નંદ નિષ્કુળાનંદ દેવાનંદ વિ. પ્રેમ સખી-પ્રેમાનંદ સ્વામીનો ને દયા-
રામભાઈનો-એ પરમ કૃષ્ણભક્તોનો ડભોધમાં સ્નેહભેટો યે થયો હતો.

કવિતા દેશમાં યે એ ત્યાગમૂર્તિઓ દયારામભાઈની સમકાલીનઃ
દયારામભાઈનાં જેવાં જ એ વૈરાગીઓની કૃષ્ણભક્તિ ને કૃષ્ણભક્તિનાં
કીર્તન; દયારામભાઈના સરખી જ ભાષાની મધુરપ.

વૈષ્ણવ જન હો ! રાધાકૃષ્ણનાં રસકીર્તન ગાવે જ વિષય લંપટતા
હોય તો તો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના એ પરમ સાધુવરો યે અના-
ચારીઓ હરે, ને બ્રહ્માનંદ પ્રેમાનંદ મુક્તાનંદ નિષ્કુળાનંદ જેવા ઉચ્ચ
તપસ્વી સંન્યાસીઓને અનીતિના આળની આંગળી યે ચીંધનાર
ભાઈનો પૂત લજી તો જન્મ્યો જાણ્યો નથી.

પેશ્વાઈની પડતી, દક્ષિણે હૈદર ને ટીપુના ને ઉત્તરે રણજિત-
સિંહના ઉદ્યાસ્ત, ડગ ને પિંઢારાની પગલીઓ, એકચક્ર શન્યતાના,
અંધાધુનીના, અસ્ત વ્યસ્તતાના, મહારાજ્ય કાન્તિના યુગમાં દયારામ-
ભાઈનું જીવનનિર્માણ, એ ગર્જનાઓ ને વીજળીના કડાકાઓના.
ભિષ્મ ઘટાટોપ વચ્ચે એ વિરજાએ રેવાતીરથી વાંસળી છેડી ને મધુ-
રપ વરસાથી. ગુજરાતના રસપ્રસાદથી વધાવ્યો.

હિન્દની બહાર-યુરોપમાં યે એની એજ મેઘગર્જનાને વીજળીના
કડાકાને રાજ્યકાન્તિ. ૧૭૮૬ માં કૈન્ય ઉચ્ચપાથલ ને છેક ૧૮૧૫
સુધી નેપોલિયનના પ્રચંડ વિઘ્નની યુરોપગજવતી ગર્જનાઓ.

એવા અધોર યુગમાં દયારામભાઈનો :રસખંસી ક્યાંથી વાગી દે

ચાંદો કરનાળીના ઘાટ ઉપરથી. ઉતરનારા ઉતરે છે ને ચલક-
નારા ચંદ છે એ ઘાટે.

૩ દયારામલાઇની વૈષ્ણવી પ્રેરણા.

આર્યાવર્તના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને, ભારતવર્ષની કાલકી-
લાના મીમાંસકોને ક્યારે મે એ પ્રશ્ન થયો છે કે વલ્લભી સંપ્રદાય ન
અપાયો હોત તો ?

એ ભજનને કીર્તનની ધૂન, એ ગીત ને સંગીતના સમારંભો,
એ હિંડોળા પારણાને ફૂલમંડળીઓ, એ :ઉત્સાહને એ મહોત્સવો,
એ રસને ભાવના ફૂવારા, એ ભક્તિને આનંદની ઝડીઓ; એ યુગમાં
વર્ષાં ન હોત તો ?

એ મ્લેચ્છાક્રાન્ત દેશેષુ, એ સત્પીડાવ્યવલોકે, એ
અવ્રતયોગિષુ ને સત્સુ પાપાનુવર્તિષુ, એ પાષણ્ડપ્રચુરે લોકે,
જાણે આજનો જ પડછાયો હોય એવા એ ખગધર્મીલા કળીમાં સર્વ
માર્ગો નાશ પામ્યે એ રસો વૈ સઃની વાંસળી જમનાના વિશ્રામ-
ઘાટેથી ન ત્રાગી હોત તો આર્યજન ક્યાં વિશ્રામ શોધત ને પામત ?
મીરાં પોકારે છે કે

દા લાગ્યા રે કુંગરિયે, કાના ! કેમ કરિયે ?
કેમ કરિયે ? રે અમે ક્યાં જઈ વસિયે ?

દા લાગ્યા રે કુંગરિયે, કાના ! કેમ કરિયે ?
ભાગવાને જઈએ અમે, ભાગી નવ શકિયે, કાના !
એસી રહિયે તો અમે બળી મરિયે;

દા લાગ્યા રે કુંગરિયે કાના ! કેમ કરિયે ?

મીરાં ધા નાંખતી એવી ત્યારે આર્યજનતા ધા નાંખતી.

મુગલાઇમાં તો સ્વસ્થતા હતી. પણ મુગલાઈ પહેલાં ને મુગ-
લાઇ પછી છેલ્લું છેલ્લું સાયણાચાર્યના વિજયનગરને છિન્નભિન્ન કરી

૩૧૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

નાંખ્યું ત્યારે, પ્રજનાં હૈયાં વિપાદ ડૂબ્યાં હતાં તે હિન્દુ પ્રજની
ખિન્નતા ગાંડીવધનવાની જે ખિન્નતાથી મહાઉડેરી હતી ત્યારે, એ
મહાધોર કાળમાં, હિન્દુ ધર્મને માથે પ્રલયનાં પુષ્કરાવર્તક મેઘ ઝૂમી
રહ્યા હતા ત્યારે, હિન્દવો સૂરજ મહારાણે પ્રતાપ કે હિન્દુપતના
ચક્રાર શા શિવાજી મહારાજ, રાઠોડવીર દુર્ગાદાસ કે શીખનો રણુખજ
રોપી દાલકિરપાણુ ધરાવનાર ગુરુવરો હજી જન્મ્યા નહોતા ત્યારે;
રજની ભીખણુ હતી, કલિમા અપારદર્શક હતી, તોફાનના ઝંઝાનીલ
ફૂંકાતા હતા તે હિન્દુ ધર્મનું જહાજ ભરસાગરે ખૂડું ખૂડું થતું હતું
ત્યારે હિન્દુ હૈયાં બીડાયેલાં પોંચણાં જેવાં બીડાયેલાં હતાં ત્યારે; એ
વસ્ત્રભદ્રનો અન્દ્ર ન ઉગ્યો હોત, આર્ય પ્રજા માથે એ અમીવર્ષણુ
અંદ્રિકા ન ઢાળી હોત, એ અન્ધારાંને ન અજવાળ્યાં હોત, એ શુચિ-
ભેદ તમિસ્ત્રામાં સોનરેખ સૂમી ક્ષણિક વીજળીઝખકારે નહીં પણ
પૂર્ણિમા સમાં પૂર વર્ષતી અન્દ્રિકાની ઝડીઓથી માર્ગ ન દાખવ્યા
હોત, તોફાનનાં ઘોર વાદળને જે ઉજળાં ન અજવાળ્યાં હોત: નિરા-
શામાં આશા, વિપાદમાં ઉત્સાહ, ખિન્નતામાં મહોત્સવ, જીવનના
ઓટમાં ભાવની ભરતી, આત્માની કલિમામાં રસની પૂર્ણિમા ન
પ્રગટાવ્યાં હોત તો ?

તો-તો ગાંડીવધનવાએ ગાંડીવ ત્યાગી કુરક્ષેત્રમાં વૈરાગ્ય લીધો
હોત તો ? એ નરપુંગવના આત્માને કલૈભ્યં મા સ્મ ગમઃ: પાર્થ
કહી પડકારી, આત્માની કરમાયેલી પાંખડીઓને સંજીવિની છાંટી
પુનશ્ચેતના ન દીધી હોત તો ?

તો પાંડવો ભારત જીત્યા હોત ? કે હાર્યા હોત ?

આર્યાવર્તના ઇતિહાસમાં વલ્લભાચાર્યજીએ એવું કાંઈક કીધું છે. ધનુર્ધરને ધનુષ્ય પાછાં નથી સળગ્યાં, યુદ્ધ કાળે નથી ઉડાડયા, કાલોસ્મિ-મહાંડગાજતા મહાભીપણુ કાલોસ્મિની ગર્જના ગળવી વિરાટ્દર્શન નથી કરાવ્યાં. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકેશ ન હતા. દ્વારિકેશે તો ભારતમાં પાંચજન્ય સંત્રામશંખ વગાડ્યો તે વૃન્દાવનમાં વાંસળી વગાડી. વલ્લભાચાર્યજીએ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ નથી દીઠાં. મધુવનમાં મોરલી તો વગાડી છે તે સફળતાથી વગાડી છે. મહાધન્યાઓની આત્માની કરમાયેલી કળીઓ એમણે ફેરાવી છે, પ્રજ્વળી અધોમુખ દળેલી પાંખડીઓને ઉભી કીધી છે. ધોરતામાં મધુરપ વરસી છે, નીરમતાના વેરાનમાં રમની વર્ષા વરસાવી છે, અન્ધકારને ધોયો છે, રસ ભાવ સુંદરતાની અમૃતચન્દ્રિકાના સંજીવન છાંટી આત્માને સંજીવન કીધો છે, આર્યસંસારની ઉપટ્ટી ગયેલી મીઠાશ આણી છે. અને ભક્તજનોએ વળી વળીને ગાયું છે કે.

મધુવનમાં મોરલી વાજે છે;

એનો નાદ ગગનમાં ગાજે છે.

મધુવનમાં મોરલી વાજે છે,

હું તો સૂતી'તી રે બાધયું રંગ મહેલમાં હો જી;

મોરલી વાગી, જાગી હું માઝમ રાત—

રૂડી ને રૂપાળી રે, મીઠી ને મધુરી રે,

માવા ? તારી મોરલી હો જી.

આર્ય પ્રજા માઝમ રાતમાં એમ રહેડ તાણી સૂતી હતી; તેને ઉડાડી નહોતી, પણ વલ્લભાચાર્યજીએ સારી રાતભર જાગતી રાખી. આર્યાવર્તના ઇતિહાસમાં વલ્લભ સંપ્રદાયની એ સેવા.

૩૧૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

ભારતના ઇતિહાસની મીમાંસા કે સમર્થ ને મહાનુભાવ આર્ય ઐતિહાસિકને હાથે થશે ત્યારે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં ઐતિહાસિક મૂલ અંકારો.

એજ બંસી-શ્રી કૃષ્ણે વ્રજમાં વાઘ હતી, શ્રીવદ્ધભાચાર્યજીએ ગોકુળમાં વાઘ હતી, રસસૌંદર્યની એજ અમૃતબંસી દયારામભાઈએ નર્મદાતીરે વગાડી.

દયારામકાવ્યને પૂરું :માણુતા પૂર્વે દયારામના ત્રણ સિદ્ધાન્ત. જરા સહમજવા પડશે. એક તો રસદ્વારા હરિદર્શન: રસો વૈ સ:ની. વેદઋચાનો અર્થવિસ્તાર.

રસિયો રસે ભર્યો રે, વહાલો મહારો વિકૃત્તવર વરણાગી રે.
બીજી:—પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ને લેતી નાનાવિધ દશાઓ.

આધવજી ! છે અળગી રે કે વાત એક પ્રેમ તણી.
ને ત્રીજું, દિવ્ય રૂપે સાકાર.

હમ સાકાર ઉપામી વે, સખ ગોકુલકે વાસી વે.

દયારામભાઈ ત્હાંથી એ પ્રેરણા પામ્યા, ને એવા અથોર. યુગમાં જે ત્હાંથી પામેલી મધુરપત્ની રસબંસી વાઈ; ને ગુજરાતને ઘેરઘેર એ એ રસરસિયા વેણુનાદ ઝીલાયા.

કાઈ કહેશે કે સંપ્રદાયે કવિને યોખ્યા ? કે કવિએ સંપ્રદાયને યોખ્યો ?

૪, દયારામની કવિતા

દયારામભાઈનો કાવ્યભંડાર અતિ વિસ્તીર્ણુ વસન્તમાં જ સૂકાતાં આજનાં તળાવડાંને પડછે તો તે મહાસાગર. એમના અન્થોની પૂરી યાદી જે અહીં નહીં ઉતારું. માત્ર રંગનિર્દેશનાજ શક્ય છે.

ક. અન્ય ભાષાઓનાં કાવ્યો.

હિન્દી મારવાડી દક્ષિણી ને ગુજરાતી ભાષાઓનાં દયારામ-ભાષનાં કાવ્યો.

આજે ઇંગ્લેન્ડનું છે તહેનાથી ચે ઉમદા સ્થાન ત્યારે હિન્દીનું. મન્દિરોમાં ચે હિન્દી સત્કારાતી. દક્ષપતરામનાં ચે છે હિન્દી કાવ્યો. સંસ્કૃત પછી તે ભારતની રસભાષા; તુલસીદાસજી સુરદાસજી ચન્દ-ખિરદાઇની એ ભાષા.

વ્રજની ભાષા ને વ્રજના ભાવનું ત્યારે સામ્રાજ્ય. ઇન્દરત્નાવલિ. કવિપ્રિય રસિકપ્રિયા; ઇન્દઅલંકારનાં ત્યહારનાં એ નિયામક શાસ્ત્રો.

ને મારવાડી ? મારવાડી તો દયારામભાષના ગુરુના કુલની ભાષા. વલ્લભકુલના એક આચાર્યશ્રીએ મ્હને કહ્યું હતું કે મારવાડી મેવાડીવ્રજની ને ગુજરાતીનું અદ્ભુત સંમિશ્રણ એ અમારી કુલ-ભાષા. જૈન સાધુ શ્રીજ્ઞાણજી મહારાજને મુખડેથી એ સંમિશ્રણી ભાષા અદ્ભુત ભાવે ઉચ્ચારાતી સાંભળી છે. ભાષાશુદ્ધ કે વ્યાકરણ નિયમાવંત્રીથી સાંભળનારના કાનના ડીડા ચે ખરી પડે; ઝીલનારાંને તો બાણની પેટે સિદ્ધિ હૈયાસોંસરી ઉતરે.

દયારામભાષ તો ગાઇ ગયા છે કે

શું જાણે વ્યાકરણી ? વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી !

ગળા સમાણું ઘૂત ભર્યું, પણ સ્વાદ ન જાણે ખરણી;

વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી ?

કવિતાના રસમન્દિરમાં ભાષાશુદ્ધિનાં છાંછમિયાં માત્ર વગા-નારને દયારામભાષ ખીજું શું કહે ?

દયારામભાષનાં કાવ્યોની મારવાડી ભાષા તે વલ્લભકુલની ભાષા.

૩૧૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

ને મરાઠી ભાષા ? ઉલોધ-ચાંદોદમાં નિવાસી દયારામભાઈએ મરાઠી કવિતા કેમ રચી ?

ચાંદોદઉલોધમાં નિવાસતા માટે જ. મરાઠી એમની રાજભાષા, ગાયકવાડ મહારાજની ભાષા, વડોદરાના રાજકુટુંબની ભાષા, વડોદરાની સેનાની ભાષા. ને સેનાખાસખેલનાં દુંદુભી ત્પહારે ગુજરાતને ગામડે ગામડે ગાજતાં ને ગોડીલા ધૂમતા. ત્હાં તે સંગાથે સંગાથે ધૂમતી. અમદાવાદ ત્હારે આખું નહીં તે અડધું ગાયકવાડી હતું. સમીપની જ ગાયકવાડની હવેલીમાં સાખરતીરે ગાયકવાડની ગાદી. બાદશાહી ભદ્રમાં આજે યે ઝાઝે ભાગે દક્ષિણીઓના વાસ.

દયારામે પોતાની રાજભાષામાં કાવ્યો રચ્યાં. 'ઉરુ દત્ત, તુરુ દત્ત, ટાગોર, નાયકુ, રમેશ દત્ત, ગુજરાતમાંથી મૂળજી વેદ, ખખરદાર ગુજરાત કોલેજના મિ. શેઠના; પરદેશી રાજભાષામાં કાવ્યો રચ્યાં એ આજના જમાનાને આશ્ચર્ય નથી.

ખ. સાંપ્રદાયિક કાવ્યો

સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાન્તનાં દયાગમભાઈએ કાવ્યો ઘણાં ને સારાં રચ્યાં છે. પણ દયારામભાઈને માત્ર સાંપ્રદાયદષ્ટિએ મૂલ્યવશો ? કે જગતદષ્ટિએ ?

એક દષ્ટાન્તઃ રૂપેયાનું મૂલ્ય કેટલું ? National marketમાં સોળ આના international market માં ૧૦૦ આના. પુછો જઈ exchange ને; હિન્દમાં જાપ પ્રમાણે મૂલ્ય, જગતમાં રૂપા પ્રમાણે મૂલ્ય.

ફ્રાન્સનો પ્રેસિડેન્ટ ફ્રાન્સનો રાજા, ફ્રાન્સ જહાર ઘણામાંનો એક. માણસ તરીકે એનાં ત્હાં મૂલ્ય.

હીરાનાં મૂલ્ય ઝવેરીની પેટીમાં નથી, ઝવેરી બજારમાં છે.

પ્રત્યેક સંપ્રદાયની એ રીત: ૧૦૧ આનીને સોળ આની મૂલ્યે. દયારામભાઈનું એથી હિલકું છે; સંપ્રદાયમાં ૧૦૧ આની જગતમાં ૧૬ આની. દયારામભાઈ માત્ર સંપ્રદાયના નથી રહ્યા; સમસ્ત ગુજરાતના છે.

એ ચંપાની રહેડમ લહારી વાડીમાંજ પાછી પૂરી રાખશે ? પૂરી પૂરાશે ? પૂરતાં આવડે તો પૂરો.

એ નર્મદાજી પાછાં અમરકંટના પહાડમાં સમાશે ? આવડે તો સમાવો.

વૈષ્ણવી વાડીમાં એ પ્રવૃત્ત્યો. પણ પરિમલ્લ દિડ્યા ને વાડી બહારે પ્રવર્ત્યા. પાછા લાવી એ સંપ્રદાયની વાડીમાં બંધાશે ? સંપ્રદાયની સીમાઓમાંથી દયારામ છત્તકાઈ ગયા છે. સમેટયા નહીં સમેટાય.

શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર સંપ્રદાય ગુરુ કે જગતગુરુ ?

દયારામભાઈ એ ગુજરાતની પૂર્ણિમાના રસચન્દ્ર.

ગ. કલ્પના

દયારામભાઈની ગરબીઓમાંની કલ્પના તો જાણે વીજળીનાં ઝગકારા. મનોહારિણી. આખા એ અન્તરને ક્ષણમાં અજવાળે.

લોચનમનનો રે ઝગડો. હું મોરો-તું તોરો-રંગ.

ચંદા જ્યું ઝલકે. શ્યામ રંગ સમીપે ન જતું.

કીયે હામે મોહિની ન જાણી, રે મોહનજી ?

કીયે હામે મોહિની ન જાણી.

Imagination કરતાં Fancy નું જોમ; રમણીય ને રમતિ-યાજ ને લોકવિલોહ.

૩૧૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

મંહી વિરહમાં તનમનાટ ને તાલાવેલી, મીરાંતી વિદ્યગમા છે; ત્હેની વિદ્યગમા દયારામની. એ વિદ્યગમાને એ વિદ્યાસલાને શણગારી, એટલે રેડિયમની પેઠે અખંડ અગ્નિને એ સોહામણો કીધો.

ઘ ગુજરાતણુનો હૃદયરાજવી.

ગુજરાતે ને ગુજરાતણે દયારામભાઈને વધાવ્યા છે એટલી એ આજની યુગસમસ્તની કવિતાને કાં વધાવી નથી? એ કમ નથી કીધાતી! યુનિવર્સિટીમાં પોતે જ પોતાનાં પુસ્તકો નિર્માણ કીધાં, ભણાવ્યાં, તોયે કમ નથી કીધાતી?

નારીહૃદયમાં પ્રવેશી તે રત્નભંડારના ભાવદર્શનનો કદીયે યત્ન આદર્યો છે? આદર્યો હોય તેમને પૂછી આવજ્ને-સફળતા કેટલી અધરી છે?

ગુજરાતના નગરોને ચોકે ચોકે કીધાતા દયારામ. સારું ગુજરાત ઉચ્ચારે છે કે દયારામે સ્ત્રી હૃદય પારખ્યું ને ગાયું.

પેટલાદ વડોદરાનું સ્ત્રીમાધુર્ય દયારામભાઈ હિપર વારી જતું.

વડોદરાના રાજવી છે આજ શ્રીમાન્ સયાજીરાવ મહારાજ; અને એ રાજકુલના સંસ્થાપક પિલાજીરાવ ગાયકવાડ પછી મહારાજ સયાજીરાવ સમોવડ ગાયકવાડ કોક જ થયા હશે. પણ સયાજીરાવ મહારાજે એ સમજવું ને સમરવું ઘટે છે કે વડોદરાની સમસ્ત જનતાના હૃદયરાજવી છે પ્રેમાનંદ ને દયારામ; ને પછી છે પિલાજીરાવ મહારાજ. ને તે પછી સયાજીરાવ મહારાજ તો છે એથે નંજરે.

ખાપાં કહે છે કે સયાજીરાવ મહારાજે ઈંગ્લાંડમાં રાજકવિ ટેનીસનની વાડીઓ ખરીદી છે. કીધું હોય તો રૂકું કીધું. ટેનિસને મુઘડ ને સંસ્કારી કવિ હતા. પણ વડોદરા નરેશ પ્રેમાનંદ દયારામને સન્માનશે એટલું ગુજરાતીઓ તો એમને સન્માનશે.

ચ. ભાષાભાષિત્ય

ગુજરાતી ને ઈંગ્રેજી કે અન્ય ને સંસ્કૃત ભાષાઓ આવડી એટલે એમનો આજ તો શંભુમેળો થવાનો જ; મારાથી ય તે, ને કાંઈક આ ભાષણમાં ય તે.

દયારામભાષ્યે ચાર-ચાર ભાષાઓમાં કાવ્યો રચ્યાં. પાંચ આલીને સમસ્ત ભારતની ત્રણ-ત્રણ પરકમ્ભાઓ કીધી, છતાં ગુજરાતી ગરબીઓમાં પરભાષાની કાંકરી કેટલી દીધી !

હાવાં નહિ જાઉં મહી વેચવા રે લોક.

સુણુ સાહેલડી રે ! મ્હારે નંદકુંવર શું નેહ.

ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યા રે લોક.

સખિ ! હું તો જાણુતી જે સુખ હશે સ્નેહમાં.

વાંસલડી વાજે, સ્હાંજે આજ વાંસલડી વાજે. વિ.

નર્મદા શી મીઠા જલની રસસરિતાના ઉરની જાણે પવનપગલી સમી લહરીઓ એ દયારામભાષની ગીતભાષા.

મીઠાશ તો દયારામની જ.

Lyrics શોધવા ક્યાં વનવનમાં ભટકવું પડે એમ છે ? ગુજરાતની ગરબીઓ સમાં Lyrics જગતભરમાં નથી. આવડે તો લખો.

સ્વામી નારાયણના વૈરાગીઓની ભાષામાં એ મધુરપ છે, પણ એ કલ્પનાની ભલક નથી. એટલે મધુરપ અદ્ભુત છે, પણ ઝગકાટ નથી.

હારો ચટક રંગીલો છેડનો, અક્ષમેલા રે !

કાંઈ નવલ કસુંબલ પાંચ, રંગના રેલા રે !

શેરી વળાવી સજ કંઈ, ઘેર આવેને;

૩૨૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ઇવન

આંગણિયે વેરૂં ફૂલ, હારે ઘેરે આવેનિ.

ફૂલના પહેરી રે, જામા ફૂલના પહેરી,

ફારે ચતુર સુજાણુ—ફારે ચતુર સુજાણુ,

જામા ફૂલના પહેરી.

સ્વામી નારાયણી ગરબીઓનો મધુરપમાં ને પ્રસાદમાં કલ્પનાની
વીજની ભલક પૂરાય એટલે દયારામ.

દયારામ એટલે મીઠપ, ભલક ને વિહ્વળતાની ઝમક.

ઉભા રહો તો કહું વાતડી, ખિહારીલાલ

દગન લગનકી અગન ગગન લ્યો લગી વે.

વળતી વ્હાણમાં રે નયાબ્યાં-લલયાબ્યાં લોચન..

છ. દયારામભાઈની ધૂનો.

સારી કવિતા રચવા કરતાં યે સારી ધૂનો લખવી મહાઅઘરી.
હજારો નરનારની મેદિની સૈકાઓ સૂધી સંભારે ને ઝીલે એવા મોહ-
નમંત્રોનાં સૂત્રો રચવાં સહેલાં નથી. દયારામ કાવ્યમાલામાં એ ઠામઠામ છે.

બન જા હરિદાસા, હરિદાસા.

સહુથી હરિ મ્હોટા, હરિ મ્હોટા;

બીજા સર્વ ગપોટા,

સહુથી હરિ મ્હોટા, હરિ મ્હોટા.

જે કાષ્ટ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ એના ઉરમાં ઠરે.

હરિસેવા, હરિસેવા, માગું હરિસેવા, હરિસેવા.

સીતાપતિ રામની સેવા, જાણો મન મીઠડા મેવા.

શીદ કરે ચિત્ત ! ચિન્તા ? છે શિર ભગવંતા ભંગવંતા.

જીવ ! તું શિદને ચિન્તાં ધરે ? કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે.

જ વિશાખા-ક્ષમાપનનાં પદો.

મથુરાજીના એક વૈષ્ણવ મંદિરમાં સ્તંભકારેણો શ્લોક વાંચ્યો હતો; હે હરિ! અમારી પાપ કરવાની શક્તિ કરતાં તારી ક્ષમા કરવાની શક્તિ અગાધ મ્હોટી છે.

માનવીની ભૂલોનાં આશ્વાસન એ સત્યમાં ભર્યાં છે. અનર્થ કરનારાં તો એ શ્લોકથી એમ સમજે છે કે પાપાચરણનો ધજારો મળ્યો.

પ્રેમીને તો અખંડ લાગવાનું જ કે પોતે પ્રેમને પાત્ર જ નથી; ભક્તને જે અખંડ એવો જ ભાવ કે પોતે ભગવાનને યોગ્ય નથી.

એ ભાવનાં, શરણનાં, ક્ષમાપનનાં દયારામભાષનાં પદો ગુજરાત જાણીતા છે, ભક્તજનો ભાવે ગાય છે.

‘ શરણુ પડ્યો છું રે શ્રી હરિ. ’

‘ શું કહીએ ? શ્રીજી ! શરણુ પડ્યાને સંતાપો. ’

‘ દામોદર ! દુઃખડાં કાપો રે, પાવલે લાગું. ’

‘ મ્હારું દણકતું દોર દણકે છે સહુ નગરમાં. ’

‘ હવે માધવ ! મ્હને ઉદ્ધારો. ’

‘ અધરો દિવસ એક આવશે, અલખેલા શ્રીજી ! ’

‘ મ્હારે અન્ત સમય અલખેલા ! મુજને મૂકશો મા; ’

‘ મારા મદનમોહન છેલા ! અવસર ચૂકશો મા. ’

આ યુગમાં તો ગુજરાતે બધાં પુણ્યશાળીઓ જ આપણે વસીએ છીએ ને ? હવે તો સત્યુગ ખેડો છે ને ? ક્ષમાપનની Confessionsની આજ તો કોને જરૂર છે ? કે એવાં કાવ્યો રચે ? કાણે કાણે રચ્યાં ?

દયારામભાષનાં ક્ષમાપનપદો તો ગુજરાત સૈકાથી સાંભળતું આવ્યું છે.

૩૨૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

શ્રી વલ્લભ વિઠ્ઠલ શીજી સ્વામી ! શામળિયા વહાલા !

સખણું જાણો છો, અંતરયામી ! નંદલાલા રે !

દયારામભાઈ એટલા સાચ્યાખેલા હતા. શિષ્યોએ પાડુકા પૂજવાની વિનવણી કીધી; ના પાડી.

ઓ આજના જમાનાના સંતાનો ! પરમેશ્વરની સન્મુખે તો ધડીક સાચ્યાખેલા થાવ.

ૐ. દયારામભાઈનો કવિતાનું એક છેલ્લું કરુણ પરમ લક્ષણ કહી ઉપસહાર કરીશ.

કવિ એ કાવ્યમાં વિનવે છે કે હું જ્યારે સાગરે જહાજ મૂકાવું ત્યારે આવું હજો તે આવું મા હજો

Sunset & evening star

And one clear call for me;

And let there be no moaning of the bar

When I put out to sea.

રેનિસન કવિના કાવ્યસંગ્રહની પ્રસિદ્ધિમાં એક રસપ્રણાલિકા છે કે અમુક કાવ્ય જ છેલ્લે છપાય.

વજવાસી રાધાવલ્લભી બંગાલી સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ અમારે ત્યાં આવતા, તે કપાલી સુરે

સુધારસ નામકા પ્યાલા, ઉઠા લો જીરકા જ ચાહે;

એ ગઝલ ગાતા. પણ અજબ ગાંભીર્યજ્વલકાનો કરુણ રસ

તો ત્યારે જમતો જ્યારે તે છેલ્લી વિનવણી ગાતા;

ઇતના તો કરો સ્વામી ! જબ પ્રાન તનપે નીકલે.

ચાહે યમુનાજી કે તટ હો,

ચાહે ગંગાજી કે બટ હો,

એક સાંવરો નિકટ હો, જ્યાં પ્રાન તનસે નીકળે
 ગુજરાતી કવિઓનાં એવાં ઉર્ધ્વી વીનવણીનાં પદો-ટેનિસનનાં
 ભણ્યાં છો એમ, ભણ્યાં છો ? છપાયેલાં છે; ઘેર વાંચ્યા-વિચાર્યાં થે છે!
દયારામની વિનતડી;

નવ કરશે કોઈ શોક, રસિકડાં ! નવ કરશે કોઈ શોક.
 યથાર્થક્રિત રસપાન કરાવ્યું, સેવા કીધી બનતી; રસિકડાં !
 જગતનીમ છે જનમમરણનો, દઢ રહેજો હિમ્મતથી; રસિકડાં !
 મ્હને વિસારી રામ સમરજો, સુખી થશે એ લતથી; રસિકડાં !

દક્ષપત્નરામની વિનતડી;

માનવીઓ માત્ર જાસે રે હું માફી માથું
 કદાપિ હું કદુ વાણી બોલ્યો નથી જોઈ જાણી;
 રહોય હોય ઉચરાણી રે હું માફી માથું.
 હિન્દુ કે મુસલમાન, પારસી કે ક્રીશ્ચિયાન,
 સહુ છો સગાં સમાન રે હું માફી માથું.

દયારામભાઈની વીનતડી:

સન્મુખ લોચનમાં આવી કહેજો, સામળિયા વ્હાલા ,
 દોષ ન જોશો, દર્શન દેજો, નન્દલાલા રે ?

જગતની યાત્રા સંકેલતાં, મૃત્યુના મહોદધિમાં ઝંપલાવતાં,
 કાલોસ્મિને શરણે જતાં માનવીની ખડક સમી થે અહંતા ઓગળી
 જાય છે. ને ત્યારે હિરના ને આત્માના જિંડામાં જિંડા ભીડેલા
 કપાટો ઉઘડી જાય છે. આત્માનો સાચો રંગ ત્યારે પ્રકાશી ઉઠે છે.

દયારામભાઈની કવિતા એવી હતી; ગરબે ધૂમતી ગરવી ગુજ-
 રાતણુના ગૌરવસોહાગ સમોવડ સોહાગણી.

૫, ઉપસંહાર

દયારામભાઈ એટલે ગુજરાતની મધુરપ કમક ઝળકાટ ને વિહવળતા. ગુજરાતનું નારીસંગીત. એમની ગરબીઓ એટલે ગુજરાતને આંગણે આંગણે ને ચોકે ચોકે જાણે ફૂલડાં વેર્યા; ને અમ્મર વણુકરમાતાં ફૂલડાં.

દયારામભાઈને કેટલાકે ' ગુજરાતના બાયરન ' કહે છે. દયારામનું એ બહુમાન નથી, અપમાન છે. Lyrics ને જ વિચારતાં ગુજરાતણો દયારામને ગાય છે. એનાથી દસમા ભાગનો જે અંગ્રેજી બાયરનને નથી ગાતી. બાયરનને ઇંગ્લાંડનો દશાંશ દયારામ કહેવો એ ય બાયરનનું બહુમાન છે.

ગુજરાતી સંસારમાં દયારામભાઈ ગરબીઓથી જીવે છે ને જીવશે. દયારામભાઈ ગુજરાતણી જીભે બેસા છે. કંઠે ઢળ્યા છે હૈયે ગુંજે છે.

સાઠાદરા નાગરોએ ગુર્જર સાહિત્યને ઘણું અર્પ્યું છે. હરિલાલ ને કેશવલાલ ને બાળાશંકર. પણ અજબ ફાંકડો દયારામ તો અદ્ભુત જ આપ્યો.

ઝેની એક Elegyને ખાતર ઇંગ્લાંડની ગુણુઆહક સાક્ષરતા એને સંભારે છે, આપણી પાસે જે સંભારાવે છે. તો દયારામની આટઆટલી ગરબીઓ છતાં જે ગુજરાત એમને વિસારશે ?

ઝેની એક Elegyને જાખડે તોજે એવી દયારામભાઈની સો-સો ગરબીઓતો છેજ.

એક વાત આજના સાક્ષરોને કે આજના જમાનાને સ્હમજશે આજે હજારો નકલો કરવા છાપખાનાં જેવા લાડિયા છે. ગામપરગામ લખ જવા ટપાલ ને રેલ્વે સમા ખેપિયા છે; છતાં આજના અમદાવાદી કવિવરોનું લખ્યું નડિયાદ વિરમઆમ કે ઘોળકા લગીયે કેમ નથી પહોંચતું ?

ત્યહારે છાપખાનું ન હતું, ટપાલ ન હતી, રેલ્વે ન હતી ત્યહારે, જાણે પવનની પાંખ ઉપર બેસીને કે પવનપાવડીએ ચઢીને દયારામ-ભાઈ ગુજરાત ભરના નભોમંડળમાં રસમેઘ સમા ઉડતા. સૂરત ભરત્ય વડોદરા ડાકોરજી પેટલાદ અમદાવાદ ગુજરાત ભરમાં ઝીલાતા.

લોક શું આજ નગુણા હશે ? આજ આખવા જા્ય છે સાક્ષરો, ત્હો. યે લેતા નથી. ત્યહારે લોક જાણે શોધવા નીકળતું, ને જડયે ગુજરાત ઘેલું થતું.

એમ કેમ ?

દયારામભાઈને સંસારે ઝીલ્યા; ગુજરાતજી તો, ગરબાની ને જાગની પેઠે, માથે ચઢાવી ધૂમી રહી.

આજની કવિતાને એ જ રસરસિયેજી ગુજરાતજી હ્રમે છે યે કેમ આછેરડી ?

સાક્ષરો એ સ્વમજશે ?

આ પછી એક ઇતિહાસવાર્તા કરી પછી વિરમીશ.

સપ્તસિન્ધુ-પંજાબમાંથી ગુર્જરો દક્ષિણમાં ઉતર્યા ને આ દેશ જીતી ગુર્જરરાષ્ટ્ર જમાવ્યું. આપણે એ ગુર્જરોના વંશજ ને વારસ. ઇતિહાસ કહે છે. ગુર્જરોના નેસ હતા. ગુર્જરો એટલે ગોપ-ગોવાંજ, ને ગુર્જરી એટલે ગોપી-ગોવાક્ષણી.

બાદશાહને યે મોહ પમાડનારી ગુજરાતની ગુર્જરીનું ગીત તો સર્વવિદિત જ છે ને ?

ને પંજાબમાં એ ગુર્જરો ઉતર્યા કેકેસસતીરના Georgia-ગુર્જરિયામાંથી,

The Outlines of the World To-day નામના મજામાં જોવાયેલી આજની સુન્દરીઓને માટે એવ, જી. વેલ્સ લખે છે કે:—

The Georgians are romantic people who live in isolated valleys and depend chiefly on brigandage. Their women have a great reputation for beauty and used to supply the principal Turkish harems.

બાદશાહોને જે મોહ પમાડનારી તે પરમ વિલાસપરાયણ ક્રો-નસ્ટોન્ટનોપલનાં અન્ત:પુરોને વીજળી પેઠે ઝળકાવનારી તે કૂલ-ખાંદકીઓ જેવી પગલીઓ મધમધાવી સોહાવનારી ગુર્જરીઓની સૌન્દર્યસોહામણી પ્રપૌત્રીઓ, કાકિલા સરિખડી, આપણા ગુજરાતની કુંજોમાં ગાજે છે ત્યાં સુધી દયારામભાઈને આપણાં કુલધામ વિસા-રવાનાં નથી.

ગુજરાતની ગોપીઓને દયારામભાઈ બહાલા છે; એમનું બહાલપ બહાલું છે; એમની કલ્પનાની વીજળીઓ, એમની ગરબીઓની ગીત-ગુંજના, એમની રસની મધુરપ બહાલી છે.

ગુજરાતણુ અમર છે, તે એટલી દયારામભાઈની કવિતા જે અમર છે.

આજ દયારામભાઈનો નહીં, પણ એ ગુજરાતણુનો મહોત્સવ છે.

અને ગુજરાતણુના રાસનું મૂલ શું આંકા છે ? ગુજરાતણુના રાસનું મૂલ એ દયારામભાઈની સર્વોત્તમ કવિતાનું મૂલ.

આપણે ત્યાં કાનગોપીના રાસ આજ નથી. યુરોપના કાન-ગોપીના રાસ મુંગામુખા છે. જ્યારે યુરોપના રાસમાં ગીત ભળશે, ત્યારે ગુજરાતની ગરબીઓનાં આંક જગત્ જાણશે કે એ રસમોતી કેટલા સવનાં છે.

વૃન્દાવનની ગોપીઓના રાસ આજે ગુજરાતની ગોપિકાઓ ગાય છે. ગુજરાતી ગરબીના-રાસડાનાં મૂલ પૂછવાં હોય તો જઈ જગત્પ્રવાસી કવિવર ટાગોરને જઈ પૂછજો; કે જગતભરમાં ક્યાંયે એ દીકા કે સાંભળ્યા ?

જગતભરનાં સાહિત્યમાં-જગતભરના સંસારમાં, જગતનાં Lyricsમાં ગુજરાતની ગરબીઓનું-ગુજરાતણના રાસનું સ્થાન અદ્ભુત છે; ને એ ગરબીઓના સમ્રાટ-ગુજરાતણના હૃદયરાજવી દયારામનું જે સ્થાન સહ અદ્ભુત જ છે.

ને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની આંખડીએ નિહાળતાં
Dayaram was the last of the Ancients; the
close of a very venerable Epoch.

અને આથમતી વર્ષા, શરદની વર્ષા, સ્વાતિ નક્ષત્રની વર્ષા શરદ પૂર્ણિમાની જતી જતી વર્ષા મોતી વરસી જાય છે, એમ-જે રજ સમાપત્ય એ ન્યાયે, પ્રાચીન યુગની પૂર્ણાહુતી ને સમાપ્તિ દયારામભાઈ રસનાં મોતીડાં વરસી ગયાં છે.

એમની એક એક ગરબી ગુજરાતનું મહામૂલું રસમોતી છે.

વન્દના હેઠ: અમારી-ગુજરાતનાં નરનારની પરમ વન્દના હેઠ પ્રાચીનતાના મોતીવર્ષાંતા એ છેલ્લા રસમેધને.

શ્રી

દયારામભાઈની અમરતા

(કવિની દોહસોમી જન્મતિથિ વખતે થયેલું ભાષણ)

[૧]

(દયારામભાઈની દોહસો વર્ષની જન્મતિથિ પ્રસંગે ડોહામાં
રા. ચીમનલાલ છોટલાલ દેશાઈએ આ ભાષણ વાંચ્યું હતું.)

વંદેમાતરમ.

જનની જન્મભૂમિમ્મ સ્વર્ગદ્વિપિ ગરિયસી !

શાસ્ત્રો પોકારી રહ્યાં છે કે જન્મદાતા માતા તથા જે ભૂમિ
પર આપણે જન્મ્યા તે ખેલ્યા તે ભૂમિ-એ ઉભય સાક્ષાત્ સ્વર્ગ કર-
તાંયે અધિક ગરવાં છે. એક કવિ આજીજી કરે છે કે—

જનની જણુ તો ભક્ત જણુ, કાં દાતા કાં શ્વરઃ

નહીં તો રહેજો વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નૂર

ઓ માતા ! જે તારે બાળકો જન્મવવાં હોય તો કૃપા કરી
એવાં જણુજો કે જે કાંતો ભક્ત હોય સુખી હોય કે મર્દ હોય. અને
તેમ ન અને તો ભક્ત ! વાંઝણી રહેજો; પણ તારું નામ બદનામ
કરતી નહિ. તું તેજહીન થતી નહિ.

(૨)

વંદન હો આ મારી જન્મભૂમિ ડોહાને. કેમકે એણે ભક્ત
કવિવર દયારામભાઈને આકર્ષ્યાં છે. દયારામભાઈએ ડોહાને અપનાવ્યું
છે. ડોહા દયારામભાઈના બૃહદ્ ગુજરાતમાં મશહુર બન્યું છે.

ડભોધએ કદાચ ભૂતળમાં દાતાઓ અને શરાઓને જન્માવ્યા હશે; પણ એ અત્યારેનો આપણી સ્મૃતિ મર્યાદાથી દૂર, દૂર છે. આજ તો એ ભક્ત કવિવર દયારામલાઘના નામ સાથેજ અંકિત છે.

શુર્યગઢ-જુનાગઢના નાગર ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા, દર્ભાવતી-ડભોધના નાગર ભક્ત કવિ દયારામલાઘ. એક Moderate મતવાદ-શીળ Extremist જહાલ-પ્રેમ ભક્તિમાં. દયારામ વિના નરસિંહ મહેતા અપૂર્ણ હોત. “ અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા ” એમણે પુરી છે. બન્નેની સરખામણી-તુલનાનો અત્યારે અવકાશ નથી. બાકી બન્નેએ સ્વજનોની હાડછેડ લગલગ સરખીજ સહી છે. પેલા કવિએ યથાર્થજ ગાયું છે કે:—

તુલસી વહાં મત જાધએ, જહાં બાપકો ગાંવ:

દાસ ગયે તુલસી ગયે, એર રહે તુલસીયા નાંવ.

આ ન્યાયે ડભોધએ દયારામલાઘને પિછાન્યા નથી-સત્કાર્યા નથી. અને હજુ કાણુ જાણે કેટલો કાળ જોધશે એમને ઓળખતાં-સત્કારતાં ?

અમદાવાદ, સુરત, મુંબાઇ સુધીના સાહિત્યકો, રસિકજનો, અને કદરદાનો એઓશ્રીની છબીઓ લઇ જાય, હસ્તલિખિત પ્રતો સંપાદન કરી જાય અને તે પ્રસિદ્ધ કરે, તે પરથી ડભોધવાસીઓ દયારામલાઘને ઓળખતા થાય ! આ કેવા દ્રાવિડી પ્રાણ્યામ ?

અત્યારસુધી દયારામલાઘની છબી તરીકે ઓળખાતી છબી વાદ અસ્ત થાય ત્યારે પણ સત્તાવાર નિર્ણય ડભોધવાસી ન આપી શકે એ નવાધજ ને ? અમદાવાદનો પ્રેમાલાઘ હોલ એમની છબીથી શણુગારાય, એમના વતનનો ટાઉન હોલ એમની અસલ છબી વિહોણો.

૩૩૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભુવન.

રહે ? દયારામભાઈના દૂરદૂરના આશોકા ડભોઇ યાત્રાએ આવે ત્યારે એ ભક્ત કવિનો પુણ્ય નિવાસ કોઇ ડભોઇવાસી ન બતાવી શકે એ દુઃખદળ ને ? ડભોઇ આ કલંકો ક્યારે ભુલશે ?

કહે છે કે આ દિશામાં શ્રીગણેશ એકા છે. અમુક હજારનેક શાળા થઈ ચુક્યો એ છે. પણ એને તો વર્ષો વીતી જ્યાં આવ્યાં. છતાંયે આજની ઘડી સુધી ડભોઇમાં કોઇ ઠેકાણે દયારામ મંદિર, દયારામ ભુવન કે દયારામ નિવાસનાં દર્શન સરખાંચે થતાં નથી !

ઇલેંડમાં કવિ શેકસ્પીયરના સ્મારક માટે જાતજાતની યોજનાઓ અમલમાં આવેલી છે. એટલે દૂર શેં જઈએ ? અહિંયાનોજ દાખલો લ્યોને ! ખુદ વડોદરા શહેરમાં મહમદવાડીમાં એક યોજને “પ્રેમાનંદ ના મકાનને જાણે એવી રીતે તે રાખવા યોજના ઘડી રહ્યું છે એમ સાંભળ્યું છે. ડભોઇ પોતાનું ઋણ ક્યારે અને કઇ રીતે ફેડશે ?

[૩]

એ ઋણ અદા કરો યા ન કરો, વહેલું કરો કે મોડું કરો.

આજ તો કવિવર દયારામભાઈની દોહસોમી જન્મતિથિ છે, અને તે આજ આપણે એમનાં રસકીર્તન કરી જીજ્ઞવીએ.

દયારામભાઈનાં કાવ્યો એ એમની અમરતાજ છે. જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષાનું અસ્તિત્વ છે ત્યાં સુધી તો એઓશ્રી ચિરંજીવ છે.

કવિશ્રીના પદલાલિત્ય, વાત્સલ્ય ભાવ, શૃંગાર રસ, વર્ણન શક્તિ ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને નિર્લોભતાના ઉત્તમ વિચાર, ભાષા ઉપરનો કાષુ અદ્વિતીય દક્ષીણ અને કટાક્ષ શક્તિ-એ બધું તેમને કવિની પ્રથમ કક્ષામાં મુકે છે.

ત્યારે ચાલો આપણે એઓશ્રીને સંક્ષેપમાં જુદી જુદી દષ્ટિએ અવલોકીએ. વિસ્તારપૂર્વક વિવેચનને માટે આ સમય કે સ્થળ નથી.

દયારામલાલ ભક્ત અને કવિ બન્ને છે. ભક્તિમાં પ્રશંસા હોય અને પ્રશંસામાં કવિત્વ હોય.

(૪)

જે કાષ્ટ પ્રેમ અંશ અવતરે પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે
એ એમનું એક અમર કાવ્ય. Deserve and Desire—યોગ્ય
બનેા અને અભિલાષા રાખે. લયલાને મળનુની આંખે જુઓ.

આધવજી છે અળગીરે, વાત એક પ્રેમ તણી

એ એમનું બીજું અમર કાવ્ય નથી પણ પ્રેમ મિમાંસા છે.—
દષ્ટાંતથી ભરછક એવું પ્રેમશાસ્ત્ર છે. દયારામલાલની મળથુથીમાં
પ્રભુએ પ્રેમ રસ રેડેલો હતો, પ્રેમ તે માત્ર પ્રેમ શબ્દના ઉચ્ચારમાં
આવી જતો નથી. એની કસોટી તો ધણીજ કાઢીલ છે. કવિ પોતે
કહે છે કે:-

પ્રેમ કે પંથ નહિં પરના, પરે મરનેસે નહિં ડરના

એવા પ્રેમનો વાસ ક્યાં હોઇ શકે તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા

જે કાષ્ટ પ્રેમ અંશ અવતરે, પ્રેમ રસ તેના ઉરમાં ઠરે

કવિશ્રીનું માનીતું પદ પ્રેમીઓને અર્પણ કરાય છે, પ્રેમભાવ
બ્યારે નિર્માળ અને દ્રઢ થઇને પ્રભુભક્તિમાં પરિણમે ત્યારે માણસ
આત્મપરીક્ષા કરીને, ધર્માચારી થઇને અન્ય જીવો પ્રતિ દયાભાવથી
જોઇને સાચો વૈષ્ણવ થઇ શકે છે. કવિશ્રી કહે છે કે:-

વૈષ્ણવ નર થયો તુંરે; શિદ ગુમાનમાં ધુમે.

એ રીતે જેની વૃત્તિ નિર્માળ થયેલી છે એવા હરિજન સર્વત્ર
હરિનો વાસ નિહાળે છે, આખું વિશ્વ તેનામાં સમાઈ રહેલું જુએ છે.
એવાજ જીવો પોતાનું આવાગમન સુધારી શકે છે.

૩૩૨ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

કવિશ્રી પરમ નિર્મળવૃત્તિવાળા હરિજનનું દર્શન આપતાં " સત સૈયા"માં કહે છે કે:—

મુકર મુકર સગ વસ્તુ લઇ, નયન અયન ક્રિય લાલ;

દ્રગ પ્રસાર જીત જીત અક્ષી, તિત તિત લખુ ગોપાલ.

હે સખિ, મારાં નેત્રમાંથી શ્રીહાકુરજી અયન કહેતાં સ્થાનક કરીને વિરાળ્યા છે ને મુકર કહેતાં નિશ્ચે અને વળી મુકર કહેતાં દર્પણરૂપ જગતના સર્વ પદાર્થ મારે થયા છે તેણે કરીને દ્રગ કહેતાં નેત્ર, તે ઉઘાડીને જ્યાં જ્યાં જોઉં છું ત્યાં ત્યાં ગોપાળ મારા જે પ્રભુ તેને સધળે દેખું છું.

અને તેથીજ ખરા પ્રેમીજનનું લક્ષણ ત્રહીને કવિશ્રી ગાય છે કે:—

ફિર ફિર કે વેહિ કહે, અર્ય ન હુઇ રતિ યાત.

ના નિવટે નુતન લગે અનુભોં જની જાત.

આમ કવિશ્રી પોતાની કૃતિઓમાં સાદાંત કેવળ કૃષ્ણ પ્રેમનીજ વાત પુનઃ પુનઃ કરે છે તેમ છતાં તે અર્યકાર લાગતી નથી કે બદલાઈ જતી નથી; પણ નવી હોય તેવી લાગે છે. આ કથન તે અનુભવીઓજ કહી શકે છે.

પ્રેમ અથવા ભાવનું મહત્વ સંસારમાં રહેજે ઉતરતું નથી. જુઓને:—

The life of God is illimitable love; and the life of man, is only found in union with God, in union with self forgetfulness. Whatever is not of love is against God, and against man, and is a death

વસ્તુતઃ સકળ વિશ્વનું જીવન તો પ્રેમપરજ નિર્ભર છે. “દાણુ ચાતુરી”નું કાવ્ય એ પણ આ વિષયનું બીજું અમર કાવ્ય છે.

મારગ મૂકાને કહાનાં, કહું છું ક્યારની જો;

એ ગરબો એટલો તો લોકપ્રિય છે કે એ ગવાતો સાંભળવા લોકનાં ટોળેટોળાં ઉતરી પડે છે. એ ગરબો ગુજરાતની ગુણિયલોમાં વંશપરંપરાથી એક સરબો ઉતરી આવ્યો છે. અને હજુ પણ જરી રહેશે. એનું જાદુ અજબ છે. આતો પ્રેમની રીતિઓ થઈ.

પણ નીતિના તથા શિષ્ટાચારના ઉપદેશ અને આખખા પણ એમનાજ.

‘એત એત મન ચપળ થઈને કૃષ્ણ કૃપાનિધી ભજની રે’

એ “એતવણી” કંઈ જેવો તેવો ચાબુક નથી. અને

‘સર્વ કામ છોડીને પરથમ, ગુરુ ગોવિંદને ભજએજ.’

એ ચાતુરીનો ગરબો પણ કાળજે કારી રાખવા જેવી શિષ્ટા-મણેથી ભરપૂર છે.

જેમ ‘કલાપીનો કેકારવ, આપણી હાઈસ્કુલો અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓનું પ્રિય પુસ્તક છે, તદ્વત્તજ દયારામભાઈની ગરબીઓ એ ગુજરાતની ગોરીઓનું મ્હોંનું પાન છે. ગુજરાતના ગામોમાં નવરાત્રિમાં ગવાતા ગરબાઓ સાંભળવા જનારા જોઈ શકશે કે દયારામભાઈનું સિંહાસન એ ગુજરાતણોના હૃદયમંદિરમાં કેવું અને કેટલું છે.

માનીતી તું છે મોહન તણી, વાંસલડી રે.

આ મર્મ વાક્યવાળી ગરબી દયારામભાઈનું એક ઓર અમર અને લોકપ્રિય તથા ચિરંજીવ કાવ્ય છે.

મોહોટાનું વચન સુખધામ. કૃતી રીતે કરીયે.

તે કરે ચહાય તે કામ, આપણુ તો મરીયે.

૩૩૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

આ ગરબો અવિચારી અનુકરણ કરનારાઓને સમજડ થાપટ મારે છે. એમાંના દાખલા દલીલો નિત્યના વ્યવહારમાં અત્યુપયોગી હોઈ કંઈસ્થ કરવા જેવા છે.

‘જે કોઈ જન કલ્યાણ ચાહે તે સ્ત્રીની સંગત તળજેરે’

પરસ્ત્રી ગમન તળવવા આ ગરબામાં આખેહુબ વર્ણનો બહુ ખુબીથી લયાં છે. એ વ્યભિચારીઓને બહુ બોધ દેનારો છે.

સાંભળ શિક્ષા તું મન મારી, સાચિ કહું એક વાત.

આ લાવણીમાં જે ચાખખા ફટકાર્યા છે તે ચમચમાટ ઉપજાવે એવા છે.

ચિત તું શિદને ચિતા ધરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે

આ અમર કાવ્યમાં દયારામભાઈ Fatalist નસીબવાદી તરીકે દેખા દે છે, “ ધર્મનિ ઘેર ધાડ અને કુકર્મી કુશળ ” ની પ્રચલિત માન્યતા કોઈ એકાદ ઘડીએ દયારામભાઈ પણ માનતા થયા છે. અને તે.

શું કહીએ શ્રીજી શરણ પડ્યાને સંતાપો

ના લોકપ્રિય પદમાં દર્શાવે છે.

ભટકતાં ભવમાં રે, ગયા કાળ કાટી વહી

તથા

કૃપાસિંધુ કહાવોરે, કૃપા મને ક્યમ ના કરો

આ કાફીઓમાંનાં મીઠા મહેણાં પણ મર્મભેદક અને બોધપ્રદ છે.

‘હરિ તુને પ્રસન્ન તે ક્યમ થાયે. તાહરા મનનું કપટ ન જાય

સાધુ શ્રમ ના કરશો રે, કાટી પ્રયત્ને ગરધવ ઘસે નહીં ગાય.

કુદ્યો શું ફરે છે રે, ભૂલ્યો ભવ કુપમાં પડ્યો

ગર્ભવાસ રાખ્યો રે, કિરપા તને બહુ કરી.

છત્યાદિ પદોમાં આપેલી ઠોક અવળે માર્ગે ઉતરી પડેલાને સીધા સહ
પર લાવી મુકવા પુરતી છે. અને

સાચું તે સગપણુ રે, સમજ મન સ્યામ તણું

મનજી મુસાફર રે, ચાલો નિજ દેશ ભણી

તેમ

સાચા સગા સમર ~~શ્રીશ્રીશ્રી~~ શ્રીશ્રીશ્રી શ્રીશ્રી શ્રીશ્રી શ્રીશ્રી

આ અને આવી કાફીઓ તથા મદ તત્વતાનથી તરબોળ છે.

જગતભરમાં કવિની કળા સર્વોત્તમ ગણાય છે. અને દયારામલાઘ
તેમની કળા ના એવા તો સુંદર નમુનાઓ મુકી ગયા છે કે જે આજે
નહિં કિન્તુ હજારો વર્ષે પણ અસ્પર્ધીજ રહેશે.

શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ કવિ તેજ છે કે નાણુકમાં નાણુક અને ખરેખરા
મનુષ્યોના વિકારો, ઉત્સાહો અને ઉત્સાસોનું મનોવેષક ચિત્ર ચિતરી
શકે. કવિશ્રી દયારામલાઘ, આ ક્ષાના સર્વોત્તમ કવિઓમાંના એક
છે. તરણુ હૃદયોના મનોવિકારોને અનુપમ રીતે કાવ્યમાં ચિતરનારા
કવિ ચિતારા તો તે એકલાજ આજે પણ તેમના જેવા શિષ્ય કવિ
તેમજ તેમની કૃતિઓ જેવાં કાવ્યો અપ્રાપ્ય રહ્યાં છે. એવી અતિ
સુંદર અને ઇશ્વરદત્ત તારાની કૃતિઓથી કવિવર દયારામલાઘનાં પદો
શ્રેષ્ઠ લેખાય છે.

માણુસોનાં મન વાંચવાં અને ઉન્માદમાં આવેલા તરણુ હૃદયનું
ચિત્ર આલેખવું એ કાઠ ઓઠું સ્તુતિપાત્ર કાર્ય નથી.

• ખરો કવિ તો તેજ કે જે મનુષ્યનાં હૃદય હુબહુ ચિતરી શકે.

The poet is a man, speaking to man, as a man દુઃકામાં તેઓશ્રી બહુ ભાવથી ભરપુર કાવ્યો દ્વારા હજારો હૃદયોને, પોતાના ચિત્ર પાછળ ઘેલા બનાવે છે અને તેથીજ કવિશ્રીની મહત્તા અને art અલૌકિક અંકાયાં છે.

Ruskin કહે છે કે:—

He is the best poet, who can, by the fewest words, touch the greatest number of secret chords of thoughts in his readers, own mind and sets them to work in their own way.

આ પ્રમાણે દયારામભાઈને આપણે લોકપ્રિય કવિ તરીકે ઓળખ્યા. હવે આપણે એમને અનન્ય અને આરૂઠ ભક્ત તરીકે ઓળખીએ.

(૫)

શ્રી ગુરૂ વલ્લભ દેવને હું, પ્રથમ કરૂં પરણામ
એ પંક્તિથી શરૂ થતું “ ભક્તિ પોષણ ” નું ગીત વૈષ્ણવો આજની
ઘડી સુદી ઘણા ભાવ અને તાનથી ગાય છે, અને એજ પ્રમાણે

પ્રથમ પ્રણામ કરૂં, હું શ્રી ગુરૂનાથને
થી શરૂ થતી એમની “ ભક્તવેલ ” એટલીજ ભીની ભક્તિથી ગવાય
છે. વળી

નંદકુંવરજી નિજ જન જાણીરે, કૃપા કરે।

એ “ શ્રીકૃષ્ણસ્તવન મંજરી ” નું પદ એટલુંજ સામાન્ય થઈ પડ્યું છે.

અંતકાળ સમે ધર્મગુરૂ સમક્ષ એ કરાર કરે તો મોક્ષ મળે
એવું ખ્રિસ્તીધર્મવાળાઓ માને છે.

સહુને લાગુ પડે એવા નિખાલસ ઓકરારોનાં પદ પણ દયારામ-ભાઈએ ધણાં આપ્યાં છે.

શ્રી ગુરૂશ્રી ગોપીજન વલ્લભ, પ્રાણજીવન પ્રભુ માહારા
એ “અપરાધ ક્ષમા સ્તોત્ર” આ કૃતિનું છે.

પ્રભુ પરની અનન્ય આસક્તિ અને અડગ શ્રદ્ધા દાખવતી સ્તુ-તીઓ તથા પદ પણ ધણાં છે. અને એ પણ દયારામભાઈની અમર તથા લોકપ્રિય કૃતિઓ છે.

આ રહી એ:—

‘શરણુ પડ્યો છું શ્રી હરી, નથી માહારે અવર આશ વિશ્વાસ’
‘દરશન ઘેની રે દાસને, માહારા ગુણુનિધી ગિરિધરલાલ’
‘સહુથી સમરથ રાધાવરનો આશરો.’

‘તારો અમૂલ્ય અવસર જાય રે, ગોવિંદ ગારે’

‘હરી હું શું કંઈ રે મારો માયા ન મુકે કડો’

‘હરિ જેવો તેવો હું દાસ તમારો’

‘હો મનવા શ્રી હરી શરણે રહેજે’

‘દામોદર દુઃખડાં કાપોરે, પાવલે લાગુ’

‘શ્રી દારકાંધીશ છો શીશ મ્હારે ધણી’

‘કાંઈ નથી જોતા કૃષ્ણુ કૃપા જ્યાંહાં કરો છો રે.’

‘હે હરી હું તો હાવાં હાર્યો જે ગમે તે કરો.’

‘માહારો કર અહો કેશવરાય રે, માયાદળથી મુકાવો’

‘જો વિચારી જીવ તારી શી વલે થશે’

‘અધરો દિવસ એક આવશે અલખેલા શ્રીજી’

‘હું જુઠો જગદીશ, લજ્યા માહારી રાખેથી રહેશે’

‘જેહેવો છું તેહેવો હું તમારો હે શ્રીજી’

૩૩૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર ઇતન.

‘શ્રી વદન વિદ્ય શ્રીજી સ્વામી, સામળીયા વહાલા’

‘માહારે અંત સમે અલખેલા, મુજને મૂકશે મા’

‘માયા કાળ કરમ ભય ભારી, શ્રીજી સાથ કરો’

આ બધી કૃતિઓ દયારામભાઈના પારદર્શક હૃદયની પ્રતીતિ રૂપ છે. પોતાની ઓછપો એ જાહેર રીતે કબુલે છે અને એ અધ-મોહારક પોતાને અવશ્ય ઉગારી લેશે એમ દહતાપૂર્વક માને છે. આ પદ અને આ ગરબીઓ એ જેની અંતકાળની ઘડીઓ ગણાતી હોય તેને સાંભળાવવાથી પ્રાયશ્ચિતનો અભિ તેના પાપોને બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે, સંસાર તાપથી તમ્મ હૃદયને શાંત કરી મોક્ષ ગતિ આપે છે, એ અવનિપર આવ્યો ત્યારે જેટલો નિર્મળ હતો : તેટલો જ નિખાલસ આ પૃથ્વી પરથી પાછો ફરતાં બની રહે છે—એટલું બધું એમાં બળ છે. આ પદ અને આ ગરબીઓ ગાતાં અને ગવાતાં સાંભળતાં કઠોરમાં કઠોર કાળજાંવાળાની આંખોમાંથી પણ અશ્રુની ધારાઓ વહી જાય છે. બાળી બળતી નથી. એમાં રહેલો ઈશ્વર પરનો અચળ વિશ્વાસ એનમુન છે. એમાં લાડભર્યા ટોણાં છે, અદ્વિ-તીય આસંગો છે.

દયારામભાઈએ જે શૃંગાર આલેખ્યો છે તે પોતાને ગોપીના રૂપમાં ગણી શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પ્રત્યનો પ્રેમ બતાવવા આલેખ્યો છે. તેઓ-શ્રીનાં એવાં શૃંગારિક પદો અને કાવ્યોથી તેમના સ્થૂલ દેહને જે કલંકિત માને છે તે મોટામાં મોટી ભૂલ છે.

રાતલડી કાની સંગે રે જાગ્યા, ધાયલ છેજી, નેત્ર બાણકાનાં વાગ્યાં-રાતલડી

આમાં એક તરણ નાયક અને તેના ઉપર પ્રણયરાગ દર્શાવતી નાયિકાનું જે રસભર ચિત્ર આલેખાયલું છે તે શું ઓછું સ્વાભાવિક અને કવિશ્રીની કવિત્વશક્તિને ઓછું શોભાસ્પદ છે ?

બીજા કોઈપણ રસ કરતાં શૃંગાર રસમાં ઘેલાં થતાં, ઉન્નત થતાં અને ઉશ્કેરાતાં હૃદયો ચિતરવામાં જ હૈંથી કવિત્વ શક્તિ જોધએ છે. એ વિરલ કાવ્ય શક્તિ દયારામલાઘમાં હતી,

કાવ્ય તે કોનું નામ ?

કવિ વડંઝવર્થ કહે છે કે:—

Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings.

શૃંગાર સિવાય બીજા રસોમાં, વૈરાગ્યમાં અને ભક્તિમાં કવિ-વર દયારામલાઘએ એવાં મનુષ્યહૃદય આપણને કાવ્યકળામાં ચિતરી બતાવેલાં છે કે જે, આપણને તેમની ચતુરાઈ ઉપર ધન્યવાદ અપાવતાં અનેક રસમાં અનેક અનુભવ અને શિક્ષણનાં દષ્ટાંત આપે.

(૬)

આમ લોકપ્રિય કવિ અને અનન્ય આસક્તિવાળા ભક્ત તરીકે દયારામલાઘને ઓળખ્યા પછી આપણે એમને એમના યુગના સાંસારિક રીતરીવાળે રજુ કરનાર ચિત્રકાર તરીકે પીછાનીએ.

કવિશ્રીના “ રૂકિમણી વિવાહ ” “ સત્યભામા વિવાહ ” વીગેરે એ કાઠીનાં છે. અનેક કાઠિણી સ્ત્રીઓને એ આખાં ને આખાં મુખપાઠ છે.

ડભોઈની સાઠોદરા નાગરની ન્યાતના લગ્ન વિવાહના રીત રિવાળેનું એ એક વર્ણન છે. સેંકડો વર્ષોથી એ રીત રિવાળે એ ન્યાત વક્ષાદારીથી પાળતી આવી છે.

‘સદન સત્રાજીતનો સોહસોરે’

એ પંક્તિથી શરૂ થતું ઘોળ લગ્ન વિવાહની ન્યાત જમવા બેઠી હોય ત્યાં સ્ત્રીઓ એવી મધુરતાથી ગાય છે કે એ સાંભળવાનાં

૩૪૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

તાનમાં ને તાનમાં પરન્યાતના જમવા પધારેલા મહેમાનો કાળીયો
ભરવો ભૂલી જાય છે. દેખાદેખી એ ઘોળ હવે બીજી ન્યાતોવાળા
પણ પોતપોતાના જમણવારોમાં ઉલટથી ગાવા લાગ્યાં છે.

અને તેટલાજ કાઠથી ગવાતું

‘વળતા શુકદેવ વાણી એમ એચરે, સાંભળ પરિક્ષિત ભૂપ,’

જદવ પતિની જનમાં રે, શોભા વધી છે અતી રે અનૂપ.

વરઘોડો દારિકેશનો, જુઓ જુઓ રે

જગતના લોક વૈભવ વિકૃલેશનો

આ વરઘોડાનું ગીત તો લગભગ બધીજ જ્ઞાતિઓમાં ધરગથુ
થઈ પડ્યું છે.

સાચે, દયારામ એટલે ગુજરાતની સુંદરીઓનો લાડીલો કવિ.
એમની કવિતાઓ તો ગુર્જર રમણીઓના કંઠે રમી રહેલી છે.

એ તો અજ્ઞેડ છે અને અજ્ઞેડ રહેવાનો.

(૭)

દયારામભાઈનાં જેટલાં કાવ્યો ગુજરાતીમાં છે, લગભગ તેટલાં
હિંદુસ્થાની ભાષામાં છે. એમના “સત સૈયા” “વસ્તુવૃંદ દીપિકા”
“વૃન્દાવન વિલાસ.” ઇત્યાદિ કાવ્યો એટલાંજ રસ, ભાવ અને
ચાતુરીથી ભરપૂર છે, “સતસૈયા” એ એકલીજ કૃતિ દયારામભાઈનો
ભાષા પરનો કાણુ પુરવાર કરવા બસ છે.

“એક ભાષા” રાષ્ટ્રભાષા” એવા મોટા જખરા કાલાહલના
આ યુગમાં પણ જેટલો કાણુ આપણે હિંદી ભાષાપર નથી મેળવી
શક્યા તે કરતાંજે અસાધારણ મોટો કાણુ દયારામભાઈના એ કવિત્વમાં
આપણને જણાય છે.

તદુપરાંત મારવાડી, પંજાબી, ઉર્દુ, વગેરે ભાષાઓનું જ્ઞાન પણ કંઈ દયારામભાઈએ કમી પ્રાપ્ત નહોતું કર્યું. એમની તે ભાષાની કૃતિઓ આજે પણ તે ભાષાના સાક્ષરો મુક્ત કંઠે ગાઈ કવિશ્રીની ઓર પ્રશંસા કરી રહ્યા છે.

ત્યારે ડભોઈ એટલે તો ગાયકવાડી હુકમત પછી દયારામભાઈ પોતાના રાજકર્તાની માતૃભાષામાં પણ પોતાની કાવ્ય પ્રસાદી પિરસ્યા સિવાય કંઈ રહી શકે ?

‘હરિદાસા; હરિદાસા; બનજી હરિદાસા,’

‘પહાવે ભાગ્ય નરસિંહ મહેતાયે; વલ્લભ દેવાયે’

ઇત્યાદિ એમની બહુ જાણીતી મરાઠી કૃતિઓ છે.

મુંબાઈ યુનીવર્સિટીએ M. A. ના અભ્યાસક્રમમાં કવિશ્રીનાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો નિયોજી તેમની સાક્ષરતાનું જે બહુમાન કર્યું છે તે ગુર્જર નરનારીઓને ગૌરવ લેવા જેવું છે.

એવા મહાપુરુષનું આજને ટાણે સ્મરણ કરવું તે દેશાભિમાનની લાગણી જન્મત્ રાખવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે. અસ્તુ.

[૮]

જે અજરામર વારસો, અભિમાન લેવા યોગ્ય, દયારામભાઈ આપણને આપી ગયા છે એ બહુમૂલો છે. ડભોઈ તેમના અક્ષર દેહની પ્રતિકૃતિ રાખે કિંવા ન રાખે પણ તેમનો એ વારસો તો સહદયોના હૃદયોમાં જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા બોલાશે ત્યાં સુધી જેવોને તેવો અમર રહેશે- તથાપિ “કુલ નહિ ને પ્રુલની પાંખડી” એ હિસાબે ડભોઈવાસીઓ કવિશ્રીના ઋણમાંથી આ રીતે મુક્ત થઈ શકે, જે તે ઇચ્છે તો.

(૧) જે ઘરમાં દયારામભાઈએ જન્મારો ગાળ્યો તે ઘર “દયા મંદિર” તરિક્કે જાહેર કરે.

૩૪૨ શ્રીભક્તકવિ દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

(૨) એમાં દયારામભાઈની બને તે આરસની કે Bronze ની પ્રતિમા, તેટલુંયે ન થાય તે પછી એક મોટી Enlarged છબીની, અસલ ઉપરાંત તત્કાળ પ્રતિષ્ઠા કરે.

(૩) દયારામભાઈની હસ્તલિખિત પ્રતો જે કંઈ જ્યાંથી ઉપલબ્ધ થાય તેનો સંગ્રહ કાળજીપૂર્વક કરે.

(૪) દયારામભાઈની અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થયેલી કૃતિઓની છપાયેલી અકકેક નકલ તથા દયારામભાઈ વિષે આજ સુધી જેણે જે કંઈ લખ્યું હોય તેની પણ અકકેક નકલ મેળવી ત્યાં રાખે.

(૫) દર મહિને બે બારસો અને બે પાંચમોએ ત્યાં ડબોઇ-વાસીઓ ભેગા મળી રસકીર્તન કરે. દયારામભાઈના શિષ્યના વંશજ જે હોય તે પોતે આ ભક્ત કવિવરના કૃતિઓનો સ્વાદ ચખાડે.

(૬) દયારામની જન્મ તથા મૃત્યુતિથિએ વર્ષમાં બે વાર મહા ગુજરાતમાંના કોઈ વિદ્વાન સાહિત્યકો, દયારામભાઈના ઉપાસકો કે અન્ય સાક્ષરોને નિમંત્રણો મોકલી દયારામભાઈ વિષે વિવેચન કરાવવાની પ્રથા પાડે. તેમ પ્રતિ વર્ષે આ બે તિથિએ ગુજરાતના ગામેગામ જાજતી રીતે ઉજવાય તેવો Propaganda કરે.

(૭) અને તેમ કરવા એક વગવાળી સમીતિ નીમવી, જેમાં કવિશ્રીના કોઈ વંશજ, તેમજ બીજા ઉલટથી આવું કાર્ય આગળ ધપાવી શકે તેવા સહાનુભૂતિ ધરાવનારાં સ્ત્રી પુરૂષોને એમાં જોડવાં.

(૮) કવિશ્રીનું સ્મરણ હુમ્મેશને માટે જળવાઈ રહે તેમ કરવા દર વર્ષે તેમની પુણ્યતિથિના દિવસે ડબોઇવાસીઓ પોતાની એક દિવસની કમાણી સ્મારક ફંડમાં ધર્મ સમજી ઉમંગથી ન્યોજાવર કરે.

(૯) દયારામભાઈનાં કાવ્યો ગુજરાતમાં ઘેર ઘેર ગવાય છે. કવિની કૃતિઓનાં છપાતાં પુસ્તકો મોઢાં મળે જે ગરીબોને ખરીદતાં

મુશ્કેલી નડે. તેટલા માટે “દયારામ રમારકમાળા” ની યોજના કરી દર મહિનાની સુદ ૧૨ ના દિવસે એક મણકા પ્રસિદ્ધ કરવો જે કેવળ બહુજ સસ્તી કિંમતે એટલે કે પડતર કિંમતે જ વેચાય તેવો પ્રયત્ન કરવો.

ડબોઇ પોતાની સુસ્તી ઉરાડી, જવાબદારી સમજે, કર્તવ્ય બજાવવા કટિબદ્ધ થઇ ઉપલી સૂચનાઓનો યથાવકાશે અમલ કરે તે ઇષ્ટ છે. અસ્તુ.

[૯]

છેવટે હવે દયારામભાઈનું એક બહુજ પ્રિય થઇ પડેલું પદ ગાઇ આજના રસકીર્તનની આપણે સમાપ્તિ કરીશું.

ઝીલો ત્યારે રસીયાં ! એ પ્યારું પદ:—

“ જે કોઇ પ્રેમ અંશ અવતરે. પ્રેમ રસ તેના ઉરમાં ઠરે.

સિંહણુ ફરું દુધ હોય તે સિંહણુ સુતને જરે.

કનક પાત્ર પાપે સહુ ધાતુ, ફેડીને નીસરે—પ્રેમ રસ૦

સકર ખોરનું સાકર જીવન ખરના પ્રાણુજ હરે.

ક્ષાર સિંધુનું માછલકું જ્યમ મીઠા જળમાં મરે—પ્રેમ રસ૦

સોમ વેલિ રસ પાન શુદ્ધ જે પ્લાહણુ હોય તે કરે.

વગળ વંશીને વમન કરાવે વેદ વાણી ઉચરે—પ્રેમ રસ૦

ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે તદ્દપિ અર્થ ના સરે,

મત્સ્ય ભોગી બગલો મુક્તાફળ દેખી ચંચુના ભરે—પ્રેમ રસ૦

એમ કોટી સાધને પ્રેમવિના પુરુષોત્તમ પૂઠ ન ફરે

દયા પ્રિતમ શ્રી ગોવરધનધર પ્રેમ ભક્તિયે વરે—પ્રેમ રસ૦

દયારામભાઈનો જય હો !

દયારામજયન્તી.

(વ્યાખ્યાતા રા. રા. નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ)
શ્રેમવાર, તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૬, -મોટા મંદિરમાં મુંબઈ)
વૈશ્ણવ જન હો!

એ વાતને દોઢ સદી વીતી ગઈ.
તે એ દોઢ સદીમાં ગુજરાતે શા શા પલટા નથી ખાધા ?
દયારામભાઈને જન્મ ઇ. સ. ૧૭૭૬ માં. આજે દોઢ સદી
પૂરી થઈ ગઈ છે.

એ દોઢસો વર્ષમાં ઇતિહાસે શા શા રંગ નથી બદલ્યા ? ગુજ-
રાતમાં, ભરતખંડમાં, જગતમાં ? શી શી સંસ્કૃતિઓના વ્યૂહ નથી
ચંડાણા ? શી શી ભાવનાઓ નથી બદલાઈ ? શા શા સંસ્કાર
વિપ્લવ નથી થયા ?

પણ રસ સદાય અખંડ ને અવ્યય છે.
સાન્ધી રસોર્મિ દેશકાલાતીત છે. કાલિદાસ કે શેક્ષપિયર અમુક
દેશના જ નથી, જગતભરના છે, સર્વ કાલના છે.

ઇતિહાસની ફૂદડી ફરતી તડકી છાંયડો રસર્પિઓ ઉપર પડે.
હોયે તે ક્ષણિક જ

ને એથી જ દયારામભાઈને આજ સંભારવા એકઠા મળ્યા
છે. દયારામભાઈએ ગુજરાતના રસરાજવી હતા.

સંપ્રદાયના કે કિલસુરિના દુર્ગોનાં જે સીમા બંધન રસોર્મિને
નથી. એવા આરામાં રસસરિતા પૂરાતી નથી. છલકાઈ જાય છે.

વહ્નભસંપ્રદાયની દયારામભાષની ગરબીઓ, મોર ને પોપટ ને કાય-
લોની પેઠે, પરસંપ્રદાયના નભોમંડળમાં એ ઉડી રહી છે.

નદી વહે તેમ મ્હોટી થાય; રસસરિતાનું જે એમ આજ દોઢ
સદી વીત્યે દયારામભાષને ત્હારે વન્દતા એથી આજ અધિક
અભિવન્દે છે.

(૨)

દયારામ એટલે ગુજરાતીઓ કરતાં ગુજરાતણોના કવિરાજ.
ગુજરાતીઓ એમને સંભારે છે ત્હેના કરતાં સૌ ગણું ગુજ-
રાતણો એમને સંભારે છે.

કાઠિયાવાડ કે કચ્છની, અમદાવાદની, ડાકોરની, પેટલાદની.
વડોદરાની, ભરૂચની, સુરતની, મુંબઈની કાકજ રસરસિયેણુ નહિ
હોય જેની જીભે દયારામભાષ નહિ વસ્યા હોય.

દયારામભાષની કવિતાની મધુરપ તે જાણે ગુજરાતણુની મધુરપ
દયારામભાષની કવિતાનાં ઉડવાં એ જાણે ગુજરાતણુના મનોભાવનાં
ઉડવાં છે.

કિયે ઠામે મોહિની ન જાણી,

મોહનજી!

કિયે ઠામે મોહિની ન જાણી.

ગુણવન્તી કાષ્ટ જે ગુજરાતણુ છે જે એનો ઉત્તર આપે?

લોચનમનનો રે કે અગડો લોચનમનનો;

રસિયા જનનોરે કે અગડો લોચનમનનો.

જગતભરમાં કાષ્ટ પણુ રસરસીલાં છે કે જે રસનો એ
કાયડો ઉકેલે ?

દયારામ એટલેજ કવિતા રસનો એક કાયડો.

૩૪૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

(૩)

દયારામ એટલે રેવાતીરની વાંસળી.

ઇતિહાસના આભમાં નિહાળાય એટલું ઊંકું નિહાળજો.

ગુજરાતના ઇતિહાસનાં પુરોડ ઉગે છે ત્યહારથી તે આજ પર્યન્તના સકલ અવસર અવલોકી જાવ.

ગુર્જર ઇતિહાસમાં બીજા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર દીઠા ?

અર્જુન તો ભાષે છે કે ત્રિલોકમાં જે સમોવડ કા નથી, તે અધિક: કુતોડન્ય: ?

ધર્મરાયે રાજસૂય યજ્ઞમાં શ્રી કૃષ્ણશિષ્ટાઇ સ્થાપી એ આજ સુધી તે અભંગજ રહી છે.

પણ એ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને જે ગુજરાતે તો અડધેરાક જ ઝીલ્યા છે.

શ્રીકૃષ્ણના બંસીનાદ ઝીલ્યા છે; શ્રી કૃષ્ણના પાંચજન્યનો મહાધોષ નથી ઝીલ્યો.

વ્રજચન્દ્રને ઓળખ્યા છે, કુરુક્ષેત્રના ભાગ્ય વિધાતાને પૂરા નથી ઓળખ્યા.

ક્ષમા કરશો, વલ્લભસંપ્રદાયી નરનાર ! શ્રીમદ્ આચાર્ય ભગવાને પણ ગોકુલેશજીને ઓળખાવ્યા છે; રસના રસેશ્વરને પ્રીછાવ્યા ને પૂજાવ્યા છે; ભારતના ભાગ્યવિધાતાને સવ્યસાચીના સંત્રામ સારથીને શસ્ત્રસંજ્ઞ અઠાર ક્ષોણી વચ્ચે ઉભેલા એકને અદ્વિતીય નિ:શસ્ત્રી, પણ શસ્ત્રસંત્રામના જે મહાવિધાતા પરમ રાજમંત્રીશ્વરને નથી પ્રીછ્યા, પૂજ્યા કે સત્કાર્યા.

બીરમાર્ક જેવા હજારોને ગજવે ધાત્રી ધૂમતો એ જગત મુત્સદી હતો.

ખીરમાર્કે ૧૮૭૧ માં સરજ્યું તે ૧૯૧૮ માં પડી ભાગ્યું. પૂરા પચ્ચાસ વર્ષે ન નબ્યું. ભાવિ તો ઉચ્ચરે એ ખરું. શ્રી કૃષ્ણજયએ ઘડ્યું એના પડછાયા આજ પાંચ પાંચ હજાર વર્ષેયે ભૂંસાયા નથી.

એ ગુજરેશ્વર દારકાધીશ રસયોગી યે હતો, રાજયોગી યે હતો. એણે ખંસી યે છેડી, ને ગીતા યે ગાધ.

ઋષિજનો દારિકામાં અને દર્શને આવતા, દુર્યોધન ને અર્જુન સમા મહાવીરો ધરતીને છેડે એની સહાયતા યાચવા જતા.

એની ભવ્યતા એનાં રસસૌન્દર્યથી એ અધિકી હતી.

એનાં સૌન્દર્ય ગુજરાતે ઓળખ્યાં છે; એની ભવ્યતા પૂરી પિછાની નથી.

જમનાતીરની એ રસખંસીના પડધા રેવાતીરે પડયા; ને દયારામભાઇએ ઝીલ્યા.

સમસ્ત ગુર્જરરાષ્ટ્રની પેઠે દયારામભાઇએ ય તે શ્રી કૃષ્ણજયન્દ્રના ખંસીનાદ ઝીલ્યા છે, શંખનાદ નથી ઝીલ્યા.

ગોપીકુલવલ્લભ બાલમુકુન્દને આરાધ્યા છે; કાલોસ્મિ, લોકક્ષય-કૃત્પ્રવૃદ્ધ: એ વિરાટ સ્વરૂપને નથી નિહાળ્યા કે હૈયે પધરાવી પૂજ્યા.

ગુજરાતનાં નરનાર ! ગુર્જર ઇતિહાસના પૂરણ પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણજયન્દ્રનાં દર્શન ત્હમે અડધેરાંક જ કીધાં છે.

રસમાં, ધર્મમાં કે બ્રહ્માંડ દર્શનમાં; ખંસીની કવિતાથી કે ખંસીની ક્ષિલસુક્રીથી વિરાટ સ્વરૂપની કવિતા કે વિરાટ સ્વરૂપની ક્ષિલસુક્રી લેશે ઉતરે એવી નથી.

સૌન્દર્યથી ભવ્યતા શી ઓછી છે ?

ગુજરાતે એ ખંસીનાદ પ્રીછ્યા છે, દયારામભાઇએ એ અજબ ખંસીસૂર ઝીલાય એટલા ઝીલ્યા છે.

(૪)

ને ભગવાને એ બંસીમાં શું ગાયું છે ?

ને ભગવાને એ બંસીમાં કંઈ કંઈ ગાયું છે. બ્રહ્માંડ માત્રનો રસ ગાયો છે, સો વૈ સઃ ની ઋત્યા ગાઈ છે.

પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર સોળે કળાએ પ્રકાશે છે, મહાસાગરમાં ભરતીનાં ધમસાણુ ધૂમાવે છે, ત્યારે મહાસાગરને ઉછાળતાં ઉછાળતાં ચન્દની જે ગાય છે તે ભગવાને બંસીમાં ગાયું છે.

આકાશભરતા મેઘાડંબરને પગથાર આંકેલા ઈન્દ્ર ધનુષ્યના રંગો જે ઉચ્ચારે છે એ ભગવાને બંસીમાં ગાયું છે.

ઉષા ઉગે છે કે સાયંકાળ આથમે છે એ તેજ અન્ધકારના સાન્ધ્ય સમયે ત્રિકાળ સન્ધ્યાના ગૂઢ મન્ત્રોનો જે ઉદ્દેશ્ય મહાકાલ કરે છે તે બંસીમાં ભગવાને ગાયું છે.

નર આત્માનાં ને નારી આત્માનાં લોચનલોચનિયાંમાં ઢોળાય. ને રસહૈયાંના સિતાર જે સંગીત ગાય, એ ચિરંજીવ સંગીત એ બંસીનાદમાં ભગવાને ગાયું છે.

બ્રહ્માંડ સૃજનને પરમ ભગ્ય પ્રસંગે પુરુષ ને પ્રકૃતિ જે રાસડો ગાય છે એ રાસડાના પડધા ભગવાને એ બંસીનાદમાં ગળાવ્યા છે.

હૈયાને હૈયાનાં આકર્ષણુ, આત્મા ને પરમાત્માનાં આકર્ષણુ, બ્રહ્માંડના અણુ જે અણુને અન્યોન્યને આવતાં આકર્ષણુ એ બંસીનાદમાં આજે જે બોલે છે,

નવધા. ભક્તિથી પર, દશમી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં પરમ રહસ્ય એ બંસીનાદમાં પ્રભુએ ભક્તજનોને કાજ ભર્યા છે.

એ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એટલે શું ?

એનું ભાષ્ય ભાષવા ખીજું એક ભાષણ આદરવું પડે.

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની આજે તો એટલીજ પ્રીછ આપું છું કે, બ્રહ્માંડભરમાં વસ્તુ વસ્તુને, પરમાણુ પરમાણુને, કિરણે કિરણુને, આત્માએ આત્માને, આત્મા પરમાત્માને પરસ્પરનાં જે પરમ ગુરત્વા કર્પણ આકર્ષે છે એ બ્રહ્માંડવ્યાપી ભાવ તે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ.

(૫)

એક ઇતિહાસ પ્રશ્ન.

છેલ્લે છેલ્લે એક ઇતિહાસનો પ્રશ્ન ભારતવાસીઓને પૂછી લઉં. જુના ને નવા, પ્રાચીન ને અર્વાચીન, કૃષ્ણભક્ત કે કૃષ્ણ વિરોધી સૌને ય તે.

શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર ભારતના ઇતિહાસમાં ન થયા હોત તો ?

તો ગોકુલ, વૃન્દાવન, મથુરાં, દ્વારિકાનાં તીર્થ ન હોત. સુર-દાસજી ન હોત, વલ્લભાચાર્યજી ન હોત.

બંગ દેશમાં ગૌરંગ ન હોત, જયદેવ ન હોત, ગીતગોવિંદ ન હોત, 'હરિબોલ' ના ધ્વનિ ન હોત.

મહારાષ્ટ્રમાં 'જય વિઠ્ઠલ' ની ઘોષણા ન હોત, મેવાડમાં શ્રી નાથદ્વારા ન હોત.

ને ગુજરાતમાં ?

ગુજરાતમાં નરસિંહ ન હોત, મીરાં ન હોત, દયારામ ન હોત અડધેરાક પ્રેમાનંદ ન હોત.

દુકામાં; વ્રજની વાંસલડી ન હોત, કુરુક્ષેત્રમાંના પાંચજન્યના શંખનાદ સમી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ન હોત, ભારતવર્ષના ચોપૂટમાં અમૃતકૂવારા શી ફારતી પ્રેમલક્ષણાભક્તિ ન હોત.

૩૫૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ઇવન.

જમનાને નીરતીરે બંસી ન બોલી હોતો રવાજો કઈ ચે
પડ્યો ક્યાંથી પડત ?

શ્રી કૃષ્ણસૂનો આપણો ઇતિહાસ એટલે કેટકેટલાં ચે તીથોં
વિહોણું, કેટકેટલી ચે કવિતાવિહોણું, કેટકેટલાં ચે સંગીતવિહોણું,
કેટકેટલા ચે ભક્તિ ભાવવિહોણું ભારત.

કૃષ્ણભક્તિના વિરોધીઓને પૂછું છું; કે એ સર્વ વિહોણું
ભારત હમને વધુ ગૌરવવન્તુ ભવ્યતર લાગત ?

ઇતિહાસદષ્ટિએ Shree Krishna Cult અને Shree
Krishna Culture મૂલવી જોયાં છે ?

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વિહોણી ભારતીય કિલસુફી કે શ્રી કૃષ્ણ
બંસી સૂની ભારતીય કવિતા કેટકેટલી આજારંગી ને આછોતરી થશે

ભારતીય ઇતિહાસની દષ્ટિએ—જગત ઇતિહાસની દષ્ટિએ Shree
Krishna Cult ને Shree Krishna Culture નાં એ મૂલ છે.

શ્રીકૃષ્ણચંદનો એ ઇતિહાસ મહિમા.

તો જે ભક્તિનીતરતા ભક્તોને એ પૂર્વાવતારનો ધર્મ મહિમા
હોય એમને તો અવધિ કે આરા જ ક્યાં ?

અન્ય સૌને ચે કૃષ્ણમહિમા ઓછો નથી. વૈષ્ણવ જન હો ?
હમારે શ્રીકૃષ્ણમહિમા એથી ચે મહત્ત્વ ગણો અધિક છે.

ને દયારામભાઈએ ગુજરાતની સકલ મધુરપથી ચિરંજીવ ગીતોમાં
એ પ્રેમ ગાયો છે.

પ્રમુખ શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજનું ઉપસંહારત્વે વક્તવ્ય

પ્રમુખ ગોસ્વામી શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજે તે બાદ ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું કે કવિ દ્વારામલાઘના સખધમાં તેમના ઇતિહાસથી ગુર્જર વર્ગ સર્વ સારી રીતે જાણીતો થયો છે. પણ કવિમાં રહેલી એક અપુર્વતા જે લોકાના મનને આકર્ષે છે. તે અપુર્વતાનું હું તમને દીઘ દર્શન કરાવીશ. શ્રીજનકીજીને બીજી વખતે જ્યારે વનવાસ ભોગવવો પડ્યો અને જ્યારે તેમને પ્રસવકાળ આવ્યો ત્યારે શ્રીરામચંદ્રજીએ તેમને તજ દીધાં હતાં, શ્રીરામચંદ્રજી જે કે બધું જાણતા હતા પરંતુ પ્રજા વત્સલતા દેખાડવા માટેજ જનકીજીને તજ દીધાં હતાં. પ્રજા સાથે રાજ્યએ કેમ વર્તવું જોઈએ તેનો દાખલો બેસાડવા તેમજ પ્રજાને જે જરાએ સદેહ આવેતો તે દુઃ કરવા પોતાની પ્રીયમાં પ્રીય વસ્તુનો ત્યાગ કરવાની રાજની કરજ છે. એ વાત શ્રીરામચંદ્રજીએ સીદ્ધ કરી હતી. શ્રીરામચંદ્રજીએ પ્રજાને રાજ્ય ગાદીપર આવતાં પહેલાંજ પોતાના પ્રીયમાં પ્રીય પદાર્થો પ્રજાને ખાતર તજ દેવાની જરૂર પડેતો તેમ કરવાનું વચન આપ્યું હતું. તેજ પ્રમાણે લક્ષ્મણ અને જનકી એ બંનેનો પરીત્યાગ કરી પ્રભુએ પોતાનું વચન પાળ્યું હતું. જે કે તે બધું જાણતાજ હતા પણ પ્રભુ એક સામાન્ય મનુષ્ય તરિકે મૃત્યુ લોકને શીખામણ આપવા માટે તથા પ્રેમ ભાવને મારી નાખવાના પ્રયાસો કરનારા રાક્ષસોને મારી નાખવા માટેજ અવતારો લે છે. પ્રેમ માર્ગથીજ પ્રભુની પાસે જઈ શકાય છે. તે માર્ગ સીવાય દુનીઆના કાષ્ટપણ પંથમાં પ્રભુને પામી શકાય તેમ નથી પણ તે પ્રેમ નિષ્કામ હોવો જોઈએ અને તે માટે પ્રભુ પોતેજ જીવોને અનુકૂળતા કરી આપે છે આવો મનુષ્ય દેહ દુર્લભ છે. કે જેનો અહીંથીજ આરંભ અને અહીંથીજ અંત આવે છે, એ

૩૫૨ ભકત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ઇવન.

આરંભ અને અંતની વચ્ચેના ફેરિઓમાં દુઃખ સીવાય કંઈ પણ મનુષ્યને જ્યારે દેખાતું નથી ત્યારે પ્રેમ માર્ગથી પ્રભુને મેળવવાના ઉપાયો લેવાય છે, એટલે પ્રભુ પોતેજ મનુષ્યને મનુષ્ય દેહ અરપી પોતાની પાસે આવવાની શક્તી અરપે છે.

એક સાધારણ નઉકાનો દાખલો લેઈએ, એક સુંદર, નવી અને દ્રઢ નઉકાને ચલાવનારો નાવીક સારો હોય તો તે પાર જઈ શકે તેમજ પ્રભુ આપણને સંસારરૂપી ભવસાગર તરવાને યુરૂ રૂપે ઉત્તમ નાવીક આપે છે આચાર્ય શ્રી આજ્ઞા કરે છે, કે, જેમ એક નાવને તરવાને ઉત્તમ નાવીક તેમજ ઉત્તમ હવાની પણ જરૂર હોય છે તેવીજ રીતે પ્રભુ જ્યાં સુધી અનુકૂળ ન થાય ત્યાં સુધી પાર પડી શકાતું નથી તાત્પર્ય એજ કે. આપણા હૃદયને અપુર્વતા આકર્ષણ કરે છે. બાહ્ય પદાર્થોથી આકર્ષણ થતું નથી પણ અંતરમાં જે વસ્તુ હોય છે તેજ આકર્ષણ કરે છે.

કોઈ પણ કવિ આરંભમાં જ્યારે પોતાનું કાવ્ય લખે અથવા પ્રાસ્તાવીક કવીતા પણ કરે ત્યારે પોતાના હૃદયમાં રહેલા સ્વરોનેજ બાહાર પાડે છે. ગમે તે જાતનું કર્તવ્ય કે જેમાં પ્રભુ ભક્તિ ન હોય તે હૃદયને ગ્રાહ્ય થતું નથી કારણ તેમાં હૃદયને ગ્રહણ કરનાર વસ્તુજ હોતી નથી. મુખ્ય વસ્તુ જેનું આકર્ષણ છે તે આકર્ષણ નામમાંજ અને કવિ દયારામની કવિતામાં પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિ સીવાય અન્ય કશુંજ હતું નહીં. કવિશ્રીએ પોતે પોતાના સ્વરૂપને સૌથી પહેલાં ઓળખ્યું હતું. તેમ આપણે પણ આપણા સ્વરૂપને પ્રથમ ઓળખવાની જરૂર છે. પછી પ્રભુનું સ્વરૂપ ઓળખાશે. એના પર પ્રીતિ થઈ કે અન્ય વસ્તુઓ સારી લાગેજ નહીં, એના વીનાનું જે કંઈ છે પછી તે ગમે તેવું હોય તો પણ શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રમાણે તે કાગડાનું તીર્થ ગણાય

હંસોનું તીર્થ નહીં, ભગવદ્ ગુણગાન ચહાય તેવું હોય પછી તે સાહિત્ય શાસ્ત્રના નીયમો પ્રમાણે ન હોય તો પણ તે સર્વ શ્રેષ્ઠ, ગણાય કવિતાનું મુખ્ય લક્ષણ એજ છે કે, જેમ તેના બનાવનાર કવિમાં માદક પદાર્થનો કદ ન ચઢે તેવી ઉનમત્તા આવે, તેમ તેને સાંભળનારને પણ તેવીજ ઉનમત્ત દશા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ.

કવિ દયારામની કવિતાઓ જૂઓ તેમની દરેક કવિતામાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેનું અપૂર્વ આકર્ષણ ભરેલું છે કારણ શ્રી કૃષ્ણના નામમાંજ માધુર્ય હોય છે. શ્રી કૃષ્ણનું નામ દરેકના મુખમાંથીજ નીકળે છે. કળીયુગમાં તરવાનો જે એકજ ઉપાય હોય તો તે શ્રીકૃષ્ણના નામ માત્રનોજ છે. દયારામે આ નામ બરાબર જાણ્યું છે. તેમણે પોતાનો દેહ ભગવાનનેજ મન, વાચા અને કાયાથી અર્પણ કરી દીધો છે. એમના હૃદયમાં બીજાને સ્થાનજ નથી કામથી દુષીત થયેલા હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણનો આવેશ કદી થતોજ નથી તે પણ જાણવાનું છે, દયારામભાઈએ એ વાત સ્પષ્ટ જાણી છે. ભગવદ્ ભક્ત કવિ દયારામથી આ સંપ્રદાય મગર છે, એવા કવિઓની જયન્તી ઉજવવાની આ કળીયુગમાં ખાસ જરૂર છે, આપણું એ કર્તવ્ય છે, આવા પ્રસંગોથી આપણે શ્રી કૃષ્ણનું નામ સ્મરણ કરી શકીએ છીએ.

કવિએ અમુક નહોત જે કહ્યું છે તે સંબંધમાં હું કહીશ કે સંપ્રદાય નહોતો એમ નહીં પણ આચાર્યે તેનો સારી રીતે પ્રચાર કર્યો હતો કવિ જે અમુક અમુક વસ્તુનું સુચન કરે છે તે વસ્તુ જીવંત છે. ભારતવર્ષનું એ જીવન છે. ભક્તો પણ રસિક હોવા જોઈએ કવિવર એ ભારતના એક રસિક કવિ હતા. તેમ પરમ ભક્ત હતા.

સાંજ વર્તમાન તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬

દયારામ જયન્તી-ડભોધ

(તા. ૭-૬-૨૬)

ભાદ્રપદ શુકલ એકાદશી-ને બુધવાર તા. ૭ મીએ-રાત્રે પુસ્તકાલયમાં ડભોધમાં ભક્ત કવિ દયારામના ગુણાનુવાદ ગાવાનો સમારંભ રા. રા. ત્ર્યંબકલાલ નર્મદાશંકર દ્વે બી. એ. એલ એલ. બી. ના અધ્યક્ષપદે ભરાયો હતો. કવિવરની પ્રતિકૃતિને સુંદર આસન ઉપર પુલહારથી વિભૂષિત કરી ગોઠવી હતી.

મહેતા શંકરલાલે સમારંભનો ઉદ્દેશ અને કવિશ્રીનો પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું કે કવિશ્રીનાં પ્રેમરસ અને મીઠાશવાળાં કાવ્યોનો નાદ ગુજરાતમાં ચાલુ હશે ત્યાં સુધી તેમની તો અમરતાજ છે. અને તે ગુજરાતી ભાષા ચાલુ હશે ત્યાં સુધી વિસરી શકાશે નહિજ દયારામભાઈનાં અણુમૂલાં કાવ્યોમાં હૃદય ગુણાનુવાદ સિવાય બીજા અનુભવ થઈ શકતો નથી. તેઓ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના અનન્ય ભક્ત હોઈ વૈષ્ણવી સંપ્રદાયના હોવા છતાં પણ તેમનામાં સર્વદેશીપણું હતું અને તેથી કરીનેજ તે આખા ગુજરાતમાં નહિ પણ ભારતવર્ષની શ્રદ્ધાળુ પ્રગ્નની યાદગીરીમાંથી ખસી શકતા નથી.

રા. જેઠાલાલ પંડ્યાએ જણાવ્યું, અજ્ઞાનરૂપી મૂર્છામાંથી પ્રજ્ઞ જેમ જેમ જાગ્રત્ થાય છે તેમ તેમ તે મહાપુરુષોના યશોદેહની પૂજા કરવા જાગ્રત્ રહે છે. વ્યવહારનાં સાધનોથી શૂન્યપ્રાયતાના એ જમાનાના કવિની કૃતિઓએ જે સન્માન મેળવ્યું છે એ એમની કવિતાના ગુણની અત્યંત ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવે છે. નીતિ, ભક્તિ અને જ્ઞાનના પ્રદેશમાં જે ઉત્તમ કૃષ્ણ એમણે પકવ્યાં છે તેના આ

સ્વાદથી પ્રભાવી આધ્યાત્મિકતા ગુપ્ત હતી ત્યાં પ્રકટી છે. કૃષ્ણભક્તિનો એમનો દ્રઢાગ્રહ એમની કૃતિઓને સાંપ્રદાયિકતાથી રંગે છે. પ્રતિભા ઉપરાંત ગાયનકલામાં નિપુણતા અને વાદ્ય વિશારદતા એમને સર્વતોબદ્ધ અને મોહક બનાવી રહ્યાં હતાં.

પછી કવિવરના શિષ્યમંડળના અવશેષ રા. હગનલાલ જોષીએ કવિની કૃતિઓમાંથી પ્રસંગોચિત અવતરણો ટાંકી કવિમાન્ય સિદ્ધાંતોને પ્રતિપાદિત કરતું ભાષણ કર્યું હતું અને કવિનાં પદો કણ્ઠસ્થ હોવાથી રસનો ઓર જમાવ કર્યો હતો. એઓશ્રીએ જણાવ્યું કે એકાદશી સહ દ્વાદશીના વામનાથના શક્તિયોગમાં કવિશ્રીનો જન્મ થયો હતો. મૂળમાં મિચ્યત કરવાથી સમગ્ર વૃક્ષને પોષણ મળે છે, સુંદર ઉદાહરણ લઈએ, વેદ પુરાણ-ઉપનિષદ જે પરમાત્માના ગુણ ગાતાં અકળાઈ જાય છે એવા અપ્રમેય શક્તિવાળા મૂળભૂત શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની ભક્તિમાંજ સાર સર્વસ્વ છે એમ માનતા ભક્તિકવિ દયારામે શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિ ગાવામાં જીવન વ્યતીત કર્યું છે, એમ સાબીત કરવા “એક હરિને આરાધો મના રે” એ પદ ગાઈને સમજાવ્યું હતું. તે ઉપરાંત સમર્થનમાં “એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ નહિ સ્વામી જીએ” ગાઈ સંભળાવ્યું હતું. સાથે સાથે સમાન ભાવપોષક અન્ય ભાષાનાં પદોમાંથી પણ ઉતારા કર્યાં હતાં.

મહાપુરુષના માહાત્મ્યનું રહસ્ય સ્ફુટ કરતાં એમણે કહ્યું કે સર્વ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ અને તેમનાં પટરાણી યમુનાજીની યોગ્યતા ગંગાદિ સર્વ કરતાં અધિક છે. ભક્તિ રસનાં રસછાંટણાં સર્વ આનંદ પ્રસરાવે એ શુભ હેતુથી કવિશ્રીએ કુલ બાર ભાષામાં પદો રચ્યાં છે છતાં ખુબી એ છે કે ભાષા દષ્ટિએ પ્રત્યેક પદ દોષરહિત છે

૩૫૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર જીવન

એટલુંજ નહિ પણ ગુણાન્વિત છે. એમણે એ બારે ભાષાના સખ્દ-
પ્રયોગવાળા નીચેના દુહો ગાયો હતો.

“ ગિરિધર મુંજે પ્રાણ, તુહિ સામલડાં પ્યારા.
માદર પિદર ખિરાદર, દુશમન ખલક ખિસારા.
માટા મુંચી ખિનિપુ, સ્વામી તિકડે ડારા.
જની જીયકિ પીર. મનોરથ પૂર્યા મારા.
નકા કાણાયા પ્રેમ, હરિ વૈત્વમેવ સ્વામી નિરંતરં.
નંદ મહેરકા પુતવા દયા પ્રભુ, થાંકીદામી માંકે કાંઈડર.

આમ દયારામ સાગર જેવા છે. અને ધર્મ કરતાં કરતાં એમણે
સહુ સાહિત્યને વિશેષ કરીને ગુર્જર સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે. એ
પ્રબ્ધ ઉપર મહાન ઉપકાર છે. એ ઋણ કદાપિ ફિટી શકે તેમ નથી.
છતાં એમના પ્રત્યેની ભક્તિથી એમના શિક્ષણથી આપણે ભક્તિરસનો
આસ્વાદ લેવો જોઈએ.

પછી સાહિત્યભૂષણ શાસ્ત્રી મગનલાલે જણાવ્યું કે કવિવરે સમસ્ત
ભારતવર્ષને વિધવિધ ભાષામાં અનુપમ પદો રચીને ઋણી બનાવ્યું
છે. એ પદોમાં આત્મકલ્યાણના અનુષંગી સિદ્ધાન્તો પુષ્ટિસંપ્રદાયના
છે, જેની ખરી સમજ માટે એ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક અગ્નિના અવતાર
પ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્યની જીવનકળાનો પરિચય આવશ્યક છે. નાના
પ્રકારના જીવ એ અંગારામાંથી ઝરતા તનખા સમાન છે. એ જીવોમાં
દૃશ્વરને આનંદાંશનો તિરોભાવ થવાથી પ્રભુત્વ કમી થાય છે, એ
તિરોભાવ આનંદાંશનું પુનરુત્થ કરનાર દૃશ્વરના થાય છે. પ્રભુ-
કૃપા ભક્તિથી થાય છે; ભક્તિ સંતસમાગમથી થાય છે. આપણુ

કવિશ્રીને પ્રારંભમાં સંતસમાગમ થયો તે ઇચ્છારામ ભટ્ટજીનો છે. ભટ્ટજી એ મહાન સંત હતા, મર્મત્ત પંડિત હતા, વેદાચાર્ય પાલન જે યુગમાં નિઃસંશય પણે થતું હતું તે સત્ય યુગના અભાવે કરી લોક શંકાશીલ, અશ્રદ્ધાળુ, તર્કવિતર્ક કરનારા શુભ હેતુથી તથા ઇશ્વરનું યથાસ્થિત જ્ઞાન લોપ ન પામે એ પરહિતચિન્તાથી ભગવાન વ્યાસ મહર્ષિએ બ્રહ્મ-ત્રની રચના કરી, તે ઉપર સમર્થ આચાર્યવર્યોએ યથાદષ્ટિ લાખ્યો લખ્યાં; અને તેમાંનું એક મુખ્ય તે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનું અણુમાણ્ય, અને તેવા મહાન ગ્રંથ ઉપર એક સમર્થ પ્રવીણ નામની ટીકાના કર્તા ઇચ્છારામ ભટ્ટજી હતા, એમનો સમાગમ કવિશ્રીને તેનતલાવ આગળ થયો હતો. શ્રીવલ્લભાચાર્યની નમ્રતા દયારામમાં ઉતરી છે તેનો પુરાવો એ છે કે આચાર્ય શ્રી પોતાના પ્રત્યેક ગ્રંથને અંતે શ્રીકૃષ્ણદાસસ્ય વલ્લભસ્ય લખે છે તેજ પ્રમાણે દયારામ પણ “ દાસદયો ” એમ કરીને લખે છે. આચાર્ય શ્રીના ઉપદેશ પરત્વે કહેતાં જણાવ્યું કે ભાષા સર્વત્ર આક્ષેપ વિનાની છે અને જે કંઈ કર્યું હોય તે જ્ઞાન-કર્મ-ઉપાસના એ ત્રણેની પ્રક્રિયા કરીને ત્રણેનાં લક્ષણો ખાંધ્યાં છે. કર્મનિષ્ઠા તદાજ્ઞેયા યદા ચિત્તં પ્રસીદતિ । એ ચિત્તપ્રસાદનો દાખલો બળતી મિથિલા ને અપૂર્વ શાંતિથી જેતા જનક રાજનો છે. જ્ઞાનનિષ્ઠા તદા જ્ઞયા યદા સર્વજ્ઞતાં વ્રજેત્ । અને ભક્તિનિષ્ઠા તદાજ્ઞેયા યદા કૃષ્ણઃ પ્રસીદતિ । કૃષ્ણભક્તિનો ઉદાહરણમાં ગોપિકાઓના ભક્તિરસનો ઉલ્લેખ કરી કૃષ્ણભક્તિદારા રસો વૈ સઃ તું જ્ઞાન પામી સર્વવાન્ કામાન્ સમશ્ચુતે ચિપચિતા બ્રહ્મણા સહ એ વિધિવાક્ય નો અનુભવ કરી ગોપીઓ ઉપર કૃષ્ણનો કેમ અનુગ્રહ થયો છે, એમ સમજાવ્યું હતું પછી ભક્તના સર્વ ગુણ કવિ દયારામમાં હતા એમ જણાવી રામભક્તિનાં પદો

૩૫૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર જીવન.

કૃષ્ણભક્તિનાં પદો તરીકે કવિએ કેવી કુશળતાથી સમજાવ્યાં એ ખતાવી કવિને માટે અહોભાવ જન્મત કર્યો હતો. સર્વ વિભૂતિઓએ ભક્તિજ ગાદી છે ભેદ એટલેજ છે કે વૃત્તિભેદથી ભક્તિભાજનતા સ્વરૂપની કલ્પનામાં ભેદ છે. આજકાલ ભક્તની દૃષ્ટિ નથી, પણ સાહિત્યની દૃષ્ટિ ખુલ્લી છે એટલે દયારામને ભક્ત કરતાં સાહિત્યકાર તરીકે આપણે ઓળખતા થયા છીએ. એ કસોટીએ પણ કવિનું લાલિત્ય, રસ, જ્ઞાન, અલંકાર. યોજના છન્દો બદ્ધતા આદિથી સાહિત્ય-ઉર્મિ અંકાઈ ચુકી છે; ઉપરાંત કવિશ્રીની કલાભિજ્ઞતા, ગુણુજ્ઞતા, તથા ઉદારતાનાં ઉદાહરણુ આપતાં સાધુને સર્વર્થ કંઠીનું ઉપમાન કરવાવાળા પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. મહાન્ પુરુષોનાં વચન સર્વથા પ્રમાણુ, આચારણુ કવચિત્ પ્રમાણુ છે; સદ્ગુણુ માત્ર ઇશ્વરનો ગુણુ છે. એમ કહી કવિની કેમ પૂજા કરવી એ સમજાવ્યું હતું. પ્રભુને અર્પણુ કરેલી વસ્તુનો દુરુપયોગ એ પાપ છે, તો પછી પ્રભુને અર્પણુ કરેલા દેહથી પાપાચરણુ કરવુ એ અધમ છે, એમ જણાવી કવિશ્રી જ્ઞાને તીર્થ હતા; તેમના ભારતવર્ષના સર્વ પ્રદેશના તીર્થાટનથી સમગ્ર દેશ પવિત્ર બન્યો છે તો પછી દર્ભાવતીની યોગ્યતાની શી વાત ? દર્ભાવતીએ એવા પરમ ભક્તની જ્યન્તી ઉજવી ભક્તિનાં આંદોલનોને ગતિમાન કરવાં એ ઉચિતજ છે.

પછી પ્રમુખે રસદૃષ્ટિએ દયારામનાં કાવ્યો ઉત્તમપ્રતિનાં છે, એમ જણાવ્યું. એ ઉત્તમતાનાં સ્મરણો રૂપી ગુણુપૂજા, સાહિત્યપૂજાવા સરસ્વતી પૂજા સરસ્વતીમંદિરમાં થાય એ વિશેષ આનંદનું કારણુ છે. જ્ઞાન, ઉપાસના અને ભક્તિ, સત્ય દ્વાપર, ત્રેતા અને કલિયુગમાં અનુક્રમે મોક્ષસાધનો છે એમ જણાવી યોગી, સિદ્ધ તપસ્વી વગેરે

કરતાં ભક્તની શ્રેષ્ઠતા અબ્ધિત છે એમ સાબીત કરતાં કહ્યું કે જ્યારે ખીજ બધા પોતાની જાતને તારે, ત્યારે ભક્ત તો જાતે તરી અન્યને તારે છે. દયારામની વિશિષ્ટતા એ છે કે સિદ્ધાંતસ્થાપન દષ્ટાંતનાં બાહુલ્યથી સરળ બનાવી દે છે. સાહિત્યપ્રદેશમાં વીરક્ષેત્રને પ્રેમાનંદે અમર કર્યું તો દર્ભાવતીને દયારામે અમર કર્યું છે. એ અમૃત પીનાર દર્ભાવતીના નાગરિકા આજ દયારામને સન્માને છે, એ આનંદનું કારણ છે. 'ગુજરાતી' તા. ૨૫-૬-૨૭

ભક્તકવિ દયારામ જયન્તી.

માધવબાગમાં મળેલી સભા.

ગુજરાતના વૈષ્ણવ ભક્ત કવિશ્રી દયારામની ૧૫૧ મી જયન્તી ઉજવવા શ્રીવૈષ્ણવ પરિષદ અને વિલેપારલે સાહિત્ય સભા તરફથી એક જાહેર સભા માધવબાગમાં ૧૯૨૭ સપ્ટેમ્બર બુધવાર તા. ૭ મીએ શ્રી. નગીનદાસ ત્રિભુવનદાસ માસ્તર સોલીસીટરના પ્રમુખપદે મળી હતી. શરૂઆતમાં શ્રીયુત અંબાલાલ બુ. જાની શ્રીયુત ચંદ્રશંકર પંડ્યા તથા પરધુભાઈ શર્માએ કવિશ્રીના જીવન સંબંધી ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું હતું કે કવિશ્રીનું જીવન નીતિમય હતું અને તેઓશ્રી કૃષ્ણચંદ્રના અનન્ય ભક્ત હતા. અને પ્રમુખ શ્રી રા. નગીનદાસ ત્રિ. માસ્તરે એ પ્રસ્તાવમાં કવિશ્રી દયારામના જીવન અને કથન વિષે સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તે નીચે પ્રમાણે છે.

૩૬૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ગુજરાતમાં કૃષ્ણની પ્રેમભક્તિની મસ્તીએ તથા પ્રતિભાશાળી કવિઓનું કાવ્ય સાહિત્ય રંગ્યું છે. શિવમાર્ગમાં જેમ ગાંભીર્ય અને કવચિત્ રોદ્રતા પ્રધાન છે તેમ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના લક્ષણો પ્રેમ ને ભક્તિ છે. આ લક્ષણોને પરિણામે તેનાથી પોષણ પામતા સાહિત્યમાં સૌંદર્ય, લાલિત્ય અને વિલાસ તરવરી રહે છે. ભક્ત કવિ દયારામનું જીવન અને તેમનાં કાવ્યો આ વાતની શાખ પૂરે છે. ડભોઇમાં જન્મ પામી કવિની બાલ્યાવસ્થા નર્મદા તીરે, અને વિલાસી વાતાવરણવાળા આણંદના પ્રદેશમાં થઈ હતી. જન્મથીજ પરમ ભક્તિમય વૃત્તિવાળા કવિને કૃષ્ણની ભક્તિની લેહ એટલી બધી લાગી ગઈ હતી કે પોતાને ગોપીરૂપ ગણીને કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા. આ લેહે એમના હૃદયને ઉછળાવી, કાવ્યદ્વારા વહાવ્યું અને ગુજરાતને અનુપમ ગરબીઓ, પદો, અને કાવ્યોની ચિરસ્મરણીય લલાણ આપી. દયારામ ભાઈ કવિ હતા કે ભક્ત, એ સંબંધમાં હું તો એમ કહી શકું કે દયારામભાઈ ભક્ત હતા અને એ ભક્તિનો તનમનાટ એમનામાં એટલો બધો હતો કે તે કાવ્યરૂપે સ્ફુરી રહ્યો. શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર સંબંધે જેમ તેના બાલ્યરૂપે પ્રેમવિલાસમય મનાતા બાળ-જીવન સંબંધે કાઇ કાઇ ટીકા કરે છે તેમ તેના ભક્તો માટે વિશેષે કરીને તેની ભક્તિથી પ્રેરાયલા કવિઓ સંબંધમાં પણ એમ બન્યું છે અને દયારામભાઈના જીવન સંબંધે સારી નરસી અનેક વાતો કહેવાઈ છે. કવિના કાવ્યને-કવિની કૃતિઓને, જે તેમના જીવનની ચારિત્રની આરશી રૂપ ગણીએ તો રા. અંબાલાલભાઈએ કહ્યું છે તેમ કવિનું જીવન દૂષિત હતું એમ માની શકાયજ નહિ. કવિના ભક્તોએ અનેક માર્ગે સિદ્ધ કરી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે આવાં કાવ્યો

રચનાર કવિ દોષવાન હોયજ નહીં. આ વિવાદથી ભરપૂર વાતને ચર્ચાવી અને તેના પર નિર્ણય બાંધવો એ મને તો નિષ્ફળ લાગે છે. કવિઓના અક્ષર દેહની ચર્ચા, ભાવિ કાળની પ્રગ્નઓને હચિત છે, તેમના સ્થૂળ દેહનાં ચારિત્રોની વાતો એમની સાથે વિરામે છે. તેમનાં કાવ્યોરૂપ તેમનો અક્ષરદેહજ આપણે તો આલેખવાનો રહે છે, અને તેમ કરતાં કવિની પરમ ભક્તિ જ આપણી સામે ખડી થઈ જાય છે.

દયારામભાઈનું કવિ તરીકેનું સ્વરૂપ તપાસતાં કેટલીક વિગતો આપીને રા. નગીનદાસે જણાવ્યું કે કવિને સર્વ કૃતિઓમાં (human interest) નું ચિત્ર પ્રધાન હોયજ કવિએ ગુજરાતનું હૃદય જીતી લીધું હતું. કવિની ગરબીઓ, ગુજરાતમાં, ચોકિઓક ગવાતી હતી, કવિની વાણીની મોહનીઓ ગુજરાતની સ્ત્રીઓને કૃષ્ણની વાંસળી એ ગોપીઓને ઘેલી બનાવી હતી તેમ ઘેલી બનાવી હતી; તેનું કારણ પણ તેમની ગરબીઓમાં દૃશ્યમાન થતાં સ્ત્રી હૃદયના ભાવોના આલેખનના કારણેજ હતું. પાંડિત્ય કદી હૃદયને વશ નથી કરતું. હૃદયજ હૃદયને વશ કરે છે, કવિનાં કાવ્યોની વિજયપતાકા પણ તેજ કારણે ફરફરી રહે છે. કવિનાં Lyrics ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર રહેશે. અને કોઈ કોઈ, તો કોઈ પ્રગ્નના સાહિત્યની બરોબરી કરે તેવા પ્રતિભાશાળી છે. કવિ બહુશ્રુત હતા અને હિંદુસ્થાનની, પ્રજા અને મરાઠી ભાષામાં એમણે બહુ સુંદર અને વિસ્તીર્ણ કાવ્યો રચ્યાં છે. આવા કવિની જયન્તી ગુજરાતમાં સ્થળે સ્થળે જોઈએ; જોથી છેલ્લા યુગનો આ મહાકવિ આપણા હૃદયમાંથી વિસરાઈ નહિ જાય.

બાદ કવિશ્રીનાં થોડાંક પદો ગવાયાં અને સભા વિસર્જન થઈ.
'ગુજરાતી' તા. ૧૮ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી.

દયારામ જયંતી.

(તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮ ને વાર બુધવાર
અમદાવાદની વૈષ્ણવ મહાસભાએ ઉજવેલી
જયંતીનો હેવાલ)

અત્રેની પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ સભા તરફથી પ્રેમાભાઇ હોલમાં
રા. ડાહ્યાભાઇ પિતાંબરદાસ દેરાસરીના પ્રમુખપદ નીચે ભક્તકવિ
દયારામની જયંતી ઉજવાઇ હતી. સભામાં ભાષણો ઉપરાંત સંગીતનો
પ્રબંધ પણ કરવામાં આવ્યો હતો અને સભામાં ગાવાનાં દયારામ
કાવ્યમાંનાં કેટલાંક ચુટીને છપાવેલાં પદો વહેંચવામાં આવ્યાં હતાં.

રા. દેરાસરી માટે રીતસર દરખાસ્ત અને અનુમોદન થયા બાદ
તેમણે પ્રમુખપદ લીધા પછી શાસ્ત્રીજી વસંતરામે શરૂઆત કરતાં
જણાવ્યું હતું કે, આજ અત્રે પમી દયારામની જયંતી ઉજવાય છે.
આ જયંતી ભક્ત તરીકે અને કવિ તરીકે અન્ને દષ્ટિથી ઉજવાય છે.
બાદ તેમણે 'શેષ મહેશ વિધિ શ્રુતિ શારદા' એ પદ ગાયું હતું.

પ્રો. જોડાલાલ ગો. શાહનું ભાષણ.

બાદ પ્રો. જોડાલાલ શાહે કવિ દયારામભાઈના જીવનચરિત્ર
વિષે બોલતાં જણાવ્યું કે કવિશ્રી વિષે ઘણાંઓએ લખ્યું છે પણ તેમાં
પ્રામાણિક અને વિશ્વસનીય પુસ્તક છપાવનાર ડોહોઈવાળા નારાયણદાસ
છે. કવિ દયારામનો જન્મ, બાળપણ, અભ્યાસ, ભક્તિની દહે લાગવી,
ઈત્યાદિ બાબતો વિષે વિવેચન કરીને તેમણે જણાવ્યું કે દયારામનું

જીવન પ્રભુમય હતું. તેમની કવિતાઓમાં તેઓ સંસ્કૃત કાવ્યકારોએ આપેલી કાવ્યની વ્યાખ્યા પ્રમાણે રચના કરતા પણ તેમાં ખાસ વિશિષ્ટતા ભક્તિની હતી. ભક્તિ એજ એમના કાવ્યનો પ્રાણ હતો. ભક્તિરસજ અનેક પ્રવાહે તેમની કવિતા વાડીમાં રેલી રહ્યો છે અને તેને કૃષ્ણરૂપ બનાવે છે. મમ્મટ શબ્દ અને અર્થને કાવ્યનો આત્મા માને છે. વિશ્વનાથ રસને આત્મા ગણે છે. જગન્નાથ રમણીયતાની અપેક્ષા રાખે છે. આનંદવર્ધનાચાર્ય ધ્વનિ તત્ત્વ ઇચ્છે છે, પણ દયારામે આ સર્વ તત્ત્વો પ્રભુમાંજ ઘટાવ્યાં છે. એમનો શબ્દ, અર્થ, રસ, અગરધ્વનિ જે કહે તે રસાત્મક કૃષ્ણ છે. અને તેમનાં ગુણુગાન તેનું નામ કાવ્ય જે કાવ્યમાં પ્રભુજનાં ગુણુ ગાન હોય નહિ અગર જેમાં રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણ વિષે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું હોય નહિ તે કાવ્યજ નથી એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી અને તે માન્યતા પ્રમાણેજ તેમણે પોતાનાં કાવ્યો લખ્યાં છે. નરસિંહ મીરાં સુરદાસ વગેરે ભક્ત કવિઓની આજ માન્યતા હતી. આથી આપણી અત્યારની કવિતાની ભાવના પ્રમાણે આપણે તેમનાં કાવ્યોનું મૂલ્ય આંકી શકીએ નહિ. ઇશ્વરજ તેમની આગળ મુખ્ય તત્ત્વ હોવાથી, રાષ્ટ્ર, સમાજ, પ્રકૃતિ તથા વ્યક્તિઓ તેમને ગૌણ રૂપ હતાં તેથી તે વિષે તેમણે કવિતા સર્જી નથી. આથી એમ માનવાનું નથી કે તેમની કવિતામાં તેટલી ન્યૂનતા છે. કવિદયારામે પ્રભુને રમણીય અને રસમય કહીને પ્રભુના નામ વિનાના કાવ્યની કરીજ મહત્તા નથી એમ સિદ્ધ કર્યું. તેમના વિચારો અને લેખન સર્વસ્વ તેમણે ઇશ્વરને સમર્પિત કરેલાં હતાં. તેમણે પુષ્કળ સાહિત્ય લખ્યું છે. તેઓ સાક્ષર હતા અને મારવાડી, વ્રજ, પંજાબી ઇત્યાદિ ભાષાઓમાં પણ તેમણે કાવ્યો લખ્યાથી તેમની કીર્તિ ઉત્તર હિંદમાં પ્રસરી છે. આપણા હાલના

૩૬૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

કવિએ બધી ભાષામાં લખતા નથી. રવીંદ્રનાથ ટાગોર જેવાએ જે બધી ભાષાઓનો અભ્યાસ કરી આપણને પોતાના મૂળ વિચારો આપણી ભાષાઓ દ્વારા આપે તો કેવું સારું ? દુર્ભાગ્યે તેમ નથી !

બાદ શાસ્ત્રીજીએ કવિ દયારામનું “ ચિત્ત તું શિદ્ધને ચિંતા કરે ” એ કીર્તન ગાયું હતું.

શ્રીનગીનદાસ સંઘવી.

બાદ. શ્રી. નગીનદાસ સંઘવીએ કવિ દયારામ વિષે બોલતાં જણાવ્યું કે, શૃંગાર રસને રસરાજ કહ્યો છે. તેનું સ્વરૂપ ધનશ્યામ તેની સાક્ષાર મૂર્તિ વિષ્ણુ અને તેના અધિષ્ઠાતા પણ શ્રીવિષ્ણુ છે. જેટલાં કાવ્યો, રાગો, રાગિણીઓ વગેરે છે તે બધી ભગવાન વિષ્ણુની મૂર્તિઓ છે. એમ સંસ્કૃત ટીકાકારો કહે છે. રસો વૈ સઃ એ સચ્ચિદાનંદ વિષ્ણુ છે; તેથી વિષ્ણુના ભક્તો કવિ સમ્રાટ થયા છે. કવિ જ્યદેવ જેનાં કાવ્યો સાંભળી તેની મરેલી પત્ની જીવતી થઈ તે કવિની વિષ્ણુ ભક્તિનો પ્રભાવ. આવીજ રીતે દયારામ વિષ્ણુભક્ત હતા તેથી તેઓ કવિ સમ્રાટ ઠર્યાં છે. દયારામનાં કાવ્યોના અનર્થ કરીને પરસ્પર લઢાવી મારવાના અને વૈમનસ્ય વધારવાના યત્નો થાય છે, એ બ્યાજબી નથી.

બાદ શાસ્ત્રીજીએ “ શ્યામ સેવીએ રે ગોવિંદ ગાઇએ રે, કારી કથનીથી શું થાય ? ” એ પદ ગાયું હતું.

સલુણી વાણી

બાદ વૈદરાજ જગન્નાથજીએ વિવેચન કરતાં જણાવ્યું હતું કે, દયારામ કવિ નહતા પણ ભક્ત કવિ હતા એવું કહેવાયું છે તે સાચું

છે. વાણીના એ પ્રકાર હોય છે. સહુણી વાણી અને અહુણી વાણી, જે ભગવાનનો સંબંધ કરી આપે તે સહુણી અને જે કેવળ સાહિત્યજ આપે અને ઇશ્વરનો વિચાર ન આપે તે અહુણી કવિ દયારામની વાણી પહેલી શ્રેણીની હતી. તેઓ અનુકરણ કરવા જેવા મહાન કવિ હતા.

બાદ શાસ્ત્રીજીએ 'ઉદ્ધવજી વિચારેરે અંતર આપણે' એ પદ ગાયું હતું.

કવિ નાનાલાલ..

બાદ કવિ નાનાલાલે તાળીઓના ગગડાટ વચ્ચે ઉડતાં આજની જયંતીમાં પોતે શા કારણે હાજરી આપી હતી તે જણાવતાં કહ્યું હતું કે, દયારામ પ્રત્યે તેમને ખાસ માન છે. તેનાં કારણો નીચે મુજબ છે:—પ્રથમ તો એ કે, કામલમાં કામલ ગુજરાતી ભાષા લખનાર સર્વોત્તમ કવિ હું તેમનેજ ગણું છું. નરસિંહ મહેતા અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કેટલાક કવિઓએ પણ સુકામલ ભાષા લખી છે. કવિ પ્રેમાનંદ, શામળ, અખો ઇત્યાદિની ભાષાઓ કરતાં પણ ગુજરાતી ભાષાનું વણાટ પોત, કુમાશ, સુકુમારતા કેવળ દયારામમાંજ જણાશે. દયારામને ગુજરાતી ભાષાનું એક વિશેષ અંગ પરમ સ્વરૂપમાં દર્શાવનાર કવિ તરીકે ગણું છું. દયારામ મારે મન Last of the ancients દયારામનું મૃત્યુ ૧૮૫૨ માં થયું; અને નવા યુગનો ઉદય ૧૮૫૦-૫૨ ની આસપાસ થયો. એટલે જુના મહાન યુગના અસ્ત થતા તાર તેજસ્વી-તારક્ષા તરીકે હું તેમને જોઉં છું.

દયારામના જીવનની એક વાર્તા એ છે કે, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના અષ્ટ કવિઓમાં મહાન કવિ પ્રેમાનંદ સ્વામી જેઓ પોતાને

૩૬૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર ભવન

પ્રેમ સખી કહેતા તેમને દયારામનો (દયા સખી નો) વડોદરામાં મેળાપ થયો હતો. એ બેનો જે વાર્તાલાપ થયો હતો તે જાણવામાં હોત તો કવું સારું થાત ?

કવિતાના ૬ રસ છે. ભક્ત કવિઓનો ૧૦ મો પાયો તે પ્રેમ-લક્ષણાભક્તિ. નવે રસથી પર અને એ સૌની ઉપર અજબ પ્રકારની ચાંદની ઢાળતો તે પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિરસ. અને શૃંગાર કહેવો એ ભૂલ છે. તે ક્યાંક શૃંગારમાં જાય છે પણ એના સર્વોત્તમ સ્વરૂપમાં તે શૃંગારરસ નથી. તેની પરમ કોટીને શૃંગાર કહેવો એ સંન્યાસીને શૃંગારી કહેવા બરાબર છે.

કાષાયધારી બ્રહ્માનંદ અને પ્રેમાનંદ સ્વામીને શૃંગારી કહેવાય ? હું તો ના કહું. એમણે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ રસ પાયો છે.

પ્રેમ અને શૃંગાર રસ વચ્ચેનો ભેદ એ છે કે, આંતરની ભાવના સ્થૂલમાં ઉતારે તે શૃંગાર રસ અને હૃદયના ભાવ જે ઉંચે લઇ જાય તે પ્રેમરસ. પ્રેમની પાંખો આત્માને ઉંચે લઇ જાય છે, શૃંગાર નીચે લાવે છે. વૈષ્ણવી કવિઓને શૃંગારી કહેવાની પ્રથા આપણે ત્યાં પડી ગઇ છે. કેટલીક વાર તેઓ શૃંગારમાં ઉતરી પડ્યા છે પણ જે કાંઈ કવિતાની સર્વોત્કૃષ્ટતા માપશો તો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં જ પરિણમશે અને તેને હું શૃંગારી ન કહું.

બ્રહ્માનંદ સ્વામી પૂર્વે ખારોટ હતા. એમના ચાખખાઓ શિષ્ટ, ઓછા કિલ્લટ અને બોધક છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ બ્રહ્માનંદ, પ્રેમાનંદ, નિષ્કુળાનંદ જ્યારે પ્રેમભક્તિનાં ગીત ગાય ત્યારે તે શૃંગાર રસ ગાય છે, એવું કહેા એ હું ન માનું. કૃષ્ણભક્તિ ઘણી વગોવાય છે તેમ આ એક વગોણું છે. તે વગોણું સાહિત્યમાંથી જેમ દૂર થાય તેમ સારું.

ભરતખંડમાં કૃષ્ણ અવતાર થયોજ ન હોત તો ? દારિકા વૃંદા-
વન, મથુરા, શ્રીનાથ, એ સિવાયનું ભારત વર્ષ કેવું હોય ?

દક્ષિણ, બંગાળા, ગુજરાત એ બધાંના સાહિત્યમાંથી કૃષ્ણનું
સાહિત્ય કાઢી નાંખો. જ્યદેવ અને ખીજા વૈષ્ણવી કવિઓને બંગાળી-
માંથી દૂર કરો, વિઠાબા, તુકારામ, એમને દક્ષિણીમાંથી દૂર મૂકો; તો
કેવું સાહિત્ય રહેશે ?

ભગવદ્ગીતા જેવું શાસ્ત્ર આપણને નથી મળ્યું એમ કહી
શકશો ? કેવળ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ભારતખંડમાં શ્રીકૃષ્ણ જે ભાગ
ભજવ્યો છે તે ભૂંસવો એ શું શક્ય છે ? નહી. એ ભૂંસવો અશ-
ક્યજ છે.

રાજસૂય યજ્ઞમાં કૃષ્ણ શિષ્ટાધની પૂજા થઇ ત્યારથી દયારામ
સુધી પ્રાંતીય સાહિત્યમાંથી કૃષ્ણને દૂર કરો, તો તેમને શું પ્રાપ્ત થશે ?

“ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ભારતવર્ષમાં કૃષ્ણ. ” એ સવાલ આપ
ફરી ફરીને વિચારજો. આપને કૃષ્ણ વિનાનું સાહિત્ય કે ભારત કેવું
લાગે છે ?

“ કનૈયા ખિન ગુન ગાના ક્યા ? ”

કુરુક્ષેત્રનો મહાનાયક શ્રીકૃષ્ણ હતો. આજે પણ ભરતખંડનો
મહાનાયક શ્રીવિષ્ણુ છે.

પ્રમુખનો ઉપસંહાર.

બાદ પ્રમુખ રા. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ નીચે મુજબ ઉપસંહાર
કર્યો હતો.

કવિની ઓળખાણની જરૂર છે ?

દયા પ્રિતમ-દયારામભાઈ નાગર કવિ વૈષ્ણવ-ભક્ત શિરોમણી
વાંચનાર અને સાંભળનારને રસરૂપી આનંદ સાગરમાં તરબોળ કરી

દેનાર કવિનું ઓળખાણ કરાવવું એ સૂર્યને દેખાડવાને મસાલ ધરવા જેવું છે. તેમજ કવિશ્રીની હકીકતો, એ ક્યાં જનમ્યા હતા, ક્યારે અને કેવી રીતે માખાપ વગરના થયા હતા, ક્યાં ઉછર્યા હતા, નાનપણ કેવી રીતે વ્યતીત કર્યું હતું, કેવા સંયોગોમાં કવિ થયા, યાત્રાઓ કરી, એ બધી હકીકત જનસમૂહમાં એટલી તો જાણીતી છે કે એનું પિષ્ટ પેપણ કરવું કેવળ જરૂર વગરનું છે.

ઘણું કહ્યા પછી કાંઈ બાકી ન રહેવા જેવા
સંયોગોમાં શું કહું ?

છતાં વક્તાઓએ કવિજીવનની યાદો આજે તાજ કરી છે. જુદા જુદા ગૃહસ્થોએ જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુઓથી કવિ જીવનની સમાલોચના કરીને કવિશ્રીનું ઝણ થોડું ઘણું એ ફેડયું છે. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં હું માત્ર આટલુંજ કહું કે “ તમે બધા ગૃહસ્થોએ કહેવાનું બધું કહ્યું છે એટલે મારે મારે કશું બાકી ન રહેતાં હું આટલો ઇશારો માત્ર કરીને જેસી જવાની આજ્ઞા મારું છું. ” તો એ ચાલે એમ છે. છતાં પ્રથાને અનુસરીને મારે જે બોલ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે એટલે હું દયારામભાઈના વિશાળ સાહિત્ય સાગરને અંગે તો નહિ પણ તેના કાષ્ઠ કાષ્ઠ અંશને લઈને સહજ બોલીશ.

દયારામભાઈ અને તેમની કૃતિઓની ટુંકી વ્યાખ્યા.

“ પ્રેમભક્તિ. ”

રામાયણ, ભાગવત, ગીતા વગેરેને મારે જેમ એક શ્લોકી, અનુશ્લોકી જેવી ગોડવણ છે તેવીજ ગોડવણ જે દયારામભાઈ અને એમના અક્ષરદેહની કરવા ધારીએ તો માત્ર એકજ શબ્દથી બની શકે એમ છે. તે શબ્દ તે “ પ્રેમભક્તિ ” છે. એ સુંદર શબ્દમાં એ ભક્તિશિરોમણિનું જીવન તેમજ કૃતિઓનો સમાસ થઈ જાય છે.

‘રસિકવલ્લભ’ અને સ્વ. ગોવર્ધનરામ.

દયારામભાઈના કાવ્યમાંથી માત્ર એમનું “ રસિક વલ્લભ ” વાંચતાં કવિશ્રીની માન્યતાનો અને તેમના ભક્તિમય હૃદયનો આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ સાક્ષાત્કારનું લાંબાણથી વિવેચન કરવાની માથા ફૂટમાં ન ઉતરતાં હું શ્રોતાજનોને સ્વ. ગોવર્ધનરામનું ‘ દયારામનો અક્ષરદેહ ’ નામે નાનું પુસ્તક વાંચવાની વિનતિ કરીશ. કવિ હૃદય સમજવા સારૂ એ નાનું પુસ્તક ખરેખાત અણમૂલું છે. એના લક્ષ પૂર્વક વાંચનથી પ્રતીતિ થશે કે દયારામભાઈનો શૃંગાર ઉઘાડો કહેવાતો શૃંગાર માત્ર રૂપકરૂપે સર્વ વ્યાપક સર્વ શક્તિમાન અને આનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મ કૃષ્ણચંદ્રના ભક્તનાં હૃદાંમણાં જ માત્ર છે.

કાણુ જાણુ કેમ પણ પરંપરાથી આપણા ઋષિયો, શાસ્ત્રકારો, કવિઓ અને ભક્ત કવિઓ ધર્મ જેવા ગહન વિષયો પણ લૌકિક શૃંગારની પરિભાષામાં વર્ણવે છે. ધર્મ રહસ્ય ન સમજનાર અને ધર્મ દેખીઓ આવાં રૂપકો ન સમજીને લૌકિક શૃંગારનો ગલેફ બેદી શકતા નથી. માત્ર ધર્મ જ્ઞાસુ અને વિવેકીજન એ વેષ્ટનને દૂર કરી તેની નીચે રહેલો શુદ્ધ ભક્તિનો શૃંગાર અનુભવે છે.

રહસ્ય ન જાણનારા અને શુદ્ધાઈનો ડાળ કરનારા કલુષિત મનમાં લૌકિક શૃંગારની પરિભાષાથી કલુષિત અનુમાન જ દોરે છે. પણ સંપૂર્ણ શુદ્ધ કાણુ છે ? આપણા નાનાલાલ કવિની એક સિટી સાંભરે છે:—

“ ખતાવો કાઈ જેના આત્માની પાંદડીઓ કદીએ ફરકી ન હોય અનિષ્ટના અનિલથી. ”

૩૭૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

નિપાપ કોણ છે ?

તેમજ ઈંગ્લિશ કવિ શેલીની લિંટીઓનું સ્મરણ થાય છે. એ લિંટીઓ યાદ આવતી નથી પણ સારાંશ યાદ આવે છે. કવિ કહે છે કે “ જોણે મનસા, વાચા કે કર્મણા કશું અનુચિત, કશું પાપ અગર કાઠનો દેષ ધરાધરો ન કર્યો હોય એવો કાઠ હોય તે હાથ ઉંચો કરે. હું એને ઇશ્વર હોયની શું એમ પૂછશ. ” દયારામભાઈના કાવ્યની સમીક્ષા કરતાં તેમની શૈલી, તેમનું જીવન કલંકિત હતું કે નહિ એવો નિર્રથક ઉહાપોહ કરતાં શેલીની અને નાનાલાલની આ લિંટીઓ મનમાં આણવી ધટે છે.

દયારામભાઈનાં પદો અને ગરબીઓનાં સ્વરૂપ.

દયારામભાઈનાં પદો અને ગરબીઓમાં અસ્થિતપંજર તરીકે—મૂળ વસ્તુ તરીકે શ્રીકૃષ્ણ અને પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ છે. તેમાં એમણે રસભરેલી વાણીથી એતન પૂરીને સ્વરૂપ ખડા કર્યાં છે. શૃંગાર ભક્તિ વગેરે પૂરી એ સ્વરૂપો આકર્ષક બનાવી દીધાં છે.

નવ પ્રકારની ભક્તિ અને સંપ્રદાયની દશમી પરાભક્તિ.

નવધા ભક્તિ કહેવાય છે. સંપ્રદાય દશમી પરાભક્તિ ઉમેરે છે. એ દશે પ્રકારનાં જુદી જુદી ગરબીઓમાં રૂપજ વર્ણવ્યાં છે. કેટલાક પદોમાં એકેશ્વર વાદીની શ્રદ્ધાથી પ્રભુના દાસરૂપે જ ભક્તિ ભરેલી છે. છૂટક કાવ્યોમાં અવતાર દશાના પ્રસંગો પણ છે. ગરબીઓના મોટા ભાગમાં પુષ્ટિ પુરૂષોત્તમ અથવા નિત્ય કૃષ્ણ ઉપરનો હલકાઈ જતો પ્રેમ સંપ્રદાયની પ્રાણાલિકામાં થઈ તે નિર્ભર વહે છે. પદોમાં કાવ્યોમાં,

કે કેટલી ગરબીઓમાં સર્વેશ્વરવાદના ઉદ્દગાર કવચિત જ દેખા દે છે અને જ્યાં સહેજસાજ દેખા દે છે ત્યાં પણ અન્તે એકેશ્વરવાદના કે કૃષ્ણલીલાના ઉદ્દગારોમાં સમાધ જાય છે.

કવિ જીવન કલાંકિત હતું ? એને કલાંકિત ગણવું કે નહિ એની તુલના કરનારને કવિના કહી ગયા એ ઉદ્દગારો બહુજ મનન કરવા યોગ્ય છે. 'શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંત પ્રદીપ' નામના પુસ્તકમાં કહ્યું છે કે:—

“ અલૌકિક શૃંગારરસનો પ્રાકૃત વિષયભોગ સાથે સંબ્રમ ન કરવો. ” આ કહેવું તદ્દન યથાર્થ છે.

કવિની શ્રદ્ધા.

કવિની નિશ્ચયાત્મક શ્રદ્ધા એમના

“ નિશ્ચેના મહેલમાં વસે મારો વાલમો ” એ પદથી સરસ રીતે વ્યક્ત થાય છે.

માયામાં પચી રહેલું ભક્તમન પોતાની નિર્બળતા દર્શાવી માયાથી છોડવવા પ્રભુની આજીજી કેવી દીન વાણીથી કરે છે તે એમના.

“ હરિ હું થું કંઈ રે મારો માયા ન મૂકે કુડો ” એ પદથી આપણે ચક્ષુથી સત્ય કરીએ છીએ.

ભગવાનનું દાસત્વજ પોતાને ઇષ્ટ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ ધરાધરીને લાત મારીને ફેંકી દઈ માત્ર હરિની “સેવા”ની જ યાચના કરે છે.

“ માગું હરિસેવા—હરિસેવા. ”

૩૭૨. ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન

બિન્ન દષ્ટિબિન્દુ.

હવે કવિની કવિતા બીજા દષ્ટિબિન્દુથી જોઈશું. એ સમયમાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને વિદ્યા સંસ્કૃત દ્વારાજ સંપાદન થતાં; પણ સામાન્ય ગૃહસ્થને માટે વ્રજભાષાનો અભ્યાસ આવશ્યક હતો. મારા “સાહીના સાહિત્યના દિગ્દર્શનમાં” મેં આ વાત વિસ્તારી છે. ગૃહસ્થ-સુશિક્ષિત ગૃહસ્થ ગણાવાને એ ભાષાના અભ્યાસમાં કવિપ્રિય, રસિકપ્રિયા, માનમંજરી, અને કાવ્યાર્થમંજરી. સુંદર શૃંગાર અને જસુરામની રાજનીતિ જેવા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો પડ્યો. ગમે ત્યારે અને ગમે તેવા સંયોગોમાં પણ કવિએ અભ્યાસ કર્યો હોવો જ જોઈએ એમ એમની કવિતા ઉપરથી જણાય છે. રસ, અલંકાર અને નાયકભેદ એ વિષયો આવા ગ્રંથોમાં ચરચાયલા છે. એ જૂના મહાનુભાવો નાયિકાની ઉમ્મર પરત્વે મુઘ્ધા-મધ્યા અને પ્રગલ્ભા, અને બીજા સંબંધને લઈને સ્ત્રીયા-પરક્રિયા અને સામાન્યા, એવા ભેદ પાડે છે, તેમજ મનની ભાવનાઓ ધ્યાનમાં લઈને નાયિકાઓનાં ખંડિતા, ધીરા, અધીરા, ધીરાધીરા, લક્ષિતા, મુદિતા જેષ્ટા, કનિષ્ઠા અન્ય સંભોગ દુષ્પિતા, વાસકસજ્જા પ્રોષિતભતૃકા અજ્ઞાતયૌવના, જ્ઞાતયૌવના, સ્વયંદૂતિકા એવા એવા ધણા વર્ગો ગોઠવે છે.

હવે જો દયારામભાઈની ગરબીઓ લઈએ તો એમની અંકકંક ગરબી અંકક તરેહની નાયિકાના વર્ણનની જ છે. વધારે વિસ્તાર ન કરતાં માત્ર એકજ દાખલો આપીશ. સંસ્કૃત તેમજ ભાષાના ગ્રંથોમાં અજ્ઞાતયૌવના નાયિકાનાં દષ્ટાંત જ્યાં જ્યાં આપ્યાં છે ત્યાં ત્યાં માત્ર સ્થૂળ દેહનાં વર્ણનજ હોય છે. પણ દયારામભાઈનું એ નાયિકાનું દષ્ટાંત અદ્વિતીય જ છે. આપણી ભાષામાં એવી એક પણ કવિતા નથી.

“હું શું બાલ્યું જે જ્ઞાને મુજમાં શું હીકું ?” એમાં મનની મુંઝવણ અને ભાવનાનું ચિત્ર ધણી કુશળતાથી આપ્યું છે.

આજ દષ્ટિબિંદુથી કવિના સમર્થ ગ્રંથ સતસૈયાની વાત કરીએ. સતસૈયાનો દરેક દોહરો એ જુદા જુદા પુસ્તક રૂપે જ હોય તેમાં પણ એક જ દોહરામાં જુદા જુદા પ્રકારની નાચિકાનું નિરૂપણ કર્યું છે. કેટલાક દાખલામાં સતસૈયાના એક દોહરાને વિસ્તારીને એક એક ગરબી રચી હોય એમ પણ છે. સતસૈયા વિષે યોક્તાં કવિની વ્રજભાષા સંબંધે યોલવું પ્રાપ્ત થાય છે. બેશક કવિની વ્રજભાષા ઉત્તમ પ્રકારની નથી. પણ એ ભૂલો વખતે લખનારની શરતચૂકને લીધે પણ હોય. ગમે તેમ પણ એ એક અનોખો ગ્રંથ છે. ભાષા પરત્વે જે સતસૈયાને માટે કહ્યું તે ગઝલ વગેરેને પણ લાગુ પડે છે એમ મારો અદના અભિપ્રાય છે.

હવે એકજ વાત કહીશ, કવિ નર્મદાશંકરે દયારામભાઈની સેવા કરી છે. દયારામ કાવ્ય છપાયા પૂર્વે છટક છટક નાનાં પુસ્તકો મળતાં તે મને સાંભરે છે. પણ બધી મળી એટલી કવિતાનો સંગ્રહ તો એમણેજ કર્યો. પરંતુ એ સેવા કરતાં કોણ જાણે શા ઉપરથી પણ કવિના મનમાં ભરાયું કે હું દયારામભાઈની પેઠે અંશાવતારી છું. દયારામનો ઘાટ મારા જેવો. રંગ મારા જેવો, ઉચા મારા જેવો. નાકનો ઘાટ મારા નાક જેવો. દયારામભાઈની સેવા કરતાં નર્મદાશંકરે એમની ચાલચલગતનું વિવેચન ઘણું અનુચિત કર્યું છે. અને ઘણે ભાગે એ પ્રશ્નજ ત્યાર પછી ઉપસ્થિત થયો છે, આકી તો દયા સખી, દયા પ્રભુ એમજ કહેવાતું.

૩૭૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

કાવ્યના પ્રદેશમાં યથેચ્છ રમણુ કરનાર, શૃંગાર રસ અને એ માર્ગે ભક્તિ રસ બહેલાવનાર ભક્તકવિની જ્યંતી આજે પોણી પોણી સદીએ ઉજવીને એમનાં યશોગાન કરી રહ્યા છીએ તે જાણીને કવિશ્રીનો સ્વર્ગસ્થ આત્મા બેશક પ્રસન્ન થશે. અને ગુજરાતી ભાષામાં પોતાના જેવું બીજું કવિરત્ન પેદા થાઓ એવો અંતઃકરણપૂર્વક જરૂર આશિર્વાદ દેશે.

એમ થાઓ એમ ઇચ્છીને હું વિરમીશ.

પ્રમુખના વ્યાખ્યાન પછી શાસ્ત્રીજી વસંતરામે “નિશ્ચયના મહેલમાં વસે મારો વાલમે” એ પદ બહુ સરસ રીતે ગાયું હતું.

એ પદ ગાતાં પહેલાં તેમણે પ્રમુખનો અને કવિ નાનાલાલનો આભાર માન્યો હતો.

‘ગુજરાતી પંચ’ ઉપરથી.

શ્રીહરિઃ શરણઃ ।

દયારામ જયન્તી.

તા. ૨૫-૬-૨૮ ના દીને દયારામ જયન્તીના
સમારોહમાં મુંબઈમાં માધવબાગમાં આપેલું વ્યાખ્યાન
વ્યાખ્યાતા—આયુષ્યમાન ગોસ્વામી શ્રી ૬ પ્રજનાથલાલજી.

“ કવિશ્રીનું આધિદૈવિક જીવન. ”

ગુણુઆહુક શોતૃવૃન્દ !

પુષ્ટિમાર્ગનો ઉપાસક, સાહિત્ય વાટિકાનો સુચતુરમાણી, ભક્તોનો
યે શિરમૌર, કવિન્દ્ર દયારામના નામથી અને તેમના રસજરતા કા-
વ્યોથી કવિતાવક્ષીથી તેમજ તેમના ભક્તિમય આદિદૈવિક જીવનથી
ક્રિયોરશિક ગુર્જર સાહિત્ય પ્રેમી અચ્ચાત હશે ? ગુર્જરસાહિત્ય કુંજેમાં
વેણુંના વગાડનારા કવિવર દયારામભાષજ હતા. ગુણુ વિશિષ્ટતા
માંયે ગુર્જરસાહિત્યમાં કવિશ્રી અન્નેડ ઘષ ગયા. ગુર્જરસાહિત્યમાં
કાવ્યો નીચે ખોટ પૂરનાર ભક્તમંડળીમાં હિચ્ચ આસ્તીરણે ખિરાજ-
નાર, ભક્તિમય જીવન વ્યતિત કરનાર કવિન્દ્ર દયારામભાષનો જન્મ
ઇ. સ. ૧૭૭૬માં ડભોઇમાં થયો હતો.

મધ્યકાલિન ગુર્જરસાહિત્યમાં કવિશ્રીનું સ્થાન અપ્રતિમ છે.
તેમની કવિતાઓનું માધુર્યપણુ ગુર્જરસાહિત્યમાં અન્નેડ કહીશું તો
અસ્થાને નહિજ ગણાય. તેઓનો કેટલોક કાવ્ય સંગ્રહ હજુ અપ્રસિદ્ધજ
પડેલો છે પરન્તુ અઘાવધી તેઓનો જેટલો કાવ્ય સંગ્રહ પ્રકટ થયેલ
છે તેનાજ અવલોકન માત્રથીજ તેના અવલોકન કારને કવિશ્રીના
કાવ્યોમાં જે વસ્તુ સ્પષ્ટ તરવરતી દેખાશે પ્રથમ પુષ્ટિમાર્ગના સા-
હિત્યની દિવ્ય સામગ્રી અને દ્વિતીય ગુર્જર સાહિત્યની રસ સામગ્રી

તે કવિવરના કાવ્ય પ્રદેશમાં વિહરતાં દ્રષ્ટાન્ત શૈલીની અદ્ભૂત પ્રતિતિ થાય છે. સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ મા, ત્રિપાઠી એ કવિશ્રીની દ્રષ્ટાન્ત શૈલીની મુક્ત કંઠે સ્તુતિ કરેલી છે. કવિશ્રીએ પોતાની અકેક કૃતિમાં અકેક અલંકારને ધણીજ સરસ રીતે વ્યક્ત કરેલ છે. કવિશ્રીના કાવ્ય માંહેલો ‘પ્રભુપ્રાક સ્યાનન્દ’ કાવ્યમાં દ્રષ્ટાન્તા લંકારની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે તેમ ‘પ્રભુનો મહેલ’ આ કાવ્યમાં રૂપકાલંકારની એ કવિ આછી ઝાંખી કરાવે છે. અર્વાચીન કવિઓની કૃતિઓમાં દ્રષ્ટાન્તાલંકાર પ્રાય અદ્રશ્ય થયેલો છે. અસ્તુ કવિશ્રીના સ્વરચિત પુસ્તકોમાં ‘રસિક વલ્લભ’ ગ્રન્થ અતેરી ભાત પાડે છે. અને વેદાન્ત જેવા કઠીન વિષયમાં પણ પોતાની સુમધુરતા, શબ્દ રચના એવં પ્રતિપાદન શૈલી વાંચકને આનન્દિત અને મુગ્ધ કરે છે.

ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ધણા સમર્થ ચિન્તકોએ ચિન્તનો કર્યા છે વેદવ્યાસજીના બ્રહ્મસૂત્રો પરનું શારિરિક ભાષ્ય જે શાંકર વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન સાધે છે, તે કૈવલા દૈત્યથી ઓળખાય છે. શ્રી રામાનુ જીયાર્યનું વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ, શ્રી નિમ્બાર્કનો અને શ્રી ભાસ્કરાર્યનો દ્વૈતાદ્વૈતવાદ, આનન્દતીર્થ ઉર્ફે શ્રી માધ્વાચાર્યનો દ્વૈતવાદ અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ચરણનો શુદ્ધાદ્વૈતવાદ પ્રસિદ્ધ છે. કવિશ્રીનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ શુદ્ધાદ્વૈત વાદજ છે. તેમણે પોતાના ‘રસિક વલ્લભ’ ગ્રન્થમાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારો દર્શાવ્યા છે હું પ્રથમ જણાવી ગયો છું કે ‘રસિક વલ્લભ’ ગ્રન્થ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય હોવા છતાં પોતાની અસાધારણ કવિત્વ શક્તિથી તેને ધણીજ રસિક બનાવ્યો છે. એ ગ્રન્થમાં ૧૦૯ પદનો સમાવેશ થાય છે, તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા તત્ત્વજ્ઞાનને ગ્રહણ કરવા કોણ કોણ અધિકારી છે? તે સંબંધમાં કવિરાજ ભાષે છે કે:—

“ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનીબલો, કે સમભવવો ભલો મુગ્ધ,
અધખલ્યો સુધરે નહિ, જેમ સુધરે ન વચ્છું દુગ્ધ ”

કવિ કહે છે કે એક પરિપૂર્ણ જ્ઞાની હોય તે ભલો અથવા સદન મુર્ખ હોય તે ભલો, પણ અર્ધદુગ્ધ કદાપિઠાળે સુધરતો નથી. જેમ દૂધ જામી જઈ દહી થાય તે યોગ્ય ગણાય અથવા દૂધજ હોય તે તે યોગ્ય ઉચિત ગણાય પણ અધવચ્છું જે દૂધ હોય તે સર્વથા હેય એવં અયોગ્ય છે તેવીજ રીતે આપણુ અર્ધદુગ્ધને માટે યોગ નથી કાંતો પરિપૂર્ણજ્ઞાની હોય, અથવા મુર્ખ હોય.

જે લોકો “અહંબ્રહ્માસ્મિ” માને છે તેને ઉદ્દેશીને કવિરાજ કવે છે.

“ હું સાગરહું ખોલે લવણુજી
સમ રહે તે વાણી કવણુજી;
જીવ કદિ બ્રહ્મ ન થાયેજી
નદી ઉત્તરી મૂળન સમાયેજી.

કદાચ મીઠું કહેકે હું સાગરહું તો તેનું વચ્ચન સપ્ર ગણાશે કે ? નહીંજ તેમ, બ્રહ્મ અંશી અને જીવ અંશ છે. લવણુની જેમ જીવ એમ કહે કે હું બ્રહ્મ હું “અહંબ્રહ્માસ્મિ” તો તે સત્ય મનાયજ નહિ કેઈ દહાડો. કલ્લોલિનીને ઉંધી વળી મૂળમાં સમાતી જોઈએ તેમ આગળ ચાલતા કવિ કહે છે. પ્રભુએ અક્ષર રૂપે છે અને જીવ એ રૂપે છે. આ રૂ વર્ણનો અક્ષરમાં સમાવેશ થાય છે. અતએવ તે અક્ષરથી ભિન્નથી અસ્તુ

મુક્તિઓ ચાર પ્રકારની છે. સાલોક્ય, સાષ્ટિ, સામિપ્ય અને સાયુજ્ય આ ચારે મુક્તિઓ પ્રભુજનને આલ્હાદ અર્પી શકતી નથી તે પરત્વે કવિશ્રી કવે છે કે—

૩૭૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

“ ઢાકળા સરખી મુક્તિથી, જન પ્રેત થાય પ્રસન્ન
જે ભક્તિ ઘેખર ભોગીયા, તેનું માને ન મન.

કવિ કહે છે કે ઢાકળા સરખડી મુક્તિથી પ્રેતજનજ પ્રસન્ન થાય છે પરન્તુ જે ઘેખર ભોગીયા છે તેનું મન ઢાકરા સરખડી મુક્તિથી નહિજ માને આજ વાત અન્યપદમાં કહે છે.

રીઝે રાખડી થકા ગરીબ લોકરે, ભોગીને ન ભાવેરે;
અમેં રાજના ખાસા ખવાસરે મુક્તિ મન ન આવેરે.

ગરીબ લોકા રાખડીથી રીઝીજશે. પરન્તુ અમેં તો રાજના ખાસાના ખવાસ છઠ્ઠએ અતએવ અમને મુક્તિ મનમાં ક્યાંથીજ આવી શકે ?

જ્ઞાન ભક્તિનું તારતમ્ય કવિ આ પ્રમાણે કરે છે
“ ભક્તિ મણીને દીપક જ્ઞાનજ;
અભય સભયાદિ કરપાનજ.

ભક્તિ મણી રૂપ છે અને જ્ઞાન એ દીપક છે ભક્તિ અભય છે અને જ્ઞાન એ અભય છે વળી અન્ય દ્રષ્ટાન્તથી સમજાવે છે કે-

“ ભવતારણુ નૌકાભક્તિ દાર્શનિકા જ્ઞાનાદિક ”

આ પદમાં કવિએ જે ભક્તિને ભવતારણુની નૌકાની ઉપમા આપીછે એ ખરેખર ! કવિના ભક્તિમય હૃદય જીવનની સાક્ષી પૂરે છે. ભક્તિએ એવી અસાધારણુ શક્તિ છે કે એથી ભવાખ્ધીને તો તરી શકાય પરન્તુ એ ભક્તિરૂપી શ્રંખલાથી કવિરાજ સરખડા ભક્તો જગન્નિયંતાને ખાંધીને હૃદયમંદિરમાં પૂરી દેછે ભગવાન સ્વયં આજ્ઞા કરે છે કે,

“ અહંમક્ત સ્વચ્ચાન્તો હ્યસ્વતન્ત્ર શ્વઘ્નિજ ।

સાધુર્મિ પ્રસ્ત હૃદયો મક્તૈર્મક્ત જનપ્રિયઃ ॥

અર્થાત્ પિંજરામાં પૂરાયલા પક્ષીની જેમજ હું છું અરે ! હુંતેઃ ભક્તોને આધીન છું ભક્તો જેવી જેવી પ્રેરણા કરશે તેજ મને કરવું પડે શ્રેષ્ઠ ભક્તરાજેથી મહારૂં હૃદય હરાઇ ગયું છે. મનેતો સર્વથી પ્રિય મહારા ભક્તજનોજ છે. હું તેમનેજ આધીન છું.

ભગવાનના આ ઉક્તવચનમાં એઓશ્રીને ભક્તો દ્વારા થતી ભક્તિ કેટલી બધી વહાલી છે, એ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. એટલું જરૂર યાદ રાખવાનું છે કે ભગવાન, ધન, વૈભવ, યૌવન, વિદ્યા, ચતુરતા, પ્રતિષ્ઠા, અનુભવ, પ્રભૃતિ અન્ય કોઇ પણ ગુણોથી પ્રસન્ન નથી થતાઃ માત્ર ભક્તિ વડેજ પ્રસન્ન થાય છે આ વિષયમાં કવિશ્રી ‘ભક્તિપોષણ’ નામક પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થમાં ભક્તિરસથી છલકાતા કાવ્યમાં લખે છે કે-

“ ધ્રુવજીને ક્યાં વય હતું, ક્યાં હતું સુદામાને ધન
કુખ્જીને હતું રૂપ ક્યાં ? ઉત્તરેનને શું પુરપાતન,
પુરપાતન નહોતું ઉત્તરાય, ગજને ક્યાં હતી વિદ્યાય,
પારાધીમાં ક્યાંથી શુભ આચરણ, કેવળ ભક્તિથકી
પામ્યા શ્રીગિરધર ધરણ, સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ.

જરા વિચારતો કરો વ્યાધનું આચરણ શું હતું ? પ્રતિદિન જીવહિંસા કરી ધનોપાર્જીન કરવું તે તેનો હંમેશનો વ્યાપાર, એવું બ્યેયજ હતું પરન્તુ તેજ વ્યાધ ઇશ્વરની ભક્તિદ્વારા ‘મહર્ષિ વાલ્મિકિ, માં પરિણિત થઇ આદ્યકવિની ગણનામાં આવ્યા અને તેના વિદ્યાનં ચક્ષુઓ ઉન્મીલિત થઇ ગયાં કહો, હવે અમે કમ માની લાઇયેં કે પ્રભુ શિષ્ટાચારથી પ્રસન્ન થાય છે ? પ્રભુ જેમ શિષ્ટાચારથી નથી.

રીઝતા તેમ પ્રભુ. આયુષ્ય તરફ પણ દ્રષ્ટિપાત નથી કરતા જે એમ હોય તો પ્રભુ વાવત્ વૃદ્ધ સમુદાય પર કેમ કૃપા નથી વર્ષાવતા ? પ્રભુને કોઈના પર પ્રસન્ન થવાની ઇચ્છા થઈ કે પછી વય, વિદ્યા, આદિ, કંઈપણ જોતા નથી. આમ ભક્તિ જીવે છે. બાલભક્ત ધ્રુવજી પર કૃપા વર્ષાવી પોતાના હૃદયના સમગ્ર મનોરથો પરિપૂર્ણ તે રાધિકાનાથે કર્યા હતા. ક્ષત્રિઓની વીરતાના ગાન ગાવાવાળાઓને કોઈક વખત ભગવદ્ભક્ત ધ્રુવજીના જીવનપર લક્ષ્ય આપવું જોઈએ. ધ્રુવજીના ચરિત્રથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે સંસારમાં બલિષ્ઠ તેજ છે, ઝાની તેજ છે, યશસ્વી પણ તેજ છે, પૂજ્ય પણ તેજ છે કે જેનું હૃદય અવિચ્છિન્ન રૂપથી ભગવદ્ ચરણાવિન્દોમાં લાગેલું છે.

પ્રભુ કોઈની વિદ્યાથી પણ રીઝતા નથી શું કોઈ વિદ્વાન ભગવાનના જ્ઞાનને પહોંચી શકે ખરો ? શું ગજરાજે વેદાધ્યયન કર્યું હતું ? નહીં. માત્ર પૂર્વજન્મના અભ્યાસથી તેનું હૃદય ઇશ્વરમાં લાગી ગયું હતું અત એવ પ્રભુએ તેને કૃપાથી મુક્ત કરી દીધો વળી તમોએ કોઈ દહાડે કુબ્જનું નામ શ્રવણ કર્યું છે ? તે શરીરથી ત્રણ જગ્યાથી વક્ર હતી તેના પર પણ પ્રભુએ અમીવર્ષણ કર્યું શું તેમાં સૌન્દર્ય હતું કિંવાતે નામમાં મધુરતા હતી ? કંઈજ ન હતું. માત્ર પ્રભુમાં અવિચ્છિન્ન પ્રેમજ હતો. તેજ પ્રેમના પ્રસાદથી તે પ્રભુની કૃપા મેળવી શકી પ્રભુની કૃપા પાત્રિ થઈશકી. યદી ભગવાન ધનથી પ્રસન્ન થતા હોયતો પ્રભુ મોટા મોટા શાહુદારો પર અને સાક્ષાત કુબ્જેરપર કેમ અમી વર્ષાવતા નથી ? પ્રત્યુત્ત એક નિર્ધન સુદામાપરજ કૃપા કરી.

સુદામાપર કૃપા વર્ષાવવાનું કારણ એકાંકિ પ્રભુ પ્રેમજ છે. પ્રભુ શુદ્ધ વંશથીએ નથી રીઝતા. યદિ શુદ્ધ વંશથી રીઝતા હોત તો

બ્રહ્મને ભક્તરાજ વિદુરજી પર કેમ કૃપા કરી ? માંકુ ધૃતરાષ્ટ્ર આદિ પર કેમ ન કરી ? નહિ, નહિ કેવળ તેમાં વિદુરજીનો ભગવાન પર-ત્વેનો વિશુદ્ધ પ્રેમજ છે તેવીજ રીતે ભગવાન કંઈ પૌરુષથીએ નથી રીઝતા પૌરુષી કંસનો વિનાશ કરી પૌરુષીન ઉચ્ચસેનને રાજ્યાભિષેક કેમ કર્યો ? હું પ્રથમજ કહી ચુક્યો છું કે ભગવાન ધન, વિદ્યા, યૌવ-નાદિ ને નથી જોતા પરન્તુ તે નિકુંજનાયક ભક્તોની ભક્તિનેજ પેખે છે. ભગવાન ભક્તિનાજ પિપાસુ છે.

આ ભક્તિપ્રિય માધવનું નિકેતન ક્યાં ? વળીએ નિકેતન ક્યા નગરમાં ? કંઈ પોળમાં ? આ બધાનું નિરૂપણ કવિરાજ શ્રી દયારામ ભાષ ઉલ્લેખે છે-

પદ.

નિશ્ચેના મહેલમાં વસે મહારો વાલમો, વસે વ્રજ લાડિલોરે.

જેરે જાયે તે ઝાંખી પામેજરે.

ભૂલ્યા ભમે તે ખીજ સદનમાં શાવેરે, હરિ ના મળે એકે ઠામેરે,

“સત્યસંગ” દેશમાં “ભક્તિ” નગર છેરે ‘પ્રેમ’ની પોળ પૂછી જાનેરે,

“વ્રેહ” “તાપ” પોળીઆને મળી મોહાલે પેશનેરે,

“સેવા” સીડી ચઢી ભેળા થાનેરે,

“દીનતા” ના પાત્રમાં “મન” મણિમૂકીરે, ભેટ ભગવન્તજીને કરનેરે,

“હું” ભાવ “પું” ભાવ ન્યોછાવર કરીનેરે, શ્રી ગિરિવરધર તમે વરનેરે,

એરે મંડાણનું મૂળ “હરિષ્ચંદ્ર” રે, કૃપા વિના સિદ્ધ ન થાયરે;

શ્રી વલ્લભ શરણથી સહુ પડે રહેલુંરે, દૈવીજન પ્રતિદયો ગાયેરે.

કવિના કવિહૃદયનીએ આ પદમાં સ્પષ્ટ ઝાંખી નથી થતી ? શબ્દેશબ્દમાં શબ્દલાલિત્ય, શબ્દમાધુર્ય જપી રહ્યું છે. આ પદમાં

૩૮૨ લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

કવિએ રૂપકાલંકારની મધુરપ બહુ સુંદર આણી છે. તેમ ભક્તિરસ પણ પંક્તિએ પંક્તિએ ઉભરાય છે. આ પદની પ્રથમ કડી “નિશ્ચયના મહેલમાં વસે મ્હારો વાલમો” કવિના ભાવુક હૃદયની આછી પીછાણુ આપે છે.

તે રસપ્રચુર રસેશ નિશ્ચયરૂપી મહેલમાં કલ્પોલે છે જોલે દર્શન કરવા હોય તોલે તે પ્રભુને નિશ્ચયના મહેલમાંજ શોધવા ભૂલેલાઓ અન્ય મહેલોમાં શોધતા ભમે. પરન્તુ શ્રીહરી અન્ય કાષ્ઠપણુ સ્થળે નથીજ જડવાના સત્સંગરૂપી દેશમાં એક ભક્તિનગર છે તેમાં પ્રેમરૂપી પોળમાં નિશ્ચયરૂપી મહેલની પૂછપરછ કરવાથી પત્તો લાગશે ત્યાં પહોંચી વિરહરૂપ અને તાપરૂપ બે દારપાળોને પૂછી તે મહેલ ઉપર ચઢવાની સેવારૂપી સીદી છે તે દ્વારા ચઢને જ્યાં તે મહેલમાં પહોંચી તે રસ-સ્વરૂપને ભેટથું ધરશે ? તે બતાવતા કવિ કહે છે કે દીનતારૂપી પાત્રમાં મનરૂપી મણીને મૂડી તેની ભેટ ધરને અને હું ભાવ અને પુંભાવની નોછાવર કરને અને શ્રી ગિરિધરને વરને. કવી વળી એક ખૂલાસો કરે છે કે ભગવાનની કૃપાની પ્રાપ્તિ એ પ્રભુ કૃપા કરે ત્યારેજ સિદ્ધ થાય છે અન્યથા નહિ.

કવિવર ન્હાલાલે લખ્યું છે તેમ ભક્તોએ વળી વળીને ગાયું છે કે

મધુવનમાં મોરલી વાળે છે.

એનો નાદ ગગનમાં ગાળે છે

હુંતો સૂતીતી બાધ્યું રંગ મહેલમાં હોજી

મોરલી વાગી જગી હું માઝમ રાત

રૂડીને રૂપાળી રે મીઠીને મધુરી રે

માવા ! ત્હારી મોરલી હોજી

એ મોરલી વગાડનાર એ મુરલીનો મંજુલરવ કરનાર કૃષ્ણ ક-
નૈયાની ચરણારવિંદની ભક્તિમય જીવન વીતાડનાર પરમભક્ત દયા-
રામભાઈ પોતાના “ ભક્તિપોષણ ” ગ્રન્થમાં ભક્તિ પરત્વે ઉલ્લેખે છે કે.

ભક્તિનૌકા તારે સર્વને જે કાષ્ટ આવે શરણે શુચિ પાપી
અન્ય સાધન દાર તુષ્ટિકા, ગ્રહે સભય તરેકા કદાપિ;
તરે કદા ખયે કામાદિગ્રાહથી, સમર્થ અણુનહિ તારવા શાથી.
વિબુધ વિચારી જુઓ નિજમન, ભક્તિ કે સાધન અન્ય.

સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ.

વળી ભક્ત કવિરાજ કહે છે કે-

ભક્તિમણી જ્ઞાનદીપ છે. ટાળે ઉભય અંધકાર
મણિ અભય દ્યુતિ અચળ છે, દીપકને તો ભય છે અપાર;
અપાર ભય વાયુથી પામે, તેલ, પાત્ર ખાતી વણુલય પામે,
જ્ઞાન સભયતો અન્ય કાણુ માત્ર ? નિર્ભયભક્તિ સકળસુખપાત્ર

સેવો શ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ.

અહા ! ભક્ત કવિ ભક્તિના આવેશમાં ભક્તિ પરત્વે શું ઉદ્દગાર
કાઢે છે ભક્તિને જ્ઞાન એ ખન્ને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરે છે પરન્તુ
ભક્તિ છે એ મણીરૂપ છે અને જ્ઞાન છે એ દીપક રૂપ છે મણીરૂપ
ભક્તિ અભય છે અને એની જ્યોત પણ અચળ છે. પરંતુ દીપકને તો
અપાર ભય હોય છે. પ્રથમ ભય દીપકને વાયુનો હોય છે. વળી તેલ,
વાટ અને પાત્ર વગર એ લય પામે છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સભય થાય
ત્યારે અન્ય કાણુ માત્ર ? અત એવ સમગ્ર સુખોનું પાત્ર ભક્તિ એ
નિકુંજ નાયકની ભક્તિ એજ નિર્ભય છે. એ નિર્ભય ભક્તિમય જીવન

૩૮૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

દયારામભાઈએ વ્યતીત કરી ધ, સ. ૧૮૫૨ માં પોતાના નવરહેહને પરિત્યાગી ભગવદ્ ચરણાવિન્દને પ્રાપ્ત થયા હતા, તેઓના દેહાવ-સાનથી ગુજ્જરસાહિત્ય વાટિકા ઉજ્જડ થઈ ગઈ છે સાહિત્ય સુમનો કરમાઈ ગયા છે.

અર્વાચીનકાળમાં ભાષા શુદ્ધિ કિંવા વ્યાકરણના નિયમથી શ્રવણ કરનારના કાનના કીડાએ ખરી પડે તેમ દયારામભાઈ તો ગાઈ ગયા છે કે

શું જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી,
ગળા સમાણું ઘૂતભર્યું પણ સ્વાદ ન જાણે ખરણી.
વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી.

કવિતા રસમન્દિરમાં ભાષા શુદ્ધિના શોધનારને દયારામભાઈ આ-થીએ અધિક શું કહે ? તેઓના માટે આટલુંજ બસ છે .

કવિવરનું જીવન અગાધ છે. તેમનો જ્ઞાનભંડાર વિશાળ છે તેમ તેમની ભક્તિ ભાવનાઓ પણ અગમ્ય છે. ભક્ત કવિવરપર તે મહા ગુજરાતના ટાગોર કવિશ્રી ન્હાનાલાલભાઈના શબ્દમાંજ કહીશ કે-

“દયારામભાઈએ ગુજરાતની પૂણિમાના રસચન્દ્ર” અહા ? તેમનું આજ આધિદૈવિક ભક્તિમય જીવન છે. આજ ભક્તિમયી એમની સાધના છે.

અન્તે એટલુંજ કહીશ કે કવિવરની જન્મભૂમી, કવિવરની જનની, અને કવિવરના જનક તેમના જન્મથી ધન્ય છે, કે જેમણે આવા કવિ શ્રેષ્ઠ ભક્તને જન્મ આપી સમગ્ર ગુજરાત નહિ પરન્તુ સમગ્ર ભારતવર્ષને શોભાવ્યો છે, દીપાવ્યો છે, અને ગૌરવાંકિત કર્યો છે.

इत्यलम्

દયારામ કેવલ કવિ કે ભક્ત ?

(ગુજરાતી જનમાંથી)

મુખ્ય વ્યાખ્યાતા સા. શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર
મહેતા, બી. એ. નું વ્યાખ્યાન.

(તા. ૨૨-૬-૨૬ ને રવિવારે સાંજે પા વાગ્યે મુંબાઈના
ગુજરાત મંડળે ભક્ત કવિ શ્રી દયારામની જયન્તી દિ. બ. કૃષ્ણલાલ
મો. ઝવેરીના પ્રમુખપદે ઉજવી હતી. તે પ્રસંગે પ્રમુખશ્રીએ જે પ્રાસંગિક
વચનો ઉચ્ચાર્યા હતાં તે તથા મુખ્ય વ્યાખ્યાતા સાક્ષર શ્રી
નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા. બી. એ. એમણે જે મનનીય વ્યાખ્યાન
આપ્યું હતું તે નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રમુખ શ્રી દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીનો પ્રસ્તાવ.

દયારામ ગુજરાતના મહાકવિ હતા.

દયારામ ગરબીઓને લીધે, લોકપ્રિય ગરબીઓને લીધે ગુજરાતી
શ્રી વર્ગના મંત્રિતા અને તેથી લોકપ્રિય કવિ હતા.

ગરબીઓને લીધે એને પ્રણયકવિ કહે છે. અને તેમ કરી એમને
ઉતારો પાડવામાં આવતા હોય તો ગરબીઓ તો એના કાવ્યભંડારનો
મણોજ થોડો ભાગ છે. અને તેટલા ઉપરથીજ એમની વિરૂદ્ધ મત
બાંધવો જોઈએ નહિ.

દારશી કવ્ય સાહિત્યમાં એ હાર્દને મળતા આવે છે. પરંતુ ગરબીઓના જ ધોરણ પરથી એમની કિંમત આંકવી હોય તો એ શેખ સાદીને વધારે મળતા આવે છે. શેખસાદી દુનીયાના પ્રખ્યાત કવિઓમાંનો એક છે. એણે ગુલેસ્તાના પંદનામે, બોસ્તાન વગેરે જાણીતાં નીતિ વિષયક પુસ્તકો લખ્યાં છે, તેમજ ખખીસાત નામે ફટલીક ઉધાડા શૃંગારની વાર્તાઓનું પણ એક પુસ્તક એણે દારશીમાં રચ્યું છે, જે શિષ્ટ મંડળી સમક્ષ વાંચી શકાય નહિ, પરંતુ એની લુક્ષના દુનીયામાં એની ખખીસાતને લીધે થતી નથી, પણ એના ગુલેસ્તાનથી થાય છે. દયારામની ગરબીઓમાં ઘણે ફેકાણે ઉધાડો શૃંગાર જોવામાં આવે છે, અને તેમાં ઘણી વાનો જાણે અનુલવસિદ્ધ હોય એવી રીતે મુકાએલી છે. દાખલા તરીકે

(૧) ગોળ પોતાને ખૂણે ખાઈએ, કરીએ દીઠો અદીઠોજ.

પ્રગટ કરી બજારે બેકાં શું, લાગે છે અતિ મીઠો.

(૨) પ્રેમરસ પ્યાલો પીવા ને પાવા,

જોખન તુરીને પક્ષાણુવા,

આવોજ મારે ઘેર માણુવા

(૩) મધરાતે રે મદિરીએ મુજ આવો,

કાંઈ લો લાખેણો લલાવો.

આમાં ઉધાડી વાતો કહી છે; અને તેનો ખુલાસો એમ કરવામાં આવે છે કે એ તો દિવ્ય શૃંગાર છે. ભાગવત પુરાણો વગેરેમાં જાણાવેલી એવીજ હકીકતના ધોરણ પર એ ગરબીઓનું રહસ્ય પણ સમજવાનું છે. શૃંગાર તો સહજનંદી કવિઓમાં પણ જોવામાં આવે છે. પણ તે મર્યાદિત છે. પ્રીતની રીત નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈએ પણ ગાંધ છે, અને તેમાં કાંઈ વાંધો લેતું નથી.

દયારામના જીવન વિષે હજુ સંશોધન કરવાનું કાંઈ બાકી રહ્યું છે. દયારામના ગુજરાતના સમર્થ વિદ્વાનોની એક પરખાને આકર્ષી છે. કવિ નર્મદાશંકર, સ્વ, ઇચ્છારામ દેસાઈ. રા. હરગોવિંદ-દાસભાઈ કાંટાવાળા, દિ. બા. કેશવલાલભાઈ, રા. નરસિંહરાવ દીવે-ટીઆ, સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, એવા જાણીતા સાક્ષરોએ દયારામ વિષે ઘણું લખ્યું છે, વિવેચન કર્યું છે, ઘણું સંશોધન કર્યું છે. કવિના જીવનના પ્રસંગોની સત્તાવાર રીતે કેમ ખાત્રી કરવી તેનો રસ્તો, મને વરસે દિ. બા. કેશવલાલભાઈએ અત્રે “શ્રી ગુજરાતી ફોર્મસ સભા” સભા તરફથી “દયારામ વિષે કાંઈક” એ નામથી ભાષણ આપેલું તેમાં બતાવ્યો હતો, અને દિ. બા. કેશવલાલભાઈએ તેમ કરતાં દયારામનાં પોતાનાં કાવ્યોમાંથીજ એના જીવનના કેટલાક જાણીતા પ્રસંગો સંબંધી એના પોતાના ઉલ્લેખો ટાંકી, તે ઉપર પૂરતું અજવાળું ખાડ્યું હતું. તે વખતે તો દિ. બા. કેશવલાલભાઈએ ઘણું ટુંકામાં પતાવ્યું હતું. પરંતુ એમની પાસે એ સંબંધી ઘણી સામગ્રી તૈયાર પડેલી છે. અને બીજા સંશોધકને પણ એજ રસ્તો લેવો સુગમ થઈ પડશે, એમ લાગે છે.

આજના ભાષણ કર્તાઓમાંથી એકને વિષે માત્ર એટલુંજ જણાવીશ કે દયારામમાં સ્વાભાવિક સુગંધ તો છેજ અને નર્મદાશંકર ભાઈ જે જે વસ્તુને અડકે છે તેને સોનું બનાવી દે છે. એટલે એમનું ભાષણ સાંભળી આપણે આજે સોનું અને સુગંધ બન્નેનો યોગ અનુભવીશું એ નિર્વિવાદ છે.

સા. શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનું વ્યાખ્યાન.
તે પ્રધી મુખ્ય વ્યાખ્યાતા સા. શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહે-
તાએ નીચેનું વ્યાખ્યાન કર્યું હતું.

૩૮૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

(૧) પોતાનો અધિકાર.

ગુર્જર ભૂમિના મધ્યકાલીન છેલ્લા કવિ શ્રી દયારામભાઈના સંબંધમાં મને વ્યાખ્યાન આપવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે મેં તે વ્યાખ્યાન મારો અધિકાર કેટલો છે તેનો વિચાર કર્યો. દયારામની કૃતિઓ પ્રતિ મારી આદર ભુલિ છેક બાળપણથી છે હું જો કે કવિ નથી તો પણ ઉત્તમ કવિઓનાં કાવ્યોને સહાયતાથી વાંચું છું; હું જો કે ભક્ત નથી, તો પણ ઉત્તમ ભગવદ્ભક્તોને ભજન સમયે અખંડ પ્રેમાશ્રુની ધારવડે ભીંજાયેલા મેં જોયા છે, અને મારા પોતાના હૃદયમાં તેવા ભાવોના તરંગો તેવા ભક્તજનોનાં ભજનોથી અથડાવાથી હું કંઈક પ્રેમાળ પણ છું; હું તત્ત્વજ્ઞાની નથી, પરંતુ સમર્થ તત્ત્વજ્ઞો પાસે સંતવાસીપણું કરી મેં તીવ્ર જાણસા કેળવી છે. સાથે કવિ દયારામભાઈ સંબંધમાં હું કંઈ કહું તો કેવલ અનધિકારી તરીકે જોલું છું, એવો ભય રાખવાનું મારે કંઈ કારણ નથી.

(૨) કવિ દયારામ સંબંધી ૩૦-૩૭ વર્ષ પરની સાઠોદરી નાતની માન્યતા.

કવિ દયારામ સંબંધમાં અમારી સાઠોદરી નાતમાં સને ૧૮૮૨ ૧૮૮૮ સુધીમાં કેવી માન્યતા હતી, તે પહેલાં જણાવીશ.

“કુંગરા દૂરથી રળીઆમણા” —એ કહેવત પ્રમાણે જેઓએ દયારામભાઈના સંબંધમાં તેમના ક્ષરદેહના સંબંધમાં વધારે નજીકના સમયના ભણકારા અને કણોંપકણું વાતો સાંભળી દયારામને વિકૃત ચિતર્યા છે, તેના કરતાં તેમના અક્ષરદેહના સ્વરૂપને સમજી જાણનાર, લગભગ એક પેઢી પછીના તે કવિવરની રમણીયતાને ઉત્પત્ત્ય તેડસ્તિ મમ કોડપિં સમાનધર્મા—એ પંક્તિને સાર્થક કરનાર,

નડીઆદના દયારામનીજ જ્ઞાતિના રસિક અને મસ્ત કવિ બાલના નિકટ સહવાસમાં હું ઉછર્યો છું. મારું બાળપણ અને યૌવનનો આરંભ ઘણે ભાગે એ કવિના કુટુંબમાંજ વ્યતીત થયાં છે. કવિ બાળને જન્મ કવિ દયારામના વૈકુંઠવાસ પછી ઘણું કરીને પાંચેક વર્ષ પછી થયેલો. કવિબાલે નર્મદાના તટ ઉપર અને મુખ્યત્વે કરીને ચાણોદ, કર્નાળી, જ્યાં દયારામભાઈનું જીવન વ્યતીત થયેલું ત્યાં નિવાસ પથ્ય કરેલો, અને કમ્પોઝ સાહેબના ગેઝીટીઅર સારૂ કર્નાળીના શિક્ષકેબોના ઉતારા કરવામાં મદદગાર થવા અર્થે ભરૂચના આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરના કક્ષાકે તરીકે ઉત્સાહથી તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેઓ કવિ દયારામ સંબંધમાં કેવલ કવિ તરીકે નહિ, પરંતુ ભક્ત તરીકે માન દર્શાવતા. તેઓ પોતે સ્માર્ત કુટુંબમાં જન્મેલા અને સંસ્કાર પામેલા તો પણ જ્યારે “ભારતી ભૂષણ”માં નારદભક્તિ સૂત્ર ઉપર સંજીવિની ટીકા લખતા હતા ત્યારે તેમના પુષ્ટિમાર્ગના એક બાલ-સ્નેહી *પાસેથી શુદ્ધાદ્રૈતના સિદ્ધાન્તો સમજવામાં કવિ દયારામના રસિક વલ્લભ, પુષ્ટિપથરહસ્ય, ભક્તિ પોષણ વગેરેનો આશ્રય તેઓ લેતા હતા. કવિ બાલ મસ્તકવિ તરીકે સારી રીતે જાણીતા છે. તે કાલના પ્રસિદ્ધ લેખકો અને વિદ્વાનોની ટીકા, તથા મસ્કરી કરવામાં તે લગાર પણ દખાય તેવા ન હતા. તો પણ દયારામભાઈ સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રસંગે નમતું બોલ્યા હોય એવું મેં સાંભળ્યું નથી. કવિ બાલતરફથી અને તેમના ઘર પાસે રહેનાર અમારી જ્ઞાતિના મરજદ

* શ્રી સાકરચંદ્રભાઈ જેમને “સદ્ગૃહસ્થ”ના ઉપનામથી સમ-કાલના લેખકો ઓળખતા હતા.

કુટુંબ તરફથી કવિ દયારામનું સાહિત્ય કૃષ્ણ ગરબીઓનુંજ નથી, પરંતુ ભક્તિના સિદ્ધાંત અર્થોનું પણ છે એવું જાણવામાં આવ્યું.

અમારી જ્ઞાતિમાં તે પ્રસંગે, શુભાશુભ પ્રસંગે નર્મદા તેડાવવાને એટલે ઉભોષ, આજોદ કર્નાળીના સાઠોદરા જ્ઞાતિના આહણોને તેડાવવાનો રિવાજ બહુ હતો એટલે વર્ષમાં એક બે વાર નર્મદાકાંઠાનું મંડળ આવતું હતું, ત્યારે દયારામભાઈનાં પદો અને ગરબીઓ અમારી જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ નર્મદાનાં પાત્રો પાસેથી શીખી ઉતારી લેતાં હતાં. “સાઠોદરાનું ગાણું અને વડનગરાનું ખાણું” — એ કહેવત પ્રમાણે દયારામની ગરબીઓના અભ્યાસ, ભાડુતી ગાનારી તરફથી સુરત, વડોદરે જેવો થતો, તેવો થતો નહોતો, પરંતુ શિષ્ટ કુટુંબમાં ભક્તિ ભાવથી થતો હતો મારા તે સમયે બાલાશંકરના પિત્રાઈ કુટુંબમાં કાલેજના અભ્યાસક એક પ્રિય મિત્ર હતા. તેઓને ગણિતનો સારો શોખ હતો, અને કાંઈ સ્ત્રી ઉપર ગવાતાં ગરબામાં તોફાન થયેલું તેથી તથા તે કાળના સુધારાના વાયરામાં શૃંગારના નામથી ભડકનારા યુવકો પૈકીના તે હતા. તેમનાં પત્નીને દયારામનાં કાવ્યોનો અદ્ભુત મોહ હતો, અને ગણિતમાં તેઓ તે જમાનાના નિયમ પ્રમાણે નિશાળમાં ચાર ચોપડી ભણી ઉઠી ગયેલાં તેથી કાવ્યાં હતાં. કવિ બાળ ધાતુ ગાળવાનું નવું કારખાનું કાઢેલું. અને નવું વિશાળ મકાન બંધાવેલું, તેમાં વાસ્તુ કરવાના પ્રસંગે દયારામભાઈનાં ગીતો ગવડાવી નાતની સ્ત્રીઓમાં નવા પાત્રોની લ્હાણી કરવાની મારાં મામામામીની ઇચ્છા થઈ હતી; તેમાં મારાં મિત્રપત્ની આવે તે સાડ મને મારા મિત્ર પાસે મોકલેલો. તે પ્રસંગે વિચિત્ર સંજોગોમાં ગરબામાં શિષ્ટ

રીતે આપણા કુકુમ્ભમાં ગાવાનું છે એમ સમજાવી અંકગણિતના હિસાબ ગણતાં, તે બહેનને છોડવી લાવેલો. તેમાં સરત એ હતી જે મારા મિત્રે તે ગરબાના પ્રસંગે આવવું અને મારી સાથે બેસવું. કવિ બાલની રસિકવૃત્તિને પોષે એવાં મારાં મામીએ પરમ વૈષ્ણવી દબ્બબા વડે વચમાં બંસીધર કૃષ્ણની છબી મૂકી ધૂપ, દીપ વગેરે અર્ચન સાથે અને પ્રત્યેક સ્ત્રીને પુલ્ક હાર, ગજરા, અત્તર વગેરેથી શણગારી ગરબાની રચના રચી હતી. મારાં મિત્રપત્નીએ કૃષ્ણમૂર્તિ પ્રતિ ધારણ બાંધી ગરબાને ઉપાડ્યા અને “કામણ દીસે અલખેલા તારી આંખમાં રે”-એ ગરબી ગાયા પછી સઘળું વાતાવરણ સ્તબ્ધ થઈ ગયું. સાંભળનારા પણ કૃષ્ણની ભાવમય મૂર્તિને જાણે જોતા હોય એવા થઈ ગયા. લ્હાણી પૂરી થઈ, અને મારા મિત્રને મેં કહ્યું કે “ભાઈ ! અહીં તમારી ગણિતની કિંમત છે કે અમારાં ચંદાબહેનના ભક્તિભાવના સંગીતની કિંમત છે ? મરજદી કુટુંબનાં એક પ્રૌઢ સ્ત્રીએ બહેન ચંદાને છાતી સરસી લઈ કહ્યું” કે “બહેન, દયારામ જીવતો હોય તો તે તારા ગાવા વડે ગાંડો થાય.” † તે કામના આ પ્રસંગને હું ચિતરું છું તે એવા હેતુથી કે અમારી જ્ઞાતિમાં દયારામના ત્રૈકુંડવાસ પછી ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં દયારામ પ્રતિ હલકો ભાવ

† આ મારા પવિત્ર વિદ્વાન મિત્ર ગોપાળ અને તેમનાં કામળ હૃદયનાં રસિક પત્ની ચંદાગૌરીના દેહ પડ્યાને ઘણાં વર્ષ થઈ ગયાં. તે બહેન સૌભાગ્ય સાથે ભગવન્ચરણ થયાં હતાં. નાનો પુત્ર મૂકેલો તે હાલ આફ્રીકામાં જીવન ગાળે છે. આ પ્રસંગ તે જાણો તો કવિ કાઉપરે માતાની છબી પ્રથમ જોતાં વેંત જે ભાવ કાબ્યના રૂપમાં રચ્યાં હતા તેવા ભાવથી તે ભીંજ્યા વિના ના રહે.

૩૯૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર જીવન

નહતો, દયારામ જે કૃષ્ણધંપટ હોય તો આ ભાવચિત્ર અમારી યાત્રિમાં ક્ષણભર પણ ટકે નહિ. કવિ દયારામના જીવન ઉપર મલિનતાનો રાહુનો આસ જે કવિ નર્મદ વગેરેના એક તરફી મેળવાયેલા સાધનોથી લાગેલો તે હવે ઘણેલાગે વિશેષ સાહિત્યની સામગ્રી વડે ઘટતો જાય છે.

(૩) દયારામના જીવનને લગતા અભિપ્રાયોની ત્રણ કાળમર્યાદા

સને ૧૮૬૫ થી અને ૧૮૬૯ સુધીના લેખકોએ કર્યાં પકણીં હકીકત ઉપરથી માની લીધું કે દયારામનું જીવન બ્રષ્ટ હતું, તે સમયે વિશેષ પરીક્ષા કરવાનાં સાધનો હતાં નહિ.

ત્યાર પછીના ચૌદ પંદર વર્ષમાં દિવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તથા આપણા વિદ્વાન પ્રમુખ દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, રા. જ્ઞેશીપુરા વગેરે લેખકોએ તટસ્થ વૃત્તિ વડે દયારામના સંબંધમાં અભિપ્રાય આપ્યા. ત્યાર પછીનાં ચૌદ પંદર વર્ષમાં શ્રી દયારામભાઈના પ્રત્યક્ષ શિષ્યના પુત્ર તથા તેમના મિત્રમંડળ તરફથી કવિ દયારામનું સાહિત્ય ઘણા શ્રમે ભેગું કરી સને ૧૯૧૪ થી સને ૧૯૨૯ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. અને હાલ આપણી પાસે “ દયારામકૃત કાવ્ય મણિ-માલા ” ના પાંચ વિભાગ પ્રકટ થયા છે. “ દયારામ કાવ્યસુધા ” ના પ્રકાશક રા. પ્રાણશંકર વૈજનાથ વ્યાસ તરફથી પણ ગરબીઓ ઉપરાંતનું વિપુલ સાહિત્ય હાથ લાગ્યું છે. તેમના જીવન ચરિત્રના લેખક રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળે પણ સમભાવે તેમનું ચરિત્ર આ લેખ્યું છે. આ સર્વ સાધનોના અવલોકનથી સદ્જ સમજાય એમ છે કે કવિ દયારામ પુષ્ટિ સંપ્રદાયના વૈષ્ણવ ભક્ત છે, અને તેમનાં કાવ્યોમાં

જે શૃંગારરસ છે તે લૌકિક રતિ નથી, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણના આદ્યજનવિલાસ ઉપર રચાયેલી માધુર્યભક્તિ છે. આ ભક્તિરસ દયારામની પ્રાચુનાડીમાં વહે છે, અને તે કંઈ માત્ર વૈખરી વાણીમાં શૃંગારના રૂપમાં વહે છે એમ નથી. દયારામ ભગવદીય પુરૂષ છે. આ મુદ્દો સ્વર્ગસ્થ-વિદ્વદ્-મૂળચંદ તેલીવાળાએ સારી રીતે ચર્ચ્યો છે. પરંતુ સાંપ્રદાયિક અભિપ્રાય વિચારકવર્ગને આ જમાનામાં માન્ય થઈ પડતો નથી. સ્વર્ગસ્થ તેલીવાળા પુષ્ટિસંપ્રદાયના નિપુણ વિદ્વાન હતા, અને તેમની વિવેચન શક્તિ પણ ઘણી સારી હતી. શાસ્ત્રી વસંતરામ પણ દયારામમાં ભક્તભાવ સાબીત કરે છે.

(૪) દયારામના ઉત્તમ કવિત્વ સંબંધમાં સર્વનું એક્ય.

દયારામભાઈની કાવ્યશક્તિ સંબંધમાં સર્વપક્ષ એકમતજ ધરાવે છે. તેમની નૈતિક બાબુમાં કલંક જોનારા પણ તેમની નિસર્ગ પ્રતિભા અને મધુર કાવ્યની સર્જનશક્તિ બાબતમાં મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે. આપણા વર્તમાન યુગના માનનીય કવિ નાનકલાલભાઈ પણ—“ ગુજરાતના નર નારની પરમવંદના આ પ્રાચીનતાનાં મોતી વર્ષતા છેલ્લા રસમેધને ”—એ પ્રકારે વંદના કરવામાં અગ્રેસર થાય છે. આ ‘રસમેધ’ને વંદન કરવામાં આપણા ગુજરાતના નવરંગી સાહિત્યના વર્તમાન યુગપ્રવર્તક કનૈયાલાલ મુનશી પણ જોડાય છે, તેમનો અભિપ્રાય દયારામના કવિત્વને જ સુવર્ણાક્ષરે આંકનારો છે:—

“ ભાષાની સંસ્કારિતા, સમૃદ્ધિ કે સંગીતમાં, ઉર્મિઓની સચોટતા કે તરવરાટમાં, ભાવવૈવિધ્યની રંગબેરંગી ચમકમાં હૃદયંગમ શબ્દમાધુર્યની મોહિનીમાં, પ્રણયના તલસાટની તીવ્રતામાં કોઈ કથનકાર ગુજરાતના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેને સ્પર્શી શક્યો નથી.

૩૯૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

નરસિંહ મહેતા સિવાય—અને તે પણ એને નામે ચઢેલી ચાતુરી ખત્રીશી કે સહસ્રપદી એનાં ગણીએ તો—પ્રણયગાન ગાનારો ગુજરાતે એને એકને જ પેદા કર્યો. ”

(૫) ‘દયારામમાં શુદ્ધ ભક્તિ નથી’ એવો આક્ષેપ.

પરંતુ દયારામ ભક્ત નથી, પણ તેના જમાનાના બલને લઈ તેને “ભક્ત થવું પડ્યું” એવો આક્ષેપ શ્રી કનૈયાલાલ મૂકે છે. આ આક્ષેપ કેટલા અંશમાં સત્ય છે એ વિચારવાનું છે. દયારામમાં સાચી ભક્તિ હતી કે કેમ, અથવા તો તે લૌકિક શૃંગારરસને ભક્તિના શાબ્દિક છદ્ધમાં પ્રણયકવિ તરીકે વહેવડાવે છે કે કેમ? એ જોતાં દયારામ કવિ છે, પણ ભક્ત નથી, એટલુંજ જો પ્રતિપાદન થતું હોય તો માત્ર વિચારભેદ જ કહેવાય. પરંતુ તે વાસ્તવ ભક્ત નહિ છતાં કવિની ગણના અથવા પ્રતિષ્ઠા મેળવવામાં ભક્તિની શૃંગારમયી વાણીની ચમત્કૃતિ તેણે સેવી છે. આ આક્ષેપ મને તો સાહસ કર્યા જેવો લાગે છે. સર્વ ધંધામાં સાહસ થાય છે, સાહિત્યમાં પણ આપણે સાહસ કરી અભિપ્રાય આપીએ. દરેક વ્યવહારમાં સાહસ ખેડાય છે. ગૃહતંત્રમાં, સમાજતંત્રમાં રાજ્યતંત્રમાં, વેપાર ધંધામાં સાહસ થાય છે. ઉત્તમ કાર્યની સિદ્ધિ સાહસ ગુણ વિના થતી નથી, પરંતુ જ્યાં સાહસ કરનારા લોકમાં પ્રતિષ્ઠાવાળા હોય ત્યાં સાહસ કરનારની જવાબદારી ભારે છે. વિમાનમાં ઉડવાનું શિખનાર સાહસ કરે તેમાં ધન્યવાદ સર્વ આપે, પરંતુ બીજા મુસાફરોને તે સાથે લઈ ઉડવાનું સાહસ કરે, તો તે ભયંકર ગણાય.

(૬) વિચારણીય પ્રશ્નત્રયી.

પ્રણયી કોને કહેવો, ભક્ત કોને કહેવો, અને પ્રણયી પણ ભક્ત હોઈ શકે કે નહિ આ ત્રણ પ્રશ્નો અત્ર ઉભા થાય છે.

વિગ્નતીય વ્યક્તિ પ્રતિની પશુભાવમાંથી છૂટેલી અને મનુષ્યભાવમાં આવેલી રતિને પ્રણય સંગ્રા સામાન્ય રીતે અપાય છે, જે કવિ આવી રતિના સ્થાયી ભાવને વિભાવ, અનુભાવ, અને સંચારી ભાવ વડે કાવ્યકલા વડે સહૃદયના અનુભવમાં રસરૂપે ઉતારી શકે તે પ્રણયકવિ. પ્રણયકવિની રતિનું આલંબન સત્ય હોય અથવા કાલ્પનિક પણ હોઈ શકે. આવા પ્રણયકવિને નીતિના આદર્શ વડે તપાસાય જ નહિ. કવિની પરીક્ષા કાવ્યમીમાંસાના ધોરણે થાય, કંઈ ધર્મશાસ્ત્ર અથવા નીતિશાસ્ત્રથી થાય નહિ કાવ્યના રસાસ્વાદમાં કવિનું પોતાનું અંગત જીવન કેવું હતું તે-પ્રશ્ન અસ્થાને ગણાય.

પરંતુ ભક્તિરસમાં વસ્તુ સ્થિતિ જુદા પ્રકારની છે. ભક્ત સંસારના રસનો અનુભવી હોઈ શકે છે. સંસારના રસને વિષયો તરીકે ભોગવનાર અને પામર ભૂલોકમાંથી ઉચે આવેલો મનુષ્ય એ રસના આલંબનને જે પરમેશ્વર રૂપે સ્થાપી શકે છે તો તે લૌકિક પતિનું રૂપ બદલી અલૌકિક ભક્તિના રૂપમાં પરિણમે છે. પૃથ્વીની માટીમાં આળોટતો કીડો ફાશેટામાં લપટાઈ જેમ સુંદર પતંગનું રૂપ પકડે છે; જેમ પંકમાંથી એટલે કીચડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું કમળ જળ ઉપર તરતુંજ રહે છે, અને કીચડના સંગમાં રહેતું જ નથી; તેમ ભક્તચિત્ર લૌકિક રસમાંથી વિમુખ થઈ, ભગવદ્ભાવમાં જ્યારે મુગ્ધ થઈ, તન્મય થાય છે ત્યારે તેના સ્થાયીભાવનું આલંબન પલટાતાં સામાન્ય મનુષ્ય પછી તે કવિ હોય યા ના હોય, દાંપત્યપ્રેમનો અનુભવી હોય કે અસર્યાદ ઉન્મત પ્રેમનો રસિક હોય-તોપણ ભક્તમાં રૂપાંતર પામે છે.

ભક્તિશાસ્ત્રમાં પરમેશ્વર વિષયનો પ્રેમ જ ભક્તિ તરીકે ગણાયો છે. આ વસ્તુનો સ્વીકાર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી પણ “ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય”ના પહેલા પ્રકરણમાં કરે છે. પરંતુ આ પ્રેમનાં

૩૯૬ ભક્ત કવિશ્રી હયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

અનેક રૂપો કેવાં થાય છે, અને તે પ્રત્યક્ષ રૂપમાં અસાધારણ કારણ તરીકે શું શું હોવું જોઈએ એ નિર્ણય તેમણે કર્યો જણાતો નથી. પ્રેમ મનુષ્ય ચિત્તનો સ્વભાવ ધર્મ હોવાથી, અને પરમેશ્વર એ આપણે સત્ય અંતર્યામી આત્મા હોવાથી, તથા તે વસ્તુ આનંદ સ્વભાવ હોવાથી ભક્તિ શાસ્ત્રમાં તે પ્રેમની ખીલવણીને મુખ્ય સાધન માન્યું છે; જ્યારે તેજ પરમેશ્વરના ચૈતન્ય સ્વભાવને પ્રાધાન્ય આપી, જ્ઞાન શાસ્ત્રમાં પ્રજ્ઞાના અથવા બુદ્ધિના વૈશદ્યને મુખ્ય સાધન માન્યું છે. જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પણ ભક્તિની સાધન તરીકે તે ગણના કરવામાં આવી છે, એટલુંજ નહિ પણ:—

જ્ઞાનસાધનસામગ્ર્યાં મક્ષિરેવ ગરીયસી*

જ્ઞાન સાધન સામગ્રીમાં ભક્તિને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, અને ઉપાસનાને ગૌણ માનવામાં આવી છે.

મનુષ્યમાં જેટલો પ્રેમ સુગમતાથી કેળવાય છે, તેટલી પ્રજ્ઞા કેળવાતી નથી. આ કારણથી ભક્તિને સુગમ સાધન માનવામાં આવે છે. વળી કર્મ-ઉપાસનામાં વર્ણાશ્રમ વગેરે લૌકિક અને શાસ્ત્રીય પ્રતિબંધો હોય છે; ભક્તિમાં તેવા કાંઈ પણ પ્રતિબંધ હોતા નથી, તેથી પણ ભક્તિને ચઢીયાતું સાધન માનવામાં આવેલું છે. સર્વ સામાન્ય હક્ક તરીકે ભક્તિને સ્થાપવાને લીધેજ પ્રાહ્મણાદિ વર્ણના નહિ છતાં અંત્યજાદિ વર્ગના ભક્તોજનોને હિંદુ ધર્મમાં સન્માન મળે છે. હિંદુ ધર્મની મહત્તા અને વ્યાપનશીલતા આ ભક્તિમાંજ સમાયેલી છે.

* જુઓ શંકરાચાર્યનો 'વિવેકચૂડામણિ.'

† જુઓ અંગિરા મુનિની દેવી મીમાંસા:—

અંત્યજયોનિરપ્યધિક્રિયંતે પારંપર્યાત્ સામાન્યમ્ ॥ ૩૬

વિધિનિષેધાગ ચરત્વમનુભવાત્ ॥ ૩૭ ॥

આ મનુષ્યોને અનુભવાતો સ્વભાવિક પ્રેમ પણ ભાવમાંથી પલ-
ટાઇ વિદગ્ધભાવમાં આવે તેટલા સાઈ ભક્તિમાર્ગમાં તેનાં મુખ્ય સેવ્ય
રૂપો ચાર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યાં છે; (૧) પરમેશ્વર પૂજ્ય મોટા
પિતા જેવા છે, અને આપણે પૂજક પુત્ર જેવા છીએ—આવા ભાવને
ખીલવવા વડે પરમેશ્વર સાથે ભક્ત દાસ્ય ભક્તિથી જોડાય છે; (૨)
પરમેશ્વર મારા સમાન સુખદુઃખના સાથી છે, અને મારી પાસે અખંડ
રહેનારા મિત્ર છે—એવા ભાવથી પ્રેમ ખીલવવામાં આવે તો તે સખ્ય
ભક્તિ કહેવાય છે; (૩) પરમેશ્વર મારા નાનકડા બાળક છે, અને હું
તેની પાલક માતા છું અથવા પિતા છું—એવા ભાવથી પણ પ્રભુને
સેવાય છે તો તેમાં વાત્સલ્ય ભક્તિ ઉદય પામે છે; અને (૪) પરમે-
શ્વર અને હું જીવાત્મા-પતિપત્નીરૂપ છીએ—સમાન રસમાં સમભાવે
દુખેલાં છીએ એવા ભાવને ખીલવવામાં આવે—પછી તે દાંપત્યપ્રેમ વડે
અથવા ઉદાર પ્રેમ વડે ખીલે તો તે વડે માધુર્ય ભક્તિ દઢ થાય છે.
આ ઉપરાંત ઉર્મિની તાણાતાણુ વિનાનો—અવસ્થાદિ ભેદો થયા છતાં
ખીલકુલ વિરસ નહિ થનારો સ્થિર પ્રેમપ્રવાહ જ્ઞાનીનો પરમેશ્વર સંબંધી
હોય છે તેને શાન્ત રસ પણ કહે છે આમાં પણ પ્રેમ હોય છે.
પરંતુ તે શાન્ત પ્રવાહી હોય છે, તે અનુભવવડે જ સમજાય છે; અભિનય
વડે જેવોં જોઈએ તેવો તેનો અન્ય પ્રેક્ષકને રસારવાદ થતો નથી.

આ સર્વ પ્રકારની ભક્તિનાં રૂપોમાં પુષ્ટિ સંપ્રદાયવાળા શુદ્ધા-
દૈત મતમાં માધુર્ય ભક્તિને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવે છે, જ્યારે
ઇતર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં દાસત્વ, સખ્યત્વ, વાત્સલ્યને પણ સ્થાન
આપવામાં આવે છે, એમ કહેવામાં આવે છે કે ગોપિકાએ આ સર્વ
ભાવો કુળવ્યા હતા, છતાં છેવટની તેમની ભક્તિનિષ્ઠા માધુર્યપ્રેમમાં

૩૯૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન

બંધાઈ હતી. ભક્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિષ્ણુ, શિવ, વગેરે ગમે તે આલંબનમાં ઇશ્વરની ભક્તિ થઈ શકે છે. પરંતુ જે આલંબન લેવામાં આવે તેમાં ઐકાંતિક નિષ્ઠા બંધાવી જોઈએ તેવી નિષ્ઠા બંધાયા પછી ઇતર આલંબનમાં ભક્તિ કરનારની તે પુરૂષ વાસ્તવ કિંમત આંકી શકે છે. આ વાસ્તવ કિંમત આંકવામાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સમબળે કૃણવ્યાં હોય છે તો મોટી મદદ થઈ શકે છે.

ભક્તિના ઉપરના સર્વ પ્રકારોમાં જે મુખ્ય સિદ્ધાંત હોય છે. ભજનીય પરમેશ્વર પરમસત્ય પદાર્થ છે, અને તેનાં અમુક રૂપ, ગુણ અર્થે કર્મમાં ભક્તને પ્રીતિ હોય તો તે રૂપ, ગુણ અને કર્મ સહિત પરમેશ્વરનો આવિર્ભાવ થાય છે, અને તે ભક્ત પોતે અનુભવી શકે છે; (૨) ગમે તે ભાવમાં પણ ભજનીય પ્રભુના ક્રોધ ક્રોધ રૂપ, ગુણ અને અંશમાં માહાત્મ્યનું ભાન ભક્તને હોય છે, એટલે તેના અલૌકિક ધર્મનું ન્યૂનાધિક અંશે જ્ઞાન હોય છે.

પરમેશ્વર મિત્ર તરીકે ભજન; પણ ભક્તના મનમાં તેના જેવો બીજો કોઈ મિત્ર નથી એ અબ્યુપગમ એટલે સ્વીકાર હોય છે; અભુન્નને તેવો અનુભવ થવા ઉપરથી નરનારાયણી મૈત્રી બંધાઈ હતી. પરમેશ્વર સેવ્ય હોય તો તેના જેવો બીજો કોઈ સેવ્ય નથી એવા નિશ્ચયને લીધે દાસ ભક્ત કદિ પણ સંસારી મનુષ્ય પ્રતિ પછી જે ગમે તેવા વૈભવવાળો હોય, તોપણ દાસત્વ નહિ દેખાડે-હનુમાન આવા આદર્શ દાસભક્ત હતા. પરમેશ્વર બાલકભાવે ભજન તો પણ યશોદાને તેના પુત્રનાં મુખમાં કાંઈ વિલક્ષણ ચમત્કાર દેખાવાથી આ માઈ બાલક અલૌકિક છે એ ભાવ દઢ હતો અને ત્યારેજ વાત્સલ્ય પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતું. તેથીજ રીતે માધુર્ય ભક્તિનાં પરમ આદર્શ

મળ દેવીઓને પણ કૃષ્ણને ઉપપતિ તરીકે જાણ્યા હતાં કૃષ્ણના વિલોપ સમયે ગવાયેલા ગોપિકા ગીતમાં:—

ન સ્લુ ગોપિકાનંદનો ભવાનલિલ્લેદિનામન્તરાત્મવક “ તમે ગોપિકાના આનંદ આપનારા છો એમ નથી, પરંતુ સઘળાં પ્રાણીઓના અંતઃ સાક્ષી છો ”—એવો અનુભવ ઉચક્યો હતો. આ માહાત્મ્યજ્ઞાનને લીધેજ ગોપિકાની ભક્તિ જેમાં સર્વભાવો અંતર્ગત થયા હતા તે પરમ આકર્ષક ભક્તિ તરીકે આપણા શિષ્ટ સાહિત્યમાં પેશી ગઈ છે.

પરમેશ્વરનું પરમ સત્યત્વ અને તેના કાઈ કાઈ ગુણધર્મનું મહાત્મ્યજ્ઞાન તેમના પ્રતિના પ્રેમ અથવા રતિમાં મૂળથી જ્યારે પેસે છે ત્યારેજ તે પ્રેમ અથવા રતિ ભક્તિ ગણાય છે; આમાંનો એક પણ અંશ ન હોય તો તે માત્ર પ્રણય અથવા રતિ જ ગણાય, પણ ભક્તિ ન ગણાય. x

આ ધોરણ વડે આપણે હવે તપાસવાનું છે કે દયારામ જે રસનું ગાન ગાય છે તેમાં લૌકિક સ્ત્રી—પુરૂષની રતિ છે કે અલૌકિક પુરુષોત્તમ અથવા નટવરમાં તેનો સખીભાવ છે ? દયારામના સઘળા સાહિત્યમાં કૃષ્ણ વિના અન્ય વસ્તુ ખીજી જણાતી નથી. કૃષ્ણ પોતાના પ્રિયતમ છે, અને પોતે તેની વરધેલી સખી છે—એ ભાવ ઉપર જ તેના કાવ્યનો આત્મા આવેલો જણાય છે. પુષ્ટિસંપ્રદાયના આ સિદ્ધાંતમાં પેઠેલા “ સખીભાવ ”માં સ્ત્રીનો અંશ મુનશીજીને જણાય છે. તેઓ વિવેચન કરતાં છેવટે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપે છે:—

x જુઓ નારદ ભક્તિસૂત્રો:—

યથા વ્રજગૌ પિકાનામ્ ન તત્રાપિ માહાત્મ્યજ્ઞાનસ્ય ત્રકારા:

૪૦૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

“ દયારામ પોતાને ભક્ત માનવા લાગ્યો, ભક્તની વાણી ખોલવા લાગ્યો, સખીભાવ કેળવવા લાગ્યો.

x x x x

“ ગાંધી ગોવિંદની ગત ન્યારી, શું જાણે સંસારી રે ”

“ પણ આ બધામાં શુદ્ધ ભક્તિનો ખ્યાલ નથી; શુદ્ધ ભક્ત: સખીભાવ કેળવે છે, સજીવન સ્ત્રી તરફ અણુગમે કેળવે છે; વિજ્ઞાતિને યોગ્ય એવો પ્રણય કાલ્પનિક પ્રભુ પર ઠાલવે છે. નરસિંહ મહેતા કાલ્પનિક રાધાને પૂજ્ય લેખે, પણ સ્ત્રીને જન્મળ લેખે છે; ચૈતન્ય પોતે રાધા ભાવ અનુભવે છે, પણ ખરી સ્ત્રી તરફ દષ્ટિ કરતો નથી. ભક્તિ એટલે પ્રણયને તેના સ્વાભાવિક પાત્ર સ્ત્રી પરથી લઈ કાલ્પનિક પ્રભુ પર ઠેરવવાથી તેનું થયેલું પરિવર્તન. દયારામ માનવી છે. ભક્ત નથી: તે પ્રણયને તેના સ્વાભાવિક વિષય પરથી ખસેડી શકતો નથી. ભક્તોની વાણીને વશ થઈ તેને ખસેડવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ સફલ થતો નથી....”

આ અવતરણમાં એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે:—શુદ્ધ ભક્ત સજીવ સ્ત્રી તરફ અણુગમે કેળવે છે, જેમકે નરસિંહ મહેતા; દયારામ સ્વાભાવિક વિષય એટલે સ્ત્રી ઉપરથી પ્રણયને ખસેડી શકતો નથી, માટે તે પ્રણયી છે, પણ ભક્ત નથી.

ભક્તિનું લક્ષણ એવું આપવામાં આવ્યું છે કે પ્રેમનું પાત્ર સ્ત્રી સ્વાભાવિક તે પસંદાવી કાલ્પનિક પ્રભુ ઉપર તે પ્રેમ ઠાલવવો.

બંને અનુમાનો વિચિત્ર છે. સજીવ સ્ત્રીની નિંદા કરે અથવા તેના મરી જવાથી પાપમાંથી છૂટ્યા એવી ભાવના બાંધે તેની ભગવદ્ભક્તિ

સાચી; અને જે વગર પરણેલો હોય અને સ્ત્રીની નિંદા ન કરે, અને જે નિંદા કરે તો ભાઈ સ્ત્રીની જળમાં ફસાયા છે માટે તેવું બોલે છે એવું માનવામાં આવે, અને જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણને આલંબન કરી પ્રેમ દર્શાવે ત્યાં ત્યાં તે કાલ્પનિક પ્રભુને સ્પર્શ કરે છે, અને ખરો મોહ સાચી સ્ત્રીમાં છે એવું માનવામાં આવે ત્યાં કેવી રીતનો ન્યાય મળે તે સમજી શકાતું નથી. ભક્તિ માર્ગના કોઈ પણ સંપ્રદાય અથવા શાખામાં ભજનીય પરમેશ્વર સર્વોત્તમ : “વર” તરીકે ભજ્ય તેમાં ભક્તજન કાલ્પનિક વસ્તુને વળગે છે, એવું માનવામાં આવ્યું નથી. જ્યાં પરમેશ્વરમાં ભાવબંધન થાય છે ત્યાં પરમેશ્વરરૂપ આલંબન કલ્પવાથી ઉભું કરેલું નાટકીય મનોરાજ્ય નથી, પરંતુ પ્રત્યેક ભક્ત પોતાના પ્રભુને પોતે જીવ તરીકે જેવો સાચો છે તેવો સાચો જ માની ભાવના બાંધે છે, અને તે ભાવનાને અનુસાર અંતર્યામી પરમેશ્વર તેના ભાવને સિદ્ધ કરવા આવીભાવને પામે છે, એવું માનવામાં આવે છે. કલ્પનામાં કલ્પિત પદાર્થનું સત્યત્વ હોવુંજ જોઈએ એવો નિયમ નથી. ભાવનામાં ભાવનીય પદાર્થ વસ્તુ સત્ય સ્વીકારવામાં આવે છે અને જ્યાં ભાવનીય વસ્તુ પરમેશ્વર હોય ત્યાં તો તે ભાવના કરનારના ભાવને અનુસાર પ્રકટ થાય છે અને સામીપ્ય, સારૂપ્ય અથવા સાયુજ્ય અનુભવ થાય છે, એવું ભક્તિશાસ્ત્રનું મંતવ્ય છે. ભક્તિરસનો આલંબન વિભાવ કલ્પિત પદાર્થ નથી, પરંતુ પ્રમાણુમર્યાદાથી નિશ્ચિત થયેલો સાચો પદાર્થ છે. જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં જે જ્ઞેય બ્રહ્મ તે જ ભક્તિશાસ્ત્રના ભજનીય ભગવાન છે. વિચારભેદ માત્ર એટલોજ છે કે જ્ઞાન શાસ્ત્ર તે વસ્તુના આકાર વગેરેને માયામય માને છે, અને નિરાકાર વસ્તુ પરમ સત્ય છે, એવો નિશ્ચય કરે છે. ભક્તિશાસ્ત્રમાં ભજનીય

૪૦૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ઊવન.

વસ્તુ સાકાર અને સંગુણ ભાવે પ્રકટ થઈ શકે તેવી શક્તિવાળી છે, અને તે પ્રકટીકરણમાં ભક્તના અધિકાર અને બુદ્ધિસામર્થ્યનો નિયમ બળવે છે. ક્રાઇ પણ રીતે જ્ઞાનશાસ્ત્ર અથવા ભક્તિશાસ્ત્ર ભગવાનને કલ્પિત પદાર્થ માનતુંજ નથી. ઉલટું સંસારી સાચા દેખાતા સ્ત્રી આદિ પ્રેમનાં પાત્રો ભક્તિની દૃષ્ટિમાં કાલ્પનિક છે, અને પરમેશ્વર સ્વાભાવિક સત્ય છે એવું દૃઢ થયેલું હોય છે. જો શુદ્ધ ભાવનો અનુભવ નિરાલંબ હોય તો તેને ભ્રમ કહે છે. તે જો સાલંબન એટલે વસ્તુને લગતો હોય છે તો તેને સાક્ષાત્કાર કહે છે. આવા અનુભવ ભક્તોને થાય તે જો માનસશાસ્ત્ર પ્રમાણે ભ્રમ માનવામાં આવે અને કલ્પનાજ મનાય, તો જીવાત્માને થતો તેના કામક્રોધાદિ વિકારોનો અનુભવ પણ મિથ્યા માનવો પડે. જીવને પોતાના સુખદુઃખાદિ વિકારોનો અનુભવ જો સાચો ગણી શકાતો હોય તો ભગવદાવેશ વડે થતો તેના સંયોગના આનંદનો અનુભવ હોય તો પણ સાચો માનવો જ પડે. અમુક પ્રકારનાં ચિત્રો વડે સૌન્દર્યનો અથવા સંગીતનો અનુભવ લેવાતો નથી તેથી સૌન્દર્ય અને સંગીત નિરાલંબન ભ્રમ છે, એમ આપણે કહી શકતા નથી. તેમ જ ભગવાનનો ભાવજન્ય અનુભવ આપણને નથી થતો તેથી સર્વ ક્રાઇને પણ નથી થતો અથવા થાય છે તો તે કાલ્પનિક પ્રભુ ઉપર રતિ ઠાલવે છે એવું માનવું તે બુદ્ધિનું અદ્ભુત સાહસ ગણાય. પ્રભુને કાલ્પનિક માનવ્યમાં સર્વ આસ્તિકવાદનો અંત આવે છે; અને ભક્તિશાસ્ત્રને તિલાંજલિ જ આપવી પડે એવી સ્થિતિ ઉભી થાય છે.

હવે દયારામ ભગવાનને કાલ્પનિક માને છે કે સાચી વસ્તુ માની તેના પ્રતિ સખીભાવ દેખાડે છે એનો નિર્ણય તો તેના શબ્દદેહ વડેજ

આપણે કરી શકીએ. દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવનું કહેવું સત્ય છે કે દયારામનું સ્વરૂપ તેના અથોના આંતર અવલોકન વડે જ થઈ શકે, તેમાં જોટલી સાવધાનતા, તટસ્થતા અને વીતરાગપણું જાળવી શકીએ તેટલા અંશમાં આપણે તેની ખરી કદર કરી શકીએ,

દયારામના પોતાના શબ્દોમાં તો:—

“ રૂપ ગુણ દ્રવ્ય એ કારણ પ્રીતિ થવાનાં કહાવે
એ તણે વિકાર રહિત સહજ સ્નેહ તે શ્રીકૃષ્ણને ભાવે. ”

લૌકિક પ્રીતિ અને અલૌકિક ભગવાન પ્રતિનો સહજ સ્નેહ તદ્દન નિરાળી સ્થિતિ છે, વળી પોતાના આંતર અનુભવને તે નીચેની કડીઓમાં ચિતરે છે:—

“ મેં શ્રી કૃષ્ણુળ વર્યા, રાધિકેશ મેં શ્રી કૃષ્ણુળ વર્યા,
કલ્પ સારસ્વત પ્રકટ પૂરણ સ્વયમેવ—મેં શ્રી કૃષ્ણુળ વર્યા.
ત્રિગુણુપર પ્રધાન પુરૂષ કાગાક્ષર ઇશ,
સર્વશ્વર સર્વાત્મા કાણુ જોહને શીષ—મેં શ્રી કૃષ્ણુળં
મન કર્મ વચન ત્યાંહાં જન્મ ન તેમનો આધાર,
તેમને મંબધે શમે સહુનો સત્કાર—મેં શ્રી કૃષ્ણુળં
નિંદા નહિ સ્તવન અન્ય આશ નહિ ત્રાસ,
દેવ દેવી સરવ લહુ મુજ પ્રભુના દાસ—મેં શ્રીકૃષ્ણુળં
પુરૂષ એક દયાપ્રીતમ અવર સરવ વામ
ભજે વામ વામનું શું સરે કહો કામ ?—મેં શ્રી કૃષ્ણુળ ”

ભગવાનના આવા શુદ્ધ સ્વરૂપની જોને ઝાંખો થઈ છે અને જોને તે પ્રભુ વિના અન્ય કોઈ ખરો પુરુષજ દેખાતો નથી તેના સખી-ભાવને આપણે શુદ્ધભક્તિ ન ગણીએ ત્યારે આપણી પરીક્ષામાં તો

૪૦૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાંધનું આન્તર ઇવન.

ભાગ્યેજ કોઇ પાસ થઇ શકે. આ અનુભવ જણવનારી વાણી સ્વાભા-
વિક સ્ત્રી ઉપરના પ્રેમના મોહમાંથી પ્રકટ થયેલી જણાતી નથી.

દયારામના અંધનું પરિશીલન કરનારને તો પુષ્ટિ સંપ્રદાયના
સખીભાવ ઉપર અંધાયેલી ભગવદ્ભક્તિથી રંગાયેલું દયારામનું
ચિત્ર સમજશે, અને તે માત્ર પ્રણયકવિજ નથી, પરંતુ ભક્ત પણ છે,
એવા નિર્ણય ઉપર આવવાને બળવાન કારણો જડી આવશે.

અંતમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે હું પુષ્ટિ સંપ્રદાયનો નથી,
અને તેથી “ પુષ્ટિ પુષ્ટિ ” કરું છું એમ કહેવાનું કારણ પણ નથી.
મને તો દયારામમાં શુદ્ધભક્તિનો સ્પર્શ સમજાય છે, તેથી આ વ્યા-
ખ્યાનમાં મારાં કારણોનો નિર્દેશ કરું છું. વિશેષ પરીક્ષા, તો નવ
અભ્યાસક્રમ મારા કરતાં વધારે સારી કરી શકશે.

રા. નગીનદાસ ત્રિલોચનદાસ માસ્તર.

તે પછી રા. નગીનદાસ ત્રિ. માસ્તરે નીચેનું પ્રાસંગિક વિવેચન
કર્યું હતું:-

ભક્ત કવિ દયારામ કવિ ન્હાનાલાલ કહે છે તેમ, ગુજરાતી
ગરબીઓના રાજ્ય હતા. મધ્યકાલીન યુગને એક સીમાડે
નરસિંહ મહેતા ઉભા છે અને બીજે સીમાડે ભક્તિપ્રધાન કાવ્યમાં
એ આદિકવિની ભાવનાઓનાં પ્રતિબિંબો પાડતા દયારામ ઉભા છે.
વિવેચકોને જે કહેવું હોય તે કહે, પરંતુ હૃદયસ્પર્શી સાહિત્ય તો
સમાજ સ્વીકારી પોતાનું કરીજ લે છે. દયારામના ચારિત્ર્યની કેટ-
લીક વાતોને પ્રધાન ગણી તે સંબંધમાં તેમના દેહાંત પછીનાં થોડાંજ
વર્ષો પછીના સમયમાં કેટલીક ટીકાઓ કરવામાં આવી છે. આ

ટીકાઓ પરત્વેના અભિપ્રાયોમાં મતભેદ છે અને એનો નિર્ણય તો, દિવાન બહાદુર કેશવલાલે સૂચવેલા સંશોધનને પરિણામેજ અપાય. પરંતુ આ ચર્ચાને હું ધારું છું કે જોષ્ટએ તે કરતાં વધારે મહત્ત્વ અપાય છે. કવિના ક્ષર દેહ, તેના ચારિત્ર સંબંધની વાતો તેમના સમય માટે ઉપયોગી હોય, પરંતુ ભાવિ પ્રજાઓને તો કવિઓ, સાહિત્યકારો, અને મહાન પુરુષોમાં અક્ષર દેહ સાથેજ કામ હોઈ શકે, અને તેમની કૃતિઓનાજ ગુણુદોષની ચર્ચાની આવશ્યકતા રહે. આ ધોરણે કવિનાં કાવ્યો અને તેમાં રહેલો ભાવ એજ જોવાનું રહે છે. કવિ દયારામના ચારિત્ર્ય સંબંધે ગમે તેમ મતભેદ હોય પરંતુ સર્વે એકે અવાજે અને મુક્તકણ્ઠે સ્વીકારે છે કે એમનાં કાવ્યોની પ્રતિભા એટલી સુંદર અને ઝગઝગતી છે. ભાવનાઓના વહેણમાં વાચક અને શ્રોતાઓને ધસડી લઈ જવાની એમની શક્તિ એવી પ્રખળ છે કે જો એ કવિ આ યુગમાં હોત તો જરૂર ગુજરાતી સાહિત્યના ચિત્રપટ પર અતેરૂં ચિત્ર, અનેરી રેખાઓ દોરતે. કવિ ભક્ત કે પ્રણયી એ વિવાદ સંબંધી આ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે કવિ સંબંધી કુદરતી રીતે જે વિચાર તરી આવે છે તે ભક્તનો છે અને અહિં પ્રણયીનો કવિ વિષે વાત કરતાં સર્વદા “ભક્તકવિ દયારામ” એમ જોલાઈ જાય છે અને તેમના સંબંધમાં જનસમાજની માતપિતાની એ અચુક સાક્ષી ગણાય. કવિએ પ્રણયને માત્ર ભક્તિનો ઢોળજ ચઢાવ્યો છે એ વાત સ્વીકારવા જેવી નથી. કવિ પ્રણયી હતા, તો ભક્ત પણ હતા. ભક્ત ધણાજ વધારે હતા અને તેમનો પ્રણય ભક્તિથી પોષાયેલો હતો, ભક્તમાં વિરામ પામતો હતો. કવિએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં, નવાં નવાં રૂપો ઉમેર્યાં છે. અને ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસક્રમમાં નવી ભાતો પાડી

૪૦૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન

છે. વર્તમાનયુગમાંનું સાહિત્યવૈવિધ્ય એમનાં કાવ્યોમાં નહીં મળે તે તેનું કારણ એમની ભક્તિ પ્રધાનવૃત્તિ છે.

૨૧. રમણિક અ. મહેતા એ તે પછી નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કર્યું હતું:—

આજ કવિવર દયારામભાઈની જ્યંતિ છે. શા માટે આપણે મહાન પુરુષોની જ્યંતિ ઉજવીએ છીએ ? શા માટે બધાંની જ્યંતિ આપણે ઉજવતા નથી ? જે મહાજનોએ પોતાનાં અમર કાર્યથી મનુષ્ય જીવનને ઉન્નત બનાવ્યાં હોય; જે વીર નાયકોએ મનુષ્ય જીવનમાં વીરતા સીંચી હોય, જે કવિઓએ પોતાની રસ ભરી વાણીથી સમાજ જીવનના શુષ્ક પ્રાણમાં રસામૃત સીંચી પ્રપુલ્ક કર્યું હોય; જેમના વાગ્ વૈભવથી આપણા મનમાં મંગળ ભાવો ઉદય પામ્યા હોય તેવાઓની જ્યંતિ આપણે સામાન્યતા ઉજવીએ છીએ. રસિક કવિ દયારામભાઈ પણ એક તેવીજ વ્યક્તિ હતી.

કવિવર દયારામભાઈના જીવન સંબંધી હું આપની સમક્ષ કંઈ બોલવા ઇચ્છતો નથી. કેટલાક જનોએ તે વિષે ઘણુંય કહ્યું છે. ગુર્જર સમાજ કવિ દયારામભાઈના જીવનના અંશોથી હવે અજ્ઞાન નથી. ત્યારથી આપણે આંગ્રજ સાહિત્યના સંપર્કમાં આવ્યા અને તેમના સાહિત્યનો અભ્યાસ વધતો ગયો ત્યારે આપણે ત્યાંના સમાલોચકો કે રસ મીમાંસકો પાસેથી કાવ્યકૃતિને ઐતિહાસિક અને સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસવાની રીત તેમની પાસેથી અહણુ કરી. આ દૃષ્ટિબિંદુથી કાવ્ય કૃતિની તપાસ ભલે થાય, પરંતુ કાવ્યકૃતિનો નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આર્ય દષ્ટિને સર્વથા વિસારવી એ ઉચિત નથી.

કેટલાક જન એ ભક્ત કવિનાં કેટલાંક શૃંગારી કાવ્યોને લઈને તેમની સમગ્ર કૃતિને દોષજનક લેખે છે એ ઉચિત નથી. જ્યારે કેાઈ વાસ્તવ્યાલેખન (Realism) પર રુચિ ધરાવનાર નવલ કથાકાર પોતાની નવલ કથાના અધમ પાત્રોને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં આલેખે છે, અને તેમ કરતાં કદાચ ઔચિત્યનો ભંગ કરે છે તો તેનો એ દોષ વાસ્તવ્યાલેખનને અંગે ક્ષાંતચ્ચ ગણવામાં આવે છે. તો પછી કવિઓનેજ માત્ર દોષપાત્ર શા માટે ગણવા ?

જ્યારે નવલ કથાનું સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં નહતું ત્યારે કવિઓ વાસ્તવ્યાલેખન માટે શ્રીકૃષ્ણના જીવનના પ્રસંગોનોજ આશ્રય લેતા હતા, આ જૂની પ્રથા માત્ર આપણી માતૃભાષામાં છે એમ નથી. હિંદી, બંગાળી મારવાડી, મરાઠી, અને દક્ષિણની ભાષાઓમાં પણ આજ પ્રકાર દષ્ટિએ પડે છે. મહાકવિ સુરદાસે કૃષ્ણ જીવનને પોતાનાં મનોહર પદોમાં ગુંથ્યો છે. મિથિલની મંજુલ કાકિલ વિદ્યા પતિએ રાધાજીના વિરહને વર્ણવતાં મંજુલ મીઠી વાણીમાં પરાકાષ્ટા દાખવે છે; કેવળના કવિઓએ પણ શૃંગારના વર્ણન દ્વારા કૃષ્ણ જીવનનેજ આ લેખ્યું છે. શ્રીજયદેવની કામલ, કાંત પદાવલીનો વર્ણન વિષય શો છે ? શા માટે શ્રીકૃષ્ણ અને રાધાજીના પ્રસંગો એમાં અંચિત થયા, શા માટે સાયર નજર કનૈયાના જીવનથી એટલો મુગ્ધ બન્યો ? મને તો લાગે છે કે શૃંગારના વર્ણન માટે કૃષ્ણના જીવનનો આશ્રય લેવો એ એક પ્રચલિત પ્રથા હતી. વારં પણ કવિ પોતે આ સંબંધમાં શું કહે છે ?

જીવ, જાણીને લેને જર પ્રીત

જીગદીશ વિના નહી સારીઁ.

આના પર કંઈ લાખ્યતી જરૂર છે ?

૪૦૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

શ્રીદયારામભાઈનાં કાવ્યોની વિશિષ્ટતા-તેની ખાસ ખૂબી તેમાં રહેલા સંગીતના અંશને લીધે છે. કેટલાક જણ કવિતા અને સંગીત વચ્ચે કેટલેક અંશે સામ્ય છે તે તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. ગુજરાતના એક વિદ્વાન તો બંને વચ્ચે બહુજ અંતર માને છે, પણ આ કથન વાસ્તવિક નથી. હેઝલીટ કહે છે કવિતાની ભાષા સામાન્ય હોવા છતાં તેની વ્યક્ત થવાની શૈલિ સંગીતના જેવી છે. એક જણીતો વિદ્વાન મી. ડબ્લ્યુ. બી. યીટ્સ કહે છે કે.

Poetry is the utilisation of language as the handmaid of music.

આ વાદવિવાદમાં જવાનો અત્રે પ્રસંગ નથી. અસ્તુ.

અમુક ભાષાનું બંધારણ કોઈ અમુક ઢાળ કે લયને બહુ બંધ બેસતું આવે છે. બંગાળી ભાષાના ‘બાઉલેર સુર’ બીજી ભાષામાં ફીક લાગતા નથી. માંદની ખૂબી મારવાડી ભાષામાં જ માણી શકાય છે. કંજરી બિહારી બોલીમાંજ કર્ણ પ્રિય લાગે છે. કાફીનો ખરો સ્વાદ તો સીંધી ભાષાજ આપે છે. તેજ પ્રમાણે ગુજરાતની ગરબીઓ અગ્નેડ છે. ગુજરાતના રાસ અને ગરબાઓ કાનાં ચિત્તને રંજન કર્યાં નથી? “ગરબી એ ગુજરાતનું સ્વયંભૂ સંગીત છે, એમ નાનાવિધ રસદષ્ટિએ નિહાળતાં આપણા દેશે તો રાસનો રસ રાજવી છે એક અને અગ્નેડ વૈષ્ણવ કવિવર દયારામ”

એ ગુજરાતના મહાકવિ નાનાલાલનું કથન સર્વાંશે સત્ય છે. શ્રીદયારામભાઈની ગરબીઓ વિદ્યાપતિની મધુમયી લલિત કામલ કાંત પદાવલીનું સ્મરણ કરાવે છે અને તેના જેવીજ મધુર અને શ્રુતિ સુખા-

વહ છે. દયારામભાઈ ગરબીના સમ્રાટ છે. કાષ્ટએ કહ્યું છે કે: સોરઠ મીઠી રાગિણી મીઠા રાગ મલાર' આ સોરઠમાં દયારામભાઈ કહેતી બહાર ઉડાવે છે.

કામણુ દિસે છે અલખેલા તારી આંખમાંરે
ભોણું ભાંખમાંરે.....કામણુ.

તેજ પ્રમાણે.

તેં તેા ઘટ ઘટમાં ઘર કીધું વાલમ વરણાગીઆરે
લોચન મનનો ઝઘડો કાને સ્મરણુ નહિ હોય । એ પદની રમ-
ણીય તરંગો કાને મુગ્ધ નથી કર્યા ? વળી:

સામું જો નંદના છાગાળા, માડું ચિત્ત ચોરણુહારા.

ઓ વાંસલડી, વેરણુ ધર્મ લાગીશું પ્રજની નારને

તું જંગલ કાળે તણુ કટકો

રંગ રસિએ મૂક્યો રસ ચટકો.

અલિ એ પર આવડો શુ મરકો.....ઓ.

એજ રીતે વળી.

માનીતી તું છે મોહન તણી ઓ વાંસલડીરે

તુને બહાલમ કરે છે ધણું બહાલરે ઓ વાંસલડીરે

મીઠા આવડો શો શોર,

મોહો નંદના કિશોર

તાડું આવડું શું જોર

ભુંડી કાળજી મા કોર. ઓ વાંસલડી.

દયારામભાઈની કાવ્ય કૃતિમાં નટવરના સંગીતના મધુર અને મોહક અંશોને લીધેજ તેમની કૃતિ એટલી હૃદયરંજક નીવડી છે.

૪૧૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

કેટલાક પદોમાં ફરક કરે તેવો છેકાનુપ્રાસ કેટલાકમાં અમુક આંતરે પુનરાવૃત્તિ થતા કર્ણપ્રિય સ્વરો, કેટલાકની લય બહુ રંગક લાગે છે. તેમની કેટલીક ગરબીઓની લય એવી તો સુંદર છે કે માધુર્યનો પ્રવાહ મંદ અને પછી તરત વેગવાન બને છે. દાખલા તરીકે 'ગરબે રમવાને ગોરી નિસર્યાંરે લોલ' તથા 'આજ વૃંદાવનમાં થનકકાર થેઈ થેઈ. છેલ્લું તો એટલું મનોહર છે કે જીગર પર જાદુની અસર કરે છે.

દયારામભાઈની કવિતામાં વિરહની વેદનાનું દારુણ દુઃખ; મિલનને માટે આત્માનો પોકાર, દર્શનની તીવ્ર અભિલાષા, રમણીય તરંગમયતા, પ્રેમ ભક્તિનો ઉછળતો પુવારો, સંગીત સોહામણી વાણી. વિસ્તારની જરૂર નથી. કવિશ્રી દયારામભાઈની જ્યંતિ ઉજવવાને માટે ખાસ પ્રયત્ન ભાઈ નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ કરે છે એ માટે તેમનો તેમજ આજના પ્રમુખ રા. રા. કૃષ્ણલાલભાઈનો આભાર માનવો ઘટે છે.

તે પછી પંડિત લાલને જણાવ્યું કે:-

ભક્ત કવિ દયારામ વિષે લાલને આજે વધુ જાણવાનું મળે છે. આજે પ્રકાશ વ્યાખ્યાનકારે નાખ્યો છે, એ ઉપરથી એ ભક્ત કવિના ઉપર પ્રેમની ઉમિંચો પ્રગટતી હોય એમ જણાય છે.

ભક્તિ એ પણ પ્રભુને ઓળખવાનો, તેમનો અનુભવ કરવાનો માર્ગ છે અને જે જે અંશે મનુષ્ય પ્રભુને ઓળખે છે એમની સાથે પોતાનું જીવન જોડતો જાય છે, તેમ તેમ મનુષ્યની ઉન્નતિ થતી જાય છે.

જે ધર્મ માર્ગમાં લાલને અવતરણ છે એ લોકોની જાણ પ્રમાણે વૈરાગ્ય પ્રધાન છે, અને મને પણ એવુંજ જણાયું છે. પ્રભુ

વિના સર્વ ત્યાજ્ય છે એવી ભાવનાની પુષ્ટિ જૈન ધર્મ સારી રીતે કરતો હોય એમ જણાય છે. તથા ભક્તિ વડે પણ તિર્થકરત્વ પમાય છે એવા જૈન ધર્મમાં અણુમોક્ષાં રાવણાદિનાં ઉદાહરણો મળી આવે છે પ્રભુ સાથે તન્મય થવાનો અને પોતાના દેહભાવ ભૂલવાનો ભક્તિ એ સરળમાં સરળ ને ઉંચામાં ઉંચો માર્ગ છે.

અમેરીકામાં એમર્સનનો અભ્યાસ કરતાં અને તેમનું શિક્ષણ લેતાં અને આપતાં સ્પષ્ટ થયું હતું કે પ્રેમ (Love) કર્મ (Life) અને જ્ઞાન (Light) ને જે જે અંશે વધારે છે તે તે અંશે મનુષ્યનું જીવન અને જ્ઞાન પણ વધતું જાય છે. એમર્સન Friendship નામના નિબંધમાં ભગવદ્ગીતાના ભક્તિ યોગની શ્રેષ્ઠતાને એક વાક્યમાં આ પ્રકારે સમાવે છે એટલે કે Yur intellectual and active powers go hand in hand with your affection.

મનુષ્યના પ્રેમના ઉદાહરણ ઉપરથી પ્રેમ આપણને જ્ઞાન અને કર્મમાં કેવો નિપુણ કરે છે, તે હવે જોઈએ. એક મનુષ્યની પહેલાં જ્યારે ઝોળખાણ થાય છે, અને ઝોળખાણ થયા પછી જેમ જેમ તેમનો પરિચય વધે છે તેમ તેમ આપણી તેમની સાથે પ્રીતિ થઈ મૈત્રી બંધાય છે અને પ્રીતિ થયા પછી જ્યારે પ્રેમ ઉદ્ભવે છે, ત્યારે મિત્ર એ સુહૃદ ને દીલોજ્જન થઈ રહે છે. દીલોજ્જની એજ સાચી ભક્તિ છે.

જે આપણો સુહૃદ હોય તેને માટે આપણે શું ન કરીએ ? આપણા સુહૃદત્વની સાથે આપણી કર્મશક્તિ ખીલે છે. કારણકે સુહૃદ આપણાથી શી વસ્તુ છાની રાખી શકે ? એટલે કે આપણને તેનું જ્ઞાન પણ આપણી ભક્તિના પ્રમાણમાં થાય છે. આમ ભક્તિ

૪૧૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

એ જ્ઞાન અને કર્મને વધારે છે. મારે ભક્તિમાં જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ સમાવેશ પામે છે.

The Scholar sits down to write and all his years of meditation do not furnish him with one good thought or happy expression; but when he begins to write a letter to his friend, troops of gentle thoughts invest themselves on every hand with chosen words.

જે પ્રભુને સેવ્ય ભાવે સેવક થઈને સેવે છે તે પ્રભુનો સંસારમાં (વાઈસરોય) પ્રતિનિધિ છે, જે પ્રભુને પિતૃભાવે પૂજે છે તે પ્રભુનો યુવરાજ heir-apparent છે અને જેમ જેમ યુવરાજ પોતામાં પોતાના ગુણો વિકાસતો જાય છે, તેમ તેમ તેનામાં રાજ્યગાદિ ઉપર બેસવાને યોગ્યતા વધતી જાય છે અને તેવે પ્રકારે સાશ્વત મુક્તિને યોગ્ય થતો જાય છે.

ગુજરાતી ભાષાભાષીને ભક્તિદ્વારાએ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉત્તમ આદર્શ ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈ દેખાડે છે.

પ્રમુખશ્રીનો ઉપસંહાર.

ભાષણોને અંતે ઉપસંહાર કરતાં દિ. અ. કૃષ્ણનાથ મો. ઝવેરીએ કહ્યું કે.

શરૂઆતમાં મેં કહ્યું કે નર્મદાશંકરભાઈ જેને અડે તે સોનું થઈ જાય છે. એમનું ભાષણ સાંભળી તમને લાગ્યું હશે કે સોનું તો તે મુજબ એમણે આપણને આપ્યું, પણ તે સોએ સો ટક્યું તે નિર્ભીજ.

દયારામનો શૃંગાર સમજવાની એક ખરેખરી કૃતિ એમણે આપણા હાથમાં મૂકી છે, અને તે પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતોનું એમણે જે સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવ્યું તે ઉપરથી ગરબીઓનો શૃંગાર કેવા ભાવથી લખાયો છે, તેની ઝટ સમજ પડી જાય છે. જે વ્યક્તિ માત્ર સામાન્ય જ્ઞાનવડેજ અને સાધારણ માણસોમાં સામાન્ય જ્ઞાનજ હોય—દયારામની ગરબીઓનું તોલન કરે તેને એ માત્ર સંસારી લીલાનું વર્ણન લાગે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાંતો વડે જે એ ગરબીઓ સમજવા પ્રયત્ન કરે તો તેના ખરા સ્વરૂપમાં તે સમજાય. આવાં અમૂલ્ય ભાષણ માટે રા. નર્મદાશંકરનો આપણે ઉપકાર માનવો ઘટે છે. અન્ય વક્તાઓનો પણ—આભાર માનું છું. ખાસ લલિતજનો કે જેમણે બહુ રસ લઈ દયારામનું પ્રખ્યાત કાવ્ય—“ જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે—” એવી રૂઢી રીતે ગાઈ સંભળાવ્યું કે દયારામ પ્રત્યે આપણા મોહને વધવાનો અવકાશ હોય તો તે વધે.

દયારામની વિશિષ્ટતા.

તા. ૧૪-૬-૨૬ શનિવારે સાંજે ૬ વાગે પ્રેમાભાઈ હોલમાં શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભાના આશ્રય નીચે સ્વ. કવિ દયારામની ૧૫૩ મી જયંતિ શ્રી. દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પ્રમુખપદે ઉજવાઈ હતી. ભાઈઓ અને ખહેનોએ મોટા પ્રમાણમાં હાજરી આપી હતી. શરૂઆતમાં પ્રાર્થના થયા બાદ શ્રી વસંતરાય શાસ્ત્રીએ મંગલાચરણ કર્યું હતું. શ્રી. કેશવલાલ ધ્રુવે જણાવ્યું હતું કે જ્યંતિ એટલે જીતી ગયા તેના જય ગાવા- જગતના ઉદ્ધારકા, પય-

૪૧૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ગંબીરો, યુગપ્રવર્તકો, કવિઓ બધા દુનિયાને છરી ગએલા હોય છે. કવિ દયારામે મનુષ્યજીવન દ્વારા સ્વર્ગ અતાવ્યું છે. પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ, ઉતારતાં ગીતો તેમણે ગાયાં છે. દયારામનાં કાવ્યોમાંથી અનેક જાતની પ્રેરણા મળી શકે તેમ છે. તેઓ નીતિ અને સહભાવનાના પ્રચારક હતા. તેમનાં કાવ્યોમાં ધણું ઉંડું તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે; છતાં તે સરળતાથી સમજાય તેવાં છે. આપણે તો અહીં તેમનાં ગુણાનુવાદ કરીએ છીએ.

વિલાયતમાં જ્યન્તિ કેમ ઉજવાય છે? એક મહાન લેખકના સ્વર્ગસ્થ થયા પછી તેની સંધળી કૃતિઓનો અભ્યાસ થાય છે. આ અભ્યાસ કરનારાઓની એક સંસ્થા સ્થપાય છે, તેઓ તેમના વિચારોનો પ્રચાર કરે છે અને તેમાંથી અનેક પ્રેરણા મેળવે છે. આપણે તો એક જ દિવસે કવિના ગુણગાન કરી છૂટા પડીશું, પણ વિલાયતમાં કવિઓનાં ગુણગાન બારે માસ થાય છે. હજુ આપણે જન્મિતને પહેલે પગથીએ ચઢીએ છીએ. વિલાયતની પ્રજાની જેમ આપણે જન્મિતોને વિશાળ સ્વરૂપમાં ઓળખવાની જોઈએ.

શ્રી. જેઠાલાલ ગોવર્ધનરામ શાહે જણાવ્યું હતું કે અત્યારે તો નવો જમાનો પ્રવર્ત્યો છે, આજના યુગનો પૂછશે કે તમે આટલા જુના કવિને કેમ સંભારો છો? પણ કવિઓના કૃતિઓ તો હજારો વર્ષો સુધી અમર રહે છે; એ કૃતિઓ જુની થતીજ નથી, એટલું એનામાં જીવન તત્ત્વ રહેલું છે. કવિ દયારામ તો પૃથ્વીને પાટલે અમરતા મૂકી ગયા છે. આજના યુવકો જુના કવિઓની કૃતિઓની અવગણના કરતા હોય તેમ લાગે છે. તેઓ તો હવે ઇશ્વરની ભાવનાને તરછોડવા લાગ્યા છે. હું યુવકોને કડીશ કે તમે ભલે નવા વિચારો

ધારણ કરો, નવાં પુસ્તકો રચો, નવી સ્મૃતિઓ રચો પણ ઇશ્વરની ભાવનાને અવગણશો નહિ. જુના વિચારો મરતા જાય છે, નવા વિચારો સર્જાય છે તે માટે મને વાંધો નથી પણ ઇશ્વરના અસ્તિત્વને યુવકોએ ફગાવી દેવા તૈયાર થવું ન જોઈએ.

ભારતની સંસ્કૃતિ ધર્મથી અંકિત છે. માટેજ આપણા જૂના કવિઓએ ધર્મના વિષયનાં કાવ્યો રચ્યાં છે. કવિ દયારામે તે પ્રચલિત કાવ્યોનું અનુસરણ બહુજ સુંદર રીતે કર્યું છે, માટે આપણે તેમને હજુ પણ સંભારીએ છીએ; વિશેષમાં ગુજરાતે તે કવિને ઘણો અન્યાય કર્યો છે તેથી જ્યાં સુધી તે ઋણ આપણે પૂરે પૂરું ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સહિત ભરપાઇ કરી શકીએ નહિ ત્યાં સુધી આપણે તે કવિની જયન્તી ઉજવવી જ જોઈએ.

કવિ દયારામની કવિતા સરોવરના નિર્મળ જળ જેવી છે. એ સૌમ્ય અને મીઠું જળ છે, જેમ જેમ તેનું પાન કરીએ તેમ તેમ વિશેષ પાનની ઇચ્છા થાય. પીતાં તૃપ્તિ ન થાય; યુગપ્રવર્તક કવિઓની ધર્મભાવના તે વખતની પ્રજા ઉપર ઉંડી છાપ પાડે છે. દયારામની ગરબીઓમાં જે શૃંગારની ભાવના છે તે સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોવી જોઈએ. યુવકોને મારી વિનાંતિ છે કે જૂના કવિઓને તરછોડશો નહિ. તેમના ગુણોનો ઉંડો અભ્યાસ કરજો અને ગુણુગ્રાહી થજો.

નરસિંહ મહેતાનો અવતાર.

શ્રી. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરીએ જણાવ્યું હતું કે દયારામ નરસિંહ મહેતાના અવતાર હતા; અધુરી રહેલી કૃષ્ણભક્તિ તેમણે દયારામનું રૂપ લઈને પૂરી કરી હતી.

૪૧૬ ભાક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું અન્તર જીવન.

ગુણગ્રાહી થાઓ.

પ્રમુખે ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું હતું કે કવિઓનાં અંગત જીવનમાં ન ઉતરતાં આપણે તેમની કૃતિઓનો અભ્યાસ સહૃદયતાથી કરવો જોઈએ. દયારામનું જીવન કેવું હતું તેની સાથે તેવી વાતો આપણને ન ગમતી હોય તો—નિસબ્બ ન રાખવી. મીલ્ટનનું જીવન અમુક જાતનું હતું એમ કહીને ફટલા પેરેડાઈઝ લોસ્ટ નથી વાંચતા ? દયારામે ગોપી રૂપે કૃષ્ણભક્તિ ગાઈ છે. દયારામને શ્રીકૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર પણ થયો હતો. તેમને સ્વપ્ન આવ્યું હતું અને તેમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે તું ગોપી છે. દયારામે અનુભવમંજરીમાં ખોતાના જીવનની થોડી વિગત કહી છે. કપૂરની ડાબલીમાં ઘણાં વર્ષોથી રહેલું કપૂર અત્યારે ઉડી ગયું છે. એમનું જીવન કપૂર જેવું હતું. તેમને જેવું જોઈએ તેવું તત્ત્વજ્ઞાન કવિનાં ગીતમાંથી મળી રહે તેમ છે. કવિના સાહિત્ય જીવન અને અંગત જીવન બન્નેને એક ન કરતાં કવિની કૃતિઓમાં જીવન ક્યાં છે ? રસ ક્યાં છે ? પ્રસાદ ક્યાં છે ? ઓજસ ક્યાં છે ? તત્ત્વજ્ઞાન ક્યાં છે ? એજ તમારે જોવાનું છે. એ કૃતિઓની ઉજ્જવલતામાં બને તેટલું અવગાહન કરવું જોઈએ; તોજ તમે ખરા ગુણગ્રાહક બની શકશો.

ત્યારબાદ પ્રમુખે શ્રી. પુષ્ટીમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસભા જે આ જયન્તિનો પ્રબંધ કરે છે તેનો સભા તરફથી આભાર માન્યો હતો.

બાદ શ્રી શાસ્ત્રીએ પ્રમુખનો ઉપકાર માન્યો હતો, અને સભા વિસર્જન થઈ હતી.

વિશ્વવાહ્યમયમાં દયારામભાઈનું સ્થાન.

(એક તર્જનીનિર્દેશ)

લેખક: (ડૉ. મંજુલાલ જ. દવે. એમ. એ. પી. એચ. ડી. લીટ)
જે કવિવરના કવનના પાંચપાંચ દલદાર અંથો પ્રસિદ્ધ થઈ રહે અને જેના નામ પર સારી ય “નર્મદા” અને ગુજરાત મહાગુજરાત તેમ ઉત્તર હિંદના પ્રદેશો પ્રાણ તેમ પાલવડો પસારી રહે, તે કવિ-વર વિશ્વવાહ્યમયમાં કીચું સ્થાન વરે છે તે જોવું એઓશ્રીની જ્યંતીને દિને અસ્થાને તો નહીંજ ગણાય.

સૃષ્ટિનાં મંડાણથી તેમ સંસ્કૃતિની માનવ સમાજમાં સંસ્થાપના થઈ તે કાળથી મનુષ્યે ‘એક’ અને ‘અનેક’ One and the Multiple વિષે અનેકવિધ વિચારણાઓ વિચારી છે, પૂર્વ તેમ પશ્ચિમના કવિઓ તેમ ક્ષિલસુદેઓ વારંવાર એક તેમ અનેક પ્રત્યે પોતાની ભાવના દર્શાવી છે; એકને વા અનેકના પોતાના રસની કવન તેમ જીવન સમસ્તની વંદના સમર્પી છે. કોકળ આમાં એક તેમ અનેકની એકવાક્યતા, તેમનો સમન્વય, તેમનો બન્નેનો એકીભાવ સિદ્ધ કરવા સમર્થ થયેલ છે. બ્રહ્મ એકજ સત્ય અને જગત્ કંઈજ નહીં, ક્ષણભંગુર, ચલિત, અનિત્ય અને અસત્, એવી એક બાજુએથી દલીલ થઈ રહે છે, જ્યારે બીજી બાજુએ બ્રહ્મ સત્ય અને બ્રહ્મભાવ પીતું જગતે સત્ય, એકે સત્ય અને એકમાંથી ઉદ્ભવેલું અનેકે સત્ય એવી માન્યતા બંધાણી છે. જે કવિ ચિન્તકોએ જગતને અસત્ ગણી કીધું છે, અને તેની જગતથી, બ્યવહારથી, સંસાર ભાવચક્રી, વિમુખ થવાની, વૈરાગ્ય સેવવાની સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરવાની, મનુષ્યને પ્રેરણા

૪૧૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

પાઠ છે, તેમનો એક નોખો વર્ગ પાડી શકાય. “એક” એકલુંજ સત્ય અને તે વિનાનું બીજું સઘળું “અનેક” અસત્ અને મિથ્યા એવી ભાવનાને અંગ્રેજીમાં બ્રહ્મની દષ્ટિથી Monism absolute તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે જગત્ની દષ્ટિથી Negation Mysticism એ નામે જણાવાય છે. બ્રહ્મ એકજ ખરું અને સારૂં જગત્તંત્ર, સ્ત્રી બાળક ઇલાદિ જીવન વ્યવહાર, સામાજિક ધાર્મિક રાજકીય શિક્ષણ વિષયક ઇલાદિ સૌ સાંસારિક સંચલનો એ જગત્ વ્યાપારનાંજ મૂલમાંથી પ્રકટ થયેલ હોય મિથ્યા-માયા એવો એક પ્રેરણાભાવ આ ઉપર કહી તે દષ્ટિમાં સમાયેલ જણાય છે. આથી ઉલટું કવિચિન્તકોએ જગતને સત્ ગણ્યું ગણાવ્યું છે, જગત્ વ્યવહારથી જરીય વિમુખ ન થવા સૂચવ્યું છે, તે વ્યવહારનાં સૌ સંચાલનોને ક્રિયાપ્રક્રિયાઓમાં રચ્યાપચ્યા હોવા છતાંય તે સૌને વિશેષ ભાવે જોવાની વિશેષ શાગવતી દષ્ટિથી નિહાળવાની, ભાવના ઉચ્ચારી છે, તે સર્વમાં એતપ્રેત એવા પરમેશ તત્ત્વને પિછાનવાની જે મહદસંવેદના જગવી છે, તે ભાવનાને, તે સંવેદનાને અંગ્રેજીમાં Modified Monism અથવા Affirmation mysticism એ નામે દાખવી શકાશે. કારણ બ્રહ્મ એમાં નિર્ગુણ ન છતાં સગુણ સ્વરૂપે ઉભેલ છે, અલખત્ તે એક ને અવિનાશી તો છેજ. અને સારાય જગતનાં, તેના પ્રત્યેક વાણા ને તાણામાં તે આવાસ્ય છે, વિરાજમાન સુશોભે છે. આથી આમાં જગતનું મિથ્યાત્વ તેમ માયા વાદ પ્રવેશી નથી શકતાં.....

હું ભૂલતો ન હોઉં તો આ બંને ભાવો પત્રિમ પૂર્વના અતિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વિદ્યમાન છે; અને પૂર્વમાં જેમ શંકર તથા રામાનુજમાં તે અતિપ્રકટ ને બ્રહ્મવત્તર દીપે છે, તેમ પત્રિમમાં સોક્રેટીસ,

પ્લેટો પ્લોટીનસ અને અંતે ટોમસ એક્વીનોમાં તે સવિશેષ સુંદર સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. કેવળ ગુજરાતની જ દષ્ટિએ નિહાળીએ તો દ્વિતીયાના સાહિત્યનાં સંસ્કૃતયુગ (પશ્ચિમમાં ગ્રીક તથા લેટીન યુગ) સમ્યો અને ભાષાયુગ (અર્વાચીન ભાષાઓ પૂર્વ તેમ પશ્ચિમની) પ્રવર્ત્યો ત્યારથી જ ઢાક આ બે પ્રકારનાં નિરાળાં બહેણુ પૃથ્વી સમસ્તના વાહ્મયમાં વિસ્તારમાં જણાઇ આવે છે. જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યપ્રધાન સંતજનો કવિ તેમ તસ્વગીતું એક જુથ, અને તેમણે પ્રકટ કરેલ નિજ નિજ ભાવનાઓ તેમ સંવેદનાઓ.

પહેલા જુથે એકજ સત્યઃ બીજાએ એક તથા અનેક ઉભય સત્ય એમ પૂકાર્યું. અને એ દ્વારા કૈવલાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત, શુદ્ધાદૈત, દૈતાદૈત. અને દૈત વગેરે વગેરે મતપ્રદર્શનો આદર્યાં.

“ગીતાના ગાનારા મહારાજે” આ સર્વ મતોને પેતાગાં સંકળ્યાઃ અને જ્ઞાન તથા ભક્તિને, પ્રેમ તથા વૈરાગ્યને, બન્નેને પેતામાં સમાવ્યાઃ ગુજરાતમાં અને સારાય હિન્દમાં આ ભાવ ભાગવતધર્મરૂપે વર્ણવાયોઃ અને વલ્લભમતરૂપે તે પ્રસિદ્ધ થયો.

નરસિંહ, મીરાં ને દયારામ. ગુજરાત-મહા ગુજરાતના ભાગવત ધર્મના પરમ પ્રણેતાઓ-વિરલ ગાનારાઓ ગણી શકાયઃ અને તેમની નવધા ભક્તિ તેમ તેથી પરની પરમ અહ્ભુત ને પરમ અનનુભૂત દશમી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ તે વલ્લભમતના પુષ્ટિસંપ્રદાયને અવલંબતી કહી શકાય. અહીં શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ રૂપે-વિશ્વવંદ્ય સાકાર નિરાકાર (Spirit-Person) રૂપે પ્રકટે છે, અને હરકોઈ માનવ ભક્ત (સ્ત્રીપુરુષ, બ્રાહ્મણ ભંગી સર્વ) તેના સાન્નિધ્યમાં ઉભી, તેને પ્રેમભાવે બની, તેનાં દર્શન, તેનાં શ્રવણ, તેનાં કીર્તન ને યશગુણ રટણ આદરી રહે છે. તેની સાથે, ગુજરાતનાં એક નવયુગનાં કવિ-ચિત્રી ગાય છે—

૪૨૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર જીવન.

“હારે, કોક ઓથેથી વિશ્વને હુલાવતો:
જીવન મૃત્યુનો જૂલો જુલાવતો:—”

એવાની સાથે પરમ અલક્ષ્ય એવું રસનું, પ્રેમનું, સખ્ત તેમ સાયુજ્ય માણી રહે છે. અને અંતે અતુર્ધામુક્તિથી પરની તાદાત્મ્ય મુક્તિની વાંછના આત્માને અંતરતર અંતર સંગ્રહી રહે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ જેને ભક્તિ મીમાંસકો ‘ઉત્તમા સહજાખ્યા’ એ નામે વધારી લે છે તેવી સહજોપલખ્ય પરમાત્મા પ્રાપ્તિને તે વરી રહે છે. આ સ્થિતિમાં ભક્ત તથા ભગવાન અન્યોન્યના સુહૃદ્ સમાશોભે છે. પરસ્પરના સખા સમા:—અને ગીતાજીની વાણીમાં ભક્તજન ગાય છે કે: પ્રિય: પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોદુમ્ । અને ભગવાન પોતે પ્રત્યુત્તર દઈ રહે છે કે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે

આટલા પ્રસ્તાવ પરથી આપણને પ્રતીત થઈ રહે છે કે દયારામભાઈના જીવન તેમ કવનના આજ એક પ્રધાન સૂર હોઈ શકે છે. પ્રેમ અને ભક્તિ: કારણ એજ પ્રધાનભાવ સર્વ કોઈ ભાગવત ધર્મનાં લાડિલાઓએ જગતને સમર્પેલ છે; પશ્ચિમ તેમ પૂર્વમાં. સારાય મધ્યયુગ (Middle Ages) યુરપમાંય અનેકાનેક ઓલી-આઓ, સુફીઓ, ભક્તજનો, સન્તો ને સન્તનીઓ થકી સભર ભર્યો પૂર્યો છે, અને અહીં પણ પૂર્વે હિંદમાં ચંડીદાસી વિદ્યાપતિ તેમ પાછળથી ચંતન્ય, ઉત્તરમાં સુરદાસ, તુલસીદાસ, કબીર ઉપરાંત રામાનંદ, નાનક ને દાદુ, દક્ષિણમાં તુકારામ ને નામદેવ અને પશ્ચિમમાં ઉપર કલ્યું તેમ નરસિંહ, મીરાં તથા દયારામ અને અત્યારના નવ-યુગના ભોળાનાથભાઈ તથા કવિ ન્હાનાલાલ ને ખખરદાર પણ.

આમ છતાં ખરેખરો સાચ્યામાં સાચો તો એકજ કવિ ગાયક અત્યારના સમસ્ત પૂર્વને આવરતો દષ્ટિએ પડે છે; અને તે રવીન્દ્ર

નાથ ટાગોર. ભાગવતધર્મનો ઉંડેરો પ્રણેતા અત્યારે આ કવિને કહી શકાય. બ્રહ્મ ધર્મની છાયા તળે ઉછરેલ, ઉપનિષદનાં અમૃતપાન પીધેલ ને પચવેલ, આ કવિતત્ત્વજ્ઞ ઉચ્ચોચ વૈષ્ણવધર્મનો આણુ પ્રવર્તાવનાર તરીકે આપણી સમક્ષ ઉભે છે.

“He is the first among our saints who has not refused to live, but has spoken out of life itself and that is why we give him our love”

તે જગતને મિથ્યા નથી માનતાં, તે માયા વાદને નથી પિછાનતા; તે વૈરાગ્યને નથી લેખતા; તે સર્વેશ્વરવાદને પિછાને છે; તે પ્રભુને તથા પોતાને પરસ્પરના સુહૃદ્સમા ઓળખાવે છે; પ્રિય તેમ પ્રિયાસમી અન્યોન્યની પ્રશંસા તેમ કીર્તિ બહુલાવી રહે છે; સારીય તેમની “ગીતાંજલી” દયારામભાઈના “રસિકવલ્લભ” ની જેમ આજે ભાગવતધર્મને ઉકેલતી દીપી રહી છે.

આજાજ સખા વા સખીભાવે પરમ પુરુષને સુદીઓએય સ્વીકારેલ ફારસી તેમ આરબી વાહ્મયમાં પ્રત્યક્ષ છે. જેમ નારદે તેમના ભક્તિસૂત્રમાં, ને ગોપીગણોએ તેમના જીવનના પ્રત્યેક નાના મોટા વ્યાપારમાં સ્વીકારેલ છે તેમ. આજ સખા વા સખીભાવે પશ્ચિમનાં સાહિત્યમાં “Bean Eternal” ની ભાવના ગોચર થાય છે; અને ભક્તગણો ભગવાન ઇસુની Eternal Brides રૂપે પ્રકાશે છે. મીરાંરાણી કહેતાં તેમ એકજ પુરુષ સારીય સૃષ્ટિમાં ને વિશ્વવિશ્વાન્તરમાં હોઈ શકે છે; બીજાં સર્વ તેની આગળ સ્ત્રીજન છે, ભક્ત જન છે, સખીજન છે. અને દયારામભાઈ પણ પોતાને “પ્રીતમસખી” રૂપેજ વારંવાર કાં નથી ગાઈ રહેતા ?

ત્યારે દયારામભાઈનું અક્ષર જ્યંતીગાન તો આજ એક હોઈ શકે છે જે દુર્બોધ છે કારણ જે કેવળ સ્વાનુભવગમ્ય છે: આ ગાન

૪૨૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

તે “પ્રેમગાન” છે—પરમ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ગાન છે, ઉત્કૃષ્ટ “પ્રેમ પરબ્રહ્મગાન” છે. આથી તે ગાય છે.

“ ઓધવજી છે અળગીરે, વાત એક પ્રેમતણી,
કાઈ અનુભવી જાણે મે, કહેતાં તો નાવે બણી: ”
અને આગળ ચાલતાં એજ ‘ગરબી’માં તે જણાવે છે.

“ છે અગમ પંથ સ્નેહનો રે; ઓધવજી તે નથી દીઠો ”

“ ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોઠે રે; જોગ પણ છે મીઠો ”

અસ, આ ઉપલી જેજ પંક્તિઓમાં સાર્ય આપણને દયારામ-ભાઈ વિષેનું—તેમના જીવન તેમ કવન સંબંધીનું જ્ઞાન મળી રહે છે. તેમની પ્રેમભક્તિની ઉચ્ચ મીમાંસા અહીંજ તેના સાચા સ્વરૂપમાં સાંપડી રહે છે. તેમના પ્રખર Affirmation Mysticism ની સઘળી ભાવના એમાંથી વ્યક્ત—સુવ્યક્ત થઈ એ તો તે કહે છે તેમજ વ્યક્ત—સુવ્યક્ત થઈ રહે છે; એ તો તે કહે છે તેમ “પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ” તેણે નથી પિછાન્યો તેનેજ જ્ઞાનનો ને યોગનો, વૈરાગ્યનો ને ત્યાગનો માર્ગ સોંધો ને મીઠો લાગે છે. અગમ્ય પ્રેમપંથના જાણુણુહારને તો તેજ એક સર્વોપરિ માર્ગ છે એમ પ્રત્યક્ષ થઈ રહે છે. અને આ કાળે જેમ ઇટાલીન મહાકવિ ડેન્ટીને સંવેદન થયેલ સ્વર્ગસદનમાં પોતાની પ્રિયતમા બીએટ્રીસની સાથે સોલ્લામ ઉભતા ને આનંદતા, કે તે ભવ્યદિવ્ય પ્રીતિપાત્રના પ્રત્યેક રસસ્મિત વડે પોતે અધિકાધિક સઘન ને સમૃદ્ધ બની રહે છે. અનેરાં સંસિદ્ધ ને શિવત્વમને વરી રહે છે મુક્તિદાદર્શનને નિઃશ્રેયસ કલ્યાણને દેહાત્મ વધાવી રહે છે, ને એ રીતે પોતે પણ બ્રહ્મના સવિશેષ નિકટતર ને નિકટતાર થઈ રહેલ છે, તેમજ દયારામભાઈને સર્વનિજ પ્રેમભક્તિના ગાન ગાતે ગાતે થઈ રહેલ છે. અગમ્ય પ્રેમના પંથમાં તે પોતાના પ્રાણુ સખાને નિમંત્રી રહે છે, ને પૂકારે છે કે:-

“ તે તો અચળ અમારું રે ચિત્ત રસિયામાં રમે ” રસશક્તિ ને રસોદ્યોધક શક્તિની મંત્રણા આથી વધુ સરસ અન્યત્ર મળી શકશે ખરી ? “ I have found the Living God ” એ રૂપની પશ્ચિમના પૂર્વના mystics ને અનુભવતાં પ્રેરણાળ ઉપલી દયારામ ભાઈની પંક્તિમાં પ્રકટ નથી થતી શું ? અને અહીં હું ને તુંના ભેદ મળી જઈ ભક્ત તથા ભગવાન એકને અભેદ રૂપે દીસતા નથી શું ?

આવોજ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યેક સાચા પ્રેમીને પ્રણયીને, ભક્તને, સુપ્રીને અહીંજ આ જગતમાં, પરમ પરમાત્માએ નિજ વિભૂત અંશ વડે પ્રકટાવેલ આપણા સુસુન્દર ને સુખ કુંજરૂપ પૃથ્વી ગ્રહપરજ, કાં નથી થતો ? પ્રત્યેક પરમાત્માના લાડિલાને તેના સાચા સંતજનને તેના સન્નેડ સખાને સુહૃદરૂપે રમતા “સત-સંગી”ને આવોજ પરમ પ્રેમારૂપ અનુભવ કાં નથી પ્રકટતો ?

ભક્ત કવિ શ્રીદાદુના ભજનમાળા (Psalms of Dadu) ની પ્રસ્તાવનામાં ડો. એનીબ્રીસાન્ટ જણાવે છે તે સત્યજ છે કે :

Bhakti is a World Message that need no translation, when heart speaks to heart Like music, its tones do not require words, and like the music of the German, the Italian, the Greek Church, it appeals to the highest, the purest emotion, the cry of the embodied spirit the Spirit Universal, “I am self.”

આ દષ્ટિથી વિચારતાં આપણને સહજ દયારામભાઈનું સ્થાન વિશ્વવાહ્મયમાં ક્યાં છે તે સુલક્ષિત થયા વિના ભાગ્યેજ રહી શકશે ધતિ શમ.

‘ ગુજરાતી ’ તા. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬

૪૨૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ઇશ્વર મહાન્ જાદુગર છે !!

(લેખક:—રા. વસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી)

ગુર્જરસાહિત્યને ખીલવવામાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર ભક્ત કવિઓજ છે એમ તે સાહિત્યના અભ્યાસીને નિશ્ચય થાય છે. વસ્તુતઃ જેનું હૃદય ભક્તિરસથી અજ્ઞાત હોય છે, ઇશ્વર ઉપરના ગાઢ સ્નેહથી અપરિચિત હોય છે, તે હૃદયમાંથી ઉદભવેલું કવન ચિરસ્થાયિ અને જનમતોહારિ હોતું નથી, એ નૈસર્ગિક નિયમજ છે. આઘકવિશ્રી ભક્ત નરસિંહમહેતાના કાવ્યોમાં ભક્તિરસ જલકાતો કાણે અનુભવ્યો નથી. ? પૂર્ણગુણવિગ્રહ સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણપ્રતિ અપૂર્વ પ્રેમ તેમના કાવ્યોમાં શું નથી પ્રકટી નિકળતો ? એવાં અલૌકિક દિવ્ય પ્રેમનાં દર્શન કરાવીને, લૌકિક સુખમાં આનંદ માનનારી સષ્ટિના અંતરમાં નવો પ્રકાશ ફેલાવીને, આ દુસ્તર ભવભાગરમાંથી સુગમતાએ કરીને તરવાનો ઉત્તમોત્તમ માર્ગ દેખાડનાર ભક્ત કવિઓજ છે એ વિષે સવિસ્તર વિવેચન કરવાનું અત્ર સ્થલ નથી.

શુદ્ધ થયેલી ગુર્જરસાહિત્યભૂમિને ખેડીને તેને નવપલ્લવી બનાવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવી આપવાનું માન સાક્ષરો જેમ આઘ કવિશ્રી નરસિંહમહેતાને આપે છે; તેમ તે ખેડાએલી ભૂમિને નવું જીવન અપીને તેને વિકસાવવાનું અને સફલ બનાવવાનું સંપૂર્ણ માન પરમ ભક્તરાજ કવિશિરોમણિ દયારામભાઈને ઘટે છે. દયારામભાઈની મર્મ-ભેદક અને રસનિઃસ્યાંદિની 'ખાતી'એ ગુર્જર હૃદયમાં, ઇશ્વરપ્રેમાંકુરિત સહૃદય સ્વાંતમાં એક પ્રકારની અલૌકિક સુધાજ વહેવરાઇ છે એમાં શક નથી. જે કે આધુનિક જડવાદિ વાતાવરણની અમ્ભરવાળા હૃદયોએ કવિશ્રીના ઉત્તમોત્તમ માર્મિક સિદ્ધાંતોનું કેન્દ્રસ્થાન નિર્ધાર્યાં વિના કવિ-

શ્રીના વિશુદ્ધ સમ્યારિચ્ચને પણ કલંકિત કરવામાં પાતકભય માન્યો નથી ! પણ એટલુ ખ્યાલમાં રાખવુ કે કવિશ્રીનો આત્મા સમજવાની યોગ્યતા એકદમ પ્રાપ્ત થતી નથી. કવિશ્રીની વિચારશ્રેણી કઇ દિશાનું અવલંબન કરે છે; કવિશ્રીના ઉચ્ચ હૃદયની ઉંડી લાગણી કઇ તરફ દબે છે. એ વિષે શોધખોળ કર્યા વિના કવિશ્રીના કાવ્યો વિષે અમુક મત આંધી લેવું એ એમને ઘોર અન્યાય કરવા જેવું છે. સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર રા. ગોવર્ધનલાઠએ કવિશ્રીનું હૃદય સમજવા માટે કંઇએક અંશે પ્રયાસ કર્યો છે; પરંતુ ઘણા કાલથી ધર કરી બેઠેલા શુષ્ક વિચારોએ તેમાં સંપૂર્ણ ફતેહ મળવા દીધેલી નથી. બાકી અન્ય વર્ગે તે ‘આંધળાની હાર ચલી જે દાતાર’ એ કહેવતને અનુસરવામાં ન્યૂનતા રાખીજ નથી ?

આજે નવા બેસતા વર્ષના આનંદદાયક દિવસે કવિશ્રી ઉપર પ્રેમ ધરાવનારાઓના હસ્તમાં કવિશ્રીની એક અપ્રસિદ્ધ અને સ્વલ્પ પણ અર્થગાંભીર્યવાળી કવિતા મૂકવામાં આવે છે, તે, કવિશ્રીના કાવ્યરસથી ભીંજાયલા હૃદયોને ઘણીજ સચિકર થઇ પડશે. કાવ્યની જોડણી પ્રાચીન પુસ્તકને અનુસારેજ રાખવામાં આવી છે.

૫૬

[માહમાં ગવાય છે. તાલ દોહરો]

[કે] વારી જાહિં રે નાગર નટુવા, ધરે વિવિધના વેશ;
કલારૂપે થઇ કીડા કરે, ન્યારો નાયકરૂપે શેષ. વારિ જાહિં. ટેક.
બાજીગર બાજી સંસારની, તે ભલી રચી છે ભાષ
મોહન મોર વજાડિ મોહિની, સુણી સહુ ગયું મહોવાષ,
વારી જાહિં. ૧

ઉલ્લટ ખેલ ખતાવે ખલકને, કરે સહુની નજર ખંધ;

૪૨૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ચુગટી રજની ફેંકે મંતરી, કરે દેખતાને પણ અંધ
વારી જાઉં. ૨

સાચો હીરો ખતાવે ઠિકરી કરે કંકર કંચન મહોર;
જાણીતા તે પણ ભૂલા પડે, સૂઝે નહીં પોતાનો ઠોર.

વારી જાઉં. ૩

તાહારી નટણી માયા જોર છે, કળા કામરૂદેશની પૂર;
અજીત પર હિસ્તાદના જોરથી, બાંધી લીધા પંડિત સૂર.

વારી જાઉં. ૪

કહાડયા મુખથકી ત્રણ દોરડા, રંગ કાળો ઘોળો ને લાલ;
તેહનો પાર નાં આવે ખેંચતાં, તે ત્રણેના જૂજવા જ્યાલ.

વારી જાઉં. ૫

તે ત્રણ ગુણના ત્રણ પુરુષ થયા, એક બ્રાહ્મણ યોગી ગૃહસ્થ
બ્રાહ્મણ યોગી તે બળીયા ધણા, તેથી ગૃહસ્થનો અધિક

દસ્ત વારી જાઉં. ૬

પહેલે વિષે રચ્યાં બહુ પૂતળાં, પૂર્યાં ગૃહસ્થે મન અભિલાખ;
જોગિયે અમિ કહાડયો આંખ્યથી, સહું બાળીને કીધું ખાખ

વારી જાઉં. ૭

તાહારી મરજી જોષ મતવાલીયા, વળી કર્યું એવું કર્મ;
ચુટકી માટે કર્યો ચટુકલો, થયું હતું ત્યમનું ત્યમ.

વારી જાઉં. ૮

તાહારી અકળ કળા ગોડીયા, રચી વિદ્યા ઇંદ્રજલ:
સહિ મોહોવાઇ પડ્યું તે ફંદમાં, વૃદ્ધ યૌવનને વલી બાલ.

વારી જાઉં. ૯

તાહારો મંત્ર શિખવ્ય તું મુજને, હું ચેલો તાહરો થાઉં;

એહેવી જડીબુદી મને આપ્ય તું, (જે) તાહારી નટશીથી-

ન મોહોવાઉ. વારી જાઉં. ૧૦

શરણુ જતામાં આપી ભક્તિ જડી દીધો મંત્ર હરિ નિજનામ,

એ સાધેં માયાથી મોહોવાશ નહીં એમ કહે દયારામ

વારી જાઉં. ૧૧

ભાવાર્થ:—ઉપરની કવિતાનું તાત્પર્ય અત્રે આપવામાં આવે તો તે અસ્થાને નહિજ ગણાય.

પ્રભવાદનો સિદ્ધાંતજ એ છે કે પરાત્પર નિર્ગુણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પરમાત્માને જ્યારે બહીરમણની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે પોતે પોતાના અનેક વિલક્ષણ સ્વરૂપો પ્રકટ કરીને ક્રીડા કરે છે. ઉપનિષદનો પણ એજ સિદ્ધાંત છે—एकोहं बहु स्यां प्रजायेय, एकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् વગેરે વાક્યો પ્રભુ જગદ્રૂપે થઇને વિવિધ ક્રીડાઓ કરે છે એમ નિશ્ચય કરાવે છે. ભગવાન્ વેદવ્યાસ પણ પ્રભુસૂત્રમાં લોકવત્તુ લીલા-કૈવલ્યં 'આત્મકૃતે: પરિણામાત્' 'અદિકુણ્ડલવત્' વગેરે સૂત્રોથી ભગવાનનું બહુસ્વરૂપે ક્રીડાશાલિત્વ દર્શાવે છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ આજ સિદ્ધાંત અનુસ્થૂત ક્રીડાર્થમાત્મન છે इदं त्रिजगत्कृतं ते' 'ક્રીડામાણ્ડમિદં વિશ્વં' વગેરે વાક્યદ્વલ પ્રભુનું લીલાવિશિષ્ટત્વ સૂચવે છે. ભગવાન્ સર્વધર્મવિશિષ્ટ છે, અનન્તશક્તિમાન્ છે, પોતેજ આ જગદરૂપ નાટકના સૂત્રધાર છે. આ ઉત્તમોત્તમ શ્રૌત સિદ્ધાંતને અનુસરીને પ્રભુને જાદુગરરૂપે ભક્ત કવિ વર્ણવે છે. 'હે નાગર નટુવા-નટવર ! તારા ઉપર હું વારી જાઉં છું. તું તરેહ તરેહના વેશ ધારણ કરે છે કલા-રૂપે ક્રીડા કરે છે, પણ નાયકરૂપ 'શેષ' સંસારવાલો થઇને કંઈક ન્યારો થઇ રહ્યું છે, મવાનેક: शिष्यते शेषसङ्घः એ ભાગવતવાક્ય પણ

૪૨૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

પ્રભુના શેષસંજિત્વને સ્પુટ કરે છે. દુનિયાના મહાન્ જાદુગર વિશ્વાત્મા વિભુની શક્તિ એવી તે અગાધ છે કે કોઈને કશી સમજણ પડતી નથી. આ સંસારરૂપી એક મોટી બાજી રચીને, મોહિની લગાડીને સર્વને મુગ્ધ કરે છે. મોહન આખા વિશ્વને કંઈક ઓરતરેહના ખેલ બતાવે છે. પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સર્વના ખ્યાલમાં આવવા દેતા નથી, બધાની આંખમાં ધૂળની ચપટી મંત્રીને ફેંકે છે, તેથી, દેખતા પણ આંધળા બની જાય છે. બિચારા જ્ઞાનીઓની ગતિ પરાહત થઈ જાય છે. વસ્તુતઃ આ દષ્ટિગોચર થતું સર્વ જગત્ તન્મય-ભગવન્મય છે, ભગવાનથી પરબ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, છતાં લોકોની દષ્ટિએ જુદું દેખાય છે, તેનું કારણ બીજું કંઈ નહિ, પણ એ સર્વ શક્તિમાનની ઇચ્છા-રૂપ માયા શબ્દવાચ્ય એક શક્તિજ છે. વસ્તુનું મૂલ સ્વરૂપ પલટાવી નાંખીને કંઈ અન્યરૂપે દેખાડે છે. લૌકિક જાદુગર કામરૂ દેશમાં જઈ કલા શીખીને આવે છે, પણ આ દિવ્ય, સચ્ચિદાનંદાત્મક જાદુગર તો એવી શક્તિ ધરાવે છે કે કામરૂદેશની કલા તેના કંઈ લિસાબમાંજ નથી. ગુજરાતમાં કેટલાક બ્રાહ્મણો માતાના ભક્તો બનીને, રસ્તામાં ત્રિશૂલ ખોદીને, ગર્જના કરે છે અને કહે છે કે મારામાં માતાને આવેશ આવેલો છે, અને મનોવાંછિત પદાર્થ હું મુખમાંથી કાઢી શકું છું, અને કાઢે છે પણ ખરો, જો કે તેમાં માતાના આવેશ જેવું કંઈ હોતું નથી, એ તો એક જાતનું પ્રતારણપદ્ધત્વજ છે. છેવટે એ બ્રાહ્મણ મોહામાંથી લાંબાને લાંબા નાડાછડીનાં દોરડાં કાઢે છે. તેવીજ કલ્પના અંત્ર કવિ શ્રી કરે છે અને કહે છે કે આ જાદુ-ગરના રાજ્યએ પોતાનાં મુખમાંથી જુદી જુદી જાતના રંગના ત્રણ દોરડાં કાઢ્યાં છે. એકનો રંગ કાળો છે, એકનો ધોળો છે અને એકનો લાલ છે. તેનો ખેંચતા પાર આવતો નથી અને ત્રણેનાં માર્ગો

ભિન્ન છે. આ ત્રણ ગુણો દોરડાં બીજા કાંઈ નહિ, પણ અનુક્રમે બ્રહ્મા-
વિષ્ણુ અને શિવ છે. પરાત્પર પુરુષોત્તમના બામરુપ અક્ષર બ્રહ્મમાં
જ્યારે સત્ત્વ વિવૃદ્ધ થાય છે, ત્યારે તે સત્ત્વાત્મક 'વિષ્ણુ' કહેવાય છે.
જ્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિગત થાય છે. ત્યારે 'બ્રહ્મા'એ સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે
છે, જ્યારે તમોગુણ સમેષિત થાય છે, ત્યારે 'શિવ' શબ્દથી ઓળખાય
છે. શ્રીમદ્ભવલભાચાર્યજી આજ્ઞા કરે છે કે બ્રહ્મા બ્રાહ્મણતાં યાતસ્તદ્રૂપેણ
સુસેવ્યતે । બ્રહ્મા બ્રાહ્મણ થયા. શિવ યોગી થયા. વિષ્ણુ ગૃહસ્થ થયા.
તેથી વધારે હક એમનોજ છે. બ્રહ્માએ સૃષ્ટિ રચી. વિષ્ણુએ તેનું
રક્ષણ કર્યું શંકરે તૃતીય નેત્રાગિનીથી સર્વ બાળીને ખાખ કરી નાંખ્યું.
હે પ્રભો ! તું પલમાં સર્વને સૃજે છે. પલમાં લય પમાડી દે છે,
તારી અકળકલાને કાંઈ કળી શકતું નથી. તારી માયાશક્તિના કંદમાં
સર્વ ફસી પડ્યા છે. તારા ઇંદ્રજાલથી કાંઈ બચ્યું નથી. વૃદ્ધ, યુવાન
કે તારી અગાધ વિચિત્ર શક્તિના પંજમાં સપડાયા સિવાય રહ્યા નથી,
છેવટે કવિ દુનિયાના ઉત્પાદક મહાન્ જાદુગરને કહે છે કે, હે ગુરો !
તારો મંત્ર જો મને શિખવે તો હું તારો એકો થાઉં. મને કંઈ
તારા સ્વરૂપમાં બળી જવાની ઇચ્છા નથી, કે હું તારા જેવી સર્વ-
શક્તિઓ ધરાવવાનું માગું. હું તો એટલુંજ માગું છું કે તારી સમગ્ર
દુનિયાને ન્યાવનારી માયાથી હું મોહ ન પામું એવી તું મને જડી-
બુટ્ટી આપ. આવી મોહક શક્તિ ધરાવનાર જાદુગર ઓછો દયાલુ નથી,
માત્ર શરણે જતામાંજ ભક્તિરૂપી જડીબુટ્ટી આપે છે, એ સિદ્ધ થયેથી
હે જીવ ! તું એ મહાન્ નાટ્યકારની નટણીથી મોહ નહિ પામે.
કવિવર નરસિંહ મહેતા પણ કહે છે કે,

'મોહ્યા મોહ્યા તે મુનિવર રામારે, ગોરી તારે તાજુડે;

રૂપ સ્વરૂપ કળ્યું નવ જાયે, કાંઈ દીસો છો ઇશ્વરી માયારે !'

૪૩૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

આવી વિભુની વિશ્વમેહિની માયાને ભક્તિરૂપી જડીબુટ્ટી સિવાય જીતી શકાતું નથી, એમ કવિવર કહે છે. મહામાયાવી, સદાનંદાત્મક શ્રીકૃષ્ણભગવાન પણ એકજ ઉપદેશ છે કે—મામૈવ ચે પ્રપચન્તે માયામેતાં તરન્તિ ચે । ભગવદ્ગુણો જ્યારે થાય છે ત્યારે માયા પરેત્યભિમુખં ચ વિલજ્જમાના એ કથનાનુસાર માયાનું જોર ચાલતું નથી. કવિવર દયારામભાઈનું કવન છે કે—

બેરી સો હુ મીત હોત માહર અમૃત હોત,
અનીતિ સો નીત હોત, સુલટી બિગારે કી;
કાયરકી જીત હોત, બિપ્રીત સુપરીત હોત;
દાહક સો સીત હોત, સ્વેત કૃતિ કારે કી;
કિંકર સો ભૂપ હોત, મુગ્ધ બુદ્ધરૂપ હોત;
તુચ્છ સો અનૂપ હોત, અરુ ભૂત ખારેકી,
પાહન સો બને પોત, ફરે દગ હોત જોત;
દયારામ જામે હોત, કૃપા કૃષ્ણ પ્યારેકી.

પ્રભુકૃપા વિના સર્વસાધનો વ્યર્થ છે. જ્યારે દીનતા આવે છે, ત્યારે પ્રભુની કૃપાનું પાત્ર થવાય છે, માટે દીનતા રાખીને પ્રભુનો અનુગ્રહ મેળવવો. ભગવદ્ગુણો સિવાય છતરે સર્વ નકામું છે. આઠ કવિ કહે છે કે—

‘મનતણા મનસુખા મનમાં રહી ગયા, સાત સાંધુ ત્યારે તેર તૂટે,
નરસૈયાના સ્વામી તમારી કૃપાવિના; રંક મનાવું ત્યારે રાય રૂંકે.

‘ શ્રેયઃ સ વો દિશતુ શાશ્વતિકં મુકુન્દઃ ’ ।

કવિશ્રી દયારામના જીવનના થોડાક પ્રસંગો.

(જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી)

જરાતના રસિક કવિવર શ્રી દયારામના નામથી કાણુ અજ્ઞાપ્યું છે? એ રસમસ્ત કવિનાં રસપૂર્ણ કાવ્યોનો જ્ઞેને એક વખત પણ પરિચય થયો હશે, તેને તો એ કવિના નામની મોહિની લાગ્યા વગર નહિ રહી હોય. ચંદ્રબિંબમાં રહેલા હરિણનાં શિંગડાં જ્ઞેનાર નિરીક્ષકાને કોઈ કોઈ કાવ્યમાં કંઈ કંઈ નિઘ વસ્તુ દેખાતી હશે, પણ જ્ઞે કાવ્યામૃતના આસ્વાદ લેનારા છે, તે તો તે અમૃતપાનમાં જ મગ્ન રહેશે. માણુસનું શરીર નિંઘ વસ્તુઓથી જ ભરેલું છે, છતાં તે સુંદર છે; તેમાં રહેલી સુંદરતા જ્ઞેષ્ટને જ માણુસ મોહિત થાય છે. તેના નિંઘ ભાગો તરફ જ્ઞેતું નથી; તેમ જ કાવ્યમાં જ્ઞે હૃદયદ્રાવક અંશો રહેલા છે, તેને અનુભવીને જ કાવ્યરસજ પુરુષો આનંદિત થાય છે. કવિ દયારામનાં એકેએક કાવ્યમાં એવા અંશો છે, અને તેથી તેનો પરિચય ગુજરાતને જ્ઞેમ વધારે થાય તેમ ક્ષાયદો છે. કવિના જીવંત કાવ્યો મનુષ્યહૃદયોને એકરાગી અને રસિક-રસજ બનાવે છે. કવિના કાળમાં તેમનાં કાવ્યોએ ગુજરાતની પ્રજા ઉપર એટલી બધી અસર કરેલી જેથી આખી ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજા તેમાં તન્મય થઈ ગયેલી. એવા એક સર્વ સમર્થ કવિના જીવનની જેટલી હકીકત મળે, તેટલી જાણુવા જેવી છે. કવિના વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર-માંથી ઘણી હકીકત એકઠી કરવામાં આવેલી છે; તો પણ જ્ઞે છટા

છટા અન્ય પ્રસંગો જનમુખે સાંભળવામાં આવે, તે એકઠા કરી જાહેરમાં મૂકવાની જરૂર છે. કવિના એવા જીવનપ્રસંગો તેમની શિષ્યપરંપરામાંથી વિશેષ જાણવામાં આવે તે રીતે મને જે કંઈ જાણાયલા, તે અત્રે સંગ્રહિત કરું છું.

કવિને વડોદરાના નગરશેઠ હરિભક્તિ તરફથી વર્ષાસન મળતું હતું. તે લેવાને કવિ એક વખત વડોદરે આવેલા હતા. વડોદરે આવ્યા પછી કવિને ખખર મળી કે, તેમને મળવાને માટે પેટલાદની એક નાગરેણુ બાઇ ચું નામે ખાસ ડબોઇ આવેલી છે. આ બાઇ બહુ સારી ગાનારી અને રસમર્મણ હતી. કાવ્યસાહિત્ય સમજવામાં નાગરો ખાસ પ્રખ્યાત છે. અને તેમાં નાગરસ્ત્રીઓ તો નાગરિકાઓ—રસચતુર જ, તે ઉત્તમ રસ અને મર્મ જોઈને કવિપર ફિદા કેમ ન થાય ? કવિનો પ્રધાન-પ્રિય રસ શૃંગાર હતો. એ રસમાં કવિએ મનુષ્યસ્વભાવ, હૃદયના ધર્મો અને વિવિધ ચતુરાઓની જે ગુંથણી ગુંથી છે, તે જોઈને રસજ્ઞ માણસ તેની પાછળ ગાંડુ થઈ ગયા વગર ન જ રહે. બાઇ ચું પણ એ જ પ્રમાણે કવિનાં કાવ્યો સાંભળીને ગાંડી બનેલી. કવિની ગરબીઓ, હુમરીઓ, ગઝલો અને લાવણીઓ ગુજરાતમાં ઠેરઠેર ગવાતી અને ગવાય છે. કવિની એવી કેટલીક ગરબીઓનો ભિક્ષાવૃત્તિ કરનાર ટેહલિયા પ્લાહણોને નિર્વાહનું સાધન થઈ પડ્યું હતું. કવિ દરરોજ નવી નવી ચીજો બનાવતા અને મિજલસો ગજવી મૂકતા. કવિની ચીજો ઘણા લોકો ઉતારી લેતા અને પછી હોંસથી ગાતા ફરતા. એવી એક ચીજ:—

“ એરી એરી ચે ” ખેંદિકા સવાર દીની યં.

લાડલી લાલ ખેંદા ખીચ મૃગમદ.

“ મદન મોહન ” “ પિયા હિય ” હર્યો હવે. એરી ચે.

“બાલ બીજ મધ્ય મીઠ” જનુ અલી અલી બાલ બસ્યો.

સુસુમ (?)લજ સોતીન હિય ગરવ ગર્યો હવે, એરી ચે.

નખ શિખ પ્રતિ અતિ અંગરૂપ, માધુરી અકથિત અનુપ,

લખ લખ્યો મનોજ અંદ અંદ હ્યો વે. એરી ચે.

અતિ પ્રળીન જનરાય. લલિત કહી ન જાય,

સો દયા પ્રીતમ તેરે ફંદ પર્યો વે. એરી ચે.

એ ચીજ પરંપરાએ ચાલતી ચાલતી પેટલાદ ગઈ અને બાઇ
ચુંના સાંભળવામાં આવી.

આ ચીજમાં રાધિકાની સખી લલિતા રાધિકાને કહે છે કે
“હે લાડલી ! તેં આ બેંદી-કપાળમાં ચાંલ્લાની ટપકી-શી રીતે
બનાવી દીધી ? મોટો લાલ ચાંલ્લો અને તેની વચ્ચે કસ્તુરીની ઝીણી
શ્યામ ટપકી ! કેવી સુંદર રચના ! એનાથી સુંદર શ્યામ પિયા શ્રી
કૃષ્ણનું તેં મન હરી લીધું છે. એની સાથે માથામાં ખોસેલો ચાક
જાણે સૂર્ય જેવો શોભે છે અને વાળમાં જાણે ભમરાઓ ખેસી રહેલા
છે, જે જોઈને તારી સર્વ શોક્યોનો ગર્વ તો ગળી જ ગયો. નખ-
શિખ પર્યંત જેનું રૂપ અપ્રતિમ છે અને જેની માધુરી અકથિત છે;
તથા જેને જોઈને કામદેવ લજવાઇ ગયો છે અને ચંદ્ર ઝાંખો પડી
ગયો છે; એવા અતિ ચતુર દયાના પ્રીતમ તારા ફંદમાં ફસાઈ ગયા
છે, તે કેવીક ચતુરાઇ તેં બિંદી કરવામાં વાપરી છે !”*

આપણા તરફ સ્ત્રીઓ સાધારણ રીતે કંકુનો જ લાલ ચાંલ્લો
કપાળમાં સૌભાગ્યસૂચક ચિન્હ તરીકે કરે છે, અને કેટલીક વધારે
સૌંદર્યવતી જણાવાને માટે તેની સાથે બે ભમરની વચ્ચે નાની સરખી

* આ પદ વ્યાસ પ્રાણશંકર પાસેથી મારા સાંભળવામાં આવેલું, તે
હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

૪૩૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

કાળી ખિંદી પણ કરે છે; હાલની સુધરેલી સ્ત્રીઓને તો જાણે એ સૌભાગ્યચિન્હ ગમતું ન હોય તેમ કેટલીક તો ચાંલો કરવાને જ શરમાય છે. કપાળમાં વળી એ લાલ ડાઘ શો ? તેમને સૌભાગ્યની જરૂર શી છે ? સદા સૌભાગ્યવતી જ એ છે. પરંતુ રાધિકાજીએ તો નવી જ રીત શોધી કાઢી કે લાલ ચાંલોની વચ્ચે જ કસ્તૂરીની કાળી ખિંદી કરી કે જે શ્રીકૃષ્ણને વધારે મોહ ઉપજાવનારી થઈ પડી. સ્ત્રીજાતિના સૌંદર્યમાં અભિવૃદ્ધિ કરનારી, સ્ત્રીજાતિનું ગૌરવ વધારનારી આ કાવ્યની રચના જોઈ રસમર્મજ્ઞ નાગરિકા બાઈ ચું કવિ તરફ ગુણલુપ્થ કેમ નહિ થઈ હોય ? જે પુરૂષ આવાં રસપૂર્ણ કાવ્યો બનાવી શકે છે, તે પુરૂષને નજરે જોવાની ઇચ્છાથી અને, બીજાં કાવ્યો સાંભળવાની ઇચ્છાથી એ બાઈ ડભોઈ આવેલી, પોતાને મળવા એ બાઈને ડભોઈ આવ્યાની ખબર જાણી કવિ વર્ષાસન લેવાનું પડ્યું મૂકી એકદમ ડભોઈ ચાલ્યા ગયા. પોતાના ગુણની કદર જાણનાર અને પ્રેમથી મળવા આવનાર માણસને મળવા જવામાં પોતાની આજીવિકાના સાધનની પણ દરકાર ન કરી ! ગુણવાન માણસને પોતાના ગુણની કદર જાણનાર કોઈ માણસ મળે છે ત્યારે આવો જ હર્ષ થાય છે અને ત્યારે તેને બીજા કશામાં પ્રેમ લાગતો નથી. કવિએ એ બાઈને પંદર દિવસ સૂઝી ડભોઈ રાખી, અને પોતાનાં અનેક નવીન નવીન કાવ્યો સાંભળાવી પ્રસન્ન કરીને વિદાય કરી.

કવિ જેવી જાત મિજલસમાં ખેસતા, તેવાં કાવ્યો બનાવીને ગાતા. એમના ગુરૂ શ્રીમદ્વલ્લભ કુળના મહારાજ હતા અને તેઓની ભાષા વ્રજભાષા છે, તેથી જ કેવળ નહિ પણ પોતાના પરબલ પરા-ત્પર ઇષ્ટદેવ સ્વયં પુરૂષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે જે વ્રજભાષાની મુખે સ્વ ઉચ્ચાર કરી પ્રસાદી નિર્ગુણ દિવ્ય કરેલી વ્રજભાષા જ ભક્ત કવિશ્રીને

વિશેષ પ્રિય હોવાથી કવિએ તેમની પ્રસન્નતાને માટે વ્રજભાષામાં જ ધણાં કાવ્યો અનાવેલાં છે. કવિ વૈષ્ણવમંદિરોમાં ભજન ગાવા ધણી વાર બેસતા અને વૈષ્ણવમંદિરોમાં વ્રજભાષાનાં જ ભજનો ધણાંખરાં ગવાય છે, તેથી પણ કવિને વ્રજભાષાને શોખ લાગેલો હોવો જોઈએ. એ જ પ્રમાણે કચ્છી, મારવાડી, ઉરદુ, મરાઠી, પંજાબી વગેરે ભાષાઓમાં પણ કવિએ કાવ્યો અનાવેલાં છે તે, તે ભાષાઓ જાણનાર લોકોની મિજલસમાં તેમની અને પ્રભુની પ્રસન્નતાને માટે અને પોતાના વિધવિધ ભાષાઓના જ્ઞાનની પંડિતાઈ ખતારી લોકને પોતાના તરફ મોહિત કરવા માટે કવિએ રચેલાં હોવાં જોઈએ. એવી એક મિજલસ વડોદરામાં એક વખત મુસલમાનોની મળી હતી. અને તેમાં વડોદરા રાજ્યના મુસલમાન સરદારો વિગેરે હતા. એ મિજલસમાં કવિને ધણા માન સાથે બોલાવ્યા. કવિના સમયમાં જ કવિની કીર્તિ દિગંતવ્યાપિની હતી. જાતે કવિ અને વળી ઉત્તમ ગવૈયા-સોનું અને સુગંધ ખંતે સાથે-એટલે પૂછવું શું ? ગુજરાતી કાંઈ પણ જાતની વ્રજ એમના નામથી અજાણી નહતી અને તેથી દરેક જાતના લોક કવિને ચહાતા. એક ફક્કડ કવિ તરિકે જ કવિ તે વખતે વખાણુતા હતા. એમનાં શૃંગારી કાવ્યોએ તો ગુજરાતની વ્રજને ગાંડી બનાવી મૂકી હતી, અને સ્ત્રી જાતિનાં હૃદય વિંધી નાંખ્યાં હતાં. પ્રેમચાતુરી અને દાણુલીલાની ગરબીઓ સ્ત્રીઓમાં ઠેર ઠેર ગવાવા લાગી અને આજે પણ નવરાત્રિમાં તેટલા જ ભાવથી ગરબાઓ ગવાય છે. ખીજી જાત કરતાં મુસલમાન વ્રજ વધારે વિલાસી અને ઇસ્કી છે, અને તેથી આપણા ઇસ્કી કવિનો સમાગમ તેમને વધારે પસંદ પડતો. પરંતુ કવિનો ઇસ્ક તે આ જગતના પશુજીવનનો નહિ, પણ મુશી-મતના ફકીરોની પેઠે ઇશ્વર સાથેનો હતો. ફેર એટલો કે, એ ફકીરો જ્યારે ઇશ્વરને માથુક માની પોતે તેના આશક થઈને તેની પાછળ ફેરે છે,

૪૩૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામજાઈનું આન્તર જીવન.

ત્યારે કવિ તેને આશક માની પોતે તેની માથુક બની તેની પ્રસન્નતામાં પોતાનું સૌભાગ્ય જુએ છે એવા જ ભાવથી ભરેલું ઉપરની મુસલમાની મિજલસમાં કવિએ નીચેનું ઉરદુ ભાષાનું પદ બનાવીને ગાયું હતું.

મદન મોહન પ્યારે, મેહેબુબ મેરા હે,

દિદાર હુવા જખસેં, કિયા દિલમેં ડેરા હે— મદન મોહન૦ ટેક.

ધરક જખમકી મારી, ભધહું મેં દિવાની,

કોઇ બેલી નહિ સહેલી, શોખી દિલકી યે જની— મદન મોહન૦ ૧

ધરક મયે ઉસીપર, ઓઇ હેં મેરા જીવન,

હુઇ ખલક સારી ખારી, કછ્ લગતા હેં ન મન— મદન મોહન૦ ૨

આવેં યાદ મીઠી બતીયાં, છતીયાં ફરી જતી હે,

કછ્ કહેમેં નહિ આતા, નેનાં ભરભર આતી હે— મદન મોહન૦ ૩

મતલખકે ગરજ આલમ, જાન કહલાતે હે,

દયા પ્રીતમ બેપરવાહી, બલિહાર કહલાતે હે— મદન મોહન૦ ૪

એવી જ ખીજ ચીજો મુસલમાનોમાં અથવા મુસલમાની જખાન ચલાનારાઓમાં વધારે વખણાતી હતી તે આ:—

(૧)

એક ખૂબ સુરત ગખરૂ, “ દીલદાર સાંવરા,
તારીફ કયા કરું ઉમકી, વે સખ ભાંતસે ભલા. ટેક.

ધમ નગરકી ડગરમેં, મેરા ચિત ચુરા ચલા,
ફહેતીથી સખ આલમ, યે હેં નંદો લલા. એક. ૧

દેખી મુઝે નિઘા ભરત ખસેં દુઃખખે ફેલા,
ચિતવનિમે કષ્ટુ ટોંના, કીધ કષ્ટુ કલા. એક. ૨

અનંગ આગ લગી હેં, તન જાત હે જલા,
જીય જાયગા જરૂર, સૈયાં સજ્જન નહિ મીલા. એક. ૩

કવિશ્રી દયારામના જીવનના થોડાક પ્રસંગો. ૪૩૭

ભુઝતી જો ઐસા દર્દ, વે ખીરહ હેં બલા,
 તો મેં ઉસી પલક જાય, પકરતી પલા. એક. ૪
 મિલાઓ ફાઉ મેહુખૂબ દુસરી ન હેં સલા,
 દયાકે પ્રીતમ ખીન મરૂંગી, અખમેં કાટકે ગલા. એક. ૫

(૨)

લગી હેં યાદ, પ્રીતમકી, તલકકે જીવ જાતેગા;
 મુઝે સો કહો સૈયાં મેરી, જાની કબ આવેગા. લગી૦ ટેક.
 લગા મેરે કલેજમેં, ઇસ્કા જખમ તો જુદમ હે;
 દર્દ મેરા, મહેરમ માલુમ, આલમ સારા ખેમાલુમ હે. લગી૦ ૧
 ખીલા ગુલચમનં જોખનકા, ખેલીકા બહાર જાતા હે;
 મુઝે તો આલી આપાપર દીલબર તો હજુ ન આતા હે. લગી૦ ૨
 ઉનોને મુઝે હેમક ખુઝી, કીધોં કીનો બરમાયા હે;
 કહેંગી કબ જુખાં મેરી, દયાકા પ્રીતમ ધર આયા હે, લગી૦ ૩

(૩)

કારેને ડસી રે મા કારેને ડસી રે મા,
 કારેને ડસી રે કાનડ કારેને ડસી. ટેક.
 ઓખદ અંગ નાં લાગીરે મોંકું,
 કયોં જડી પાવત ધસી રે. કારેને ડસી રે મા૦ ૧
 રોમ રોમ હીયે ડંસ વિરહ દુઃખ,
 નખ શીખ ગયો હે બસી;
 દયા પ્રીતમ ફાઉ આન મીલાવે,
 સખ દુઃખ જાવેગા નસી રે. કારેને ડસી રે મા૦ ૨
 કવિએ આ ભાષામાં જેમ આવી શ્રંગારની ચીજો બનાવી છે,
 તેમ નીતિ અને વૈરાગ્યની પણ બનાવેલી છે અને તે પણ અપ્રતિ-
 મજ છે. નમુના તરિક્કે:-

४३८ लक्ष्मण कविश्री हयारामलार्धनु आन्तर एवन.

हरदम कृष्ण कहे श्री कृष्ण कहे तुं लुगां मेरी;
 येही मतलअके आतर करता हुं पुशांमत में तेरी. टेक.
 हकीं "क्या" ह्य सकर हेति हुं हररोज तुजे;
 तोली हररोज हरिनाम, सुनाती न मुजे. हरदम. १
 करे गुनगान गोविंदका तो तुं मुअ परीवे लला;
 नहि तो में जेअ निकाहुंगा, क्या मुअ ताम अला ? हरदम. २
 जोध जूहगानी सारी, सोध गुना माइ तेरा;
 ह्या प्रीतम लूले मत नाम आअर वप्त मेरा. हरदम. ३

सुनिये जु हरि हजरत अहेकी अर्ज हें;
 जेहील लुध सअ श्याही, साहेअकी क्या भरजु हे. टेक.
 अस कामकुं लेणथा, सो कुछी नहिं डीया;
 में क्या करूं "अकेला" डीसीने न तन दीया. सुनिये. १
 मनाज सुजेदार सो दुश्मनकुं जल भीला;
 डिमराव हसों थे सो डिसकी अंगते यला. सुनिये. २
 माना नहि डीसीने जेक लुकम हमार।
 हगाआज लुध डेणं, डीया काम नकार। सुनिये. ३
 जेरा महेवासीका हें, कहेगे जु ना कला ?
 लुंटे जत हे पेशाना, तोथा आनमें रला. सुनिये. ४
 कहे मुजअदाम न, हरआर वनयगा;
 गुनेगारीमें गुलाम अहुत मार आयगा. सुनिये. ५
 हो आत रका लीअके, मनाज डिरावना;
 नहि तो लुजुर कदंममें ह्याकुं पुलावना. सुनिये. ६

કવિશ્રી દયારામના જીવનના થોડાક પ્રસંગો. ૪૩૯

શાંત રસમાં કેટલી બધી અસરકારક ચીજો છે અને રૂપક પણ આમાં કેવું ઉત્તમ આપ્યું છે ! કવિ જે મહેવાસીને જીતીને જેર કરવાનું કહે છે તે કાળ રૂપી મહેવાસી છે. કર્મકાળના બંધનમાં ફરી ના આવવું પડે, જન્મમરણનો ફેરો ટળી જાય, અને પ્રભુચરણમાં અખંડ રસ અનુભવાય, એ કવિનો અંતિમ ઉદ્દેશ છે. એ કાળરૂપી મહેવાસીને મારવાને માટે કવિ નીચેનાં હથિયાર વાપરવાનું જણાવે છે:—

ત્રિભુવન પતિ તલવાર, ઢાલ ધરણીધર ધારી,
કેશવ તીર કમાન, બાંધ લે કૃષ્ણ કટારી.
ધર બખતર બલખીર, નામ ભગવંતકો ભાલા;
બનવારો બંધૂક, ગોલી ભર નામ ગોપાલા.
સતસંગ તુરી ચઢ દયા, ધર્મ સંગ જોડ લે;
કાલ મહેવાસી મારકે તું, કુકર્મ કિલ્લા તોરિ કે.

કવિ દક્ષિણી મિજલસોમાં મરાઠી પદો બનાવીને ગાતા. “પાહાવેં ભાયગ નરસિંહ મેહતાચે” એ મરાઠી પદ અને “શ્રી રામકૃષ્ણ ગોવિંદે મહા મિળોની વૈષ્ણવ વૃંદે” એ પ્રબંધ દક્ષિણી વૈષ્ણવોમાં બહુ પ્રિય છે. શ્રીયુત મગનલાલ છોટાલાલ દેશાઇ બી. એસ. સી., નવસારી પ્રાંતના કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ, આ પ્રબંધ બહુ સારી રીતે બોલે છે. દયારામભાઈનાં ઘણાં પ્રસિદ્ધ તથા અપ્રસિદ્ધ પદો એમના કંઠે છે અને દયારામ ભાઈના શિષ્યપુત્ર હિંમતલાલ ભાઈના સમાગમમાં ઘણા વરસ સૂધી રહેલા હોવાથી અસલ રૂપમાંજ પદો ગાઇ જાય છે, તથા તેના યથાર્થ મર્મ સમજે છે. એમના સમાગમનો મને પણ ઘણો લાભ મળ્યો છે, અને આ બાબતમાં હું તેમનો ઉપકૃત છું.

દયારામ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિનાં બે જ મરાઠી પદ છપાયેલાં છે,

४४० लक्ष्मी इविश्री ह्याराभसाधनुं आन्तर एवत.

परंतु ते शिवाय जीनां पश्य इत्यांके अप्रसिद्धे, जेभांनी श्री
राधिकाजना वरुणनी अति सुंदर लावणी आ नीचे आयुं धुं:-

लावणी

वृषभानुसुता राधिका, रहित बाधिका,
कृष्णचंद्राची प्राणवल्लभा, चरणकमळी—हो.
चरणकमळीं माझी मति लुभा-या, वृषभानु...ध्रुव.
परब्रह्म अक्षरातीत, सुब्रह्मस्तविते,
होत जोथे मन वाणी पांगुले,
गति ज्याची न कदा कोणी कळे,
ब्रह्मांड कोटि अधिपति, नित्य महामति,
त्रिगुण परकाळ अजा थरथरी,
स्वयंभु सदानंद श्रीहरि,
सर्वेश अनुप सर्वात्म अपरमिति महात्म
विधि शिव ज्याचे पद वंदिते,
सहस्रवदना वर्णित गुण गीते,
ऐसे प्रभु श्री भूषण, विजितदूषण,
म्हणत श्रीमुख राधे मम शोभा—चरणकमळीं—हो.
चरणकमळीं माझी मति लुभा-या वृषभानु.....१
चंद्रभगा चंपकलता, ललित अमृता,
चंद्रिका चपळा चतुरा नना
सौरभा शुभानना सुखधामा,
मधुवेणी मणिकुंडला. मेन मंगळा,
माधवी मालती मन आतुरी,
प्रगल्भा प्रिया प्रेममंजरी,

हंसा हिरसा भगवती, स्वरूपा रति
 केतकी कमळा रत्नावती,
 गोपिका रत्नारूपा सती,
 इत्यादेक व्रजसुंदरीय, वश्य केले हरि,
 हेतु हा सकळ स्वामिनीज आभा—चरणकमळी हो.
 चरणकमळी माझी मति लुभा-या वृषभानु.....२
 अतिप्रसन्न धन्यका, नागकन्यका,
 उरधरा रंभा तिलोत्तमा,
 साम्य कोणी या सांगे आगमा,
 मयंतो अरुन्धती तारा, रोहिणी सुदारा,
 अति शुध बुध, सुंदर बाईका.
 अति अधिकी सांगु आईका,
 शचि सावित्री सख्यता, उमा रेवती,
 यास अधिकी सांगु जाईका,
 रति त्रौपदी रमादिक बाळा,
 ज्याची सु सुखाचा कळाचा कळा.
 कीरतिजा सकळा स्त्रीवर्य अतुल सौंदर्य.
 म्हणुं मी काय आता कीती प्रभा—चरणकमळी हो.
 चरणकमळी माझी मति लुभा-या वृषभानु.....३
 श्रीकृष्ण प्रभावती सुता, सुकृत वस्तुता,
 श्री राधाजी असु अविनाशीचे,
 कृष्ण आत्मा श्री राधिकाजीचे,
 युग्मरूप लीलालीला साटी,
 भक्त सदा श्री वृंदावन विलसीत गोड वाटी,

४४२ लक्ष्मण कविश्री ह्यारामभाषणु आन्तर एवम.

अखील जकताचे जनुनी पीते,
माल्या घावी प्रेम दृढ भक्ति, व्यसन आसक्ति,
करुनी प्रभु शरणागती आपुला,
अविद्यारूपी काढावी बला,
दासानुदास ह्याराम, युगलचा गुलाम,
म्हणे यश दार पुढे निज उभा--चरणकमळी हो.
चरणकमळी माझी मति लुभा-या व्रषभानु.....४

आवी न रीते कविणे पंजनी, भारवाडी अने कुच्छी भाषामां
पणु कविताओ अनावेदी छे, पणु तेना नमुना अत्रे आपवानुं प्रयो-
जन नथी. कविना काव्यमंत्रहमांथी वायडा जेध लेशे अवी विनंति छे.

वल्कली संप्रदायना वैष्णवेमां अेक अेवी आप्यायिका याले छे
के, ह्यारामभाषणु पूर्वजन्मनी काष्ठ गोपिकाने अवतार हुता. ते जन्मे
श्रीकृष्णु लगवान साथे काष्ठ जगतने प्रणयकलह यतां प्रलुनां दर्शन
अंध थयां. अने विरहदशां द्विस गुजरवानुं सदाने माटे आवी
पडयुं. छेवटे लगवाने अनुग्रह कुर्यो के, कलियुगमां कविश्रे अवतार
थशे अने सपीभावथी मारी लक्ति करतां विरह तापथी अति
व्याकुलता थशे त्यारे हुं ओदावी लघश. कविने आ जतिस्मरणु
पाछत्री अवस्थां थध आवेलुं, अने तेना स्मरणुमां कविणे गावा
मांडेलुं के:-

पदः

मारो नेह लाग्येरे आ सांवरिया साथे,
मारो नेह लाग्येरे आ पातणीआ साथे, मारो नेह लाग्येरे. टेक.
सांभरी आवी मुने प्रीत पूरवनी,
ते अनुभव आन जग्येरे, आ सांवरिया साथे० १

મનનો માન્યો અંતરનો ઇચ્છ્યો,

વર મળિયો છે મુખે માગ્યો રે, આ સાંવરિયા સાથેં ૨

દયાના પ્રીતમજીની સંગે નિત્ય રમતાં,

ભવનો તે ભય સહુ ભાગ્યો રે, આ સાંવરિયા સાથેં ૩

આ કાવ્યમાં “સાંભરી આવે મને પ્રીત પૂરવની” અને “તે અનુભવ આજ જાગ્યો રે” એ વાક્યો કવિના પૂર્વ સ્મરણનું ભાન કરાવે છે અને કવિનાં દીનતા અને વિરહનાં ખીજાં પદો એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. કવિ ગોપિકાનો અવતાર હતા કે નહિ, એ તકરારમાં ન ઉતરીએ, તો પણ એટલું તો પ્રસિદ્ધ જ છે કે, શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર તરફ કવિની અનન્ય પ્રેમભક્તિ સખી ભાવની હતી. કવિને મન તેના પરમપ્રેમાસ્પદ એ એક જ પુરુષ શ્રી કૃષ્ણ હતા. તેમના ઉપરના પ્રેમમાં જ કવિ મશગુલ રહેતા. ગોપીભાવે તેમને ભજવામાં જ કવિત્વ જન્મની સાર્થકતા માનતા, અને જગતને પણ તેમ કરવા ઉપદેશ કરતા. તેમની વાણીમાં દીલનું દર્દ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. કવિ છાતી ડોકીને જગતને જણાવે છે કે, “એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ નહિ સ્વામી ખાંને” પ્રેમમસ્તની ગોપીને ખાંને સ્વામી શી રીતે હોઇ શકે ? પોતાના પ્રિયતમ પ્રભુના વિરહતાપથી કવિનું કામળ હૃદય ખહુ દગ્ધ થયેલું છે; અને કવિના આર્જવનાં પદોમાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે એ પદો સાંભળી પથ્થર જેવા હૃદયના શુષ્ક વેદાન્તીને આંખમાં પણ પાણી ભરાઇ આવ્યા વગર નહિ રહે, જેવાં કે. દરશણુ ઘોની રે દાસને, માહારા ગુણનિધિ ગિરિધર લાલ; નાથ નિવારો રે તાપને, આપો આપ ઉપર અતિ વહાલ. દર્શનં શ્રી નટવર નંદન રે નંદના, ભાવે મુને મદન મનોહરરૂપ; ચિત ના ચોંટે રે માહેરં, મુને અનુભવ વ્યાપક બ્રહ્મ અનૂપ. દર્શનં

૪૪૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈવું આન્તર જીવન.

જપું નહિ અજ્યા રે જાપતે, ન ગમે સુણવો અનહદ નાદ;
યજ્ઞસમાધિ રે નાં ગમે, ન ગમે સ્વર્ગ મુક્તિના સ્વાદ. દર્શન૦
અન્ય ઉપાસન રે નાં ગમે, વિના એક પુરણ પુરુષોત્તમ;
શીકાં લાગે રે સાધન સહુ, પડી મુને પ્રેમભક્તિમાં ગમ. દર્શન૦

* * * * *

શ્રી વૃંદાવનની રે કુંજમાં, જ્યાંહાં કરે જુગલકિશોર વિલાસ;
દાસ દયાની રે વિનતિ, દારી કરી રાખો નિજ પાસ. દર્શન૦
અને

વજ વહાલું રે વૈકુંઠ નહિ આવું, મુને ન ગમે રે ચતુર્ભુજ થાવું,
ત્યહાંથી નંદ કુંવર ક્યાંથી લાવું. વજ વહાલું રે.

એમ કહીને વજમાં પ્રભુ સાથે લીલાક્રીડાનની માગણી કરે છે.
પ્રેમી હૃદયને પ્રેમ સમાગમ શિવાય બીજી વાંછના જ ન હોય, અને
પછી,

શું કહીએ શ્રીજી શરણ પડ્યાને સંતાપો;

એ મહોટું કૌતક જો, દુષ્ટ વિમુખ સુખ આપોરે. શું કહીએ.

એ પ્રભુકૃતિનાં દષ્ટાંતો આપી છેવટે;

તમને કપકા દેતાં કાળજકું મહારૂં ધુજો,

દ્યો કહે મુને બહુ દુઃખમાં હવે હરિ ભજવા નવ સુઝેરે. શું કહીએ.

એમ ઉપાસાંભ કરી છેવટે આર્જવ કરે છે કે,

મારે અંત સમય અક્ષમેલા, મુજને મૂકશો માં,

મહારા પ્રાણુજીવન છેલા, અવસર ચૂકશો માં.

હરિ હું જેહેવો તેવો તમારો, મુજને મૂકશો માં,

શ્રી ગુરૂ સોંપે ગ્રહો કર મારો અવસર ચૂકશો માં.

મારા દોષકાપ સંભારી મુજને મૂકશો માં,

કવિશ્રી દયારામના જીવનના થોડાક પ્રસંગો. ૪૪૫

શરણાગત વત્સલ ગિરિધારિ અવસર ચૂકશે માં.
હરિ મારે ધર્મ નથી કાઠ સાધન, મુજને મૂકશે માં,
નથી સતસંગ સ્મરણ આરાધન, અવસર ચૂકશે માં.
શ્રીપતિ સર્વાત્મા સર્વોત્તમ, મુજને મૂકશે માં,
મારા પ્રાણજીવન પુરુષોત્તમ, અવસર ચૂકશે માં;
સમરથ કર્ણસિંધુ શ્રીજી ! દયાને મૂકશે માં.
મારે ઓથ નથી કાઠ બીજી અવસર ચૂકશે માં,

આ બધા દ્રવિત હૃદયના જ ઉદ્દગારો છે.

ખરા પ્રેમમાં પોતાના પ્રેમાસ્પદ સાથે પ્રેમીનું અદ્વૈત હોય છે, અનન્યભાવ હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ સાથેના અનન્ય પ્રેમમાં કવિએ કેટલાક ઐહિક લાલ ગુમાવેલા. કવિના વખતમાં વડોદરામાં ગોપાળરાવ મૈરાળ નામે એક ધનાઢય દક્ષિણી શાહુકાર રહેતા હતા. તે જેવા ધનાઢય તેવા જ મહા દાનશીલ અને ઉદાર હતા. એમણે ઘણાં ધર્મ-સ્થાનો બંધાવેલાં છે. સીનેરમાં નર્મદા કિનારે એક મોટું ગણપતિ-મંદિર અને નર્મદાને મોટો સુંદર ઘાટ તેમણે બંધાવેલાં છે. એ ગૃહસ્થના ઉપાસ્ય દેવ ગણપતિ હતા. વડોદરામાં એમણે પોતાના મકાનમાં એક ગણપતિમંદિર બનાવ્યું હતું, અને ત્યાં દરરોજ સેંકડો પ્યાલણોને ધ્વજભોજન અપાતું. કવિની કીર્તિ એ ગૃહસ્થના કાન સૂધી પહોંચી, અને તેથી તેમને પોતાના ઉપાસ્ય દેવ ગણપતિનાં કાવ્યો કવિ પાસે કરાવવાનું મન થઈ આવ્યું. એને માટે તેમણે બહુ જ માનપૂર્વક કવિને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા અને તેના બહલામાં સારૂં વર્ષાસન બાંધી આપવાનું જણાવ્યું; પરંતુ કવિ તો એક જ શ્રી ગોપીજન વલ્લભને વરી ચૂકેલા હતા એટલે એમના મુખમાંથી બીજા કાંઈની સ્તુતિનો શબ્દ નિકળવો જ વંધ્યાપ્રસવ જેવો હતો. શ્રી કૃષ્ણ તરફ પતિવ્રતાની ભક્તિ રાખનાર કવિએ કાટયાધિપતિ શ્રીમંત

૪૪૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ગોપાળરાવ મૈરાળનું તેહું પાછું વિદાય કર્યું અને તેડવા આવનાર સાથે નીચેનું પદ લખી મોકલ્યું:—

એક વયો ગોપિજન વલ્લભ, નહિ સ્વામી બીજો,
નહિ સ્વામી બીજો રે મહારે, નહિ સ્વામી બીજો. એક.

અવર કાષ્ટનું કામ ન હમારે, રીઝો કે બીજો,
શ્રી કૃષ્ણ કરે તે પ્રમાણ, કારજ વણસો કે સીજો.
પ્રાણ જાય પણ અન્ય કૃતિમાં મન રાખે બીજો. એક.

મુને સુખી દુઃખી જેમ ગમે તેમ રાખે, એના ગુણગાઉં,
વિના મૂલનો ધર ગુલામ, વેચે ત્યાં વેચાઉં,
એજ ગમ્યો એથી મન માન્યું, બીજો નવ ચલાઉં,
એના અતિ અવતાર હું કાષ્ટનો, દાસ ન કહેવાઉં. એક.

શ્રી કૃષ્ણ વિના શિર અવર નમે તો છેદનનો દંડ,
નંદકુંવર વણુ નામ જાપે (તો) જીલવા કરું શતખંડ,
અવર દેવની આશ કરે અથ ભાજે બ્રહ્માંડ,
અન્ય અમર દરશન દોડે પગ તો પાડું (હું) પિંડ. એક.

હું ચાતક, જાણ સ્વાતી શ્રીજી, હું જાપ હરિ વારિ,
હું હારીલ કાઠી હરિ દદ વ્રત, ધારી તે ધારી,
અનન્ય પતિવ્રત જેને નહિ તે, કહીયે બ્યભિચારી,
હે શ્રી ગુરુદેવ નભવજ્યો કહે દ્યો સદા ટેક હમારી. એક.

આ ટેક તે પતિવ્રતાના પ્રેમનો છે. ટેક વગરનો પ્રેમ નકામો છે. એથી જ ટેક મહાત્મા ભક્ત કવિ તુલસીદાસની શ્રીરામચંદ્ર ભગવાન તરફ હતી. દયારામભાઈને જેમ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર પરમાત્મા શિવાય બીજા કાષ્ટને (બીજા ઇશ્વરાવતારને) પણ માથું નહિ નમાવવાની ટેક હતી, એમ તુલસીદાસજીને પણ ભગવાન રામચંદ્ર શિવાય બીજાને

માથું નહિ નમાવવાની ટેક હતી અને તેથી વ્રજભૂમિમાં આવી શ્રી કૃષ્ણનાં દર્શન કરતાં કહ્યું કે,

ભલી બની છમ આજકી, ભલે બને હો નાથ;

તુલસી મસ્તક તબ નમે, ધનુષ્યાન ગ્રહો હાથ.

અને એ કવિ હૃદયની સાથે એકતાન થઈ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને હાથમાં ધનુષ્યાણુ ધારણુ કરી રામ લક્ષ્મણરૂપે દર્શન દીધાં હતાં, અને પછી તુલસીદાસજીએ મસ્તક નમાવ્યું હતું. એમ બંને અવતારો એક જ ઇશ્વરના છતાં જે અવતારને ઉપાસ્ય માન્યા હોય તે શિવાય બીજાને માથું ન નમાવવું, એ ટેકની ખાતર કવિએ ધનાઢ્ય શાહુકારની મહેરબાની ગુમાવી અને મળવા આવતી લક્ષ્મીને તરછોડી કાઢી. એવી ટેક રાખનારા અને સાચવનારા પુરૂષો જગતમાં જવલ્લે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તુલસીદાસના રામ અને દયારામના કૃષ્ણ બંને એક છતાં બંનેને મન જૂદા હતા. બંનેની ભક્તિમાં પણ ફેર હતો. તુલસીદાસની સેવ્યસેવક ભાવની દાસ્ય ભક્તિ હતી, દયારામની પ્રિયતમ પ્રિયભાવની પ્રેમભક્તિ હતી. બંનેની ભક્તિ અનન્ય હતી અને તેથી બંને મોક્ષના અધિકારી થયા હતા. પરંતુ તુલસીદાસના જીવનમાં પ્રભુના સાક્ષાત્કારની જેવી વાર્તા ચાલે છે તેવી કવિના જીવનમાં સંભળાતી નથી. તે પણ કવિને પ્રભુ સાથે હૃદયનો સાક્ષાત્કાર તે હોવો જોઈએ જ, નહિ તે હૃદયના દાહની વાણી ભરેલાં કવન એમના મુખમાંથી નિકળે નહિ.

કવિને આત્મમાન બહુ હતું. મંડળીઓમાં અને મિજલસોમાં ખોતાનાથી કોઈ વધી જાય તે એમનાથી સહન થઈ શકતું નહિ. અને તેથી ખોતાના જ્ઞાન અને કળામાં હંમેશાં વધારો કરતા રહેતા, તથા પ્રમંગે તે દર્શાવી આપી લોકને ચકિત કરતા. કવિના સ્વભાવની

૪૪૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામનું આન્ત જીવન.

કસોટી કરવાનો સીનોરમાં એક વખત પ્રસંગ બન્યો હતો. સીનોર વૈષ્ણવોથી વસેલું શહેર છે. ત્યાં શ્રીમંત શેઠ લાલલાલ હરજીવનને ત્યાં એક વખત વૈષ્ણવ મંડળીની બેઠક હતી. તેમાં કવિને તથા ભરૂચના પરમ વૈષ્ણવ દીક્ષિતજીને પણ બોલાવ્યા હતા. દીક્ષિતજી તેમના દ્રઢ વૈષ્ણવપણા માટે વલ્લભી વૈષ્ણવોમાં તે વખતે ધણા પંકાતા હતા. કવિ પણ સારા વૈષ્ણવ ગણાતા. બેઠકમાં સૌને તિલક કરવામાં આવ્યું, તેમાં પહેલું તિલક દીક્ષિતજીને કર્યું. આ ઉપરથી કવિને રીસ લાગી, અને તે બેઠકમાંથી ઉઠી ગયા. કવિએ કહ્યું કે, “ હું દિક્ષિતજી કરતાં ઉતરતો છું કે, મને પહેલું તિલક ન હોય ? એ, એકલા વૈષ્ણવ જ છે ત્યારે હું વૈષ્ણવ છું. કવિ છું, અને વિદ્વાન છું. તેથી પહેલું તિલક મને જ કરવું બેયતું હતું. ” કવિને ધણું મનાવ્યા અને સમજાવ્યા પણ પછી બેઠકમાં ગયા નહિ અને સીનોરમાં પણ પછી ઝાઝો વખત રહ્યા નહિ. કવિએ બેઠકમાંથી ઉઠતી વખત નીચેની સમસ્યા કરી હતી:—

ધર્મધુરંધર વડો વિવેક; તે ઘેર કૌતક દીકું એક	૧
પિતા પોતાના સુતનો બ્રાત; સ્વામી તેજ પિતાનો તાત.	૨
માત શ્વસુરની પોતે પત્ની; જનક જનેતા સત્ય સપત્ની.	૩
સ્વામી હરિ અરિનો તાત; સ્ત્રી કાણુ નામ જગતની માત.	૪
સ્ત્રીના કાકા કમળા પતિ; નવ સમજાય અટપટું અતિ.	૫
શ્રી ભાગવત તણી એ કથા; રખે માનતા ટીખળ વૃથા.	૬
દયારામ કહે ચેત ચતુર; જો તુજમાં યુદ્ધિ ભરપુર.	૭

આ સમસ્યાનો ઉત્તર કાઈથી થઈ શક્યો નહિ એક પુરાણીએ કહ્યું કે શાસ્ત્રમાં કાઈ ઠેકાણે એવું હોય જ નહિ, કવિ તો ગપ મારે છે. કવિએ પુરાણીની ઠેકડી કરતાં કહ્યું કે તમે પુરાણીઓ તો શબ્દ

કવિશ્રી દયારામના જીવનના થોડાક પ્રસંગો. ૪૪૬

મેાંઢે રાખનારા પોપટો છે, શાસ્ત્રનો ખરો મર્મ તો અમે કવિઓ જ સમજીએ. પછી ભાગવતમાંથી એ કથાભાગ કાઢી ખતાવી તેનો સગાઇ સંબંધ સમજાવી પુરાણીની બુદ્ધિનો ભ્રમ ટાળ્યો.

કવિ શ્રીરણુછોડરાયનાં દર્શન કરવા ડાકોરમાં ધણી વાર જતા અને ત્યાં ભજનધુન લગાવતા: ડાકોરમાં ભટજી મહારાજ કરીને એક સારા મર્યાદી વૈષ્ણવ રહેતા હતા. તેમની સાથે કવિને સારી ગાંઠ બધાયેલી હતી. ભટજી મહારાજ બહુ પ્રેમી વૈષ્ણવ હતા. અને નિરંતર પ્રભુસેવામાં મગ્ન રહેતા. કવિ પણ ભક્તિમય જીવન જીવી કહાડનાર પ્રેમી વૈષ્ણવ હતા, એટલે બંનેનો જોગ સારો મળતો, તેથી કવિને ડાકોર રહેવું બહુ ગમતું. કવિની મંડળીમાં વડોદરાના સુલતાનપુરાના કેવળભાઈ પારેખ કરીને એક વૈષ્ણવ હતા, કે જે નૃસિંહજીના મેડે માહાડ ઉપર રહેતા હતા. તે પણ કવિની સાથે ડાકોર જતા.

ગુજરાતના બીજા કટલાક કવિઓ કવિનાં કાવ્યોનું અનુકરણ કરતા. એ અનુકરણ કરનારાઓમાં અમદાવાદના હરિભટ્ટ અને વડોદરાના પ્રસિદ્ધ કવિ ગિરધર હતા. કોઇ નવો રાગ કવિએ કાઢ્યો કે તેઓ ઝટ તેને ઝીલી લેતા, અને તે રાગમાં પોતાનું નવું કાવ્ય ખનાવતા.

“ ચાલ વહેલી અલખેલી પ્યારી રાધે ”

એ કવિના કાવ્ય ઉપરથી હરિભટ્ટે

“ ચાલ ચપલા બ્રખુભાનની દુલારી ”

એ કાવ્ય હરિભટ્ટનું ખનાવેલું જે દયારામ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિને નામે ચઢી ગયું છે. પણ તે કવિની કૃતિ, શબ્દરચના, અને પદલાલિત્ય તથા અર્થગાંભીર્ય ઉપરથી તરત જૂઠું જણાઇ આવે છે. તેમ જ

૪૫૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર ભવન.

“ માતા જસોદા ઝુલાવે પુત્ર પારણે. ”

એ કવિના પારણા ઉપરથી

“ માતા જસોદા ખોલાવે જમવા લાલને. ”

એ કાવ્ય હરિભદ્રનું બનાવેલું જે દયારામ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિને નામે ચઢી ગયું છે. પણ તે કવિની કૃતિ, શબ્દરચના, અને પદલાલિત્ય તથા અર્થગાંભીર્ય ઉપરથી તરત જૂદું જણાઈ આવે છે. તેમ જ કવિ ગિરધરદાસ પણ એવાં રાગને મળતાં કેટલાં પદ બનાવેલાં છે.

હરેક મિજલસ અથવા ખેઠકની સમાપ્તિ વખતે કવિ નીચેનું આશિર્વાદનું પદ ખોલતા અને તેથી હું પણ તેજ પદ છેવટે લખી મારો લેખ પૂર્ણ કરું છું:-

ચિરંભવીઓ સુખી રહો તુમ સકલ હરિજન;

આનંદ મંગળ અખંડ હરિમે રહોની મન.

ટેક.

ભકિત પ્રેમ આસક્તિ, વ્યસન શ્રી વ્રજેશ.

ગુરૂ ભગવદી ભાવ સદા, દુઃખ કદા ન લેશ.

ચિરં ૦ ૨

કરમકાલ માયા ભય જનમ મરન જાઓ;

શુભ મતિ રહો સતત મન કુપથ કબુ ન ધાઓ.

ચિરં ૦ ૩

સદ્ગુન સતસંગ સદા રહો પુરન કામ;

એહી આશીષ દેત, સદા દાસ દયારામ.

ચિરં ૦ ૪

વડોદરાના વૃદ્ધ અનુભવી વ્યાસ પ્રાણુશંકર વૈજનાથ પાસેથી મને કવિના ઘણા પ્રસંગો સાંભળવાના મળેલા છે, તેથી તેમનો આ સ્થળે હું ઉપકાર માનું છું.

ગુજરાતીના દીવાળીના અંકમાંથી

દયારામભાઈની જન્મ-જયન્તી.

મગવનીય દયારામભાઈ.

વામન દ્વાદશી, એટલે ભગવદીય દયારામભાઈની જન્મ-જયન્તિ ભાદરવા સુદ ૧૨ ને વાર ગુરૂ તા. ૪-૬-૪૦ ને રોજ માધવબાગમાં ભગવદ્ગીતા પાઠશાળા હોલમાં તેમની જન્મ-જયન્તિ ઉજવાઈ હતી. તે પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, ખી. એ, પોતાના વ્યાખ્યાનમાંથી, એ સમય ટુંકા હોવાથી એ બોલ કલા હતા. એ વ્યાખ્યાન નીચે પ્રમાણે છે:-

પ્રમુખ રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની.

ખી. એ. નું વ્યાખ્યાન.

આજે આપણે ભગવદીય દયારામભાઈની જન્મ-જયન્તિ ઉજવવા અત્રે એકત્રિત થયા છીએ. આજે તેઓશ્રીનો જન્મ થયાને ૧૫૩ વરસ અને ભગવતપ્રાપ્તિને ૭૬ વર્ષ થયાં છે. આટલાં વર્ષ વીતવા છતાં તેમનું, આપણાં-આપણાં એટલે રસરસિયા પુરુષોનાંજ નહીં, પણ સ્ત્રીજનોનાં, યુવાનોનાંજ નહીં પણ વૃદ્ધ તેમજ આઘેડ સ્ત્રી પુરુષોનાં-હૃદયમાં એવું તો ઊંડું સ્થાન છે કે આપણા સુખદુઃખના અવસરોએ તેમનાં પદો અને કાવ્યોમાંથી આનંદની અને કષ્ટશમનની પ્રેરણાઓ આપણે હજીયે મેળવતા રહીએ છીએ.

આવા મહાપુરુષો-ભગવદ્ભક્તોની જન્મ-જયન્તિ ઉજવવાનો હેતુ, તેમનાં જીવનભરનાં ઊંડા જ્ઞાન, અનુભવો અને અવલોકનોના પરિણામે જે વચનો તેમનાં કવનો, વા કાવ્યોમાં અંકિત થયાં હોય છે,

૪૫૨ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

તે વચનો આપણા જીવનમાં, આપણા વર્તવિમાં, વ્યવહારમાં ઉતરવાં, એજ મુખ્યત્વે કરીને છે. તેમના જીવનના ઝોક કરતાં તેમના કવનમાં અંકિત થયેલા ઊપદેશ ઉપર આપણે વિશેષે કરીને આધાર રાખવાનો છે, ભાર મૂકવાનો છે. મહાપુરુષોની શક્તિ અને તેઓ જે પ્રસંગમાં મૂકાયા હોય તે શક્તિ અને તે પ્રસંગની અનુરૂપતા આપણને હોય નહીં અને તેમના વર્તવિનું-ખાસ સંજોગોને અંગે થયેલી વર્તણૂકોનું અનુસરણ કે અનુકરણ કરવા જઇએ તો આપણને, 'મરે નહીં ને માંદો થાય' તેની પેઠે દુઃખ વહોરી લેવા જેવી આપત્તિમાં આવી પડવું પડે. દયારામભાઈએજ ગાયું છે કે,

મોટાનું વચન સુખધામ કૃતિ રીતિએ કરીએ,

મોટા કરે ચાલ્ય સો કામ, આપણુ તો મરીએ

આ પદમાં દયારામભાઈએ પોતાના પૌરાણિક, સાંસારિક તેમજ તત્ત્વવિદ્યાના જ્ઞાનનો પ્રવાહ વહેવડાવ્યો છે. પોતે જે એક નીતિનો, વ્યાવહારિક વર્તનનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો તેને પુરાણ, ઇતિહાસ, સંસારપોથી વગેરેમાંનાં સચોટ દષ્ટાન્તો ઉપર દષ્ટાન્તો ટાંકીને વધુ મજબુત કરી, શ્રોતાઓના મનને આર્દ્ર અને આર્ત કરે છે, ત્યારેજ તેઓ જંપે છે. તેમનાં આવાં ઠોક ભર્યાં અનેક પદો પ્રસિદ્ધ છે; ધણાએ જનોના જીવનમાં તે પ્રેરણાત્મક પણ નીવડ્યાં છે.

ભગવદીય દયારામભાઈનાં કવનો આપણને આપણું જીવન ઉજ્જમાળી પ્રભુ પરાયણ કેમ થઈ શકીએ, એ શીખવે છે. આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલી, ચારે પ્રકારની કાટીના ભક્ત દયારામભાઈ હતા એમ એમના જીવનકવનથી સમજાય છે. ઉત્તરોત્તર એક એક કાટિ વટાવી તેઓ પોતાના ઇષ્ટ શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં લીન થયા હતા. તેમનાં પદો અને કવનોમાં આ

દરેક ક્રાંતિની ભક્તિના ઉદ્ગારો અંકાયલા છે. તેમની જ્યન્તિ આપણે સારેજ ઉજવેલી સાર્થક થાય કે જ્યારે આપણે તેમાં સમાયલો બોધ ગ્રહણ કરી, આપણાં જીવનને ઉજમાળીએ અને કૃતકૃત્ય થઈએ.

ઈંગ્લાંડ જેવા દેશમાં મહાકવિ શેક્સપીયર આદિની જ્યન્તિઓ કેવા મોટા પાયા ઉપર દર વર્ષે ઉજવાય છે, અને તેમનાં સ્મરણ ચિન્હો તથા તેમની કૃતિઓ પ્રત્યે કેવો આદર દાખવાય છે એ પણ તેટલુંજ જાણીતું છે. આપણે અહીં એમાંનું કશુંએ થતું નથી. આ ધણુંજ દિલગીરીભર્યું છે. આવા જ્યન્તિ પ્રસંગો મહાપુરૂષની સાહિત્યકૃતિઓના વાચનવિચારણાથી ઉજવાય તો તેને હેતુ સિદ્ધ થાય, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

ભગવદીય દયારામભાષ્ટએ શૃંગાર ગાયો છે, અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે કહું તો પોતાના પ્રિયતમ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણની પ્રણયલીલા ગાઈ છે; ઉંડાં આંતર નાદથી જાણે પોતેજ શ્રીકૃષ્ણની પ્રણયિની ગોપી હોય તેવા હૃખ્હ તનમનાટથી ગાઈ છે. એ સ્વાનુભવનું નિવેદનજ જાણે હોય એમ એ લીલાની આર્દ્રતા અને આર્તભાવથી સમજાય છે. કેટલાક ચોખ્ખીયા સુધારકો એથી સૂગાઈ ઉઠે છે. તેમણે કાંઈ એકલો શૃંગારજ ગાયો નથી, તેમનાં કાગ્યોમાં શૃંગારસાહિત્ય ભાગ્યેજ પાંચમા કે છઠ્ઠા ભાગનું છે.

પરંતુ ટીકાખોરો એ ભૂલી જાય છે કે દયારામભાઈ વૈષ્ણવ હતા, વલ્લભસંપ્રદાયના વૈષ્ણવ હતા, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના સાચા ઉપાસક હતા. અને વલ્લભસંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો તેમને સર્વથી વિશેષ ધુળ્ટ હોઈને તેને પોતાના જીવનઅવહારમાં ઉતારવા, એ તેમનું લક્ષ્ય હતું. ભારતવર્ષમાં પ્રત્યેક ભાર્મિક આર્યનું પરમ લક્ષ્ય પ્રભુ હોય છે. આર્ય માત્ર પોતાની વિદ્યા, કલા, રૂચિ વગેરેનું સમર્પણ પ્રભુનેજ કરે છે. તે એ સૌને ઉપયોગ-ઉત્તમ ક્રાંતિનો ઉપયોગ પ્રભુ અર્થેજ કરે છે. સ્વરૂચિ અર્થે થયેલી પ્રવૃત્તિમાં જેટલો રસ અને નિપુણતાં

૪૫૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

રેડાતાં નથી તેથી શતગણો, રે પૂરે પૂરે રસ અને નિપુણતા પોતાના પ્રિયતમ પ્રભુને સમર્પવાને કરેલી કૃતિ અને પ્રવૃત્તિમાં રેડાય છે. આથી આપણાં મંદિરો કલા, રૂચિ અને વિદ્યાનાં ધામ થઈ પડેલાં છે. પ્રાચીન કાળની પ્રકૃતિની સુંદર શોભા, આહ્લાદક શૃંગારસામગ્રી, ઉત્તમ સંગીત, ઉત્કૃષ્ટ નૃત્ય, રસરસતી ભોજન સામગ્રીઓ, ચિત્રકલા રંગકલા, એ સૌ આર્યમંદિરોમાંથી, દેવમૂર્તિઓ ઉપરથી આપણને સાંપડે છે; કારણ તે તેના જાણકારો અને નિપુણોએ પોતાનાં હૃદય રેડીને પોતાના ઈષ્ટ પ્રભુની મૂર્તિને અને તેના ધામને ઉત્કૃષ્ટ રીતે શણગારવામાં પોતાની વિશિષ્ટ બુદ્ધિ અને શક્તિ, સૌ સાધનસામગ્રીને પણ ઓવારી નાંખી હોય છે.

દયારામભાઈએ પોતાનું યાન, પોતાનો અનુભવ અને પોતાનાં આવહારિક અવલોકનનો સંચય, પોતાના ઈષ્ટ ભગવાન, શ્રીકૃષ્ણના મુણ ગાવામાં, તેમના ગુણ અને લક્ષણોનો બોધ પોતાના શિષ્યો અને ભાવુક શ્રોતાજનોને કરવામાંજ જીવનની સાર્થકતા માની છે. એજ એમના જીવન અને કવનનું લક્ષ્ય હતું. શ્રીકૃષ્ણ તેમના પ્રિયતમ પ્રભુ છે. પોતે એ રાસેશ, રસરૂપ, પ્રભુ-સ્વામીની ગોપિકા છે, એવી ભાવનાથી, તદ્લીન આસક્તિથી તેમની સાથેના રસાનુભવના, સુખાનુભવના, પત્નીને યોગ્ય વ્યવહારો, વિયોગવિરહ અને સંયોગથી મનની આર્દ્રતા, આતુરતા, આર્તપણું અને આનંદ, એ સૌના જે અનુભવે થયા, તે વર્ણવ્યા છે એ કાંઈ અપાત્ર, શુષ્ક ટીકાખોરો માટે તેમને લખ્યું નથી. તેમનાં પદો અને આખ્યાનોમાં આવી ખાતના ઉલ્લેખો છે. તેમણે તો પોતાને ગોપી સમજી પરમપ્રેમારૂપદ ગોપીજનવલ્લભ સાથે રસાર્દ થઈ તદ્રૂપતા અનુભવી છે અને તે પોતાનાં પાત્ર શિષ્યો અને શ્રોતાઓને અર્થે એ મંડળીના સદુપયોગ માટે પ્રકટ કરી છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં રાસપંચાખ્યાનીને અંતે શુકદેવજી સાચું જ કહે છે.

વિક્રીઢિતં વ્રજવધૂમિરિદં ચ વિળ્લોઃશ્વદાન્વિતોડનુશ્રુણુયાદય વર્ણયેષઃ
મર્ષિં પરાં મગવતિ પ્રતિલભ્ય કામં હ્યોગમાણવપચિનોત્પચિરેણ ધીરઃ ॥
(ભા. દશમ સ્કંધ અ શ્લો.)

વ્રજવધુઓ-ગોપીઓ સાથે વિળ્લુ-કૃષ્ણે આ જે વિવિધ ક્રીડાઓ
કીલાઓ ખેલી છે તે જે પુરૂષ મુમુક્ષુ સ્ત્રી વા પુરૂષ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી
યુક્ત થઈને સાંભળશે તે ધીર પુરૂષ ભગવાનમાં પૂરેપૂરી ઇચ્છાપૂર્વક
ઉત્તમ-પરા ભક્તિ પામશે અને સવેળા પોતાના હૃદયના (કામવાસના
રૂપી) રોગને નિવારશે.

દુઃકમાં માત્ર ભક્તને ઉદ્દેશીને. સ્વાર્થેનેય સંકુચિત પ્રમાણમાં
પાત્ર શ્રોતૃવર્ગના પરમાર્થે આવા ભગવદીય ભક્તોની વાણી નીકળેલી
હોય છે.

પરલોકપ્રાપ્તિ-ઐહિક અબ્યુદયની સિદ્ધિ સાથે શ્રેયસની સિદ્ધિની
વાંછના હરેક આર્થને રહે છેજ. શ્રેયઃ સિદ્ધિ સર્વથા એપણીય-ઈચ્છિ-
વાન્નેગ છે. તે આદર્શ-લક્ષ્ય રૂપ હોઈને પ્રવૃત્તિનું તેના અંગની લોકૈ-
પણ્યા અને વિતૈપણ્યાનું વિસ્મરણ કરવું, વા નાશ કરવો, અને નિવૃત્તિ
સાધવી, અને સાચી નિવૃત્તિસુખ પામવું એજ ધર્મ્ય માર્ગ આર્થજન
માટે રેખાયલો છે.

શ્રેયસની સિદ્ધિ સંસારમાં રહીને સાધવા માટે ત્રણ માર્ગ કર્મ,
જ્ઞાન અને ભક્તિ, સર્વ માન્ય થયેલા છે. પહેલા યેની સંકુલતા.
વિકટતા સામાન્ય કાટિના મનુષ્યો માટે હોવાનું સમજવતાં અનુભવી
આચાર્ય, અને મહંત સંતોએ ભક્તિમાર્ગને વિશેષ પ્રધાનતા આપી
છે. શિવશક્તિનાં આરાધન એ ભક્તિ છે, પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે તેને
સર્વાત્ર કરી છે. તેમણે જે કે કર્મ અને જ્ઞાનની આવશ્યકતા તો કાયમ રાખી
પણ ભક્તિ, અનન્યભાવભરી ભક્તિથી પ્રભુપ્રાપ્તિની સરળતા, સર્વોત્કૃષ્ટતા
તૈત્તિરીય ઉપનિષદના રસૌ વૈ સઃ એ વચનમાં ઉદ્દિષ્ટ પરમાત્માના

૪૫૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

રસ રૂપ—આનંદ સ્વરૂપ, નિરવધિ નિરૂપધિ આનંદ સ્વરૂપ—નો અનુભવ, ભગવદ્દરસમાં નિરતિશય નિમગ્નતા એ ભક્તિની ઉત્તમોત્તમ દશા સ્વીકારાઈ છે. આનંદમય પ્રભુ સાથે, રમણ કરવું, તસ્લીન થવું, આલોકનું નિતાન્ત વિસ્મરણ થાય એવી પ્રેમસમાધિ સાધવી, એ પરાભક્તિનું ઉદ્દેશ્ય લેખાયું છે.

એ રસાનુભવમાં શૃંગારને પ્રધાન સ્થાન સ્વાભાવિક રીતે મળ્યું. પતિપત્નીની તદ્રૂપતા, તેમ જીવ-જીવની તદ્રૂપતા, એકરૂપતા સર્વે ક્ય યની. શૃંગારો વિષ્ણુસ્તુ એવું નાટ્યશાસ્ત્રના વિધાતા ભરતના રસ-શાસ્ત્રનું વિધાન છે. તેમ શ્યામો ભવતિ શૃંગારઃ એ વચન મેઘશ્યામ શ્રીકૃષ્ણને અનુલક્ષતું ગણાયું છે અને શ્રીકૃષ્ણની પરમપ્રેમારૂપદ વિભૂતિની પ્રણયલીલામાં તસ્લીન થનાર ભકત પોતાને કૃતકૃત્ય સમજે છે. શ્રીમદ્ભાગવત મુખ્યત્વે ભક્તિ પ્રતિપાદક ગ્રંથ છે. દશમસ્કંધ તેનું નવનીત છે. તેમાં શૃંગારરૂપ વિષ્ણુ. એટલે શ્રીકૃષ્ણને શૃંગારરસના અધિષ્ઠાતા વર્ણવ્યા છે. ગોપીજનોને એ રસની પાત્ર લેખી છે. તેમાં ગોપીઓને વસ્ત્રહરણ, દાણ લીલા, રાસલીલા આદિથી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરતી, સર્વપ્રપંચ માત્રને વિસારતી, શ્રીકૃષ્ણમાં તદાકાર થયેલી વર્ણવી છે.

પામર માનવદષ્ટિ દોષ જોવાને સામાન્ય રીતે ટેવાયલી હોય છે. તેને પ્રકૃતિ જ એવી પડી ગયેલી હોય છે કે તે જગતમાં એક પૂજ્ય થયેલી વ્યક્તિની પ્રશંસામાં જોટલી ખૂંપતી નથી તેટલી તેની નિંદાના શ્રવણમાં રાચે છે. આવી કેવળ દોષ જોવાની દષ્ટિ તેમ વૃત્તિએ ઘણાંક, કેટલાંક નિષ્કલંક સાધુ જીવનોમાં કલંકોનાં અક્ષમ્ય આરોપણ કરેલાં છે. મારી સમજ તેમ અવલોકનથી મને પાકે પાયે લાગે છે કે ભગવદીય દયારામભાઈને આથી ભારે અન્યાય થયેલો છે.

તેમના જેવા ભગવદીય વૈષ્ણવ ભક્તનું જીવન સર્વથા નિષ્કલંક, શુદ્ધ કુંદન સમું હોવું ધટે છે. જેમણે ૭૫-૭૬ વર્ષનું દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવ્યું; જેમણે માતપિતાએ કરેલું વેવિશાળ તોડયું અને આમરણ બાલ બ્રહ્મચારી રહેવાનું વ્રત અંગીકાર કર્યું; જેમણે ત્રણ ત્રણ વાર ક્ષુ અને મહાયાત્રાઓ વર્ષો પર્યંત કરી; જેઓ પોતાના કાળમાં ભક્તરૂપે, કવિવર રૂપે અને મહાત્મા ગુરૂરૂપે પણ પૂજ્યા, તેમ ઠામ ઠામ સત્કારાયા; જેમને તેમના કાળના સંતમંહતો પણ જેવા ડભોઈ-ચાંદોદ પધારતા, તેમ પોતાના ધામમાં પધારવા નિમંત્રણ આપતા; જેઓ આરૂઠ પુષ્ટિમાર્ગીય મરજદી વૈષ્ણવ હોવા છતાં સામાન્ય ભાવુક જનસમૂહોમાં ઉંચી કક્ષાના ભક્ત તરીકે પંકાયા હતા; અને જેમની સુંદર, મનહર પદાવલિઓ ગુરૂવચન તરીકે કંઠે કરાતી અને અનેકોનાં સંસારતાપથી ઉકળેલાં જીવનને ઉજમાળતી; જેઓને તેમના જીવનકાળમાં જ નહીં, પણ તેમના અવસાન પછીનાં આ પોણોસો વર્ષના માળામાંયે ગુજરાતનો સદાચારી, સતીભાવવાળો સ્ત્રી વર્ગ અને પુરૂષવર્ગ 'દયો' નહીં, પણ દયારામભાઈ તરીકે અંતરથી સન્માને છે; જેમની વાણીનું ઓજ્ઞ અને પ્રભુત્વ સૈકું થવા આવ્યું છતાં ઝાંખાં પડ્યાં નથી, પણ નિંદક ટીકાકારોની તીણી શરાણે ચઢ્યાં છતાં હજીયે ઓર દીપી ઉઠે છે; એવા મહાનુભાવી કવિનું ચરિત્ર કહેવામાં આવ્યું છે તેવું કલંકિત હોવું સંભવતું નથી. તેમણે પોતે પોતાનાં પદો અને આખ્યાનોમાં જરભાવ-વ્યભિચારને ખૂબ નિંદો છે, એ પણ અહીં વિસરવું જોઈતું નથી.

સ્વ. સાક્ષર શ્રીગોવર્ધનરામભાઈ 'દયારામના અક્ષરદેહ'માં (પાનું ૬ ઠું) સાચું જ કહે છે:

“તેના (દયારામની કવિતાના) શુદ્ધ રસના ભોગી તો વિરલજ છે. એક કાળે જેની ગરબીઓ ચારતરથી તે સુરત મુંઝઈ સુધીની

૪૫૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

ઓઓ કિનરકંઠેથી પ્રસિદ્ધપણે ઊડેયોક ગરબે મળીને ગાતી હતી અને ધરમાં હરતાં ફરતાં પણ ગાતી હતી અને જેનાં પદ અનેક ભકતોને રસમાં લય પમાડતાં હતાં અને શ્રોતાવક્તાઓનાં હૃદયમાં કવિના હૃદયનું આવાહન કરતાં હતાં, તે કવિના આવા વિકસિત કીર્તિદેહને સ્થાને હવે માત્ર પુસ્તકોમાં સંકુચિત કીર્તિદેહ અને તે પણ અપકીર્તિના કલંકવાળો થઈ હાલમાં માત્ર અસ્તિત્વજ ભોગવે છે.”

દયારામભાઈના જીવનમાં કલંકનાં આરોપણ કરનારાઓના ત્રણ ત્રણ વર્ગ મને અનુભવથી જણાયા છે. એક તો કવિશ્રીના પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની પોતાના સમયમાં ટીકાપાત્ર ઠરેલી સ્થિતિ ઉપરજ સૌથી વિશેષ ઝોક મૂકનારો, તેમ તે કાળે શૃંગારનાં વર્ણનેાને અનીતિ જગવનારાં ગણી નિંદનારો ચોખલિયો સુધારક વર્ગ; બીજો વગર જાતિ અભ્યાસે, તેમ વગર જાતિ તપાસે ગતાનુ-ગતિક રીતિએ સુધારકોનાં વેણોને પોપટ પેરે વઢી જાણનારો વર્ગ; અને ત્રીજો, અન્ય દેશો અને ભાષાના શૃંગારવિષયોને વર્ણવનારાઓ બહુધા વિષયો હોવાની પોતાની જાણનું, એમાં શું, એ તો વાસ્તવિકતા કહેવાય, એ ભાવથી આરોપણ કરનારો વર્ગ.

મારે ઘણીજ દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે પ્રથમ સ્વ. કવિ નર્મદાશંકરે તેમની શૃંગાર રસથી પ્રચૂર પદાવલીઓમાં શ્રવણ અને વાચનથી દોરાઇને ઈંગ્રેજી કવિવર બાયરનની કક્ષામાં, દયારામ-ભાઈને મૂકવાનું સાહસ કર્યું હતું. દયારામભાઈના તે કાળે તેમને હાથ લાગેલાં શૃંગારી પદોને આધારે તેમ તેમની જીવનલીલા સંબંધી કેટલીક કહેતાકહેતીના આધારે અને સંજોગીયાં નિંદાખોરાં લોકવિધાનો ને આધારે કવિ નર્મદે આ સાહસ કર્યું હતું. મહારાજ લાયખલ કેસે તે કાળે ઉભા કરેલા વાતાવરણે આ નિંદાખોરીને ટેકવી અને પોતાને ચોખલીયા કહેવડાવતા સુધારકોએ તેનો હાંસે હાંસે પસારો

કર્ચો. આમાં કેટલુંક સ્વાનુભવનું પણ આરોપણ થયું છે, એમ કહું તો તે ખોટું નહીં લેખાય. પણ મારે કહેવું જોઈશે કે ભગવદીય દયારામભાષની કવનપ્રવૃત્તિ કેવળ શૃંગારી પદોમાં જ ગોંધાઈ રહી નથી. મારા પોતાના શબ્દોમાં આ કથન કહેવાને બદલે સ્વ. સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામભાષનાંજ વચન હું ટાંકીશ. તેઓ “દયારામના અક્ષરદેહ”માં (પાનું ૫ મું) કહે છે:

“ પદ્માત્મક ભાગમાં એક ભાગ ગુજરાતી ભાષામાં છે, તે એક એવડોજ ભાગ હિન્દી, વ્રજ, અને મરાઠી વગેરે ભાષામાં છે, અને તેમાં મુખ્ય ભાગ હિન્દી છે...ગુજરાતી ભાષામાં વધુ કાવ્યો, ગરખીઓ અને પદો છે...હિન્દી કાવ્યોમાં ભક્તિ, નીતિ અને ધર્મ ઉપરાંત ભક્તિથી અમિશ્રિત એટલે શૃંગારનો ભાગ પણ છે. ગુજરાતી કાવ્યોમાં કેવળ શૃંગારનો ભાવ નહીં જોવો છે. પદોમાં ધર્મ, નીતિ, વૈરાગ્ય અને શૃંગાર વિનાની ભક્તિ એટલે કેવળ ભક્તિ, શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રના કેટલાક પ્રસંગો ધર્મ નીતિ અને વૈરાગ્ય: આ સર્વ વર્તાં ઓછાં લઘુ કાવ્યોમાં છે.”

મારું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કવિશ્રીએ મુખ્યત્વે ગુજરાતી અને હિન્દી ભાષામાં કાવ્યસાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં રચ્યું છે. તેનું પૂર નાનામોટા મળીને ૧૨૫ ગ્રંથો જેટલું થાય છે. તેમાંનો ભાગ્યેજ સાતમો કે દશમોય ભાગ શૃંગારી પદોનો હશે. મેં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ કવિશ્રીના ટીકાખોરોએ જેમ માખી સુંદર દેહના ચાંદા ઉપરજ ખેસે, જેમ મણિમય મંદિરમાં કીડી છિદ્ર શોધે, તેમ દયારામભાષની કૃતિઓમાં અતિ બહુલ અંશે તરવરતો ભક્તિરસ, ભક્તના હૃદયની આર્દ્રતા અને આર્તતાને નિરૂપનારો અંશ, તેમ ધર્મ અને નીતિનો ઉપદેશ લક્ષમાં ન લેતાં, માત્ર કવિ નર્મદાશંકર અને અન્ય ટીકાકારોએ ખેંચેલા શૃંગાર ભાગમાંજ તેમની ચાંચ ખુંપી.

૪૬૦ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આંતર જીવન.

ગઈ. આમ મારે ધણીજ દિલગીરી સાથે કલા વિના ચાલે તેમ નથી, બાકી કવિશ્રીના કાળમાં અને તે પછીયે જનતાનાં હૃદયના અનુભવીઓનો અનુભવ ખીજુંજ કહે છે. સા. શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના શબ્દોજ આના સમર્થનમાં હું ટાંકું છું: —

“ એ બે (નરસિંહ અને દયારામ) કવિઓના અનુભવ, એ બેનાં હૃદય, એ બેની જવાલાઓ, જ્યાં સુધી લોક ભક્તિરસના આસ્વાદ કરતા ત્યાં સુધી પૂજતાં અને તેમનો કીર્તિદેહ પુરૂષોને તેમ સ્ત્રીઓને, વૃદ્ધોને તેમ યુવકોને, પવિત્ર અને પૂજનીય લાગતો. એ કીર્તિદેહના અને અક્ષરદેહના પ્રસાદ એ પૂજકવર્ગને સ્વાદનીય, પથ્ય શ્રેયસ્કર લાગતા. માતાપિતાના અને સ્વામીઓનાં દેખતાં તેમના શંગારપરિભાષાવાળા લેખ સ્ત્રીઓ ગાતી, પણ કવિઓની અને આ સર્વની ભાવનાઓ સમાન વૃત્તિની હોવાથી કાઈને એ સ્ત્રીઓનાં ગાવાના પદાર્થોમાં કાઈ શબ્દ વર્ણ્ય લાગતો ન હતો અને કાઈના શ્રવણમાં કે હૃદયમાં અપવિત્રતા પેસતી ન હતી. કેવળ વત્સલ ભાવથી ભરેલાં બાળકોનાં હૃદયમાં પોતાનું વય ગમે તેવું છતાં માતાપિતાના દમ્પતિ ભાવ વિષયે તર્ક સરખો ઉઠતો નથી અને પોતાના જન્મવિધિના ચિત્રની રેખા પણ તેમની બુદ્ધિમાં દોરાતી નથી. તેમ આ બે કવિઓ પોતાના યુગમાં લોકની દષ્ટિએ ગુરૂરૂપે પૂજનીય વસતા અને તેમના ઉદ્દગારોમાં પવિત્ર ભાવનાઓજ શોધાતી. એ યુગ ગયો અને ખીજો બેઠો છે. ભાવનાને સ્થાને વ્યવહાર, બુદ્ધિ, અને તર્ક પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છે. આવા યુગમાં આ કવિઓના કીર્તિદેહ ધ્વસ્ત થઈ અપકીર્તિ દેહ બંધાય નહિ, એજ આ યુગનું ભાગ્ય ગણવા જેવું છે.” (જુઓ: દયારામનો અક્ષરદેહ પા. ૯૫-૯૬)

સાંજવતં માન તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૦

પરિશિષ્ટ ૧ હું

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના ઉપર કડીના એક વૈષ્ણવે લખેલો પત્ર
માત પીતા શીર સીરોમણી

ભાઈ દયારામભાઈની સેવામાં

કડીથી દાસાનુદાસ ચરણુરજ હરજીવન બાળાના
સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ ત્યા જે અંગીકાર કરવા.
અત્ર આપની કૃપા વડે કુશળ છુ આપણી કુશળતા
પત્રનો સદા નીરંતર અભીલાષી છુ વાસતે પોતાનો
દાસ જાણી કૃપા પત્રદ્વારે સંભાવના લેવી. હું તો
રંક જીવ આપને આધારે રહો છુ માહારે તો સરવે
વાતે આપ વીના બીજો કોઈ નથી મને જે રીતે
આપનો જાણો છો તેજ રીતે જાણવો માહારા ઉપર
સદા ક્ષમા રાખવી હું તો ક્ષણ માત્ર આપના ચર-
ણારખંદનુ સ્મૃણુ ભુલતો નથી માટે એહેવીજ કૃપા
કરે જવી જે માહારૂ ચીત સદા નીરંતર આપની
સેવા વીશે તદખર રહે એજ વીનંતી.

સંવત ૧૯૦૨ ના ચઈત્ર સુદ ૯ રવીવાર.

શ્રી કૃષ્ણાય નમઃ
પરિશિષ્ટ ૨ જી.

ભક્ત કવિ શ્રીદયારામભાઈનું ગદ્ય લખાણ

પ્રત્યેતરમાલિકા નામના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાંથી

મન શી રીતે જતાય ?

વળી શિષ્ય બોલ્યો કે હે મહારાજ, આપે મુને શ્રીહરિસંબંધી સ્વપ્રાનુભવ સાચો યુક્તિદષ્ટાન્ત વેદશાસ્ત્રને વચને બતાવ્યો, તે મારા હૃદયમાં બેઠું, પણ વળી એક મુને સન્દેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે આપ પ્રત્યે હું વિનતિ કરું છું કે શ્રીહરિના રૂપનું ધ્યાન ધરવા બેસીએ છીએ, તે સમય મન તે ધ્યાન વિષે મોટું વિદ્ધ નાખીને કલેશ, કુર્તક ધણા ઉદય કરે છે, એ આઘે બીજી શુભકૃતિ કરતાં પણ અશુભ વાસના ઉઠે છે, એ આન્તરકલેશ કાઢીને કહેવાતો નથી, એ દુઃખ મટવાનો કાંઈ ઉપાય હોય તો મુને કહો. એવું સાંભળીને શ્રીગુરુદેવ બોલ્યા, કે હે તાત ! તેં એ વાત અમને પૂછી તે કંઈ બોલી નથી. એ કલેશ તો અન્તરમાં સર્વને હોય છે, પણ હરિભક્ત સમજી હોય તેને વિશેષે થાય તેનું કારણ કહીએ તે સાંભળ કે—હરિનું ધ્યાન, ચિન્તન, મનન, સ્મરણ જે કરવું તે તો એક ઠેકાણે મન સ્થિર હોય ત્યારે થાય તે મન તો અતિશય ચંચલ છે. મહાબલિષ્ટ છે, અગ્રાણ છે તે શ્રીભગવદ્ગીતામાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર પ્રત્યે વિનતિ કરી છે તે વચન—

ચञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ।

ત્યારે શ્રીભગવાને એટલો ઉપાય બતાવ્યો તે વચન—

अभ्यासेन हि कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

તે જે ઉપાય શ્રીબ્રહ્મએ જતાવ્યો તે વાત તો સત્ય જ છે. અહિં ગુણ શું હાઈ છે તે કાઠના સમજ્યામાં નથી આવતું તે તું વિચાર કે મોટા મોટા યોગિ મુનિ વૈરાગ્ય ધરીને અભ્યાસ ધણાએક કાલ લગી કરે છે, પણ તેનું મન વશ નથી થાતું, તે કેમ જાણીએ ? કે-અપસરા આવી જલાવે છે, ત્યારે તે જલાય છે, અને હજારો વર્ષનું તપ ધૂલ મેળવીને ચાલી જાય છે, તે મોટા યોગી પાછળથી પસ્તાય છે. પણ તે સમય મનસ્થિર નથી રહેતું. જે રહેતું હોય તો શીદ જળાય ? માટે નથી જ રહેતું. વળી ધણા કાલ લગી યોગ સમાધિ કરે છે, અને વળી સમાધિ ઉતરે છે, ત્યાં તોએ પછી પૂર્વે મનની વૃત્તિઓ હોય તેની તે લઈ ઉઠે, યોગે કરીને પણ મનવૃત્તિઓ શામતી નથી, તે યોગવાશિષ્ઠ ગ્રન્થમાં લખ્યું છે તે કિચિંત્ તેમનું કહી દેખાડીએ છીએ, તે તું સાંભળ કે-એક યોગી કાઈ એક ગૃહસ્થીને ઘેર બિક્ષા લેવાને ગયો હતો તે ત્યાં રસોઈ સઘળી થઈ હતી, પણ કઠી એક બાકી હતી. ત્યારે ગૃહસ્થની સ્ત્રીએ કહ્યું કે હે મહારાજ ! લગારેક એસો, કઠી થાય એટલી વાર છે, ત્યારે તે યોગીએ વિચાર્યું જે એટલી વાર વૃથા ખોઈએ તેથી ભગવદ્ધ્યાન કરીએ તો સારૂ. એમ જાણીને ઘરમાં એકાંત સ્થલ અંધારામાં પાછળ હતું ત્યાં એસીને તે યોગીએ ભગવદ્ધ્યાન કરવા માંડ્યું, તેથી ચિત્ત ધ્યાનમાં લાગી ગયું. તેને સમાધિનો અભ્યાસ હતો તે સમાધિ થઈ ગઈ, પછી સમાધિ ઉતારવી પોતાને વશ રહી નહિ. તે પેલી કઠી થયા પછી પેલા ગૃહસ્થે તો તે યોગીને ધણી હાંકા મારી, તેના મઠમાં સઘળે શોધી આવ્યા, પણ તે યોગી ન જડયા. ત્યારે હારી કરીને તે ગૃહસ્થના ઘરનાં સર્વ જમ્યાં, પછી ભગવદ્દિગ્ધ્યાને તે ગૃહસ્થને ઘેર એ ચાર ધાસનાં ગાડાં આવ્યાં, તે યોગી ખેડા હતા. તે ધાસ ભરવાનું હતું, ત્યાં અંધારે યોગીને દીઠા નહિ, તે બધું ધાસ ત્યાં નાખ્યું,

૪૬૪ ભક્ત કવિશ્રી હયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

પછી કેટલાએક દિવસે હરીચ્છા થકી તેમાં અગ્નિ પડ્યો, પછી તે ધાસને સંબંધે સઘળું ધર બળી ગયું, તે જોડેનાં ધરો પણ ધણા એક બળ્યાં, પછી ત્યાં ધણાએક વર્ષ વીતી ગયાં તે ઉગ્ગડ પડ્યાં તે એ ચાર પેઠી પછી તેના કુલમાં કોઈ પુરુષ ધનાઢય નિપળ્યો, તેણે ત્યાં પાછું ધર કરવા માંડ્યું, તે ધણીએક પૃથ્વિ ચઢી ગઈ હતી. તે ખોદતાં ખોદતાં ધણુંએક ઉંડું ખોદ્યું, ત્યારે પેલા યોગી નીકળ્યા. તેના યોગબલે કરીને તેવું ને તેવું શરીર રહેલું જોઈને કેટલાએક ડાહ્યા મનુષ્યોએ કહ્યું કે એ કોઈ યોગી હશે, એના મસ્તક ઉપર માખણુ ઢસો; તે ધણીએક વાર માખણુ ઢસતાં સમાધિ ઉતરી, ત્યારે તે યોગી ખોલ્યા કે-કઢી થઈ? એજ રીતે.

એક નટુવાને સમાધિ કરતાં આવડતી હતી, તે તેણે કોઈ એક એક રાજને ત્યાં ધણાએક નટુવા મળ્યા હતા, તેમાં તે નટુવો નવો ખેલ બતાવીને હું ઘોડો માગીશ, એવી ઈચ્છા મનમાં રાખીને સમાધિ કરી, પાછલા યોગીની પેઠે પરવશતા થઈ ગઈ, પછી ધણે કાલે પેલા યોગીની પેઠે સમાધિ ઉતરી ત્યારે તે નટુવો એમ ખોલ્યો. કે-ઘોડા હું હોં પાઉં. એમ એવી વાતોના ઇતિહાસ તો ધણા છે. પણ ઘોડામાં સમજી લેજો કે યોગ થકી પણ મનની વૃત્તિ નથી સમતી, પછી અભ્યાસ તે કોઈ કેટલો કરશે? માટે એ મન તો ભગવાન પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપમાં કૃપા કરી દઢ લગાડે ત્યારે જ લાગે, બીજો ઉપાય નથી. વળી એક વાત કહું તે સાંભળ. કે શ્રીભગવદ્ગીતામાં શ્રીભગવાન પ્રત્યે અર્જુને એમ પૂછ્યું કે-હે મહારાજ ! મન તો નીચી વાતમાં પડતાં બીહું છે, તેને જોરાવરી અધર્મકાર્યો નીચવસ્તુમાં નાખીને કાણુ બ્રહ્મ કરે છે? જો પોતાની મેળે બ્રહ્મ થતું હોય તો પાછળથી પરતાય સીદ? માટે પોતાની મેળે બ્રહ્મ થવું સંભવતું નથી. ત્યારે આપ એમ કહેશો કે-પૂર્વના અનુચિત

કર્મ કરેલાં છે તેનું એ ફલ છે તે પણ મોટાને પૂર્વનું અનુચિતકર્મ સંભવતું નથી, ત્યાં તે મોટાને પણ એ દુઃખ તો છે એ સન્દેહ રહે છે, તે એટલો નથી ત્યારે આપ કહોશો કે મોટાને ન હોય તો અર્જુન થકી મોટું કાણુ ? તે એ દુઃખ અર્જુનને વીતવું હશે ત્યારે જ એ પૂછ્યું હશે તો. માટે એ કાટિક સાધને પણ મન તો વશ નથી જ થાતું, તે કેવલ આપની કૃપાબલે જ થાય; તે હે પ્રભો ! આપની કૃપા પણ ઉપાયવશ નથી, એક સાચી દીનતા તમારી કૃપાનો હેતુ છે, તેવી દીનતા તો આપ આપો ત્યારે આવે; એવું વિદ્વસિમ્રંથમાં શ્રીગુંસાધજીએ કહ્યું છે તે વચન.

यदैन्यं त्वत्कृपाहेतुर्न तदस्ति ममापवाते ।

त्वं कृपां कुरु राघेशं यथा तदैन्यमाप्नुयात् ॥

માટે હે શિષ્ય ! વિચારતાં કશું જીવના હાથમાં સાધન નથી, તે તુંને દષ્ટાન્ત જતાવું તે તું વિચારીને કે-વજવનિતાઓમાં શું સાધન હતું ? પણ પોતે પોતાની મેળે કૃપા કરીને કાટિકદર્પ લાવણ્યરૂપ શ્રીગોપીજનને દેખાડીને પોતાના રૂપમાં તીહાંનાં (તેમનાં) મન આસક્ત કર્યાં તે કેવાં કર્યાં ? કે બલાતકારે ખેંચીને, પ્રપંચમાં નાંખે તદ્દપિ ન પડે, એવાં લોભાયાં. એ રીતે પ્રભુ કૃપા કરીને જે ભક્તનું મન પોતાના સ્વરૂપમાં દૃઢ લગાડે ત્યારે જ લાગે, તે લાગ્યું કેમ જાણીએ ? કે-પ્રપંચની વિસ્મૃતિ સહજ થઈ જાય. એવું સમજી લેજો ત્યારે તું વળી કહોશો કે-મન તો સ્થિર નથી રહેતું ને માનસિક કુકૃતિઓ અકથિત થાય છે. તે કાટિક પ્રાયશ્ચિતે મટે નહિ એવી, ત્યારે એ જીવને પ્રભુ પામવાનો દિવસ ક્યારે ? તે વાત તો ખરી, પણ આ કલિકાલમાં એટલો મોટો ગુણુ છે કે માનસિક પાપ ન લાગે. માનસિક પુણ્ય તો લાગે. વળી કલિયુગમાં એક મોટો ગુણુ છે,

૪૬૬ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

સત્યયુગમાં તો એક જણ પાપ કરે તે બધાં સગા કુટુંબને લાગવું.
તે આ કલિયુગમાં તે પ્રકાર નથી, જે કરે તેને જ લાગે.

મન શી રીતે જીતાય ?

કલો કૃત્યેવ લીપ્યતે, इत्यादिवचनात् ।

વળી તુલસીદાસ ભગવદીયે પણ શ્રીરામાયણમાં લખ્યું છે તે (ચોપાઈ)
યહુ કલિજુગકો પ્રખલ પ્રતાપ:-માનસ પુણ્ય લગે, નહિ પાપ;

વળી કલિયુગમાં મોટો એ ગુણ છે કે આખા જન્મમાં એક
વાર પણ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ચરણારવિન્દનું ધ્યાન કર્યું હોય તો તેને સ્વપ્ને
પણ યમદૂતનું દર્શન ન થાય ત્યાં શ્લોક—

सकृन्मनः कृष्णपदारविन्दयाः ।

વળી એક વચન કહીએ તે સાંભળ શ્લોક—

तदेर्दोषानेधे राजन् नास्ति हेको महान् गुणः ।

કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તસક્ક પરં વ્રજેત્ । સ્કં. ૧૨-૩-૫૧

વળી એક બીજી વાત પણ છે કે શું શુભકૃતિ કરતાં દેવતાને
તથા અદેવ જે અસુર તે ધણાં વિદ્ય કરીને મન ભ્રષ્ટ કરે છે તેનું વચન.

त्वां सेवितां सुरकृता बहवोन्तरायाः ।

વળી પુરાણાન્તરે વચન છે શ્લોક—

कोटिः धनुर्धरगीतायां तदर्थं जाह्नवीतटे ।

तदर्थं हरिसेवायां तदर्थं दक्षिणे करे ॥

એમ અસુરજન વિદ્ય તો કરે પણ તે વિદ્ય દેખીને હરિસ્મરણ
મુકી ન દેવું; તે હરિસ્મરણના બલથી એની મેળે તે શાન્ત પામે.

વળી એક વાત કહીએ તે સાંભળ કે પૂર્વે અનેક અધમ અવતાર
પામીને ધણાં કુત્સિત કર્મરૂપી મોટો ઉકરડો થયો છે, તેની ઉપર
હરિસ્મરણરૂપી અમ્મિ પ્રખલ મુક્યો છે, તે બળતો બચ છે. તે ખોદી

વસ્તુ બળતી જાય છે, તેની દુર્ગંધ ઘણી ઉઠે છે, તે રૂપી મોટા ધૂમ પણ થાય છે, તે સ્મરણવાળાને ઘણું અકળાવે છે. તે અકળામણુ દેખીને જો હરિસ્મરણુ મુકી દે તો તે તુરત અકળામણુ રાખે તો ખરૂં, પણ પેલો ઉકરડો કાચો અગ્નિ હોલવાય પછી રહે તે ફરી ભોગવવો પડે, માટે એ કુતર્ક ઉઠે તદ્દપિ હરિસ્મરણુ મુકવું નહિ. જેમ કાઈ એકના હૃદયમાં ઘણાં એક પ્રેત ભરાયાં હોય તેને હાદી (ભુવા) હાંકી કાઢવા આવે ત્યારે રડે કુટે. ઘણાં રૂબાડાં કરે, તેથી બીહવું નહિ તે પેલા હાદી પાસે સમૂળાં પ્રેત કઢાવવાં. જો હાદીને ઉઠાડી મુકીએ તો પ્રેત તોફાન મુકી દે, પણ કાળજીમાંથી નીકળે નહિ. એમ સમજી લેજો. વળી એક ઠેકાણે મન વશ કરવાનો ઉપાય કહ્યો છે. તે તુને કહીએ તે તું સાંભળ કે—શ્રીમહાપ્રભુજીના અષ્ટોત્તરશતનામ જેમાં શ્રીગુસાધજીએ કહ્યાં છે એવું એક શ્રીસર્વોત્તમજી સ્તોત્ર છે તેની ફલશ્રુતિમાં મન વશ કરવાનો એક શ્લોક લખ્યો છે તે શ્લોક:—

અદ્વાવિશુદ્ધબુદ્ધિર્યઃ પઠત્યનુદિનં જનઃ

સ તદેકમના સિદ્ધિમુક્તાં પ્રાપ્નોત્યસંશયઃ ।

વળી શ્રાકૃષ્ણચંદ્રના બે ચરણારવિન્દમાં સોળ ચિન્હ છે, તેમાં દક્ષિણ ચરણારવિન્દમાં નવ ચિન્હ છે. તેમાં એક અંકુશનું ચિન્હ છે તે અંકુશનું ચિન્હ પ્રભુએ શા માટે ધર્યું છે ? તેનો હેતુ, માહાત્મ્યમાં એમ લખ્યું છે કે—તે અંકુશનું ધ્યાન કરવાનું ફળ—મનરૂપી મદોન્મત્ત હસ્તિ કાઈને વશ નથી થાતો, તે ભગવચ્ચરણારવિન્દના અંકુશના ધ્યાન વડે વશ થાય તે શ્રી હરિરાયજી ગોસ્વામિજીએ લખ્યું છે. બીજાં ચિન્હનાં માહાત્મ્ય તે તો જુદાં છે. વળી કાઈ ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે—બંધ મોક્ષનું કારણ એ મનજ છે, તેનું વચન—

૪૬૮ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન.

મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ ।

येन आलङ्किता कान्ता तेन आलङ्किता सुता ।

વળી શ્રીભાગવત એકાદશ સ્કન્ધે અ. ૨૩-૪૩ ભિક્ષુગીતામાં

શ્લોક—મનઃ પરં કારણમામનન્તિ સંસારચક્રં પરિવતયેઘર ।

ત્યારે તું વળી કહેશે કે એવું દુર્જય મન તે સકળ કાર્યમાંથી નિવૃત્તિ પામીને સ્થિર થશે ત્યારે હરિ ભગશું. તે દિવસ તો કા કાલે આવવાનો નથી, માટે મન પ્રપંચમાં ભટકતાં જેમ હરિ ભગ્ય તેમ ભગવા, તે પુરાણાન્તરમાં કહ્યું છે કે—

समाप्य सर्वकर्माणि ब्रह्मप्राप्तिं यदीच्छसि ।

सः द्रशान्तकल्लोले स्नातुमिच्छति मूढधीः ।

માટે લાખ વાતની વાત એક વાતમાં કહું છું કે શીઘ્ર વા વિલંબે શ્રીકૃષ્ણનામથકી શુદ્ધબુદ્ધિ થશે અશુભતાને વિષે નહિ પ્રવર્તે, એવું વિષ્ણુસહસ્ર નામની ફલશ્રુતિમાં લખ્યું છે તે શ્લોક—

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम ॥

વળી મોટાં ભગવદીયોયે ગાયું છે તે વચન—

नामं ह्येय आन्तरशुद्धिं नामं ह्येय निर्माणं बुद्धि ॥

ઈત્યાદિ માટે સર્વનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે—પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાન્તસાર એ છે કે—મનનો નિરોધ શ્રાગોવર્ધનધર જોડે થાય, તે નિરોધનો અર્થ એ કે પ્રપંચવિસ્મૃતિ પૂર્વક ભગવદાસક્તિ નિરોધઃ એ નિરોધ થવાનો ખીજો ઉપાય નથી શ્રી મહાપ્રભુજીના લાલજી શ્રી ગુરુ તેમની કૃપા અને સત્સંગ શ્રીકૃષ્ણનામ ભગવચ્ચરણોદક એ વિના ખીજો ઉપાય નથી. એ તુને સિદ્ધાંત હતા તે કલ્પો.

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१	८	नग	निग	२०	२०	छुय्यारे	छुट्यारे
३	४	काव्यसंहिताओना	काव्यसंहिताओना	४५	१	प्रेमानंदे	नरसिंह
३	४	भागवद्यसोगान	भागवद्यसोगान	४६	१३	'कवि' पहेलांअलमिलाप्याननेधुअ	
६	११	दिसा	दिसा	५२	८	(शुद्धिअ)	(शुद्धिने)
७	१५	निर्मितिभादघती,	निर्मितिभादघती	५३	१२	तेपद्य अन्यन भोग	तेपद्य अन्य न भोग
८	१७	क्युं	क्युं	५३	२३	प्राहणो	प्राहणो
८	२३	विया	वियार	५४	२३	वाणी	वारी
११	१	अहभूत	अहभूत	५६	१	कहेलो	कहेलुं
११	१६	दृष्टिगोथर	दृष्टिगोथर	६४	१	साकर	साकर
१३	८	कंसार	कंसारि	११	११	नंदनंरन	नंदनंरन
१३	१०	अतिदीर्घ	अतिदीर्घ	६६	१५	करे छे	करे छे
१८	१६	कातक	कौतुक	७२	१५	विद्वन्मंडलमां	विद्वन्मंडलमां
२५	८	वासुत	वासुत	७३	१२	'सक्ति पोपलु'	कढी तापो
२८	७	आवकाश	अवकाश	८०	५	अर्थव्यभिज्ञः	अर्थव्यभिज्ञः
३३	१४	रासक	रासिक	८०	६	'सदा' स्वेन	पडी भूडा
४१	१०	रभ	रभे				

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
८३	७	लगवद्रप	लगवद्रप	१२३	१६	असाधनं	असाधनं
८६	२२	आपनिषद्	आपनिषद्	१३०	१२	सांख्येन पद्यी	न ज्येष्ठे
८६	२४	कृष्णने पार्थ कहे छे	कृष्ण पार्थने कहे छे.	१३२	५	आरा लगवंत थयां	आराध्यां
				१३६	१५	सर्वदेवनमस्कारं ने	ज्येष्ठे सर्वदेव नमस्कारः ज्येष्ठे
९०	३	किं पद्यी ज्ञानेन	ज्येष्ठे				
९१	१५	अविर्भाव	आविर्भाव	१३८	१३	सः पद्येवां	वै ज्येष्ठे
९६	१४	अंशाअंशी	अंशांशी	१४४	१०	'सिद्ध करवाने'	कडी नाभवुं
१०३	२२	पागे	पात्र	१४५	६	लज्जननायर्थ	लज्जनव्यर्थ
१०३	२३	क्री	कहे	१४६	२३	चोत्तमम्	चोत्तमः
१०४	१६	'पुरुषभाव करतां'	ये कडी नाभवुं	१५०	१६	अकुर	अकूर
१०५	६	अतिव	अतीव	१५१	११	दाम	दान
१०५	१६	नीज	निज	१५४	१६	भृत्यु साद्रथ्य	भृत्यु सदृश
१०७	१	आदिविस्तार	अदिविस्तार	१५६	२१	साधनो	साधने
१११	७	निर्मण ति	निर्मण मति	१६०	१५	विरभुं शुं	विरभीशुं
११४	२	Sonl's	Soul's	१६६	७	मावेरं	मावेरं
११६	१२	'The' जेवडायो छे	माटे अके कडे	१६८	२३	यर्थाने	यर्थाने
११६	६	सखल	सुखल	१६९	६	श्रीसुभोधनी	श्रीसुभोधिनी

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१७१	१६	लागु	लाग्युं	२०४	६	'होवो नोपमे'	शब्दो छोडी देवा
१७३	११	कृष्णुरे	कृष्णने	२०५	१	तेमणे	तेमने
"	१६	शितल	शीतल	२०५	२	शंगार	शृंगार
१७७	१४	कहेवां	कहेतां	"	"	अटके	अटके ते
"	१६	शंगार	शृंगार	"	६	वणतां	वणतां
१७८	१	ततिरीयमां	तैत्तिरीयमां	२०७	८	सनतकुमारै	सनतकुमार
१८०	१६	पदमनन्ति	पदमामनन्ति	२०८	२१	भूमान	भूमा
१८३	३	रोगमांधा	रोगमांधी	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१८४	१२	धृतत्रिविधि	धृत विभ	२१०	५	अत्रे	अढी नापवुं
१८२	८	यस्यां	तस्यां	२१४	१८	जयदेव	जयदेवे
१८४	१६	विकृष्टता	विकृष्टता	"	२१	भीरुस्य	भीरुरयं
"	२०	विरहातुर	विरहातुर	"	२२	निवेशनश्रुतियो	निदेशतश्रुतियोः
"	२१	आपीते	आपीते	"	२२	द्रुमं	द्रुमे
"	"	कवि कहे छे	कवि करे छे	२१६	१४	करे छे	कर्ये छे.
१८५	५	वाधी	वाधी	"	१७	शंकनो	शंकनो
१८५	१७	निश्रेष्ट	निश्रेष्ट	२३४	१२	वेग्ध्य	वेग्ध्य
१८८	१६	धेनुने	धेनुने	२३५	२	प्रकाशो	प्रकाशे

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२३८	१३	कवत	कौवत	२१	तेने	तने	
२४०	७	नारा	नास	२६५	८ धुरु	गुरु	
२४६	१६	सरनिग्न	सर निमग्न	२६६	६ कुल	कुल	
२४६	५	परमात्मा	परमात्माना	२६६	६ तुं सेव	तुं कर सेव	
२५४	५	काव्योनुं	काव्यते	२६६	११ देवाशे	देभाशे	
२५४	६	दराम	दयाराम	२६६	१६ 'ज्याय छे'	पछी वांयवुं—तो	
२५५	१६	अलाडिकता	अलौडिकता			पछी लगवद्विषयक काव्य क्षमतां	
२५५	१४	करणे	करणे			केटला अभ्यासनी जर छे.	
२५५	१७	यित्त	यित्त	२६७	३ विविध	विविध	
२७४	१०	ब्रेडेनाथ	ब्रेडेताप	२६८	११ हवे	हतो	
२७५	५	पडेलां	पडेलां	२६९	३ Realim	Realism	
२७८	२	सुकुं पाकुं	सुकुं पाकुं	२७८	२ Intellectual	Intellectual	
२७९	४	तरीक	तरीके	२७९	१२ गथाता	गथुतां	
२७९	८	शकाव	शकाय	३०१	५ स्वतंत्र	स्वातंत्र्य	
२८२	१३	यमकारे	यमकारे	३०५	२१ पुनरावलोकन	पुनरवलोकन	
२८२	२१	मक्षम	माक्षम	३०७	१ आंभावाडियाभांथी	आंभावाडियाथी	
२८४	२३	ओलावुं	ओलावुं	३०९	१४ ओं डस	ओं डस	
२८४	६	सीमंतिओ	सीमंतिनीओ	३१०	१७ गुणरातना	गुणरातने	

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३१५	६	कवि प्रिय	कविप्रिया	२४	अहीथीन	अहिथीन	
२१	वगानारने	वगाउनारने	३५२	४	शकती	शक्ति	
३१६	६	गोडिक्षा	घोडिक्षा	५	नडिका	नौडा	
३२०	१	हारै	भारै	६	नापीक	नाविक	
३२८	४	गरियसी	गरीयसी	१५	प्रास्तापीक	प्रास्ताविक	
३३०	६	द्वारभ	द्वाराभ	१५	कवीता	कविता	
३३१	१६	नर	नथी	२	नीयभो	नियभो	
३४२	११	कविवरना	कविवरनी	४	उन्भत्तता	उन्भत्तता	
३४६	१८	क्षोष्ठी	अक्षौष्ठी	५	उन्भत्त	उन्भत्त	
३४८	३	सोवैसः	रसो वै सः	१२	दुषीत	दुषित	
१५	लथ	कढी नाभ्वुं	१८	'अभ' 'नहोत' पछी जेधअ			
३५०	१५	पूर्वावतारनो	पूर्णावतारनो	१६	रसिक	रसिक	
३५१	३	उपसंहारत्वे	उपसंहारपरत्वे	१०	सिन्धत	सिन्धन	
२	अपूर्वता	अपूर्वता	२०	धृश्वरने	धृश्वरना		
६	दीगदर्शन	दिग्दर्शन	४	'करनारा' करनार	थाय नहि		
११	दुर	दूर	८	ग्रंथ	ग्रंथ		
१२	प्रीय	प्रिय	१८	ज्ञया	ज्ञेया		
१६	परीत्याग	परित्याग	२०	कृष्णभक्तिनो	कृष्णभक्तिना		

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
		२२ विधि वाक्यतो	विधिवाक्यतो		५	दृष्टान्ता लंकारनी	दृष्टान्तालंकारनी
३५८	७	छन्दो अक्षता	छन्दोअक्षता	३७६	८	प्रायः	प्रायः
		६ सुवर्ण	सुवर्ण		१२	तत्त्वज्ञान	तत्त्वज्ञान
३५९	१	अअधित	अआधित		१४	केवला दैत्य	केवलाद्वैत
		१८ कथन	कथन	३७७	७	योग	योग्य
३६६	६	अने	अने		१४	सप्र	सत्य
३६६	१२	शंगार	शृंगार	३७८	१५	अलय	सलय
३६७	१२	तेभने	तभने	३७९	२	साधुभिर्ग्रस्त,	साधुभिर्ग्रस्त
३६८	२४	भक्ति	भक्त		१८	व्याधनुं	व्याधनु
३७०	८	शैलीनी	शैलीनी	३७९	२२	यक्ष्मो	यक्ष्मो
३७५	८	कविन्द्र	कवीन्द्र	३८०	३	धृष्ट्या	धृष्ट्या
		१० रसिक	रसिक		१०	अरण्याविन्दो	अरण्याविन्दो
		१३ काव्यो नीये	काव्यो नीये		१६	पात्रि	पात्र
		१३ आस्तीरणे	आसने		२१	प्रत्युत्त	प्रत्युत्त
		२० अवलोकन कारने	अवलोकनकारने	३८१	१४	सत्यसंग	सत्संग
३७६	२	त्रिपाठी अे	त्रिपाठीअे		२२	नपी	नमी
		५ प्रलु प्राक स्यानन्द	प्रलुप्राकट्यानन्द	३८२	५	निश्चयश्पी	निश्चयश्पी
				३८३	१२	पामे	वामे

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३८७	२	द्वारामना	द्वारामे	४२६	१५	विषे	विप्रे
,,	२३	प्रष्ठी	पष्ठी	४२७	१७	अनुस्थूत	अनुस्थूत
३८८	१६	संबंधमां	संबंधमां	४२६	२३	रामारे	भोटारे
३६१	१५	कामना	काणना	४३०	३	छे	हे छे
३६१	२३	र्यां	यर्यां	४३२	१३	यतुराओनी	यतुराधनी
३६३	२	आक्षंजनविलाग	आक्षंजनविलाव	४३२	२२	यं	वे
४०६	१८	त्यार	त्यारथी	४३४	२	यिन्ह	यिह
४०७	१३	गुंथ्यो छे.	गुंथ्युं छे.	,,	२०	गत	गतनी
४०७	२२	जण्णीते सेने	जण्णी से	४३७	५	जतेगा	जयेगा
४०८	१३	माढनी	माढनी	४३७	७	धरिका	धरिका
४०६	८	पहनी	पहना	,,	२१	श्रंगारनी	शृंगारनी
,,	६	तरंगो	तरंगोओ	४३८	१४	संगते	संगले
४१०	१०	वाणी	वाणी छे	४५०	१६	धाओ	धाओ
४२१	२	आहधर्म	आहधर्म	४५१	७	'पोतानां व्याख्यानमांथी'कभी(करवुं)	
४२२	२२	निकटतार	निकटतर	४५५	१	विक्रिडितं	विक्रीडितं
४२४	७	जनमतो हारि	जनमतोहारि	,,	२	पचिनो०	पदिनो०
४२५	२७	दाहरो	दाहरो	४५८	१०	श्रंगारनां	शृंगारनां

તા. ૩. આ પુસ્તકમાં પ્રેસના ટાઇપો ભાગી ગયેલા હોવાથી કેટલીક જગ્યાએ કાનાં, માત્ર તથા ટપકાંની ભૂલો રહી ગઈ છે. તથા કેટલેક સ્થળે શસ્ત્ર ચૂકથી હ્રસ્વ દીર્ઘની ભૂલો રહી ગઈ છે. તેમજ અલ્પ વિરામ અગર પૂર્ણ વિરામ ચિહ્નોની ભૂલો રહી છે. તેમાંની કેટલીક શુદ્ધિપત્રકમાં સુધારી છે, છતાં વાચકો પોતાની મેળે વાંચતી વખતે તે સુધારી શકે એમ છે, એટલે બધી તે સુધારી નથી. વળી પૃ. ૩૫૧ થી ૩૫૩ તથા ૩૭૫ થી ૩૮૪ સુધીની છપાયેલી મેટર સાંજ વર્તમાન ઉપરથી છપાયેલી, તેથી તેમાં તે પત્રની ભેડણી રહી ગઈ છે. પ્રક્ર સુધારનારે તે સુધારી નથી. અહિંયાં તેમાંની કેટલીક સુધારી છે, પણ બધી સુધારી શકાઈ નથી.

પૃ. ૧૪૬ ઉપર જે પ્રકરણ ૩ જાનું મથાળું છે તે કાઠી નાંખવું. પૃ. ૨૬૭ ના મથાળામાં 'પ્રકરણ ૭ મું,' છે તેને બદલે 'પ્રકરણ ૮ મું' વાંચવું.

જે. ગો. શાહ

लक्ष्मणविश्वीहयारामभाषणां

अभारत तरुथी प्रसिद्ध थयेलां पुस्तके

श्रीहयारामकृत काव्यमञ्जुमाला आरुति २७ भाग १ले	कीमत रु. १-०-०
श्रीहयारामकृत काव्यमञ्जुमाला भाग २ले	कीमत रु. १-८-०
श्रीहयारामकृत काव्यमञ्जुमाला भाग ३ले	कीमत रु. २-८-०
श्रीहयारामकृत काव्यमञ्जुमाला भाग ४थे	कीमत रु. १-०-०
श्रीहयारामकृत काव्यमञ्जुमाला भाग ५मे	कीमत रु. १-१२-०
लक्ष्मणविश्वीहयारामभाषणं जवन चरित्र (चरित्र)	कीमत रु. २-४-०
लक्ष्मणविश्वीहयारामभाषणं आन्तर जवन	कीमत रु. २-०-०
लक्ष्मणविश्वीहयारामभाषणं रमवानी ज्ञानथाल	कीमत रु. ०-२-०

प्रकाशक:-

नारायणकुहास परमानंदहास शाह-रुमोडवाला

२. पांजरापोण आरीस आमे, पांजरापोणना चाल-मुंजरा. नं. ४

मुंजरा अने जहार गामना जालीता पुस्तकेदरे पात्रेथी
पणु मणरी.

